

IMPACT FACTOR: 6.033(SIJIF)

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 12 SPECIAL ISSUE 1 JANUARY 2025

A REFEREED AND INDEXED E-JOURNAL

Special Issue on the Occasion of Two-Day Interdisciplinary National Conference on
Hyderabad Muktisangram and Its Perspectives

Organized by

Yogeshwari Education Society, Ambajogai's
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya
Political Science Research Centre

Date: 3-4 January 2025

Chief Organizer

Dr. P. R. Tharkar

Principal, Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya, Ambajogai

Chief Editor

Dr. Shailaja Barure

*Director, Political Science Research Centre
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya, Ambajogai*

Co-editors

Prof. Ramesh Sonwalkar

HoD, Political Science

Dr. Bijaysing Bhabardode

Associate Professor and Research Guide

Dr. Gangadhar Aaklod

IQAC Coordinator

Dr. Ramesh Sontakke

Vice-Principal, Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya, Ambajogai

NEW MAN PUBLICATION

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	New Man Publication
Publisher Address:	New Man Publication Ramdasnagar, Parbhani -431401 Mob.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES, SOCIAL SCIENCES & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
Impact Factor:	4.321 (IIJIF) 6.033 (SIJIF)
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

REGULAR EDITORIAL BOARD:*Chief Editor :***Dr Kalyan Gangarde**, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)*Co- editors***Dr. Sadhana Agrawal**, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India**Dr Pandurang Barkale**, Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai**Dr Bharat Gugane**, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra**Dr Dashrath Kamble**, Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra**Dr Sachin Bhumbe**, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai**EDITORIAL ADVISORY BOARD**

Aju Mukhopadhyay,

Dr R.T. Bedre,

Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,

Dr Arvind Nawale

Dr Rajiv Kumar,

Dr Kailash Nimbalkar,

Tsai-ching Yeh

Dr B. N. Gaikwad,

Dr Simon Philip,

Dr Binu Anitha Josheph

Dr Ramkishan Bhise

NMIJMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIJMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIJMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIJMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

अध्यक्षांचे मनोगत

इतिहासात जगातील वेगवेगळ्या भागांत जुलमी राजवटीच्या विरोधात स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी अनेक लढे झाले. त्यापैकी कांही अपवाद वगळता बरेच लढे यशस्वी झाले. मराठवाडा मुक्ती संग्राम देखील असाच एक स्वातंत्र्य संग्राम होता. परंतु या लढ्याची कांही वैशिष्ट्ये आहेत.

भारतासारख्या खंडप्राय देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणारा, एका शतकाच्या कालखंडाच्या जवळ पास चाललेल्या अन जगात सर्वांना ज्ञात असलेल्या या लढ्यात भाषा, प्रांत, जात व वर्ण या मध्ये विभागली गेलेली सर्व जनता एकवटली परंतु ब्रिटिश सरकारच्या भारतीयांत फूट पाडून त्यांची स्वातंत्र्योत्तर वाटचाल बिकट करण्याच्या दृष्टीने आखलेल्या धोरणामुळे 1947 साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही कांही संस्थानिक स्वतः ची सत्ता कायम आहे असे गृहीत धरून होते. काश्मीर, जुनागड, हैदराबादच्या संस्थानिकांनी भारतात विलीन होण्याऐवजी तटस्थ राहण्यास अग्रक्रम दिला. त्या वेळी ही संस्थाने भारतात विलीन करण्याचा आदेश तत्कालीन सरकार व गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेलानी दिला. हा आदेश निजाम सरकार, ज्यांच्या अधिपत्याखाली वर्तमान काळातील महाराष्ट्र राज्या मधील मराठवाडा, तसेच आंध्र व कर्नाटक राज्यातील काही भाग होता, हा आदेश मानण्यास तयार नसल्याने स्वतंत्र भारतात 15 ऑगस्ट 1947 नंतर 13 महिने हा संग्राम चालला ज्याचे परिणामी 17 सप्टेंबर 1948 रोजी निजामाचा पाडाव होऊन हैदराबाद संस्थान खालसा झाले अन या पूर्ण भूभागावर स्वातंत्र्याचा सुर्य उगवला.

भारतातील इतर अनेक राज्यातील जनतेला हा वेगळा लढा झाला हे ठाऊक नाही. हैदराबाद संस्थानातील जनतेला हा लढा भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम समकालीन चालू असताना पासून अवगत होता. फक्त फरक इतकाच की तो ब्रिटिशांविरुद्ध नसून निजामा विरुद्ध होता.

या लढ्याचे एक वेगळेपण हे देखील आहे की हा लढा हिंदू विरुद्ध मुस्लिम असा कधीच नव्हता तर तो सामान्य जनतेचा जुलमी राजवटीच्या विरोधात दिलेला लढा होता.

या लढ्याबद्दलची माहिती, त्यातल्या सर्व तपशिलासह पुढील पिढ्यांना कळणे आवश्यक आहे. आपल्या सर्वांना स्वतंत्र देशात राहता यावे यासाठी ज्या लोकांनी आपले तन- मन- धन व प्राणांची आहूती दिली. त्या आपल्या मागील पिढ्यांची माहिती व्हावी यासाठी ही सर्व माहिती पुढील पिढ्यांसमोर आणणे आवश्यक आहे. या साठी अशा वैचारिक प्रस्तुती आणि मंथनाची गरज आहे. अशा प्रयत्नांचा एक भाग असलेला या परिषदेला मी मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो.

श्री. चंद्रशेखर बर्दापूरकर

अध्यक्ष, योगेश्वरी शिक्षण संस्था अंबाजोगाई जि. बीड. महाराष्ट्र

प्राचार्यांचे मनोगत

योगेश्वरी शिक्षण संस्था संचलित स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालयाचे राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजी नगर यांच्या संयुक्त विद्यमाने हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि विविध पैलू या विषयावर दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद दिनांक 3 व 4 जानेवारी 2025 रोजी संपन्न होत आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात राष्ट्रीय शिक्षण देण्यासाठी स्थापन झालेल्या योगेश्वरी नूतन विद्यालयाच्या संस्थाचालक, शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग राहिलेला आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे प्रणेते परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी नेतृत्व केले आहे. पूर्वीच्या काळातील योगेश्वरी नूतन विद्यालय आज योगेश्वरी शिक्षण संस्था म्हणून सर्वपरिचित आहे. परम पूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ, परम पूज्य बाबासाहेब परांजपे व त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांनी निजाम विरोधी दिलेला लढा मराठवाड्यातील व हैदराबाद संस्थानातील नागरिकांसाठी मुक्ती लढा ठरलेला आहे. या परिषदेत हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व त्याचे विविध पैलू यावर संशोधक, प्राध्यापक, जाणकार अभ्यासक आपल्या शोध निबंधाच्या माध्यमातून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा इतिहासाचा पट उलगडून दाखवणार आहेत. या सर्वांचे यानिमित्ताने मी हार्दिक स्वागत करतो. योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष मा. श्री. चंद्रशेखर बर्दापूरकर, सचिव मा. श्री. कमलाकरराव चौसाळकर, उपाध्यक्ष मा. श्री. गणपत व्यास, कार्यकारी उपाध्यक्ष मा. एडवोकेट जगदीश चौसाळकर, कोषाध्यक्ष डॉ. शैलेश वैद्य व योगेश्वरी शिक्षण संस्थेच्या कार्यकारीतील सर्व सदस्यांचे सातत्याने आम्हाला प्रोत्साहन मिळते. त्याबद्दल मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालयाच्या राज्यशास्त्र संशोधन केंद्राच्या संचालिका प्रा. डॉ. शैलजा बरुरे व सर्व संशोधक मार्गदर्शक, सहकारी, संशोधक विद्यार्थी यांना हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व विविध पैलू या महत्वपूर्ण विषयावर ही दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय परिषद आयोजित केल्याबद्दल त्यांचे हार्दिक अभिनंदन व शुभेच्छा देतो.

प्राचार्य डॉ. पी. आर. थारकर

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई जि. बीड (महाराष्ट्र)

संपादकीय

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि विविध पैलू हा विशेषांक आपल्या हाती देताना मनःस्वी आनंद होत आहे. योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय संचलित राज्यशास्त्र संशोधन केंद्राच्या वतीने आयोजित व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजी नगर पुरस्कृत दिनांक 3 व 4 जानेवारी 2025 रोजी दोन दिवसीय अंतर विद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद संपन्न होत आहे. या परिषदे मधील निवडक शोधनिबंधांची संपादन करून हा विशेषांक प्रकाशित करण्यात येत आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हे भारतीय इतिहासातील महत्त्वाचे पर्व आहे. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाला 2024 मध्ये 77 वर्षे पूर्ण झाली आहेत. 1938 पासून 1948 पर्यंत निजाम विरोधी या लढ्याला अनेक पैलू आहेत. या लढ्यामध्ये विविध विचारधारेच्या संस्था व व्यक्तींनी सक्रिय सहभाग दिलेला आहे. योगेश्वरी शिक्षण संस्थेची स्थापना राष्ट्रीय चळवळीतून झाली आहे. योगेश्वरी शिक्षण संस्थेची स्थापना निजाम काळातील जुलमी राजवटीच्या काळात परिसरातील सामान्य व विशेषतः वंचित विद्यार्थ्यांना मातृभाषेतून शिक्षण मिळावे यासाठी झालेली आहे. स्वामी रामानंद तीर्थ व परमपूज्य बाबासाहेब परांजपे या हैदराबाद मुक्ती लढ्याच्या नेतृत्वाची योगेश्वरी शिक्षण संस्था कर्मभूमी आहे. योगेश्वरी शिक्षण संस्था संचलित स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालयाचे राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र हैदराबाद मुक्ती संग्राम व त्यातील विविध पैलूंवर परिषद आयोजित करून योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील व स्वातंत्र्य उत्तर काळातील मूल्य व्यवस्थेवर मार्गक्रमण करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

या विशेषांकात हैदराबाद मुक्ती संग्रामाची निगडित विविध पैलूंवर शोधनिबंध प्राप्त झाले आहेत. अजूनही हैदराबाद मुक्तिसंग्राम या संग्रामातील प्रमुख नेते परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ, परमपूज्य बाबासाहेब परांजपे, व विविध गावांनी दिलेले लोक लढे, संघर्ष, दुर्लक्षितच आहेत. या परिषदेच्या माध्यमातून अशा दुर्लक्षित पैलू विषयी संशोधक व संशोधक विद्यार्थ्यांचे लक्ष केंद्रित करणे हा या परिषदेचा हेतू आहे. याशिवाय हैदराबाद मुक्ती संग्रामाच्या उल्लेखनीय वैशिष्ट्यांविषयी या परिषदेत शोधनिबंध सादरीकरण होणार आहे. हा लढा एकतंत्री, जुलमी, निजाम शासक व सामान्य लोकांच्या हितसंबंधाच्या संघर्षाचा लढा आहे. त्याचबरोबर हैदराबाद संस्थानचा हुकूमशाही प्रवृत्ती पासून लोकशाही जीवन पद्धतीकडे झालेला प्रवासही आहे. या लढ्याने भारताच्या पारंपारिक सहिष्णुतेची मुळं घट्ट केली आहेत. शासक इस्लाम व बहुतांश जनता हिंदू होती. तरीही या लढ्याला हिंदू-मुस्लिम संघर्षाचा रंग न येऊ देण्याचे काम संन्यस्त नेतृत्व परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात अनेक प्रसंगातून हिंदू मुस्लिम ऐक्याचे ठसे उमटले आहेत. म्हणून हा हैदराबाद मुक्तिसंग्राम दैदीप्यमान भासतो. काही उदाहरण अतिशय प्रेरित करणारी आहेत. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील स्थापन झालेले प्रतीसरकार मुक्तापूर स्वराज्यात फुलचंद गांधी यांच्या वाड्यामध्ये अनेक मुस्लिम निर्वासित स्त्रिया आश्रयासाठी आलेल्या होत्या. कर्मठ, परंपरा वाद्यांनी जेव्हा फुलचंद गांधी यांच्या घरावर हल्ले केले तेव्हा फुलचंद गांधी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी हे हल्ले परतवून लावले. अनेक मुस्लिम स्त्रियांची बाळंतपण या वाड्यात झाली.

दुसरे उदाहरण म्हणजे औरंगाबाद जिल्ह्यात स्थापन झालेले गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्यात घडलेले आहे. जेव्हा मुक्ती सैनिकांनी औरंगाबाद जिल्ह्यातील आठ गावे मुक्त केली. या गावांचे निजामापासून, निजामी सैनिक वर रझाकारापासून संरक्षण करण्यासाठी गावोगावी सैनिकांच्या तुकड्या तैनात करण्यात आल्या होत्या. हे सर्व सैनिक गावामध्ये निवासासाठी

असत. सैनिकांना व यजमानांना परस्परांच्या जातीची ओळख द्यायची नाही अशा सक्त सूचना होत्या. यामुळे कोणत्याही सैनिकाने आपण कोणत्या जातीचे आहोत हे यजमानास कळविले नाही तसेच कोणत्याही यजमानाने सैनिकांना जात विचारली नाही. जात, धर्म विरहित माणूस म्हणून जगण्याची ही प्रयोगशाळा हैदराबाद संस्थानात स्वातंत्र्यपूर्व स्थापन झालेल्या प्रतीसरकारांच्या माध्यमातून झालेली आपल्याला पाहायला मिळते.

बहुसंस्कृतीवादाच्या या युगात ही गोष्ट अभिमानास्पद आहे. सर्वत्र धर्माधता व धार्मिक संघर्षाचा काळ सुरू असताना या घटनांचे स्मरण करणे. हे सद्यस्थितीतील पिढ्यांचे कर्तव्य आहे. आपण हा इतिहास विसरलो तर आपल्या हाती धोपाटणे आल्याशिवाय राहणार नाही. पुढच्या पिढ्या कदाचित आपल्याला क्षमा करणार नाहीत. असे होऊ नये हा प्रामाणिक हेतू आहे. संशोधक विद्यार्थी, प्राध्यापक व परिषदेतील सर्व मान्यवरांचे हार्दिक धन्यवाद.

योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष मा. श्री. चंद्रशेखर बर्दापूरकर यांनी ही परिषद घेण्यासाठी सर्वतोपरी सहकार्य केले. राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन, हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि विविध पैलू या विशेषांकासाठीची निर्मिती, प्रकाशनासाठी प्रोत्साहन दिले. त्याबद्दल मी त्यांचे ऋण व्यक्त करते. योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष मा. डॉ. सुरेश खुरसाळे सरांनी परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ व हैदराबाद मुक्तिसंग्राम स्मृति स्थळाची निर्मिती करून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा हा जाज्वल्य इतिहास आम्हा सर्वांसाठी उपलब्ध करून दिला आहे. या स्मृतिस्थळामध्ये हुतात्मा शोएब उल्ला खान ग्रंथालयाची निर्मिती करण्यात आली आहे. या परिषदेच्या निमित्ताने या ग्रंथालयातील ग्रंथ, पुस्तके व अनेक संदर्भ आम्हा सर्वांना व संशोधकांना उपयुक्त ठरले आहेत. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या अभ्यासाची व्याप्ती वाढवण्यासाठी मा.डॉ. सुरेश खुरसाळे सरांनी केलेले प्रयत्न अद्वितीय आहेत. त्याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत. संस्थेचे उपाध्यक्ष मा. श्री. गणपत व्यास गुरुजी, सचिव मा. श्री. कमलाकरराव चौसाळकर, कार्यकारी उपाध्यक्ष एडवोकेट जगदीश चौसाळकर, कोषाध्यक्ष मा. डॉ. शैलेश वैद्य व संस्थेच्या सर्व पदाधिकारी यांनी आम्हाला वारंवार शुभेच्छा दिल्या आहेत त्याबद्दल त्यांचे हार्दिक आभार.

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालयाचे प्रभारी प्राचार्य डॉ. पी. आर. थारकर, परिषदेचे सह समन्वयक उपप्राचार्य प्रा. डॉ. रमेश सोनटक्के, गुणवत्ता हमी मंडळाचे संचालक व या परिषदेचे सहसमन्वयक प्राध्यापक डॉ. गंगाधर आकलोड राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख व या परिषदेचे सह समन्वयक प्राध्यापक रमेश सोनवळकर, राज्यशास्त्र विभागातील सहयोगी प्राध्यापक, संशोधक मार्गदर्शक व परिषदेचे सहसमन्वयक प्रा. बिजयसिंग भाबरदोडे यांचे व महाविद्यालयातील संयोजन समितीतील सर्वांचे, प्रशासकीय कर्मचारी यांचे मनापासून आभार व्यक्त करते.

डॉ. शैलजा बरुरे

मुख्य संपादक

CONTENTS

1. Hutatma Govindrao Pansare: A Pioneer of Hyderabad Mukti Sangram DR. GANGADHAR AAKLOD & DR. DNYANESHWAR S. WADJE.....	9
2. Hybrid Identities: The Interplay of English Literature and Vernacular Narratives in Hyderabad's DR. DHANAJI WAMANRAO ARYA.....	13
3. Operation Polo: "Police Action" DR KIRAN CHAKRE	17
4. The Hyderabad Liberation Movement and Its Influence on Indigenous Entrepreneurship DR. MAMATA JAGANNATHJI RATHI	21
5. Contributions of the Communist Party in the Marathwada Freedom Movement DR. KRANTI VITHALRAO MORE	26
6. Women's Participation in Hyderabad Mukti Sangram DR. AHILYA B.BARURE	29
7. The Role of Freedom fighters, And Women In The Hyderabad MuktiSangram DR.KANSE SANTOSH HARIBHAU	32
8. Dr. Babasaheb Ambedkar's Anti-Nizam Role: A Strong Nationalist Perspective DR. H. N. SONKAMBLE.....	36
9. हैदराबाद संग्राम में मराठवाड़ा की महिलाओं का योगदान डॉ.राम सदाशिव बडे.....	40
10. शोएब उल्ला खान का हैदराबाद मुक्ति संग्राम में ऐतिहासिक रोल डॉ. वहिदा युसूफ खान पठान	42
11. हैदराबाद संस्थान आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यातील मुक्तापूर स्वराज्य डॉ.शिवराज चंद्रकांत बोकडे.....	44
12. बहुआयामी व्यक्तित्व परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ डॉ. संपदा कुलकर्णी	47
13. 'निजामकालीन मराठवाड्याचे प्रतिबिंब : उत्तम पुरुष एकवचन' प्रा.दिलीप ज्ञानोबा भिसे.....	49
14. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील ज्ञात अज्ञात महिला प्रा. डॉ. अरुंधती पाटील.....	51
15. हैद्राबाद मुक्ति संग्रामात महिलांची सहभाग प्रा.डॉ. लक्ष्मी पुरणशेट्टीवार (पुदरोड).....	55
16. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम एक न्यायिक लढा प्रा. डॉ. भाऊराव मुंडे	58
17. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांचे जीवन व कार्य श्री.कृष्णा केरबा आघाव, प्रा.डॉ. शैलजा बरुरे.....	61
18. हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे योगदान डॉ. बिजयसिंग के. भाबरदोडे	64
19. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात जंगल सत्याग्रहाची भूमिका डॉ. नामानंद गौतम साठे.....	67
20. हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यात महिलांचे योगदान प्रदिप प्रभाकर वाघमारे, डॉ. बिजयसिंग के. भाबरदोडे	70

21. मराठवाडा मुक्ती संग्रामापूर्वीची अंबाजोगाई: एक दृष्टीक्षेप सुदर्शन रापतवार.....	73
22. स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैद्राबाद मुक्ती संग्राम लढ्यातील योगदान सिद्धार्थ अभिमान गवळी	77
23. स्वामी रामानंद तीर्थ आणि हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर सोनवणे	80
24. स्वामीजींचे स्वातंत्र्योत्तर कार्य प्रा. रमेश शंकरराव सोनवळकर	83
25. हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम व भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्था एक अभ्यास..... प्रा. डॉ. महेशकुमार नारायण मोटे	89
26. हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे नेतृत्व व भूमिका प्रा.डॉ.सोनटक्के रमेश शंकरराव.....	94
27. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान: एक आढावा डॉ. दीपक महादेव भारती, अविनाश चंद्रकांत फुके	98
28. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील विविध पैलू डॉ. पांडुरंग गादेकर	101
29. हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान डॉ प्रदिप चौधरी.....	104
30. मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान डॉ.मोरे मंचक रंगनाथराव	106
31. हैद्राबाद मुक्ती संग्राम आणि ऑपरेशन पोलो प्रा.सविता सोमनाथ बुरांडे.....	111
32. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखालील हैद्राबाद मुक्ती लढा व मुक्ती संग्राम स्मृतिस्थळ प्रा.डॉ.गणेश गं.पिंगळे.....	115
33. हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व वंदे मातरम्, जंगल सत्याग्रह, उमरी बँक प्रकरण, ऑपरेशन पोलो विवेकानंद किशनराव कदम, डॉ. एस.बी. कांबळे	118
34. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हैद्राबाद संस्थानातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास रोहिणी विजयकुमार खंदारे	121
35. हैद्राबाद मुक्ती लढ्यात महिलांचा सहभाग प्रा. डॉ. शिंदे हरिदास अर्जुन, प्रा. डॉ. आरडले एस. डी.	124
36. स्वातंत्र्यसेनानी रामरावजी आवरगांवकर यांचे हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील योगदान प्रा.डॉ. भारती बाबुराव गडदे	127
37. मराठवाडा मुक्ती संग्रामात स्टेट काँग्रेसचे बीड जिल्ह्यातील कार्य डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे.....	131
38. हैद्राबाद संस्थानात निजामाच्या विरुद्ध आवाज उठवणाऱ्या प्रांतिक परिषदांमधील महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचा चिकित्सक... किरण जयंतराव राऊतमारे	134
39. हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम व वंदेमातरम्, जंगल सत्याग्रह, उमरी बँक प्रकरण, ऑपरेशन पोलो	

गिरीश अरुणराव पुजारी	138
40. हैदराबाद मुक्ती संग्राम –राजकीय विश्लेषण प्रा. डॉ. कदम एच. पी.	143
41. हैदराबाद मुक्ती संग्राम लढ्यातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका संदीप बंडू तूपसमिंद्रे, डॉ. हरिभाऊ कदम	146
42. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखालील हैदराबाद मुक्ती लढा प्रा.डॉ.दत्तात्रय मुकुंदराव ढवारे.....	149
43. हैदराबाद संस्थानातील प्रतीसरकारे : 'मुक्तापुर स्वराज्य ', 'गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्य' प्रा. डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे	152
44. हैदराबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यातील बाबूराव काळे यांचे योगदान खंडेराव हरिभाऊ काळे	157
45. हैदराबाद मुक्ती संग्रामात स्वातंत्र्य सैनिक गोविंदभाई श्रॉफ यांचे योगदान प्रा. डॉ. एच. पी. कदम, विवेक परमेश्वर खराटे	160
46. हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील विविध लोकचळवळींचे योगदान : एक अभ्यास अभिजीत बाबासाहेब कदम, डॉ. नामानंद जी. साठे	163
47. हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे योगदान प्रा.डॉ.सुलोचना निवृत्ती चाटे.....	167
48. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व जंगल सत्याग्रह डॉ.शेख रशिदा रहेमतुल्ला	169
49. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान प्रा. डॉ. निलेश विठ्ठलराव होदलूरकर.....	172
50. हैदराबाद मुक्ती लढा : अंबाजोगाईतील स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान प्रा.एम.पी.देशपांडे.....	175
51. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांचे कार्य प्रा.डॉ.जोगदंड मकरंद बळीराम	178
52. स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैदराबाद मुक्ती संग्राम लढ्यातील योगदान सिद्धार्थ अभिमान गवळी	181
53. हैदराबाद मुक्ती लढ्यात लष्करी कॅम्पचे योगदान: एक चिकित्सक अभ्यास (विशेष संदर्भ- बीड जिल्हा) प्रा. चाटे नारायण संभाजीराव	184
54. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान डॉ. राम ताटे, डॉ. अर्चना वाघमारे.....	186
55. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान प्रा.डॉ.सागर शरद कुलकर्णी.....	188
56. भारतीय स्वातंत्र्याचे पितामह भीष्म - पू.स्वामी रामानंद तीर्थ प्रा. मेजर एस. पी. कुलकर्णी	191

Hutatma Govindrao Pansare: A Pioneer of Hyderabad Mukti Sangram

Dr. Gangadhar Aaklod

Asst. Professor, Department of English
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya,
Ambajogai, Dist. Beed (MS)

Dr. Dnyaneshwar S. Wadje

Asst. Professor, Dept. of Commerce
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya,
Ambajogai, Dist. Beed (MS)

Abstract: *Marathwada played a special role in Hyderabad freedom struggle. Marathwada was more aggressive as Nizam oppressed this region endlessly. The Nizam had to lose in the war with the Marathas. After the liberation of Hyderabad, the Marathwada Division decided to celebrate September 17 as Liberation Day. This recognition was received in 1998, the golden jubilee year of freedom struggle. Since then, Liberation Day is being celebrated every year in Marathwada. Martyr Govindrao Pansare played avital role in inspiring the youth to participate in this struggle and make this movement successful. This paper throws light on the valuable contribution of Govindrao Pansare and his martyrdom for this freedom struggle.*

Keywords: Liberation, Freedom struggle, Martyr, Nizam.

Introduction: We, the people living in the Hyderabad state, had to wait for a year and 33 days for freedom from the clutches of Nizam after India became independent on August 15, 1947. We became independent on 17 September 1948. The Hyderabad freedom struggle was a very exciting struggle. This battle was fought during a decade from 1938 to 1948. The people in the villages were unaware of the political events that were taking place during this struggle.

There were no tools at that time. The people of the city used to get some information. Publication of newspapers was banned and newspapers from outside were not allowed in the state. Urdu newspapers, all in favor of the Nizam, were allowed. Even the people in the villages could not get full information about whose leadership this battle was being fought. Arsons, riots, and cruelties were happening everywhere. Their information was permeating through the villages. Rumors were abundant.

In fact, this fight had reached the villages. Because atrocities were happening in villages.

The looting of the Razakars was continuously going on. Women were robbed of their dignity, very village became a fortress. There was ear-to-ear information about what was happening in the surrounding villages. This fight was truly a people's fight. Never had the Indian struggle achieved such a breadth. The British did not create an organization like the Razakars, they could not do that. People were fighting under local leadership. In many villages, women also resisted the Razakars.

Police action:

Police action ended the Nizam rule that was natural for people of the region to be happy. Our village had come out of the jaws of death. Tricolor was hoisted for the first time in the history of the region. People had never seen the flag before, all they could see was the saffron flag flying over Maruti temple. A tricolor flag was hoisted on a tall bamboo in the village square. People listened to the national anthem. All the villages were present at the flag ceremony. Such happiness cannot be expressed in words.

After the police action ended, the Hindus started taking revenge on the Muslims. They killed many people. Many Muslims had to leave their homes. But the situation soon came under control. Our villages protected the Muslim families in such a situation. Not a single untoward incident happened. Muslims, who were villages at night, were stopped by the Hindus and protected them by providing basic needs.

Marathwada played a special role in Hyderabad freedom struggle. Marathwada was more aggressive as Nizam oppressed this region endlessly. The Nizam had to lose in the war with the Marathas. After the liberation of Hyderabad, the Marathwada Division decided to celebrate September 17 as Liberation Day. But it needed government approval. It was approved later, with the continuous efforts of Govind Bhai Shroff. P.V. Narasimha Rao, the Prime Minister of India, was a freedom fighter in Swamiji's faith. This recognition was received in 1998, the golden jubilee year of freedom struggle. Since then, Liberation Day is being celebrated every year in Marathwada.

Ittehadul Muslimeen organization was becoming arrogant and head-turning. The government was also ruling arbitrarily with brute force. The atrocities of the Razakars had reached their limits. The resistance of the people was also increasing day by day. The State Congress called for freedom struggle. In 1946, the Tehsildar of Nanded forced people to collect levy in the villages of Ijvi and Mavalkavtha but people refused levy collection. As the police started brutality, the people got angry and killed the Tehsildar. Some people were arrested and charged with murder. The court sentenced twelve persons to life imprisonment.

Govindrao Pansare as a Gandhian Activist:

Govindrao Pansare worked as a Congress worker in Dharmabad, Kondalwadi and Biloli. He took it upon himself to break injustice. He was a Gandhian activist and carried out his activism in a peaceful manner. In a meeting, he

condemned the rampant injustice and especially the incident of forced levy collection. He addressed a meeting that held at Kondalwadi. In his speech, he criticized the Nizam government. He said that the Nizam government did not have the right to punish the citizens as criminals who killed the tehsildar of Nanded who was a corrupt, a tyrant, who stole the honor of women. No authority in the Nizami regime has the right to criminalize the people who have raised the issue of humanity. It is the right of the people to rule the animals. The responsible governance of the people that would emerge and judge the case. The Nizam government would not be able to give justice.

The atrocities of the Nizam government continued to increase. Later, the tehsildar of Mudhol started taking bribes. Then Govindrao Pansare criticized such officers and the tyrannical government. He expressed his anger at various places in his speech. The Nizam government arrested him for sedition. The arrest was under Section 33 and 37 of the Hyderabad Defense Act. The government had arrested many people in the region as traitors. During these arrest sessions in Marathwada, Govindrao Pansare was arrested on October 14, 1946. The government usually granted bail in such cases, but Pansare was denied bail. He was kept in the police custody. Finally, he was released on bail on October 21.

His Martyrdom:

After finishing the legal procedures, Pansare left for Kondalwadi. His fellow activists had brought a bullock cart to take him. They left for Kondalwadi from Biloli in a bullock cart. The distance between Biloli and Kondalwadi was not more than about 2-3 miles. He was accompanied by Pundalik Patil of Hangarga village in Mudhol taluka. A band of Razakar Muslims of Ittehad Muslimeen was standing on the road near Arjapur with weapons. They blocked that bullock cart. They dropped the people in the cart down. Their leader asked, 'Who is Govind Pansare here?' 'I am Pansare', said Pundalikrao Patil.' One of the

Razakar started stabbing Pundalikrao Patil with his sword. Looking at the young man taking a sword on his back finally, Pansare cried out, 'Not he, I am Pansare,' and he came forward. Suddenly Razakars started attacking him with swords. Pundalik Patil, a young man of 20-22 years, fell on the body of Govindrao Pansare and got brutally injured. Two or three Razakars pulled aside the Pundalik Patil and severed the head of Govindrao Pansare, who was lying in a pool of blood. This incident took place on Monday, October 21, 1946.

Pansare's murder was premeditated. Biloli had an Ittehad meeting on the same day Pansare was released on bail. Hundreds of Muslims gathered at Biloli for that meeting. The announcements of 'Long live Azad Hyderabad!' 'Long live Qasim Razvi!' were made. The sounds of gun shots shook the village. A group of Razakars who had come to the meeting stopped Govind Pansari's bullock cart near Arjapur as planned. Razakar made inflammatory speeches against Pansare in the meeting of Ittehad. Razakars knew when Pansare would be released.

In the year 1946, the nuisance of Razakars increased in Sansthan. It was because that year Qasim Razvi became the president of Ittehad Muslimeen, a bitter organization. He had demonized the organization of Razakars. After he became president, the network of Razakars had spread to the villages.

After 4-5 hours of the murder of Govindrao Pansare, DSP of Nanded came to the scene. Collector and DSP did not want to take Pansare's dead body to Dharmabad. As Pansare was staying with his maternal uncle in Dharmabad, his uncle Shankarao and some activists came to take possession of his body. The body was handed over to them on the condition that the last rites be completed within two-three hours. So, his last rites had to be performed in Biloli itself.

Govindrao Pansare was born on 15 May 1913 in Badnapur in Aurangabad District. He spent his childhood in Badnapur with his

maternal uncle. His father Vinayakrao and mother Yamunabai both died when Govindrao was six months old. Govind was brought up by his maternal uncle Shankarao. Shankarao was a station master. Govindrao was educated by his uncle. He did his matriculation in Vivek Vardhini, Hyderabad. He took admission in Nizam College for Inter. He dropped out of education during the 1942 movement then he devoted himself to public work. He got associated with Maharashtra Parishad and State Congress. He was present at Haripur session of Congress. It was from there that he got the inspiration for national service. He started his career as a staunch Gandhian.

Govindrao Pansare's maternal uncle Shankarao lived in Dharmabad. Pansare started staying with his uncle and Dharmabad and its surroundings became his area of operation. He started his career as a worker of State Congress. He started using khadi. Govindrao was a Gandhian activist of medium height with a dark complexion. He worked in harmony with the people of rural areas. He had visited many villages in Dharmabad area. He worked as a campaigner for the State Congress. He used to talk that the Nizam government should adopt responsible governance. He campaigned in the surrounding villages so that people should fearlessly participate in Satyagraha. He used to present the grievances of the people to the government court. Notably, he wrote weekly letters to the Resident Viceroy and the Prime Minister of Hyderabad about corruption and many other issues, but no one was paying attention to his letters. But he never gave up his efforts. He never not tolerated corruption, oppression, and injustice. Even before the ban on the State Congress was lifted, he had started the work of the Congress vigorously in his area. He used to write letters to Swami Ramanand Teerth as a Congress member.

His Valuable Contribution:

Pansare's work was not limited to Dharmabad and Mudhol talukas. He had spread his activism in three-four talukas of Nanded

district. He also had influence in the Telugu speaking districts of Nizamabad and Adilabad. He preached in Marathi, Hindi, and Telugu languages. He registered as a member of Maharashtra Parishad and State Congress. As the influence of his work increased, the government found him a problem.

Corruption of government officials started hanging on them and they started to threatening him. Govindrao Pansare's work gradually increased. Therefore, he started to poke in the eyes of Ittehadul Muslimeen and the government. This is one of the major reasons of his murder.

A fair started gathering at the place where Govindrao Pansare was murdered. Faujdar Jairi of Biloli tried to stop the fair. Ittehad people decided to attack the fair. A curfew was also imposed. The State Congress decided to hold a meeting at that place. People from Biloli, Dharmabad, Mudhol, Deglur came in large numbers for the meeting. Among the activists present there were Nanded district organizer Anant Bhalerao, Mudhol taluka organizer Raghunath Ranjanikar, Pansare's colleagues Vitthalrao Ratnalikar, Baburao Kurundkar, Nanded taluka organizer Sadashivarao Kamatkar and Lakshman Patil. All the members paid tribute to Pansare in the meeting. But the Faujdar of Biloli had decided not to allow this meeting to take place. He came to Arjapur with a contingent of 20 armed policemen. Four armed policemen were stationed at Pansare's mausoleum while the rest were kept in nearby mango farm.

The meeting started. Early bhajans and songs began to be sung. The Congress flag was

hoisted on the tree at the meeting place. Police came to the venue in a van. Men, women and children were sitting on the meeting ground. Jairy drove the police van over the people and there was a total mess. Activists rushed there but before that, Jairy started firing. A fight started between the people and the police. People surrounded the police. People started resisting with whatever means they could. The encounter lasted for an hour. The police killed four people. They fled to Biloli. The crowd of Arjapur subsided.

Conclusion:

The martyrdom of Govindrao Pansare gave momentum to the struggle of the State Congress. After his murder, Hyderabad City Congress President Siraj ul-Hasan Tirmiji organized a condolence meeting in Hyderabad. Tirmiji in his speech paid tribute to martyr Pansare said, 'Pansare got lucky! Because he was martyred on a certain day. I have been walking under the shadow of death for the past twelve years. You should consider my speech today as my condolence speech. But the tyrannical regime should remember that the sacrifice of heroes like Govindrao Pansare will end in the destruction of the killing power. The test of how strong the regime of injustice and oppression is now.'

Siraj ul-Hasan Tirmiji's speech was insightful. Tirmiji was a loyal worker of the State Congress. He gave an implicit warning to the Nizam through his speech. This shows the value of Govindrao Pansare's martyrdom and its importance in bringing the Hyderabad freedom struggle on the right path and inspiring the youth to actively participate in this fight.

References:

1. Ramanand Teerth, Swami, *Memoirs of Hyderabad Freedom Struggle*, Popular Prakashan, (1967) 2006.
2. Dr. Waghmare, Janardhan, *Hyderabad Swatantryaladhyache Antrang*, Nirmal Prakashan, Nanded, 2023.
3. Desai, V.H., Sudarshan C., *The Saga of Hyderabad Liberation Struggle*, Swami Ramanand Teerth Memorial Trust, Hyderabad, 2002.
4. Noorani, A.G., *The Destruction of Hyderabad*, Tulika Books, Delhi, 2014.

Hybrid Identities: The Interplay of English Literature and Vernacular Narratives in Hyderabad's Anti-Colonial Discourse

Dr. Dhanaji Wamanrao Arya

Professor & HOD English
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya, Ambajogai

Abstract: *The Hyderabad freedom movement, framed within the larger framework of India's anti-colonial struggle, was characterized by a dynamic blend of cultural and intellectual influences. A significant aspect of this blend was the interaction between English literature and local storytelling traditions, which played a vital role in shaping hybrid identities and inspiring resistance against both colonial and autocratic powers. This study delves into the ways English literary ideals and vernacular narratives intersected in Hyderabad, forming a distinctive resistance discourse. It highlights how these blended identities united diverse cultural perspectives and strengthened the expressions of dissent during the freedom struggle.*

Introduction:

Hyderabad's unique status as a princely state governed by the Nizam's autocratic regime created a specific backdrop for its freedom struggle. The development of hybrid identities, forged through the interaction of English literature with local traditions, illustrates the vibrant interplay between colonial modernity and native cultural values. This study explores how people and communities in Hyderabad balanced these dual influences to express their opposition to colonial and autocratic rule.

Literature Review

This literature review explores key research on hybrid identities, the influence of English literature in colonial India, and the role of vernacular narratives in resistance movements. It draws from foundational theories and studies to provide a detailed understanding of these themes.

1. Hybrid Identities in Colonial Contexts

Homi K. Bhabha's theory of hybridity explains how colonized societies blend two different cultural influences, creating a "third space" where new forms of identity take shape (Bhabha, 1994). The book *The*

Empire Writes Back by Ashcroft, Griffiths, and Tiffin (2002) examines how colonized regions adapted colonial influences to fit local needs, reshaping them to serve their purposes and express resistance.

2. The Role of English Literature in Anti-Colonial Movements

Gauri Viswanathan, in her book *Masks of Conquest* (1989), argues that English education in colonial India, originally designed to promote imperial values, eventually provided Indian intellectuals with tools to critique and oppose colonial rule. Scholars like Partha Chatterjee emphasize how themes of freedom and justice in English literature inspired Indian thinkers to challenge imperial authority and envision a new social order (Chatterjee, 1993).

3. Vernacular Narratives as Tools of Resistance

Research by Shamsur Rahman Faruqi and K. Satyanarayana highlights how local languages in Hyderabad were instrumental in resisting colonialism and feudal systems. These narratives acted as vehicles for both cultural preservation and political

resistance. Folk traditions, oral histories, and regional literature played a crucial role in uniting the masses, preserving indigenous identity, and fostering a collective spirit of defiance (Guha, 1983).

By examining these areas, this review underscores the interconnectedness of English literary influences, hybrid identities, and vernacular traditions in shaping resistance movements.

The Hyderabad freedom movement, which culminated in the state's integration into the Indian Union in 1948, was a unique blend of political activism and cultural awakening. English literature played an essential role in raising political awareness and inspiring people to fight against oppression.

English Literature: A Driving Force for Political Awareness

The Hyderabad freedom movement, which culminated in the state's integration into the Indian Union in 1948, was a unique blend of political activism and cultural awakening. English literature played an essential role in raising political awareness and inspiring people to fight against oppression.

Influence of English Literature

1. Exposure to Ideas of Freedom and Equality:

English literature introduced the youth and intellectuals of Hyderabad to ideas of liberty, equality, and justice. Thinkers like John Locke inspired ideas about individual rights, while Thomas Paine's *The Rights of Man* promoted revolutionary thought. Similarly, John Stuart Mill's advocacy for democracy and freedom of speech gave readers tools to question authority and demand self-governance. For example, debates around *The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen* led students to connect these Enlightenment ideals to the autocratic rule of the Nizam.

2. Impact of Colonial Education:

English-medium schools and colleges, such as Nizam College in Hyderabad, became

centers for spreading critical ideas. Young students read Shakespeare's *Julius Caesar* and discussed the themes of tyranny and rebellion, linking them to their own experiences of feudal oppression. These institutions fostered a new generation of politically aware individuals who began questioning the authority of the Nizam's administration and colonial policies.

3. Romantic and Revolutionary Inspiration:

The Romantic poets, such as Percy Bysshe Shelley and Lord Byron, were especially influential. Shelley's *Ode to the West Wind* symbolized change and rebellion, and Byron's heroic verses celebrated individual courage against injustice. Youth in Hyderabad saw their struggles reflected in these works and drew inspiration to fight autocracy. Similarly, Victorian literature like Charles Dickens's *A Tale of Two Cities* provided lessons on revolution and the quest for justice.

4. Spaces for Discussion and Debate:

Literary societies and reading clubs emerged as spaces for critical discussions. In Hyderabad, gatherings at clubs often revolved around English literature and its relevance to social and political reform. For instance, young activists would read and discuss works like *Paradise Lost* by Milton, interpreting it as a battle between tyranny and liberty. These discussions sparked ideas of resistance and social justice.

Contributions to the Freedom Movement

1. A Critical Voice Emerges:

Exposure to English literature encouraged writers and thinkers in Hyderabad to express dissent against injustice. For example, articles in local newspapers often drew on English literary references to critique colonialism and the Nizam's oppressive policies. Poets and playwrights used themes of freedom from English literature to mobilize the masses.

2. **Connecting with the Broader Indian Movement:**

English served as a common language that linked Hyderabad with the larger Indian nationalist movement. Freedom fighters from Hyderabad could share ideas with leaders from other regions using English as their medium of communication. Speeches by leaders like Jawaharlal Nehru and Subhas Chandra Bose, rich in references to Western literary and philosophical texts, resonated deeply with Hyderabad's activists.

3. **Local Adaptations for Resistance:**

English literary works were often translated into Urdu and Telugu, making them accessible to local audiences. For instance, themes from *The Tempest* were adapted into regional plays that symbolized colonial oppression and resistance. These reinterpretations made the ideas of liberty and justice relatable, helping to rally grassroots support for the movement.

English literature was not just a subject of study; it became a weapon of intellectual resistance in the Hyderabad freedom movement. By exposing people to universal values of liberty and justice, it empowered them to question autocratic rule and demand change. This interplay between global literary traditions and local activism underscores the immense power of literature to inspire political awakening and drive social transformation. Through its influence, the people of Hyderabad connected their struggle to India's broader fight for independence, proving that the written word can ignite revolutions. Texts by authors such as John Milton, William Shakespeare, and John Stuart Mill resonated with the educated elite, inspiring ideas of liberty, justice, and resistance.

- **John Milton's "Paradise Lost":** The themes of rebellion and the fight for freedom were interpreted as metaphors for Hyderabad's struggle against oppression.

- **John Stuart Mill's "On Liberty":** His emphasis on individual freedom and opposition to tyranny influenced political thought among the educated elite.

These texts not only provided ideological frameworks but also encouraged critical thinking and the questioning of autocratic rule.

Vernacular Narratives: The Voice of the Masses

While English literature influenced the elite, vernacular narratives in Urdu, Telugu, and Marathi connected with the broader populace. Folk songs, poetry, and stories became vehicles of resistance, often coded with anti-colonial and anti-Nizam sentiments.

Prominent examples include:

- **Urdu Poetry:** The works of poets like Makhdoom Mohiuddin, who blended revolutionary themes with lyrical beauty, galvanized public sentiment.
- **Telugu Literature:** Writers like Kaloji Narayana Rao used prose and poetry to critique oppression and inspire collective action.

These vernacular forms preserved cultural identities while promoting unity against common adversaries.

The Intersection: Hybrid Identities in Anti-Colonial Discourse

The interaction between English and vernacular literary traditions led to the emergence of hybrid identities. Educated leaders and writers often straddled both worlds, drawing from English literary themes while grounding their expressions in local cultural contexts. This hybridity is evident in:

- **Translation and Adaptation:** English literary works were translated into vernacular languages, making their themes accessible to a wider audience. Conversely, local narratives were adapted to resonate with modern political ideologies.
- **Bilingual Writings:** Figures like Sarojini Naidu, though not specific to Hyderabad, exemplify this trend, as her English poetry was deeply rooted in Indian themes.

Impacts on the Freedom Movement

The hybrid identities fostered by this interplay had profound implications for Hyderabad's anti-colonial discourse:

1. **Bridging Cultural Divides:** The synthesis of English and vernacular traditions helped unify diverse linguistic and cultural groups.
2. **Amplifying Resistance:** The blending of global and local perspectives enriched the rhetoric of resistance, making it both relatable and intellectually robust.
3. **Empowering Leadership:** Leaders equipped with English education and rooted in vernacular traditions were better

positioned to mobilize both the elite and the masses.

Conclusion

The combination of English literature and local storytelling in Hyderabad's freedom movement shows how blending cultures can strengthen the fight against colonial rule. These mixed identities helped connect different cultures and made resistance efforts more impactful, shaping Hyderabad's journey to freedom. Future studies could look at specific people or literary works to better understand how this mix of influences worked.

References

1. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. 1994.
2. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back*. 2002.
3. Viswanathan, Gauri. *Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India*. 1989.
4. Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. 1993.
5. Mohiuddin, Makhdoom. *Poetry of Resistance*.
6. Rao, Kaloji Narayana. *Naa Godava*.
7. Guha, Ranajit. *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*. 1983.
8. Faruqi, Shamsur Rahman. *Early Urdu Literary Culture and History*.
9. Satyanarayana, K. *Dalit Studies*.

Operation Polo: "Police Action"

Dr Kiran Chakre

Assistant Professor & Head
Department of Military Science
S.R.T.Mahavidyalaya, Ambajogai, Beed

In September 1948, the newly independent republic of India carried out a police action against the Princely State of Hyderabad, which was referred to as Operation Polo. The operation resulted from the Nizam of Hyderabad's refusal to accede to India after the British left India in 1947. The Nizam of Hyderabad hesitated to align with India following Independence on August 15, 1947. When the Government of India decided to take action against Hyderabad State, Sardar Vallabhbhai Patel then detailed discussion with Law Minister Dr. Babasaheb Ambedkar was of the view that if we were to decide to send army troops, it would have adverse consequences internationally. This incident will be discussed in UNO. There can be many interpretations that the Indian army entered the Hyderabad state and attacked the Hyderabad state. Dr. Ambedkar suggested that we would send Army troops, but call the action 'Police Action'. Sardar Vallabhbhai Patel Accepted Dr. Babasaheb Ambedkar suggestion. Before that, The military intervention in the Hyderabad state was officially labeled as 'Police Action' by the then Home Minister, Sardar Vallabhbhai Patel. The forces of the Nizam surrendered to the Indian Army

Operation Polo

Operation Polo was a significant military operation conducted by the Indian Armed Forces in September 1948, which resulted in the annexation of the princely state of Hyderabad into the Indian Union. The operation was launched after the Nizam of

Hyderabad, Mir Osman Ali Khan, refused to accede his state to India after the country gained independence in 1947.

The Indian Government thought Hyderabad might cause problems because it was in the middle of India and had a lot of Muslim people. Hyderabad also used to be independent, which made it a tricky situation.

- The Indian Government initially attempted to persuade Nizam to accede to India peacefully, but negotiations failed.
- This led to the launch of Operation Polo, which saw the Indian Armed Forces quickly and decisively overpower the Hyderabad State Armed Forces.
- The operation lasted just five days and resulted in the accession of Hyderabad to India.

Operation Polo was important because it showed that the Indian Government wanted to keep the country together and protect its borders. They used both talking and fighting to make sure everyone agreed to be part of India. This helped set an example for future situations where India needed to protect its borders.

Historical Background of Operation Polo

- Hyderabad was a princely state in the center of the Indian subcontinent ruled by the Nizam, Osman Ali Khan. It was the most prominent and wealthiest princely state at the time of India's independence in 1947.
- During independence, the Indian subcontinent was divided into two

countries, India and Pakistan. Princely states could accede to either one or remain independent.

- Nizam initially wanted to remain independent, but the Indian Government and the Indian National Congress pressured him to accede to India.
- The INC argued that Hyderabad, with its sizeable Muslim population, should be part of India, which was also predominantly Hindu.
- The Nizam resisted the pressure and formed a standstill agreement with Pakistan but not with India, which increased tensions between Hyderabad and India.
- The Indian Government warned Nizam that it would take necessary action if he did not accede to India. However, Nizam continued to resist.
- The Indian Government then launched Operation Polo, a military operation to annex Hyderabad into India.
- The Indian Army, led by Major General J.N. Chaudhuri, entered Hyderabad on September 13, 1948, and a five-day military operation ensued.
- Nizam's forces were ill-equipped and poorly trained, and they surrendered to the Indian Army on September 18, 1948.
- The annexation of Hyderabad was controversial, with allegations of brutality and human rights abuses by the Indian Army.
- The Hyderabad state was then integrated into the Indian Union as a new state called Hyderabad.

Significance of Operation Polo

- Historical significance: Operation Polo helped bring some important states into India after it became independent. Understanding this event is important for knowing how India got to where it is now.

- Political significance: Operation Polo was a significant political event in India's struggle for independence. It marked the end of the princely states' rule and paved the way for creating a unified India.
- Military significance: Operation Polo was a big success for India's army, which helped bring the Hyderabad state under India's control. It showed how strong India's army is, which is important for keeping our country safe. People who want to join the army should know about Operation Polo's military importance.

Integration of Hyderabad State into India

- After Nizam's forces surrendered to the Indian Army, the Indian Government appointed a civilian administrator to oversee the transition of Hyderabad into the Indian Union.
- The administrator, M.K. Vellodi was tasked with establishing a civil administration and integrating the Hyderabad state into the Indian Union.
- In November 1949, the Hyderabad State Assembly passed a resolution to merge the state with the Indian Union, ratified by the Indian Parliament.
- The Hyderabad state was reorganized into the Andhra Pradesh state and the Maharashtra state in 1956 as part of the States Reorganization Act.
- The integration of Hyderabad into India was controversial, with some factions in the Hyderabad state opposing the annexation and calling for a separate independent state.
- The integration was also controversial due to allegations of brutality and human rights abuses by the Indian Army during Operation Polo, which resulted in the loss of lives and displacement of people.
- The Indian Government defended the integration as necessary to prevent a

potentially destabilizing situation in the region and to unify the country after the British withdrawal from India.

Events Before Operation Polo

Country There was a ruler named Nizam who wanted his state, Hyderabad, to be a special kind of country. He wanted it to be part of a group called the Commonwealth of Nations. But the British Government said no, and the Nizam tried to make deals with other countries instead.

In Hyderabad, some people called the Razakars were causing trouble and wanted their own country with only Muslims in charge. They hurt and chased away many people who were not Muslims. The Indian leaders, Nehru and Patel, disagreed about how to fix the problem. Nehru wanted to talk and solve things peacefully, but Patel thought they needed to use force to stop the Razakars.

The situation got worse, and many Hindus had to leave Hyderabad because they were being hurt. The Indian Army fought against the Hyderabad forces, and Patel's plan worked. Hyderabad became part of India, and it helped create a more united.

Events in the course of Operation Polo

- The Indian Army launched the operation on September 13, 1948, and the Nizam's Army was caught off guard. The Indian Army swiftly took control of Hyderabad city.
- The Nizam of Hyderabad, Mir Osman Ali Khan, initially refused to accede to India, hoping to establish an independent state. However, he eventually realized he could not resist the Indian Army and signed the Instrument of Accession on September 17, 1948.
- The Indian National Army faced fierce resistance from the Razakars, a private militia organized by Nizam's Government. The Razakars were known for their violent

tactics and launched a guerrilla war against the Indian Army. However, the Indian Army quickly neutralized the Razakars and controlled the situation.

- The Indian Army faced several logistical challenges during the operation. The terrain in Hyderabad was difficult to navigate, and the Indian Army had to transport troops and equipment through narrow roads and bridges. Additionally, the monsoon season made the situation even more challenging.
- The operation resulted in the deaths of several people, including civilians, soldiers, and members of the Razakars. The exact number of casualties is disputed, with estimates ranging from a few hundred to several thousand.
- Operation Polo marked the end of British colonial rule in India, as Hyderabad was the last princely state to accede to India. The operation's success strengthened the Indian Government's position and helped integrate the country's disparate regions.

Aftermath of Operation Polo

- Integration of Hyderabad: The most immediate consequence of Operation Polo was the integration of Hyderabad into the Indian Union. Hyderabad became a part of the newly formed state of Andhra Pradesh in 1956.
- Political changes in Hyderabad: After integrating Hyderabad, Nizam's rule ended, and Hyderabad became a democratic state. The Indian Government appointed a chief minister and a governor to govern the state, and elections were held in 1952.
- Reorganization of Indian States: The integration of Hyderabad was part of a broader process of reorganizing India's states along linguistic lines. In 1956, several new states were created based on

language, including Andhra Pradesh, which included Hyderabad.

- Communal tensions: The integration of Hyderabad led to communal tensions between Hindus and Muslims, as Hyderabad had a significant Muslim population. Some Muslims felt their rights were being ignored, and there were reports of discrimination and violence.
- Strengthening of Indian Government: The successful integration of Hyderabad into the Indian Union strengthened the Indian Government's position and helped establish the country's territorial integrity. The success of Operation Polo also demonstrated the Indian Army's capability and professionalism.
- Legacy: Operation Polo remains a controversial event in Indian history, with

some criticizing the Indian Government's use of force to integrate Hyderabad into the Union. However, others consider the operation necessary to form a unified Indian state

Conclusion

Operation Polo was a military operation carried out by the Indian government in 1948 to annex the princely state of Hyderabad. The operation was a success, and Hyderabad became a part of India. The operation was necessary to prevent the state from becoming a separate nation or falling under the influence of Pakistan. The operation was controversial, with some arguing that it violated the princely state's autonomy and others supporting it as necessary to preserve India's unity. However, it remains an important event in India's history, and its legacy continues to be debated to this day.

References

1. The Police Action Against Hyderabad 1948 (Rare) [Hardcover] S. N. Prasad, Ph. D : S. N. Prasad,
2. The History of Ambedkarite Movement In Hyderabad State 1906 To Sept 1948 [Hardcover] Prof. Dr. L. Y. Aucharmal

The Hyderabad Liberation Movement and Its Influence on Indigenous Entrepreneurship

Dr. Mamata Jagannathji Rathi

Assistant Professor,
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya, Ambajogai

Abstract : *The Hyderabad Liberation Movement (1947-1948) marked a significant phase in India's post-independence history, leading to the integration of the princely state of Hyderabad into the Indian Union. This movement had profound socio-economic implications, particularly for indigenous entrepreneurship. The paper examines how the liberation movement influenced local trade, business practices, and the rise of indigenous entrepreneurs. It highlights the role of socio-political transformation in shaping entrepreneurial ecosystems in Hyderabad post-liberation.*

Introduction

Hyderabad, under the rule of the Nizam, was a princely state characterized by feudal systems, monopolized trade practices, and limited economic freedom. The state's liberation in 1948 brought an end to autocratic rule and facilitated its integration into a democratic and economically dynamic Indian Union. This paper explores the liberation movement's impact on indigenous entrepreneurship, emphasizing the socio-political and economic transformations that reshaped business opportunities and trade practices in the region.

Historical Context of the Hyderabad Liberation Movement

The History about Integration of Princely State of Hyderabad into India

- Hyderabad was one of the largest natives/princely states in India. It was **ruled by the Nizams who accepted the paramountcy** of the British sovereign.
- The Nizam of Hyderabad like the **Nawab of Junagadh** and the ruler of Kashmir did not accede to India before the date of independence, i.e., **15th August 1947**.
- He was encouraged by Pakistan and Muslim natives peoples, **to stay as an**

independent power and improve his armed forces to resist the integration.

- During this military improvisation, internal chaos emerged in the state of Hyderabad because of which, on **13th September 1948, the Indian Army was sent into Hyderabad under Operation Polo** (military operation to annex Hyderabad into the Union of India), on the grounds that the law-and-order situation in Hyderabad threatened the peace of South India.
- The troops met little resistance by the Razakars (the private militia who were resisting the integration), and between the **13th and 18th September, the military took complete control of the state**.
- The operation led to **massive communal violence with estimates of deaths ranging from the official one of 27,000 to 40,000** to scholarly ones of 200,000 or more.
- After the integration, the **Nizam was retained as the head of state in the same manner** as the other princes who acceded to India.
- He thereupon, disowned the complaints that had been made to the UN and, despite vehement protests from Pakistan and strong criticism from other countries, the UN Security Council did not deal further with

the question, and **Hyderabad was absorbed into India.**

The Hyderabad Liberation Movement began in 1947 when India gained independence, but the Nizam of Hyderabad refused to join the Indian Union. The Nizam's autocratic policies, reliance on the Razakars (a private militia), and suppression of dissent stifled economic freedom and indigenous entrepreneurship. The Indian government's military action, Operation Polo, in 1948 led to the state's integration into the Indian Union. This liberation marked the end of feudal dominance and opened new opportunities for local businesses, fostering an environment conducive to indigenous entrepreneurship.

Pre-Liberation Business Landscape in Hyderabad

Before India's independence and the subsequent economic liberalization, Hyderabad, under the Nizam's rule, presented a unique economic landscape shaped by its historical, political, and geographical context.

Characteristics of the Pre-Liberation Business Landscape:

1. **Princely State Economy:** Hyderabad was a princely state with its own currency, postal system, and railway network. This autonomy allowed for some degree of economic self-sufficiency. The Nizam's government played a significant role in the economy, controlling major industries and infrastructure projects.
2. **Agriculture and Handicrafts:** Agriculture was a primary economic activity, with cotton, rice, and tobacco being major crops. Handicrafts, particularly textiles, jewelry, and metalwork, were renowned and contributed to the region's economy.
3. **Trade and Commerce:** Hyderabad was a significant trading center, with goods being transported along various trade routes. The city's strategic location facilitated trade with other parts of India and beyond.
4. **Limited Industrialization:** Industrialization was relatively limited

compared to other parts of India. There were some industrial establishments, particularly in textiles and pharmaceuticals, but they were not as extensive as in other major cities.

5. **Social and Economic Inequalities:** The Nizam's rule was characterized by significant social and economic disparities. A small elite, primarily comprising the Nizam and his nobles, held immense wealth and power, while the majority of the population lived in poverty.
6. **Feudal Dominance and Restricted Trade:** The Nizam's policies heavily favored certain elites, creating monopolies in industries like textiles, jewelry, and agriculture. Small traders and entrepreneurs faced high taxes and limited access to markets.
7. **Lack of Infrastructure for Business Growth:** The absence of modern banking, poor transportation, and a lack of industrialization hindered economic development.
8. **Dependence on Imports:** Local industries were overshadowed by imported goods, leaving little room for indigenous production and entrepreneurship.

Challenges and Constraints:

- **Limited Infrastructure:** Despite being a significant city, Hyderabad's infrastructure was not as developed as other major urban centers in India.
- **Lack of Investment:** The Nizam's government's conservative economic policies and limited foreign investment hindered economic growth.
- **Social and Political Instability:** The political climate in the region, particularly during the period leading up to India's independence, affected business and investment.

Post-Independence Transformation:

After India's independence and Hyderabad's integration into the Indian Union, the city underwent significant economic and

social transformation. The establishment of public sector enterprises, the growth of educational institutions, and the development of infrastructure played a crucial role in shaping Hyderabad's modern economy. In conclusion, the pre-liberation business landscape of Hyderabad was characterized by a mix of traditional and modern economic activities. While the city had a strong foundation in agriculture, handicrafts, and trade, it faced challenges related to limited industrialization, infrastructure development, and social inequalities. The post-independence period marked a turning point, with Hyderabad emerging as a major industrial and technological hub in India.

Post-Liberation Transformation and Influence on Entrepreneurship

The liberation of Hyderabad in 1948 marked a significant turning point in the city's history. The integration into the Indian Union opened up new avenues for economic growth and development. This transformation had a profound impact on the entrepreneurial landscape of Hyderabad.

Factors Driving Entrepreneurial Growth:

- 1. Educational Institutions:** The establishment of premier educational institutions like Osmania University and Indian Institute of Technology Hyderabad (IIT Hyderabad) fostered a strong intellectual environment. These institutions produced highly skilled and talented individuals who became catalysts for innovation and entrepreneurship.
- 2. Government Initiatives:** The government's focus on industrialization and technological advancement led to the establishment of public sector undertakings (PSUs) and research institutions. This created a conducive environment for entrepreneurship by providing infrastructure, technology, and skilled manpower. Policies like the IT Policy of 1996 further boosted the growth of the IT sector in Hyderabad.

- 3. Strategic Location:** Hyderabad's strategic location at the crossroads of major trade routes facilitated the growth of commerce and industry. The city's proximity to major markets and ports made it an attractive destination for businesses.
- 4. Cultural Diversity:** Hyderabad's diverse cultural heritage fostered a spirit of innovation and creativity. The city's cosmopolitan atmosphere encouraged the exchange of ideas and the adoption of new technologies.
- 5. Abolition of Feudal Practices:** The liberation movement dismantled the feudal system, empowering small-scale farmers and traders. Land reforms allowed individuals to own land and invest in agrarian-based enterprises.
- 6. Integration into the Indian Economy:** The incorporation of Hyderabad into India's economic framework facilitated access to national markets. Policies encouraging free trade and industrialization gave a boost to local entrepreneurs.
- 7. Rise of Indigenous Industries:** The textile, handloom, and jewelry sectors saw significant growth as local artisans gained better access to resources and markets. Cottage industries, particularly in rural areas, flourished due to government support post-liberation.
- 8. Emergence of Entrepreneurial Ecosystems:** The creation of cooperative societies and small-scale industries promoted entrepreneurship. Banking reforms and the establishment of financial institutions provided capital for new ventures.

Case Studies of Indigenous Entrepreneurs Post-Liberation

- 1. Growth of Small-Scale Industries:** Entrepreneurs in textiles and handlooms capitalized on the regional demand for traditional products. Women entrepreneurs played a key role in reviving local crafts and arts.

2. Emergence of Regional Business Leaders:

Several traders who previously operated informally expanded their operations, establishing prominent businesses. For example, agricultural entrepreneurs utilized the land reforms to develop export-oriented farming practices.

Hyderabad's post-liberation era witnessed a surge in entrepreneurial activity, fueled by government policies, technological advancements, and a burgeoning middle class. Here are some notable case studies of indigenous entrepreneurs who have significantly contributed to the city's economic growth:

1. **Ratan Tata and the Tata Group** While not strictly Hyderabad-based, the Tata Group's influence on the city's industrial landscape is undeniable. Ratan Tata, during his tenure as Chairman, oversaw the expansion of Tata Consultancy Services (TCS), a global IT giant with a significant presence in Hyderabad. TCS's Hyderabad campus is one of the largest corporate campuses in the world, employing thousands of IT professionals.
2. **C.K. Prahalad** A renowned management thinker and strategist, C.K. Prahalad was a professor at the University of Michigan. His groundbreaking work on strategic management, innovation, and corporate social responsibility has had a profound impact on global business practices. His insights have inspired countless entrepreneurs and business leaders, including those in Hyderabad.
4. **Satya Nadella** Though not originally from Hyderabad, Satya Nadella, the CEO of Microsoft, has strong ties to the city. His leadership has propelled Microsoft to new heights, and his success story has inspired many aspiring entrepreneurs in India.
5. **P.R. Krishnamurthy** P.R. Krishnamurthy, the founder of Aurobindo Pharma, transformed a small pharmaceutical company into a global player. His

entrepreneurial vision and strategic leadership have made Aurobindo one of India's leading pharmaceutical companies.

6. **Dr. Reddy's Laboratories** Founded by Dr. Anji Reddy, Dr. Reddy's Laboratories is a multinational pharmaceutical company headquartered in Hyderabad. The company has been a pioneer in generic drug manufacturing and has made significant contributions to healthcare access and affordability.
7. **Infosys and Wipro** While these IT giants are headquartered in Bengaluru, they have significant operations in Hyderabad. Their presence has created numerous job opportunities and has stimulated the growth of the IT ecosystem in the city.

These are just a few examples of the many indigenous entrepreneurs who have shaped Hyderabad's post-liberation economic landscape. Their success stories have inspired countless others to pursue their entrepreneurial dreams and contribute to the city's continued growth and development.

Limitations :

While Hyderabad has produced many successful entrepreneurs, specific examples of indigenous entrepreneurs who have made significant contributions post-liberation might be more challenging to find due to the city's diverse economic history and the influx of businesses from other parts of India. However, the city's entrepreneurial ecosystem has been thriving, and many local entrepreneurs have played crucial roles in shaping its economic growth.

To get more specific information, you might consider researching the history of specific industries in Hyderabad, such as pharmaceuticals, IT, or biotechnology. You could also explore the role of incubators and accelerators in nurturing local entrepreneurial talent.

Challenges Faced by Indigenous Entrepreneurs

1. **Transition Period:** Adjusting to new economic policies and competitive markets was a challenge for many local businesses.
2. **Infrastructure Development:** While opportunities increased, inadequate infrastructure still posed obstacles to scaling operations.
3. **Social Inequalities:** Marginalized communities, though empowered, faced barriers in accessing capital and markets.

Impact on Contemporary Entrepreneurship in Hyderabad

The seeds of indigenous entrepreneurship sown during the post-liberation period have significantly shaped Hyderabad's business landscape. Today, Hyderabad stands as a hub for innovation and enterprise, with its history of overcoming economic suppression serving as an inspiration for modern entrepreneurs. The city is now home to global companies, startups, and a vibrant local business ecosystem.

Influence on Entrepreneurship:

1. Rise of IT and ITES Sector:

The IT and ITES sector emerged as a major driver of economic growth in Hyderabad. The city became a hub for software development, IT consulting, and business process outsourcing. This led to the emergence of numerous IT startups and entrepreneurial ventures.

2. Pharmaceutical Industry:

Hyderabad's strong foundation in pharmaceutical research and manufacturing led to the growth of a vibrant pharmaceutical industry. The city became a major hub for generic drug manufacturing and pharmaceutical research.

3. Biotechnology and Life Sciences:

The presence of research institutions like the Centre for Cellular and Molecular Biology (CCMB) and the Indian Institute of Chemical Technology (IICT) fostered the growth of the biotechnology and life sciences sector. This led to the establishment of several biotech startups and research-based companies.

4. Education and Training:

The strong emphasis on education and training in Hyderabad created a skilled workforce. This skilled workforce provided the necessary human capital for entrepreneurial ventures.

5. Government Support:

The government's supportive policies and initiatives, such as tax incentives and infrastructure development, encouraged entrepreneurship. Government-funded incubators and accelerators provided support to startups and early-stage businesses.

Conclusion

The Hyderabad Liberation Movement was not just a political milestone but also a socio-economic turning point. By dismantling feudal structures and integrating the region into the national economy, it laid the foundation for indigenous entrepreneurship. The movement empowered local businesses, spurred industrial growth, and fostered an environment of innovation that continues to thrive. Understanding this historical influence is essential for appreciating Hyderabad's evolution as a center for entrepreneurship.

References

1. Dhanagare, D. N. (1998). *Peasant Movements in India: 1920-1950*. Oxford University Press.
2. Reddy, P. S. (2000). *The Hyderabad State and Its Economy*. University of Hyderabad.
3. Srinivas, M. N. (1976). *Social Change in Modern India*. Orient Blackswan.
4. Government of India Reports on Hyderabad Liberation Movement (1948).
5. Historical Archives of the Economic Development of Hyderabad State (1947-1955).
6. AI platforms.

Contributions of the Communist Party in the Marathwada Freedom Movement

Dr. Kranti Vithalrao More,

Dept. of English,
Shivaji Mahavidyalaya, Renapur.

The Marathwada region's struggle for freedom from the autocratic rule of the Nizam of Hyderabad is a significant yet often overlooked chapter of India's independence movement. A crucial aspect of this struggle was the role played by the Communist Party of India (CPI), which mobilized the rural poor, organized armed resistance, and challenged oppressive feudal systems. Their contribution not only helped liberate Marathwada from the Nizam's tyranny but also laid the groundwork for social and economic reforms in the region. The CPI's efforts in Marathwada were closely tied to the broader Telangana Rebellion (1946–1951), a Marxist-inspired uprising that sought to dismantle the feudal order in the Hyderabad State. By empowering the peasants and marginalized communities, the Communist Party helped spark grassroots movements that significantly contributed to the Marathwada freedom struggle.

This article explores the Communist Party's contributions to Marathwada's liberation, focusing on their leadership in agrarian revolts, armed resistance, and social reform.

The Nizam's Rule and Marathwada's Struggle for Freedom

Under the Nizam of Hyderabad, Marathwada endured one of the most oppressive regimes in colonial India. The Nizam's autocratic rule was supported by feudal landlords (zamindars) and

enforced by the Razakars, a paramilitary group notorious for their brutality. The region's predominantly agrarian population suffered under heavy taxation, bonded labor, and systemic social injustices.

When India gained independence in 1947, the Nizam attempted to keep Hyderabad State independent rather than merge with the Indian Union. This decision intensified the discontent among the people of Marathwada, who wanted to join independent India.

In this turbulent period, the Communist Party emerged as a powerful force for change. By organizing the oppressed peasantry and mobilizing them against the Nizam's regime, the CPI aligned the region's liberation struggle with its broader goals of dismantling feudalism and achieving social justice.

Key Contributions of the Communist Party in Marathwada

1. Organizing the Agrarian Movement

The Communist Party's most notable contribution in Marathwada was its leadership in organizing the peasantry against feudal landlords. Under the Nizam's regime, the rural economy of Marathwada was dominated by zamindars, who owned vast tracts of land and exploited landless laborers and tenant farmers. The CPI rallied the agrarian population to demand:

- Abolition of bonded labor and unfair tenancy systems.
- Redistribution of land to those who tilled it.
- An end to excessive taxation and feudal exploitation.

Communist leaders conducted mass campaigns, organized village meetings, and educated the peasantry about their rights. They encouraged peasants to resist the arbitrary demands of landlords and fight for their dignity. The CPI's ability to unite rural communities across caste and class lines was instrumental in creating a powerful agrarian movement.

2. Leading Armed Resistance

The Communist Party played a critical role in organizing armed resistance against the Nizam's regime, particularly the Razakars. The Razakars, led by Kasim Razvi, were infamous for their violence, including looting, arson, and atrocities against women. They acted as enforcers of the Nizam's rule, targeting those who resisted his authority.

The CPI armed and trained peasants to protect their villages from Razakar attacks. Guerrilla warfare became a key tactic, with peasants ambushing Razakar forces and disrupting their operations. These armed struggles, though localized, weakened the Nizam's control over rural Marathwada and created a sense of empowerment among the oppressed masses.

In addition to direct combat, the Communist Party also organized covert operations to supply weapons, gather intelligence, and sabotage the enemy. This militant approach played a significant role in sustaining the resistance movement until the Indian government intervened with Operation Polo in 1948, which forced the Nizam to accede to India.

3. Promoting Social Reforms

The Communist Party's ideology emphasized social justice, making it a strong advocate for reforms that challenged the region's deeply entrenched caste and gender hierarchies. The CPI worked to:

- End caste-based discrimination and untouchability.
- Advocate for women's rights, including their participation in political and social movements.

- Promote literacy and education among marginalized communities.

Women played a significant role in the CPI-led movements, taking up leadership positions and participating in both political mobilization and armed struggles. The party's focus on equality resonated with the oppressed classes, inspiring them to join the broader liberation struggle.

4. Opposing the Razakars

The Communist Party's opposition to the Razakars went beyond armed resistance. The CPI also organized grassroots campaigns to expose the atrocities committed by the Razakars and build solidarity among different communities. Through these efforts, the party fostered a sense of unity and collective resilience among the people of Marathwada.

By empowering villagers to stand up against Razakar intimidation, the CPI helped weaken the paramilitary group's grip on rural areas. This resistance played a crucial role in creating conditions for the eventual integration of Hyderabad State into India.

5. Supporting the Integration with the Indian Union

After India's independence, the Nizam's refusal to join the Indian Union created a political crisis. The Communist Party supported the demand for Hyderabad State's integration with India, viewing it as a step toward dismantling feudalism and achieving democratic governance.

The CPI's grassroots mobilization efforts added momentum to the integration movement, complementing the Indian government's diplomatic and military efforts. When Operation Polo was launched in 1948, the Communist Party played a supportive role by continuing to resist the Nizam's forces and advocating for the region's merger with India.

Key Leaders and Movements

While the broader Telangana Rebellion produced several notable Communist leaders, Marathwada's specific contributions were often collective in nature, driven by grassroots activism rather than prominent individual

figures. However, the efforts of Communist leaders in Hyderabad State—such as P. Sundarayya, Makhdoom Mohiuddin, and Ravi Narayan Reddy—greatly influenced the struggles in Marathwada.

The CPI's focus on mass mobilization and armed resistance inspired countless unnamed activists who risked their lives to fight for freedom and justice.

Impact and Legacy of the Communist Party in Marathwada

The Communist Party's involvement in the Marathwada liberation movement had far-reaching consequences, both immediate and long-term:

1. Abolition of Feudal Practices: The CPI's agrarian struggles laid the foundation for land reform policies implemented after the region's integration into India.
2. Empowerment of Marginalized Communities: By challenging caste hierarchies and promoting equality, the Communist Party empowered Dalits, women, and other oppressed groups to demand their rights.
3. Inspiration for Future Movements: The CPI's efforts inspired subsequent movements for social justice, workers'

rights, and grassroots democracy in Marathwada.

Despite their significant contributions, the Communist Party's role in the Marathwada freedom movement has often been overshadowed by mainstream nationalist narratives. Recognizing their efforts not only enriches our understanding of the region's history but also highlights the importance of grassroots activism in shaping India's freedom struggle.

Conclusion

The Communist Party of India played a transformative role in the Marathwada freedom movement, combining political ideology with grassroots action to challenge the Nizam's rule and feudal exploitation. Their efforts in organizing the agrarian population, leading armed resistance, and promoting social reforms were instrumental in liberating Marathwada and integrating it into independent India.

By empowering the oppressed and fighting for justice, the CPI not only contributed to the region's political liberation but also sowed the seeds for long-term social and economic change. Their legacy remains a testament to the power of collective action and the enduring impact of revolutionary movements in shaping history.

References: -

- 1.Rao, M. Venkateshwar. *The Telangana Armed Struggle and the Path of Indian Revolution*. New Delhi: CPI Publications, 1951.
- 2.Sundarayya, P. *Telangana People's Struggle and Its Lessons*. New Delhi: CPI (M), 1972.
- 3.Dhanagare, D. N. *Peasant Movements in India, 1920–1950*. New Delhi: Oxford University Press, 1983.
- 4.Noorani, A.G. "Hyderabad: The Untold Story." *Frontline*, Volume 25, Issue 18, 2008.
- 5.Oral histories and archival records from the Hyderabad State and Marathwada region.

Women's Participation in Hyderabad Mukti Sangram

Prof. Dr. Ahilya B. Barure

Dept. of English
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai

Abstract: *Women's participation in Indian Independence is noteworthy and history is incomplete without penning their contribution. Historical Hyderabad Mukti Sangram has completed 76 years. In this research paper focus is emphasized on the role of Women in the Hyderabad Mukti Sangram. It is tried to explore the contribution of Women in the Marathwada freedom struggle or Marathwada mukti sangram or in other words Hyderabad freedom struggle in the nationalist movement of India. It is also tried to know and study about the women's of the Marathwada region contributed to the freedom struggle of Marathwada. Women's involvement in the freedom struggle from 1940 to 1948 through Marathwada Mukti Sangram is noteworthy.*

The freedom-loving people of the Hyderabad State crushed the Nizam's ambitions. The movement for independence, which had intensified in India under British rule, began in the Hyderabad State. Inspired by nationalism, the freedom-loving people were inspired by the struggle and gave encouragement to the Nizam by raising a massive public movement against the Nizam's rule. This struggle is known as the Hyderabad Mukti Sangram.

Keywords: Hyderabad Mukti Sangram, Independence, Struggle Movement, Women fighters, Revolt.

Introduction: India has celebrated 75th Independence Day in 2022. The whole world was congratulating India for independence and past of the great warriors, political leaders, and freedom fighters' list came in mind. That was a different time very less exposure had been given to the women. In those days also women as a citizen of this nation were participating in freedom movements in different ways. Present research paper intends to study and explore the contribution of women in Marathwada Mukti Sangram. In this freedom struggle, the freedom fighters, political leaders and some women involved.

During the British period, Hyderabad was the largest Sansthan and Muslim Nizams ruled this regime where majority of the Hindus were living. In 1947, Indian people were fighting for independence. Indian freedom struggle resulted in leaving principalities own states but the Nizam of Hyderabad opposed it.

But the people of Hyderabad State were tired of Nizam's torture. They wanted complete freedom, but could not escape from the clutches of the Nizam. Nizam opposed for the integration of that sansthan in Indian union. The Nizam of Hyderabad was opposed to the integration of Hyderabad into the Indian Union. Marathwada was a part of Hyderabad States. 'Swami Ramanand Tirth' took the initiative for integration into the Indian Union.

Hyderabad Nizam (ruler) of Hyderabad princely state republic of India within the amount 1911 A.D. -1948 A. D. He was constitutional president till 1956. He was also one of the richest men in the world, he dominated over a state equal to the scale of Italy. He was supporter of Razakars and Majlis Ittehad al- Muslmin (MIM). Non-Muslims and Hindu people felt uncomfortable owing to domination and exploitation within the Marathwada region of the Nizam's state of

Hyderabad, Aurangabad, Parbhani, Nanded, Osmanabad, Beed these were the five districts coming under the Marathwada division which were dominated by Nizam rulers.¹ In this struggle, many villages on the border suffered a lot. They faced injustice and atrocities. Many rural women have made a special contribution to this struggle.

In this mass movement, awareness was created among women by organizing women's gatherings and women's conferences. Rural women participated enthusiastically in this struggle for independence. These women fed the underground freedom fighters with pieces of bread night after night. Primarily the name of the brave woman Godavari Kisanrao Teke from Bhum, Taluka can be taken. Kisanrao used to carry a gun which created a kind of fear. Once, in a crisis where he did not have a gun, Qasim Razavi was killed during the time of the Razakars and in the same period Kisanrao died and became a martyr. Godawaribai says, "Only if I avenge my husband's murder will I become the true wife"²

Godawari Tai decided to take revenge of husband's death and shut door from inside and started firing from the window and shoot one rajakar. This incident caused Razakars clan to become furious and to set fire to their house and Godawaribai died in it becoming a martyr.

Thus, among the women who were martyred in this battle were Sambhabai Bira Dhangar from Nandgaon in Tuljapur, Punjabai Punjaji Buzurge from Aurangabad, Balu Bai Gangulal from Nanded, and Lakshmibai Balaji Mayekar. All these women became martyrs by sacrificing their lives for freedom during the Razakars.

Trivenibai Patlin from Shelgi, a well-known activist of the movement, helped the activists financially and the activists were amazed by her generosity. Trivenibai used to say, "Please give me a rifle and let me come with you. I will die fighting with you for the freedom because the Razakars will rob me of

my honor."³ This sentence shows the brutality of Razakar's towards women.

The incident of a brave woman from Mehkar is noteworthy here. Once the soldiers of the Kisan Dal came to the village of Mehkar, as soon as they arrived, the Razakars, Pathans and Rohillas of the village took refuge in a fort in fear. But there was a terror of the Kisan Dal in that area. A woman stood at the door to see these brave soldiers of Kisan Dal. The people of the village were timid, but this woman was happy to see these brave soldiers and came forward. The woman said, "Those wicked Razakars are hiding in the fort. Get them out."⁴

It was night. She wrapped her cloak around her waist and brought a bundle of hay from her house and started walking ahead of the Kisan Dal. "She led these soldiers to the fort. They took leave from the fort and started firing. This went on for four to five hours. She was also fighting with the Kisan Dal soldiers. The soldiers asked her to leave, but she was not ready to move from there. A young man was killed on the spot by a bullet fired from a court. It was during this firing that she fell victim to Mehkar's bullet.

Some women's groups also participated in this struggle, including Lata Bodhankar, Bakula Pedgaonkar, Sitabai Vinayak Charthankar, Pratibha Vaishpayan, Kamala Deshpande, Sushila Diwan, Ashatai Waghmare and many other women who fought in this struggle.

Many such women became martyrs but their names are not found in history. All such heroines participated in the Hyderabad Liberation War.

Swami Ramananda Tirth, the true spirit and soul of the Marathwada freedom struggle were the visible and invisible people who all struggled for the Marathwada. 17th September, 1948 A.D. Marathwada became free from Nizam's rule.

The work of organizing women in Marathwada had started since 1945. Women's issues were discussed in the sessions of the

Maharashtra Council. In 1945, the Maharashtra Parishad was held in Selu, district Parbhani. A conference was also held in conjunction with it, in which more than 500 women from Marathwada region were participated.

These conferences not only created awareness among women but also made them aware about social issues and issues related to the political sphere. Some women even entered the political sphere. In 1946, the ban on the State Congress was lifted and the movement gained momentum. Along with the students, female students also participated in that movement.

In Hyderabad, student groups took out a huge march and Tara Paranjape and her fellow students organized the girls.

On October 1, 1947, more than 100 women took out a march in Aurangabad, raising slogans against the Nizam. In Hyderabad, women staged a sit-in in front of a lawyer's house, and this movement spread to rural areas as well. Women activists boosted the morale of the soldiers at the border camp, provided them with weapons and worked to provide them with vegetables and bread to eat.

In Latur, Kaveri Bai Bodhankar was caught with a weapon and thrown in jail. Women like Gitabai Charthankar, Pedgaonkar also served time in jail. Many women showed bravery in the Hyderabad freedom struggle, among which the heroine Dagdabai Shelke was widely discussed. She misled the Nizam's police and helped Yashwantrao Saigaonkar escape safely from that place.

References:

1. Vasant, Potdar (2012) *Hyderabad Swatantrya Sangram*, Latur, Vidya Publication, (Marathi) P.15.
2. <https://www.lokmat.com/ahilyanagar/hyderabad-mukti-sangram-wrestling-women>
3. Ibid
4. Janardhan, Waghmare. (Sept. 2023) *Hydrabad Swatantraladhyache Antarang*. Nirmal Prakashan, Nanded. p. 352
5. Bhargava, R. (2010). *Freedom struggles in princely States: The Case of Hyderabad*. Delhi publisher.

Some women have indirectly contributed greatly to the Hyderabad liberation struggle without actually taking up arms. Gangubai Devyani from Nanded represented many women who were responsible and shouldered all responsibilities for home and struggling for freedom. Gangubai, without crying, by placing a stone on her chest, covered her daughter's dead body with a cloth and fed all the freedom fighters who came home.

Conclusion: It is very important to know that there are two forms of Freedom, freedom from and freedom for. Hyderabad Mukti Sangram was for the people, freedom for the people from the Nizam's rule. Ashatai Waghmare, Gitabai Charthankar There is no denying the work they have done. Who was involved in the Hyderabad Liberation War since 1932 while giving information about the armed camps set up on the border during the Hyderabad Liberation War, Beed district had the highest number of camps, ten border camps.

There were 10 border camps including Pathardi, Agalgaon, Hatwalan, Mirajgaon, Dongri, Dongar, Kini, Kharada, Pangaon, Kada, etc. Along with this, the nature of the work of the camps and the information about the Nizam's actions are also visible in history. Women also worked at checkpoints to provide armed ammunition. Women took care of the freedom fighters, provided food, and some women even joined the armed struggle.

The Role of Freedom fighters, And Women In The Hyderabad Muktisangram

Dr.Kanse Santosh Haribhau

Assistant Professor In Geography
Janvikas Mahavidyalay Bansarola Tq.Kaij Dist.Beed

This important contribution is explored in this research paper. Hyderabad Muktisangram (liberation struggle) i.e. Hyderabad was liberated due to the significant contribution of political leaders, freedom fighters and women to free Hyderabad from the oppression of the Nizams. Colonies and monarchy in India also contributed significantly in this freedom struggle. Hyderabad was ruled by the Nizams. Nizam was a tyrannical politician. All the people were suffering from this tyrannical regime. Freedom fighters, political leaders and women actively participated in challenging this regime and integrating Hyderabad into the Indian Union. Their in-depth role analysis is done in this research paper. The efforts made by grassroots people, the strategy of political leaders and the role of women in the Hyderabad freedom struggle draw the attention of all Indians. The effort to free Hyderabad from the Nizam's grip is the Hyderabad Liberation War. Key Word: - Hyderabad Muktisangram, Nizam, Freedom Fighters, Leaders, Women. Conclusion:- 1) Due to the brave and active efforts of freedom fighters, political leaders and women, Hyderabad was freed from the autocratic rule of the Nizam. 2) Political leaders, activists and women also contributed to the successful integration of Hyderabad into the Indian Union. Introduction:- Although India got independence on 15 August 1947...the Nizam's rule was over Hyderabad. Nizam to leave Hyderabad was not ready. The Nizam of Hyderabad, Mir Usman Ali Khan, was very

passionate and angry. He dominated the people there. He did not allow the integration of Hyderabad into the Indian Union. He was opposed to it, due to which the people of Hyderabad started a mass movement. This movement was led by independent soldiers, political leaders as well as the fearless and brave women of the region. All of them thought that India should remain united. Hyderabad Muktisangram is one of the most important movements of India's post-independence period. Due to this freedom struggle, Hyderabad was freed from the grip of the Nizam. The important objective of this research paper is... The contribution of freedom fighters, political leaders and brave and fearless women of Hyderabad in the liberation struggle is very valuable. In this freedom struggle, the qualities of leadership; courage and fearlessness were abundant in freedom fighters, political leaders and women. Hence Hyderabad was freed from the tyrannical and cruel Nizam. The quest for freedom and the challenges faced by them is the main objective of this liberation struggle. The Hyderabad Liberation War still reminds us of the importance of equality, freedom and justice in the Indian democratic society. This research essay examines in detail all the historical and social factors that shaped the Hyderabad Liberation Struggle. It comprehensively describes all the conflicting elements. Historical Context of the Hyderabad Muktisangram:- Hyderabad was the largest Sansthan during the British period. The king of this institution was a Muslim Nizam. These

Muslim Nizams ruled Hyderabad. Majority of Hindus lived during this regime. With maximum number of Hindus living here, Hyderabad was a diverse region with a majority Hindu population. India was partitioned in 1947 when our country was moving towards independence. All the principalities showed their participation in this Indian freedom struggle by leaving their own states but the Nizam of Hyderabad principality opposed it. Due to this, the people of Hyderabad State were tired of Nizam's torture. They too wanted complete freedom, but could not escape from the clutches of the Nizam. In this freedom struggle, the freedom fighters, political leaders and some women involved all the people of Hyderabad in the leadership of freedom. Everyone participated in this fight. Hyderabad was liberated by protesting the Nizam, hence it is called the Hyderabad Liberation War. The social and political climate of Hyderabad was very heated. The Nizam's private treasury was used to suppress dissent in Hyderabad. Violence was being committed against the non-Muslim community. This caused a lot of tension in the non-Muslim community. Why should the people of India tolerate the Nizam's persecution after India gained independence? The non-Muslim population here was very tense. The conflict there had reached its climax. This automatically ignited the struggle for the liberation of Hyderabad. It was from this struggle that the Hyderabad Liberation War took place. Contribution of freedom fighters in Hyderabad Mukti Sangram:- The Nizam of Hyderabad was opposed to the integration of Hyderabad into the Indian Union. 'Swami Ramanand Tirtha' took the initiative as a prominent figure for the demand for integration into the Indian Union. He was a Gandhian leader as well as a staunch worker of the Congress Party. He played an important role in organizing the mass movement. Many brave freedom fighters sacrificed their lives in the Hyderabad Liberation War. Many freedom

fighters actively participated in the freedom struggle of the country and also actively participated in the liberation struggle of Hyderabad. All these brave and fearless freedom fighters risked their lives to liberate Hyderabad from the despotic rule of the Nizam. Like Swami Ramanand Tirtha, M. N. Joshi also raised his voice against the Nizam's brutal and autocratic rule. They overthrew the Nizam's rule by non-violent and peaceful means of protests and public demonstrations. They continued to protest against the Nizam's rule without risking their lives. Some revolutionary freedom fighters joined underground revolutionary groups and fought against the Nizam's rule and the Razakars. Many youths joined these revolutionary groups. He also gained the support of the people to maintain the momentum of this movement. All the fighting brave soldiers succeeded in freeing Hyderabad from Nizam's clutches. They had to struggle a lot for this. Some freedom fighters had to sacrifice their lives. Political Leaders and their Strategy:- Among the political leaders, Swami Ramanand Tirtha was an active Congress worker. He formed an organization called "Hyderabad State Congress". This organization was affiliated to Congress. This organization was inducting all the young freedom fighters and political leaders who wanted to join the freedom struggle and inducting them into the freedom struggle. This organization worked by integrating other political leaders. The Hyderabad Liberation War had only one principle, that of non-violence. All the political leaders were fighting against Hyderabad Nizamshahi through non-violent means. All negotiations were done in this non-violent and peaceful way. Hence, the Indian government launched "Operation Polo" in September 1948. Sardar Vallabhbhai Patel, India's first Deputy Prime Minister and Home Minister, paid attention to caste in this Hyderabad liberation struggle. For this, they started military action by bringing political pressure. Sardar Vallabhbhai Patel's role in this freedom

struggle is very valuable. In 1948, the Nizam's forces further surrendered to the Indian government and freed Hyderabad from its grip and handed it over to the Indian government. Due to the strategic skill of Sardar Vallabhbhai Patel, Hyderabad was merged into the Indian Union. The struggle of Hyderabad liberation struggle did not last long and Hyderabad became free because of active political leaders.

The Role of Women in Hyderabad Muktisangram:- Women will not be left out in the Hyderabad liberation struggle. Women also fought against the Nizam with full strength in this freedom struggle. Women's raised support by organizing secret women's meetings. Freedom fighters were saved from Nizam's soldiers. Women gave them shelter. He also worked as a messenger by joining different groups of the Hyderabad Liberation Movement. Women also joined the underground movement. They not only joined but also gave their active participation. She participated in the Hyderabad Liberation War either as a passive supporter or as an active supporter. Ignoring their active role will not work. Many times she also got down on the road. She also participated in demonstrations and mass agitations from time to time. She continued to participate in many protests. Among the particularly notable women were women like Bhagya Reddy Verma who fought against the tyrannical rule of the Nizam. This woman worked very actively for social justice, gender equality and the liberation and rights of the Dalit community. She was a prominent figure in the wider movement in this freedom struggle. He especially raised his voice against the tyrannical rule of the Nizam. She specially worked for the rights and justice of the marginalized community. Many rural women joined this struggle. The Nizam's army subjected the peasants to torture. He endured physical violence from the Nizam's army. So those farmers also joined the rebellion. Due to oppression of farmers, women in rural areas also revolted against Nizamshahi and burned.

His activism and commitment gave a new dimension to the Hyderabad Liberation Struggle. The struggle for this liberation is not limited to military and political leaders only and includes people from all walks of life. The collective effort of all people in rural and urban areas is important in this liberation struggle.

Challenges faced during the Muktisangram:- The Hyderabad liberation struggle was not a simple liberation struggle but was fraught with many challenges due to the well-equipped Razakar militia of the Nizam. The Nizam's paramilitary forces were notorious for their brutal and ruthless tactics. These paramilitary forces created an atmosphere of oppression and fear among all the freedom fighters, political leaders, women and the general public. Anyone caught in their hands was already half dead. Tired of the Nizam's interrogation, he was already half dead and died. As the Hyderabad Liberation War took a turn for communal violence, the movement became very complicated. It created a rift in many ethnic communities and directly threatened the lives of freedom fighters. Even though Hyderabad was ruled by the Nizam...the majority of the people there were also Hindus. In the minority were people of Muslim religion. Even though the people of the Muslim religion were a minority, they were protected by the Nizam. So the non-Muslim people there were in a lot of trouble. The Nizam was spending the day in interrogation. The divisions within the society in Hyderabad have created many difficulties in the united front of both the Hindu majority and the Muslim minority. A middle way was sought so that the movement would not become a communal problem due to the caste barrier and also free Hyderabad from the grip of the Nizam. It was that Hyderabad should be united with India and this democratic system of governance should remain intact. With this goal in mind, freedom fighters, political leaders and women liberated Hyderabad from the rule of Hyderabad Nizam

Conclusion:- 1) Due to the brave and active efforts of freedom fighters,

political leaders and women, Hyderabad was freed from the autocratic rule of the Nizam. 2) Political leaders, activists and women also

contributed to the successful integration of Hyderabad into the Indian Union

References: -

- 1) Bhargava, R. (2010).Freedom struggles in princely States: The Case of Hyderabad. Delhi publisher.
- 2) Kumar, A. (2025). The Razakars and the Hyderabad Liberation Movement Mumbai: Mumbai Publishing House.

Dr. Babasaheb Ambedkar's Anti-Nizam Role: A Strong Nationalist Perspective

Dr. H. N. Sonkamble,

Assistant Professor,
Department of Political Science,
MGM University, Chhatrapati Sambhajinagar

Abstract: *It is said that Dr. Babasaheb Ambedkar had friendly relations with the Nizam of Hyderabad. B. S. Venkatrao of the Scheduled Caste Federation was in the Nizam's cabinet. The Nizam had approved one crore rupees for scholarships for the education of Dalit children. He had started schools for Dalits under the name Madrasa-e-Arjale, which were later renamed Madrasa-e-Pastakhwam. The Prime Minister of Hyderabad State, Akbar Hydari, had given 50 acres of land and 12 lakh rupees to the school established by Dr. Babasaheb Ambedkar. He had also given 12 thousand rupees as travel expenses to Dr. Babasaheb Ambedkar to attend the Round Table Conference. All these facts show that Dr. Babasaheb Ambedkar and his Scheduled Caste Federation were in favor of the Nizam. But there are many references that Dr. Babasaheb Ambedkar was involved in the planning of the police action taken to subdue the Nizam. Dr. Babasaheb Ambedkar also openly opposed the Nizam's independent state after independence and took a clear stand that no one is greater in front of the country and the nation and he continued to fight against the Nizam. This research paper reviews both of these.*

The period from 1920 to 1925 is known as a very important period in the political history of India, because during this period, the political ideologies of India were born. Although the organization called Congress was born in 1885, Mahatma Gandhi's contribution was significant in bringing this organization to an ideological level. After Gandhi came to India in 1916, he expressed his desire to participate in the movement for India's political independence to Gopal Krishna Gokhale. But Gopal Krishna Gokhale did not involve Gandhiji directly in politics; Gandhiji first asked him to understand India. When Gandhiji started touring India on the advice of Gopal Krishna Gokhale, he realized one thing that India is a land divided into castes and provinces. Thousands of castes live in this India, but there are more than six and a half political fragments of this India. It is difficult to keep this India together. But Gandhiji was

aware that efforts were necessary and that it was not possible without ideology. On August 1, 1920, when Lokmanya Tilak died, the Congress movement came into Gandhiji's hands and Gandhiji started trying to base this movement on an ideology. This ideology later came to be known as Gandhian ideology, but it is said that this ideology was originally born in 1920. On the one hand, Gandhiji was basing the Congress on a specific ideology; while on the other hand, Dr. Babasaheb Ambedkar had come to India after studying abroad. Just as Gandhiji was leading the movement for political freedom, Dr. Babasaheb Ambedkar was also ready to lead the movement for social freedom. As a part of this, Dr. Babasaheb Ambedkar initially started the fortnightly 'Mooknayak' and later in 1924 he founded the 'Bahishkrit Hitkarani Sabha' and gave a specific ideology to the social freedom movement in India. On the third side, the

Hindus in Maharashtra had expressed their displeasure with the Congress, accusing it of being an organization that was persuading Muslims and it was being thought that they should separate from the Congress and form an organization for the benefit of Hindus. As a result of this, some people came together in Nagpur and Keshav Baliram Hedgewar founded the 'Rashtriya Swayamsevak Sangh' in 1925 as an organization for the benefit of Hindus or an organization to protect Hindu religion. While all this was happening in India, on the fourth side, India was also getting attracted towards Western political philosophy. The recent Russian Revolution had gripped the world, and the Indian people could not separate themselves from it. As a result of this, M. N. Roy founded the Communist Party of India as a party of leftist ideology. If we consider all these things together, one thing comes to mind, that the seeds of some of the political ideologies that exist in India today were sown during these five years from 1920 to 1925, and this also had an impact on India's political independence. During this period, while India's ideological formation was taking place, there was also a voice that we should soon establish the rule of the Indian people in India. The demand that the British should leave India as soon as possible was also gaining momentum during this period. As a part of this, the Simon Commission came to India in 1927 and while submitting its report, it mentioned in its report that India needed an independent constitution. In response to this, the Nehru Committee of the Congress immediately presented its draft constitution in 1928. But this draft started receiving mixed reactions from all the above ideologies. To collect these reactions and find a way out through discussion, the British called three meetings of people from all these ideologies in London. This meeting was attended by M. Gandhi of the Congress, B. S. Munje and M. R. Jayakar of the Hindu Mahasabha, B. R. Ambedkar of the Dalit class i.e. the Bahishkrit Hitkarani Sabha, Maulana

Mohammad Ali Jauhar of the Muslim League, Mohammad Shafi, Aga Khan, Mohammad Ali Jinnah, Mohammad Zafarullah Khan, A. K. Fazlul Haq, Liberal thinkers Tej Bahadur Sapro, C.S. Y. Chintamani and Srinivas Shastri, Sardar Ujjal Singh of the Sikh community, A.S. T.S. Panneerselvam and the royal families who were in India were Akbar Hydari (Diwan of Hyderabad), Sir Mirza Ismail, Diwan of Mysore, Narayan Haksar of Gwalior, Maharaja Bhupinder Singh of Patiala, Maharaja Sayajirao Gaikwad III of Baroda, Maharaja Hari Singh of Jammu and Kashmir. Maharaja Ganga Singh of Bikaner, Nawab Hamidullah Khan of Bhopal, K.S. S.S. Ranjit Singh, Maharaja Jai Singh Prabhakar of Alwar and many others participated in this council. The representatives of all the organizations which had participated in this council presented their sides in this council. As part of this, the kings and their representatives who were present here also brought their case before this council. The chiefs brought up the major issue of what would happen to the monarchs here if India was given independence and demanded that our post-independence position be determined. This was also a direct question before the British because no thought had been given to what to do with these dynasties after India was given independence. But the British also wanted to give them their freedom. As part of this, the Indian Independence Act passed in July 1947 gave the Indian states three options. Firstly, these institutions should merge with India, secondly, they should merge with Pakistan and thirdly, if they want to remain independent, that option would be open to them. This policy of the British would have actually divided India into three parts, not two, and if this had happened, the question of India's internal and external security would have become even more serious in the future. Therefore, two persons have strongly opposed this view of the British. Pandit Jawaharlal Jawaharlal Nehru clearly opposed this British policy, Dr. Babasaheb Ambedkar wrote a letter

clearly stating that the states in India could be merged with India or merged with Pakistan if they wanted to. We will not give them a third option under any circumstances. They had said in one of their letters that, *the states cannot have an existence apart from the Indian Union. People of India will never recognise any Indian State as a Sovereign Independent State. The Indian States are part and parcel of India. The Union cannot permit them to exist within it as islands of isolation. Hyderabad move will lead to Balkanization. The United Nations Organisation will never grant any assistance to an Indian State against external aggression or internal commotion without insisting upon the States first introducing responsible Government. Whatever the choice of the Indian States may be, the duty of the people of Indian is clear. On their behalf, the Interim Government should notify His Majesty's Government that the British Parliament has no right to pass any law abrogating paramount. Government of India will never recognise any Indian State as a Sovereign Independent State. The announcement by Travancore and Hyderabad and the inclination shown by other states to follow their example has created a new problem which may turn out to be worse than the Hindu - Muslim problem as it is sure to result in the further Balkanization of India.*

However, the Nizam of Hyderabad issued a decree and declared that the Hyderabad State would not join either India or Pakistan. Dr. Babasaheb Ambedkar strongly opposed this and clearly declared that we should think now that in the future the Hyderabad State would be a new crisis facing the country and this crisis would be worse than the Hindu-Muslim problem. If we do not think about this today, it could end in the balkanization of India and the result would be the creation of small states hostile to each other in India. Dr. Babasaheb Ambedkar had also expressed his fear. In the then Hyderabad State, the Hyderabad State Scheduled Caste Federation was an

independent organization of Dr. Babasaheb Ambedkar's ideas. This organization also took a stand against the Nizam's position and demanded a responsible government and insisted that the Hyderabad State be merged with India.

The Hyderabad State Congress also supported this demand. Dr. Babasaheb Ambedkar also took an aggressive stand against the Nizam's policy of remaining independent and continued to write in many newspapers. He wrote many articles in the Free Press Journal (5 June 1947), The Bombay Chronicle (18 June 1947), The Times of India (8 July 1947), National Stand (28 November 1947) and Janata. Dr. Babasaheb Ambedkar's Scheduled Caste Federation was also working effectively in the Hyderabad State. But B. S. Venkatrao of the Scheduled Caste Federation had supported the Nizam and got the post of minister. Therefore, this was a big blow to Dr. Babasaheb Ambedkar and his federation. Therefore, Dr. Babasaheb Ambedkar clearly stated that it was suicidal for the Scheduled Castes in Pakistan or Hyderabad to trust the Muslim League. Muslims cannot be our friends just because they hate Hindus. They only think of power with our help and can never think of their rights, so the Scheduled Castes of Hyderabad should never take the side of the Nizam and the Ittehadul Muslimeen. No matter how much the Hindus oppress them, they should not allow their vision to be prejudiced. We should not be duty-bound. In fact, remember that the Nizam is going against our Hindu alliance by opposing accession to India. Only if the Indian Constitution, which is recognized by ninety percent Hindus, recognizes it, the royal rights of the Nizam will be more secure. No person from the Scheduled Caste should tarnish their caste by taking the side of the Nizam, who is the number one enemy of India. This was the warning given by Dr. Babasaheb Ambedkar to the office bearers of his Federation and the Scheduled Caste people of the Hyderabad State.

The fact that the Nizam of Hyderabad, Mir Osman Ali Khan, is dreaming of an independent Hyderabad on the strength of the organization Ittehadul Muslimeen, is a fact that Dr. Babasaheb Ambedkar was not only unpopular but also considered it very serious. He clearly told the Nizam that keeping the Hyderabad State independent and getting it recognized and protected by the United Nations was like living in a vain empire of your imagination. The responsibility of merging all the princely states of India with India was entrusted to Sardar Vallabhbhai Patel. His efforts were also very successful in this and almost all the princely states joined India. But the Nizam of Hyderabad was stuck. As a last resort, the Indian government decided to take action against the Hyderabad State. In this regard, a discussion took place between Sardar Patel and Dr. Babasaheb Ambedkar. Patel had planned to enter his army into the Hyderabad State and force the Nizam to surrender under any circumstances. But Dr. Babasaheb Ambedkar felt that doing so would be

considered an attack and would have a different meaning at the global level and would have an adverse effect on our international relations. That is why he advised Sardar Patel that we should send our army to Hyderabad State but we should not call it military action but police action. Due to this advice of Dr. Babasaheb Ambedkar, police action was taken on Hyderabad State instead of military action.

Conclusion:

Although Dr. Babasaheb Ambedkar had good relations with the Nizam, he considered the country more important than his friendship. That is why he advised his Scheduled Caste Federation and Scheduled Caste members not to support to the Nizam. Not only this, he also said that since he hated Hindus, he could not be our friend. Therefore, Dr. Babasaheb Ambedkar's loyalty towards the country is worth noting. Therefore, he opposed the Nizam till the end and stood firmly on the side of the nation. From this, Dr. Babasaheb Ambedkar's nationalism comes out strongly.

References:

- Moon, Vasant (Edited), DR. BAWA, Pakistan or the Partition of India, VOL. 8, Dr. Ambedkar Foundation, Ministry of Social Justice & Empowerment, Govt. of India, 2024. P. 195-200.
- Omvedt, Gail, Ambedkar Towards an enlightened India, Penguin, P. 117-118.
- Nrwade, S. S., Dr. Babasaheb Ambedkar aani Hyderabad Sansathan, Sugava Prakashn, 1988, Pune P. 74.
- Gaikwad, Gautam, Bhimdut: V. J. Aarakh, Dipankar Publication, Aurangabad, 2017, P. 37.
- Gaikwad Narendra, Marathvadyatil Dalit Chalwal aani Hyderabadcha Mukti Sangram, 1990, P. 55.
- Navsagar Sudhakar, Dr. babsaheb Ambedkar aani Marathwada, Saurav Prakashn Aurangabad, 2022, P. 62-63.

हैदराबाद संग्राम में मराठवाड़ा की महिलाओं का योगदान

डॉ.राम सदाशिव बडे

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई

हैदराबाद राज्य की स्थापना सन 1724 में हुई। 17 सितंबर 1948 तक निजाम की सरकार यहां स्थित थी। निजाम के जुल्मों से हैदराबाद राज्य को मुक्त करने के लिए जिस तरह से पुरुषों का योगदान था, उसी तरह महिलाओं का योगदान भी सशक्त रूप से रहा है। हैदराबाद संस्थान को निजाम की गुलामी से मुक्त करने के लिए यहां की हजारों महिलाओं ने अपना योगदान दिया है। उसमें भी मराठवाड़ा की महिलाओं की संख्या अधिक रही है। जिसमें बीड, लातूर, उस्मानाबाद, परभणी, हिंगोली इन जिलों का नंबर सबसे ऊपर आता है। हैदराबाद राज्य को निजाम की गुलामी से मुक्त करने के लिए महिलाओं ने विशेष कर सभा, सम्मेलन, संगठन, स्त्री शिक्षण, स्त्री सुधार तथा समय आने पर रझाकार एवं उनकी पुलिस व्यवस्था के साथ दो हाथ करने से वे पीछे नहीं हटी।

हैदराबाद संस्थान की राजनीतिक, धार्मिक, सामाजिक, एवं सांस्कृतिक स्थिति को ध्यान में रखकर संग्राम में महिलाओं को योगदान देना आसान काम नहीं था। इन स्थितियों में भी महिलाओं का योगदान देख कर आश्चर्य लगता है। निजाम व्यवस्था में पुरुषों को भी आसानी से घूमना- फिरना एवं सार्वजनिक कार्य करना आसान नहीं था, वहां पर महिलाओं को निजाम के खिलाफ संघर्ष करना कितना मुश्किल हो सकता है इसका अंदाजा लगाया जा सकता है। फिर भी महिलाएं ना पीछे हटी ना निजाम से डरी, बल्कि उन्होंने बेडर होकर निजाम का मुकाबला किया। खास बात यह है कि निजाम विरोधी संघर्ष में सभी वर्ग एवं जाति-पाती की महिलाएं सम्मिलित थीं। हैदराबाद मुक्ति संग्राम 1937-38 से आरंभ हुआ। लातूर में 1938 में महिलाओं का सम्मेलन हुआ इस सम्मेलन के अध्यक्ष सो. काशीबाई किल्लोस्कर थीं। उन्होंने अपने भाषण में मराठवाड़ा की साक्षरता को लेकर चिंता व्यक्त की और बताया की साक्षरता का प्रमाण केवल तीन प्रतिशत है। महिलाओं में यह प्रतिशत एक प्रतिशत भी नहीं था। उनका मानना यह था कि अगर स्त्री जाति की उन्नति हुई, तो ही इस देश की उन्नति हो सकती है। उन्होंने अपने भाषण में सामाजिक सुधार पर अत्यधिक बल दिया और कहा हम महिलाएं केवल तात्विक चिंतन करते रहेगी तो कर्तव्य शून्य हो जाएंगी। इसी सभा में किल्लोस्कर जी के नेतृत्व में

कई प्रस्ताव भी पारित किए गए जैसे झांसी की रानी का जन्मदिन राष्ट्रीय त्योहार के रूप में मनाना।

हैदराबाद संग्राम में महिलाओं ने विशेष रूप से ग्रंथालय चलाना, राजकीय प्रचार के पत्रक बांटना, गणपति उत्सव में शिरकत करना, सांस्कृतिक कार्यक्रमों का आयोजन करना, अलग-अलग प्रकार की योजनाएं बनाना खाद्य पदार्थ बनाकर भेजना जैसे काम महिलाएं किया करती थीं। जो हैदराबाद मुक्ति संग्राम में प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूप से महिलाओं के योगदान को दर्शाता है। आशा बाई वाघमारे, सुशीला ताई दीवान, पवन कुमार कोटेचा, सुलोचना बाई बोधनाकर, गोदावरी बाई, लताबाई, उषा पांगरेकर, गीताबाई प्रतिभाताई, करुणा बाई चौधरी, शकुंतला बाई साले आदि के नाम लिए जा सकते हैं।

डॉ.गाठाल अपनी पुस्तक में लिखते हैं-" अनेक महिलाओं ने अपना नाम प्रकाश में न लाते हुए संग्राम का संगठन किया। दगडा बाई ने चार घंटे हाथ में गन लेकर रझाकार के साथ लड़ाई की पत्रक बाटकर कुसुम ताई जोशी ने अपना योगदान दिया। स्वदेशी एवं खादी का प्रचार-प्रसार शांताबाई कोटे जी ने किया। जब स्वामी रामानंद तीर्थ जेल में थे तब उनकी बहन कमलाबाई ने स्वतंत्रता संग्राम की जानकारी इकट्ठा की। चर्चा लेखन साहित्य परिषद आदि के माध्यम से महिलाओं ने कार्यकर्ताओं का बल बढ़ाया।"।

जब जंगल सत्याग्रह चल रहा था तब उस सत्याग्रह में कम से कम 1500 महिलाओं ने शिरकत की। सूर्यपेट में जब विद्यार्थियों पर रजाकारों ने लाठी हल्ला किया तब उसका निषेध करने के लिए सन 1947 में निजाम कॉलेज से निकले जुलूस में 50 लड़कियों ने शिरकत की। मोर्चे पर जब लाठी हल्ला किया गया तब उसमें कालिंदा देशपांडे घायल हुईं। विमला बाई मेलकोटे एवं सीताबाई के नेतृत्व में सत्याग्रह चला। उसमें उषाबाई ने अपने एक साल के बच्चे के लेकर शिरकत की। सत्याग्रह में हिस्सा लेने के कारण उनको आठ माह की जेल भी हुई। तारा पराजपे एवं मनु बाई कुलकर्णी इन्होंने स्वतंत्रता आंदोलन में भरपूर कार्य किया। आशा बाई वाघमारे ने औरंगाबाद की गुलमंडी पर झंडा फहराया। डॉ अनिल कटारे कहते हैं -"जिस तरह से महाराष्ट्र परिषद का अधिवेशन रहा कुछ इस तरह मराठवाड़ा की महिलाएं खासकर

नांदेड़, औरंगाबाद, सेलू, लातूर यहां पर अनेक प्रकार के संगठन हुए। 1 अक्टूबर 1947 में औरंगाबाद में 100 महिलाओं ने सरकार के विरोध में घोषणा देकर सत्याग्रह किया। बीड, लातूर, परभणी, उस्मानाबाद में भी सत्याग्रह होते रहे। एक दलित महिला रझाकार के साथ कड़वी झुंज देती रही।"2 उस समय रझाकार एवं पुलिस के संयुक्त तत्वावधान में अत्याचार बहुत बढ़ चुका था। कासिम रिजवी का भाई तैयब भोजपुरी दाढ़ी वाला असीम सिकंदराबाद महमद हाजी जब एक देहात में दोपहर के समय आए और उनको चाय के लिए दूध नहीं मिला तब उन्होंने एक देहात के पाटिल को हुकुम किया-"यदि आपकी यहां की गाय भैंस दूध नहीं देती तो आप लोग जाकर अपने बीवियों का दूध निकाल कर लेकर आए और हमें चाय पिलाये।"3

जिस समय महाराष्ट्र परिषद का अधिवेशन चल रहा था उसी समय महिलाओं ने लातूर में एक महिला सम्मेलन लगाया। साथ-साथ उन्होंने औरंगाबाद में भी कई तरह के महिला अधिवेशन लगे। इन अधिवेशनों से उन्होंने महिला शक्ति को संगठित किया। इसमें खास करके तुंगाबाई जेल में समाचार पत्र बांटने का कार्य कर रही थी। राजकुंवर अपनी जान खतरे में डालकर नांदेड़ के स्वतंत्रता सेनानियों को मदद कर रही थी। ताराबाई परांजपे एवं पद्माकर लाढकर इन्होंने वेस धारण कर सुल्तान बाजार की छोटा खटला गली की मशीन की चोरी की। आशा बाई वाघमारे अपने पति के कंधे से कंधा देकर हैदराबाद संग्राम में कार्य करती रही। "एक बार एक भिखारी का भेष ग्रहण कर गुलमंडी के सत्याग्रह में उन्होंने गुप्त रूप से पत्रक भी बांटे। कामरेड करुणा चौधरी ने औरंगाबाद की सुपारी हनुमान मंदिर के पास जुलूस निकाला था और उसको पुलिस ने रोका था तब उस जुलूस में झंडा फहराने का काम इन्होंने ही किया। पुलिस झंडा छीनने का काम कर रही थी, लेकिन इन्होंने प्रसंग को देखकर करुणाबाई के जांघों पर झंडा फहराया और उस

संदर्भ सूची:-

1. डॉक्टर गाठाळ, यस.यस. आधुनिक महाराष्ट्र का इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जुलाई 2013, पृष्ठ. क्रमांक. 396
2. डॉक्टर कटारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्र का इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जून 2009, पृष्ठ. क्रमांक. 530
3. पोद्दार वसंत, हैदराबाद स्वतंत्रता संग्राम, विद्या भारती प्रकाशन लातूर 2006, पृष्ठ. क्रमांक. 46
4. डॉ जोशी, मुक्तिदाता क्रिएटिव पब्लिकेशंस नांदेड़, 17 सितंबर 2009, पृष्ठ. क्रमांक. 89
5. वही. पृष्ठ. क्रमांक. 90

झंडे पर अपनी बेटी को सुलाया। यही नहीं वहीं पर उन्होंने एक लंबा चौड़ा भाषण भी दिया। उनके इस भाषण को सुनकर पुलिस आवाक रह गई। गीताबाई का इस क्रांतिकारी लड़ाई में विशेष रूप से योगदान था।"4

इसमें कोई शक नहीं है कि मराठवाडा मुक्ती संग्राम का मुख्य केंद्र नांदेड़ था। असल में नांदेड़ यह जिला क्रांतिकारियों का जिला माना जाता है। इस जिले में केवल पुरुष ही नहीं, बल्कि महिलाएं भी हमेशा ही पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर हर संघर्ष में उनके साथ देती रही है। उसमें खास करके इंद्रायणी, शकुंतला, रमाबाई, सरस्वती बाई, तान्या बाई, चंद्रभागा बाई, गंगूबाई जैसी कई सारी स्वतंत्रता सेनानियों के नाम लिए जा सकते हैं। झांसी की रानी की शौर्य गाथाएं इनके रोम-रोम में बसी हुई नजर आ रही थी। यह महिलाएं झांसी की रानी की तरह घुड़सवारी कर सकती थी। झांसी की रानी की तरह तलवारबाजी कर सकती थी। यह महिलाएं हर क्षेत्र में प्रवीण थी। इन्होंने हैदराबाद मुक्ति संग्राम जैसी कई लड़ाइयों में अपना भरपूर योगदान दिया था।"5

सारांश रूप में यह कहा जा सकता है कि हैदराबाद संग्राम में महिलाओं का बहुत बड़ा योगदान था। महिलाओं ने पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर हैदराबाद संग्राम में अपना योगदान दिया था। संग्राम में कई सारी कठिन परिस्थितियों का मुकाबला करना पड़ा था। उन्हीं की संघर्ष गाथाओं के कारण हैदराबाद से निजाम संस्थान का अंत हुआ। इस संग्राम में हजारों ज्ञात अज्ञात देश भक्तों का बलिदान रहा। स्त्री-पुरुष अबाल ब्रध, ग्रामीण शहरी हिंदू-मुस्लिम, सिख-इसाई ने एक साथ संघर्ष किया। इसलिए इस संग्राम में यश प्राप्त हुआ। इस संग्राम में केवल मराठवाड़ा ही नहीं बल्कि कर्नाटक आंध्र प्रदेश के स्वतंत्रता सेनानियों का भी भरपूर योगदान रहा है।

शोएब उल्ला खान का हैदराबाद मुक्ति संग्राम में ऐतिहासिक रोल

डॉ. वहिदा युसूफ खान पठान

सहायक प्राध्यापक

उर्दू विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई ज़ि. बीड़ (महाराष्ट्र)

इस समय देश में कई ऐतिहासिक लड़ाइयों को धार्मिक चश्मे से देखने का चलन है। इतिहास को भी इसी तरह दिखाया गया है। ऐसे ही एक स्वतंत्रता संग्राम 'हैदराबाद मुक्ति संग्राम' को हमने हमेशा धार्मिक चश्मे से देखा है। हैदराबाद मुक्ति संग्राम की लड़ाई हालांकि पहली नजर में यह हिंदू और मुसलमानों के बीच का संघर्ष प्रतीत होता है, लेकिन वास्तव में ऐसा नहीं था। एक मुस्लिम पत्रकार के हाथ काट कर उसकी हत्या कर दी गई क्योंकि उसने इस निज़ाम सरकार की तानाशाही के खिलाफ आवाज़ उठाई थी। उस पत्रकार का नाम शहीद शोएब उल्लाह खान था।

हालांकि भारत 15 अगस्त 1947 को स्वतंत्र हो गया, लेकिन भारतीय राज्य हैदराबाद का भारत में विलय नहीं हुआ। हैदराबाद की रियासत निज़ामों के लौह जुए के अधीन थी, जहाँ 1724 से आसफिया वंश का शासन था। हैदराबाद राज्य के भारत में विलय के बिना अखंड भारत अस्तित्व में नहीं आ सकता था। लेकिन संस्थागत सातवें निज़ाम मीर उस्मान अली खान भारत में शामिल होने से इनकार कर रहे थे। राज्य की जनता ने निज़ाम के अन्यायपूर्ण शासन के विरुद्ध अभूतपूर्व जनसंघर्ष खड़ा किया।

रजाकार संगठन के लोग हैदराबाद राज्य में हिंदुओं पर अत्याचार करते थे। लेकिन संस्थान में जो चल रहा था वह सभी मुसलमानों को पसंद नहीं था, वे अपने खिलाफ बोलने वाले मुसलमानों के साथ बहुत क्रूरता से पेश आते थे। निज़ाम के एकाधिकार और रजाकारों के अन्याय का सार्वजनिक रूप से विरोध करने वालों में सबसे पहले उर्दू अखबार 'इमरोज़' के युवा संपादक शोएब उल्लाह खान का नाम लेना होगा।

शोएब उल्लाह खान 'रयात' नामक अखबार में पहले पन्ने पर लिखते थे। जब उनके लेखों ने निज़ाम की अव्यवस्था को उजागर किया तो निज़ाम की सरकार ने उनके अखबार पर प्रतिबंध लगा दिया। प्रतिबंध के बाद उन्होंने निज़ाम की अराजकता के बारे में लिखने के लिए कलम भी उठा ली। वह लिखने के लिए उत्सुक थे। तब बी रामकृष्ण राव ने शोएब को अपने घर में पनाह देकर अखबार चलाने की इजाजत दे दी। यहां आने के बाद शोएब ने

'इमरोज़' नाम से एक उर्दू दैनिक शुरू किया। इस दैनिक का पहला अंक 15 नवंबर 1947 को प्रकाशित हुआ था।

शोएब उल्लाह खान प्रगतिशील विचारों वाले युवा संपादक थे। वे अपने दैनिक में कट्टरपंथ की आलोचना करते थे। साथ ही वे निज़ाम और रजाकारों की दमनकारी नीति से भी सहमत नहीं थे। एक बार शोएब उल्लाह खान ने अपने दैनिक अखबार 'दिन की सरकार और रात की सरकार' में एक लेख लिखा था और निज़ाम सरकार की कड़ी आलोचना की थी। तब क़ासिम रिज़वी ने क्रोधित होकर रजाकारों की सभा के सामने भाषण दिया और कहा कि जो लोग निज़ाम साहब के विरुद्ध लिखने का साहस करें उनके हाथ काट दिये जाने चाहिए।

क़ासिम रिज़वी के भाषण के कारण रजाकरण द्वारा 'इमरोज़' का गला घोटने की साजिश रची गई। 20 अगस्त 1948 को शोएब को एक धमकी भरा पत्र मिला। इसमें लिखा था, "अपनी कलम पकड़ो या मरने के लिए तैयार रहो," लेकिन शोएब उल्लाह खान ने धमकी पर ध्यान नहीं दिया। इमरोज़ अपने लक्ष्य से विचलित नहीं हुए।

21 अगस्त की रात एक बजे शोएब और उसका साला प्रेस से घर जाने के लिए निकले। उनके पीछे से पांच-छह रजाकार गुंडों का गिरोह आया, उन्होंने आगे आकर शिष्टाचार पूछा और पूछा, क्या हमने तीन-चार रजाकार लोगों को यहां से भागते देखा है? शोएब ने कहा नहीं। लेकिन भंगार क्या है? ये शब्द कहे बिना ही उनमें से एक ने शोएब के हाथ पर तलवार उठा दी। हाथ शरीर से अलग हो गया, पीछे से रजाकारा मोईन खां ने उसकी पट्टी पर गोली चला दी। वही शोएब के बहनोई मोहम्मद इस्माइल खान को भी शोएब को गिरने से बचाने की कोशिश में हाथ में चाकू लग गया। उसका हाथ भी शरीर से अलग हो गया था। शोर-शराबा सुनकर लोग मौके पर जमा हो गए। लोगों को देख रजाकार भाग गया। उस अवस्था में शोएब को उनके घर ले जाया गया, कुछ देर बाद ही शोएब ने सबके सामने दम तोड़ दिया।

जब पंडित जवाहरलाल नेहरू ने पत्रकार शोएब उल्लाह खान की मौत की खबर सुनी तो वह दुखी हो गए। उन्हें एहसास हुआ कि हैदराबाद में वास्तव में अराजकता है। इस घटना के बाद उन्होंने सरदार वल्लभभाई पटेल से हैदराबाद को लेकर अपनी चिंता व्यक्त की। शोएब उल्लाह खान के बलिदान के 23 दिन बाद ही पुलिस की कार्रवाई शुरू हो गई। 17 सितंबर 1948 को हैदराबाद राज्य का भारत में विलय हो गया।

जिन लोगों को यह भ्रम था या है कि हैदराबाद एक हिंदू मुस्लिम संघर्ष है, वह राजनीतिक संघर्ष नहीं है। ऐसा कहने वाले इस मौत से स्तब्ध रह गये। क्योंकि यह लड़ाई कोई धार्मिक लड़ाई नहीं थी बल्कि तानाशाही के खिलाफ लोकतंत्र की स्थापना के लिए आम जनता द्वारा दी गई लड़ाई थी। शहीद शोएब उल्लाह खान के बलिदान से हमें अपनी मातृभूमि के लिए और तानाशाही के खिलाफ लड़ने की प्रेरणा मिलती रहेगी।

संदर्भ -

1. प्रा. डॉ. लोखंडे चंद्रशेखर (२००४) हैदराबाद मुक्तिसंग्राम का इतिहास: श्री धूडमल प्रल्हाद कुमार आर्य धर्मार्थ ट्रस्ट
2. प्रा. देऊळगावकर विपा,(१९९५) युगप्रवर्तक स्वामी रामानंद तीर्थ: स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्था गुलबर्गा
3. स्वामी रामानंद तीर्थ (२००१) पुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांची दैनंदिनी: सचिव महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई
4. प्राचार्य गाठाळ एस एस (२०१७) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास: कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद
5. प्राध्यापक बोरीकर दिनकर ,(२०१३)सरदार वल्लभ भाई पटेल आणि हैदराबादचे विलीनीकरण: स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधन संस्था औरंगाबाद

11.

हैदराबाद संस्थान आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यातील मुक्तापूर स्वराज्य**डॉ.शिवराज चंद्रकांत बोकडे**

प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,

पदवी,पदव्युत्तर इतिहास विभाग व संशोधन केंद्र, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड (महाराष्ट्र) – 431602.

प्रस्तावना: भारताच्या मध्यभागी असलेल्या हैदराबाद संस्थानात इ.स.1724 ते इ.स.1948 या काळात निजाम घराण्याची राजवट होती. या हैदराबाद संस्थानात निजाम घराण्याने 224 वर्ष राज्यकारभार केला.¹ या कालावधीमध्ये हैदराबाद येथे आसफिया घराण्यातील 10 निजाम राज्यकर्ते गादीवर आले होते. मात्र त्यापैकी नासीरजंग, मुजफ्फरजंग व सलाबतजंग या तीन निजामांना निजाम या नात्याने मान्यता मिळाली नव्हती.² इ. स.1911ते इ.स.1948 या काळात सातवा निजाम मीर उस्मान अली खान हा राज्यकर्ता सत्तेत होता. तो अतिशय महत्त्वाकांक्षी, धर्मांध व पातळयंत्री होता. त्याने त्याच्या राजवटीत जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले.³ हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राज्य रहावे यासाठी मीर उस्मानाली खान यांनी रझाकार संघटना, खाकसार पार्टी, दिनदार सिद्धिक संघटना, निजाम सेना यांच्या सहाय्याने प्रयत्न केले. यावेळी कासीम रझवीच्या प्रयत्नाने रझाकाराची संख्या अडीच लाख झाली होती. अशा हत्यार बंद रझाकारा कडून जनतेवर सर्वत्र जुलूम केला जात होता. यासाठी निजाम पोलिसांनी रझाकारांना सहयोग दिला होता.⁴ हैदराबाद संस्थानात निजामाचे अन्याय, अत्याचार, लूट, बलात्कार, जाळपोळ इत्यादी कारवायामुळे ग्रामीण जनता प्रचंड प्रमाणात भयभीत होऊन भारताच्या सरहद्दीवरती स्थलांतरित होऊ लागली होती. रझाकाराच्या हल्ल्याचा प्रतिकार करण्यासाठी व लोकांचे नीतीधैर्य कायम ठेवण्यासाठी सोलापूर येथे झालेल्या हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या बैठकीतील चर्चेनुसार स्वामी रामानंद तीर्थ आणि हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीचे अध्यक्ष दिगंबर बिंदू यांनी दिल्ली येथे महात्मा गांधी यांची भेट घेऊन सशस्त्र लढे उभारण्याची परवानगी घेतली. त्यानंतर निजाम सरहद्दीच्या बाहेर 115 सशस्त्र कॅम्प उभे करण्यात आले होते. त्यावेळी साधारणतः प्रत्येक जिल्ह्यात 15 कॅम्प होते.⁵ हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीने स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या शेवटच्या चरणात निजाम हद्दीतील खेडी स्वतंत्र करावेत तेथे जनता राज्य चालवावीत. संरक्षण व कारभार यासाठी दले कायम करावीत आणि जनता राज्यासाठी ठरवून दिलेला कार्यक्रम अंमलात आणावा असा

आदेश दिला होता.⁶ तेव्हा या आदेशाप्रमाणे संस्थानातील कार्यकर्ते मोठ्या संख्येने या कार्यात उतरले कारण भारताचा स्वातंत्र्य दिन जवळ येत चालला होता.⁷ उस्मानाबाद-सोलापूर सरहद्दीवर बारशी, गौडगांव,वाघोली, कौडगांव, वाघदरी, चिंचोली,मुस्ती अशा ठिकाणी कॅम्प उघडण्या आले होते.⁸ या कॅम्प वरील सैनिकांनी कृती समितीने दिलेल्या आदेशानुसार सरहद्दीवरील निजाम राज्यातील गावे जिंकून घेऊन ती स्वतंत्र व मुक्त करायला सुरुवात केली होती.

हैदराबाद संस्थानातील जनतेला भारत स्वतंत्र झाल्याचा आनंद होता. मात्र हैदराबाद संस्थानातील जनता पारतंत्र्यातच होती. असे असले तरीही हैदराबाद संस्थानातील जनतेला भारतीय स्वातंत्र्याचा अभिमान होता. त्यामुळे स्वतंत्र भारताचा पहिला वाढदिवस निजाम हद्दीत पण स्वतंत्रभूमीत साजरा करण्यासाठी निजामी राजवटीतील जमतील तेवढी खेडी मुक्त करा असा स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीचा आदेश होता. त्यानुसार जमतील तेवढी खेडी मुक्त करा स्वराज्य कायम करा असा आग्रह होता. त्यामुळे मुक्ती सैनिकांनी निजामाच्या हद्दीतील स्वतंत्र भूमीवर राष्ट्रध्वज फडकवण्याचे ठरविले हा विचार वास्तव उतरण्यासाठी प्रयत्न केले.⁹

हैदराबाद संस्थान आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यातील मुक्तापूर स्वराज्य

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील निजाम हद्दीतील खेडी मुक्त करण्याच्या कार्याला स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीने दिलेल्या आदेशानुसार प्रारंभ झाला. सोलापूरला उस्मानाबाद जिल्ह्याचे मुख्य कार्यालय होते. बारशी, सोलापूर दरम्यान 'नान्नज' गाव निजामी हद्दीत होते. नान्नज हे सरहद्दीवरचे गाव म्हणून निजामाच्या दृष्टीने त्याला विशेष महत्व होते. त्या गावाच्या संरक्षणाची व्यवस्था भक्कम होती. तेथे रझाकाराचा मोठा अड्डा होता. त्यांच्याजवळ शस्त्रासाठी मुबलक होता. गावात निजामी पोलीस होते रझाकार व निजामी पोलीस जनतेचा छळ करीत होते. तशा बातम्या येत होत्या. त्यामुळे नान्नज येथे असलेले रझाकाराचे केंद्र नष्ट करणे आवश्यक होते. या अनुषंगाने विचार करून निर्णय

झाला की, नान्नज गाव निजामाच्या अधिपत्या खालून मुक्त करून त्या ठिकाणी भारतीय स्वातंत्र्याचा पहिला वाढदिवस साजरा करावयाचा असा निश्चय केला होता¹⁰.

निजाम हद्दीतील नान्नज गाव जिंकून तेथे भारतीय स्वातंत्र्याचा पहिला वाढदिवस साजरा करण्याचा विचार उराशी बाळगून उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सरहद्दीवरील कॅम्पमधील चंद्रशेखर बाजपेयी व त्यांचे साथीदार यांनी एक माल ट्रक घेतला व ते नान्नज हे गाव मुक्त करण्यासाठी गेले. तेव्हा निजामी पोलीस त्यांना अडवून त्यांनी त्यांचा विरोध केला. ते म्हणाले, “ठेला अंदर नही जायेगा।” त्यावर चंद्रशेखर बाजपेयी व त्यांच्या साथीदारांनी म्हटले की, “रस्ता छोडो, मोटार हमारी है हम जहा चाहे वहा जायेंगे।” यह नही हो सकता। मोटार पलटाओ वरना तुम्हे काट दिया जायेगा।” त्यावर “कौन किसे काटता है देखो।” असे म्हणत मुक्तीसैनिकांनी स्टेनगन्स रोखल्या व फायरिंग सुरू केली. गोळ्या सुटू लागल्या “काट डालेंगे!” असे म्हणणारे रझाकार भराभरा खाली कोसळले, बाकीचे पळत सुटले. तेव्हा चंद्रशेखर बाजपेयी व त्यांच्या साथीदारांनी त्यांचा पाठलाग करून गोळ्या झाडल्या. अशाप्रकारे ही कारवाई करून ते सोलापूरला परत गेले.¹¹ तो दिवस निजाम सरकारने व इतेहादुल मुस्लिम संघटनेने ‘नान्नज दिन’ म्हणून पाळला. तसेच बदला घेण्याच्या वल्गना केल्या. नान्नजच्या घटनेचे वृत्त निजाम सरकारला कळविण्यात आले होते की, भारतीय लष्करानेच निजामावर हल्ला केला.¹² त्यानंतर निजाम सरकारने ‘नान्नजला’ पेशावरी लष्करी तुकडी आणून ठेवली. पुढील काळात एक दिवस भारतीय लष्कर सोलापूरहून बाशींला जात असताना निजामाच्या पेशावरील लष्करी तुकडीने त्यांच्यावर हल्ला केला. त्यात एक भारतीय जवान ठार झाला. तेव्हा ही बातमी चंद्रशेखर बाजपेयी व त्यांच्या साथीदारांना समजतात त्यांनी ‘नान्नज’ येथील पेशावरी लष्करावर हल्ला केला व नान्नज त्यांच्याकडून हिसकावून घेतले. यामुळे निजामाचे ‘नान्नज’ हे महत्वाचे ठाणे उध्वस्त झाले¹³. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील खेडे मुक्त करण्याच्या चळवळीतील सक्रिय कार्यकर्ते चंद्रशेखर बाजपेयी यांना प्रत्यक्ष कृती कशी केली याबद्दल विचारले असता त्यांनी सांगितले की, “आम्ही आमच्यापरीने जवळचे हद्दीतील गावे ताब्यात घेत होतो. त्या ठिकाणी कायदा व सुरक्षिततेची व्यवस्था करून तो प्रदेश मुक्त किंवा स्वतंत्र प्रदेश म्हणून घोषित करून त्या ठिकाणी स्वातंत्र्य दिन साजरा करत होतो”.¹⁴ अशा प्रकारे खेडे मुक्त करण्याच्या कार्याला सुरुवात केली होती.

निजाम सरहद्दीवरील उभारण्यात आलेल्या कॅम्पमधील सैनिकांनी नान्नज नंतर बाशीं-कुर्डूवाडी दरम्यान असलेले दुसरे महत्वाचे शेंद्री हे गाव काबीज केले होते.¹⁵ तसेच उस्मानाबाद

आणि सोलापूर या दोन जिल्ह्यांच्या मध्यभागी मानेगाव, जांबगाव यादरम्यानच्या पड्यात निजामी संस्थानातील एकूण 65 गावे मुक्तीसैनिकांनी जिंकून घेतली होती.¹⁶

श्री फुलचंद गांधी यांनी या 65 गावाचा एक तालुका घोषित करून या नव्या तालुक्याला ‘मुक्तापूर स्वराज्य’ असे नाव देऊन टाकले होते.¹⁷ या 65 गावाचे मुख्यमंत्री म्हणून श्री फुलचंद गांधी यांचे नाव जाहीर करण्यात आले होते.¹⁸ अशा प्रकारे अनेक गावे मुक्त करून जनराज्य निर्माण करण्यात आले उस्मानाबाद जिल्ह्यातील 65 गावाचे ‘मुक्तापूर गणराज्य’ अशी मुक्त गावाची बेटे तयार करण्यात आली होती.¹⁹

अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्याचा पहिला वाढदिवस 15 ऑगस्ट 1948 रोजी स्वातंत्र्यसैनिकांनी मुक्तापूरच्या राजवटीत साजरा केला राष्ट्रध्वज उभारला आणि लष्करी सलामी दिली जामगावी हा समारंभ साजरा करण्यात आला होता. याच दिवशी रीतसर मुक्तापूर स्वराज्याची घोषणा करण्यात आली होती.²⁰ या मुक्तापूर स्वराज्याचे प्रशासन प्रमुख म्हणून कॅप्टन व्यं.बा.जोशी यांनी सलामी स्वीकारली होती.²¹ मुक्तीसैनिकांनी निजामाच्या राजवटीतून मुक्त केलेल्या या प्रदेशावर मुक्तापूर राजवट सुरू झाली. यासाठी रीतसर मंत्रिमंडळ तयार केले होते. निरनिराळे विभाग पाडण्यात आले आणि एकेकाकडे ते देण्यात आले. प्रशासन प्रमुख कॅप्टन व्यं. बा. जोशी, राजेंद्र देशमुख व शेषराव वाघमारे संरक्षण, नरहरराव मालखरे पुरवठा, नानासाहेब चिंचोलीकर न्याय, चंद्रशेखर बाजपाई कायदा व सुव्यवस्था, सर्वश्री भगवान तोडकरी, रामभाऊ जाधव, रामचंद्र मंत्री, अण्णाराव पाटील आळंदकर, विठ्ठलराव जामगावकर पाटील, मुरुमकर गुरुजी व गोपाळ देव यांचा या मंत्रिमंडळात समावेश करण्यात आला होता.²² या मंत्रिमंडळाने 15 ऑगस्ट 1948 ते 13 सप्टेंबर 1948 पर्यंत म्हणजेच 29 दिवस मुक्तापूर स्वराज्याचा कारभार केला होता.²³ पुढील काळात भारत सरकारने हैदराबाद संस्थानावर कारवाई केल्यानंतर हैदराबाद संस्थान मुक्त झाले त्यानंतर ‘मुक्तापूर सरकार’ यांनी आपल्या कारभाराचे सर्व कागदपत्रे, सविस्तर हिशोब भारत सरकारच्या प्रशासनाकडे दिला व मुक्तापूरच्या जनतेचा निरोप घेतला होता.²⁴ अशा प्रकारची हैदराबाद संस्थानाच्या उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ‘मुक्तापूर स्वराज्य’ ही घटना वैशिष्ट्ये पूर्ण मानली जाते.

निष्कर्ष:

भारताच्या मध्यभागी असलेल्या हैदराबाद संस्थानात इ.स.1724 ते इ.स.1948 या काळात निजाम घराण्याची राजवट होती. या हैदराबाद संस्थानात निजाम घराण्याने 224 वर्षे राज्यकारभार केला. या कालावधीमध्ये सात निजाम राज्यकर्ते

होऊन गेले. यापैकी इ. स. 1911 ते इ. स. 1948 या काळात सातवा निजाम मीर उस्मान अली खान हा राज्यकर्ता सत्तेत होता. तो अतिशय महत्वाकांक्षी, धर्मांध व पातळयंत्री होता. त्याने हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला होता. त्याच्या राजवटीत त्याने जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले. तेव्हा हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र करून भारतात विलीन करण्यासाठी लढा उभारला होता. त्यामध्ये निजाम सरकारच्या सरहद्दी वरील गावात सशस्त्र कॅम्प उभारून स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीने दिलेल्या आदेशानुसार स्वतंत्र भारताचा पहिला वाढदिवस या कॅम्पवरील सैनिकांनी निजाम हद्दीत परंतु स्वतंत्र भूमीवर साजरा करण्याचा निश्चय केला होता. याकरिता निजाम सरहद्दीमधील गावे मुक्त करून त्याठिकाणी स्वतंत्र भारताचा वाढदिवस साजरा करण्याचे प्रयत्न केले गेले. हैदराबाद संस्थानातील निजामाच्या अधिपत्याखाली असलेले उस्मानाबाद जिल्ह्यातील नान्ज,

शेंद्री, जांबगाव या गावासह 65 गावे सैनिकांनी मुक्त केली होती. त्यास 'मुक्तापूर स्वराज्य' असे नांव दिले होते. त्यासाठी स्वतंत्र मंत्रिमंडळ तयार करून त्या प्रदेशासाठी श्री. फुलचंद गांधी यांची मुख्यमंत्री म्हणून निवड केली होती. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील मुक्त केलेल्या गावाचे प्रशासन, कायदा व सुव्यवस्था सैनिकांनी हाती घेतली होती. हैदराबाद संस्थान निजाम राजवटीतून मुक्त झाल्यानंतर या मुक्तापूर स्वराज्याचा कारभार, सर्व हिशोब भारत सरकारकडे मुक्ती सैनिकांनी देऊन या मुक्तापूर स्वराज्याचा निरोप घेतला होता. मुक्तापूर स्वराज्य या घटनेमुळे हैदराबाद संस्थानातील जनतेला निजाम राजवटीतून स्वतंत्र होण्याची प्रेरणा मिळाली हे नाकारता येत नाही. म्हणून उस्मानाबाद जिल्ह्यातील 'मुक्तापूर स्वराज्य' ही घटना वैशिष्ट्यपूर्ण व उल्लेखनीय मानली जाते.

संदर्भ सुची

1. भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन, मुंबई, 6 जानेवारी 2023, चौथी आवृत्ती, पृष्ठ क्रमांक 01.
2. Khan Fattulla, A History of Administrative, Reform in Hyderabad State, Secunderabad Devram, New Hyderabad, Press, 1935, Page No. 07.
3. Khan Fattulla, Ibid P. 07
4. पोतदार वसंत, हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम, आष्टा कासार, 1984, पृ. 189.
5. Dhengle B. S. Dr., Latur in Hyderabad Freedom Struggle, 1938, 48, निवडक शोध निबंध, खंड 5, औरंगाबाद, मराठवाड इतिहास परिषद, 2000, पृ. 36.
6. बाजपेयी चंद्रशेखर, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मी, औरंगाबाद, 1995, पृष्ठ 84.
7. भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन, मुंबई, 6 जानेवारी 2023, चौथी आवृत्ती, पृष्ठ क्रमांक 401.
8. वाघमारे जनार्दन डॉ., हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्याचे अंतरंग, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, 2023, पृ. 380.
9. बाजपेयी चंद्रशेखर, स्वतंत्र मुक्तापूर स्वराज्य, मराठवाडा स्वातंत्र्य सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, औरंगाबाद, 1998, पृष्ठ 61.
10. बाजपेयी चंद्रशेखर कित्ता, पृष्ठ 61.
11. बाजपेयी चंद्रशेखर कित्ता, पृष्ठ 61
12. बाजपेयी चंद्रशेखर कित्ता, पृष्ठ 61
13. बाजपेयी चंद्रशेखर, कित्ता, पृष्ठ 61
14. बोकडे शिवराज प्रा, मुलाखत, बाजपेयी चंद्रशेखर, लातूर, 02/08/ 1999.
15. बाजपेयी चंद्रशेखर, स्वतंत्र मुक्तापूर स्वराज्य, मराठवाडा स्वातंत्र्य सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, औरंगाबाद, 1998, पृष्ठ क्रमांक 61
16. बाजपेयी चंद्रशेखर, कित्ता, पृष्ठ 61
17. भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन, मुंबई, 6 जानेवारी 2023, चौथी आवृत्ती, पृष्ठ क्रमांक 103.
18. बाजपेयी चंद्रशेखर, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मी, औरंगाबाद, 1995, पृष्ठ 84.
19. बाजपेयी चंद्रशेखर, कित्ता, पृष्ठ 85
20. देशपांडे भगवानराव अँड, हैदराबाद मुक्तीची पार्श्वभूमी, मराठवाडा स्वातंत्र्य सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, औरंगाबाद, 1998, पृष्ठ 110
21. पोतदार वसंत हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम, आष्टा कासार 1984, पृष्ठ 183
22. पोतदार वसंत, कित्ता, पृष्ठ 183.
23. पोतदार वसंत कित्ता, पृष्ठ 183
24. बाजपेयी चंद्रशेखर, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मी, औरंगाबाद, 1995, पृष्ठ 85.

बहुआयामी व्यक्तित्व परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ

डॉ. संपदा कुलकर्णी

नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शिका
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई ४३१५१७

प्रस्तावना: स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे जीवन हे बहुव्यामिश्र होते. विविध परिस्थिती, प्रसंग आणि घटनांना सामोरे जाताना स्वामीजींनी अतिशय कणखरपणे स्वतःला सिद्ध केलेले आहे. कोणत्याही कठीण परिस्थितीत माघार घेण्यापेक्षा नव्याने ते त्या परिस्थितीला सामोरे गेलेले आहेत. त्यातूनच त्यांचे व्यक्तित्व बहुआयामी घडत गेलेले आहे. इतिहासातील घटना, प्रसंग यांच्या मधून हा प्रत्यय येतो. स्वामीजींच्या प्रत्येक निर्णयामागे त्यांची खंबीर पण संवेदनशील राजकारणीपण सृजन व सर्वसमावेशक भूमिका दिसून येते.

उद्देश

1. परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या विविध पैलूंचा परिचय करून देणे.
2. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा परिचय करून देणे.
3. स्वामीजींचे विविध पैलू अभ्यासकांसमोर मांडणे.

कर्नाटकातील एका छोट्याशा गावात जन्म झालेले शिक्षकाचे व्यंकटेश हे पुत्र, स्वतःही पुढे शिक्षण सेवक राहिले. व्यंकटेश भवानराव खेडगीकर यांनी रामतीर्थ स्वामी यांची दीक्षा घेऊन संन्यस्त झाले. रामतीर्थांचे शिष्य नारायण स्वामींनी 14 जानेवारी 1932 रोजी मराठवाड्यातील हिप्परगे या छोट्याशा खेड्यात व्यंकटेश यांना संन्यस्तपणाची दीक्षा देऊन स्वामी रामानंद तीर्थ असे त्यांचे नामकरण दिले.

कुटुंब वत्सल असणाऱ्या एका शिक्षकाचा हा मुलगा संन्याशी झाला. मुळातच स्वभावाने निर्मोही, विरक्त असणाऱ्या स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी आपला संन्यास समाजापासून दूर न जाता समाजाभिमुख बनवला.

जगरहाटी पासून अलिप्त न राहता जगाच्या सुखदुःखाची ते आपल्या साधनेतून मिळालेल्या आंतरदृष्टीने जगाच्या कल्याणासाठी ते सतत प्रयत्नशील राहिले. स्वामीजींचा संन्यास हा प्रेरणादायी संन्यास आहे. विश्वामध्ये विरण्याची प्रेरणा देणारा, समाजातील दुरितांचे तिमिर जावून स्वधर्माचा सूर्योदय पाहण्याची संधी देणारा संन्यास होता. स्वामी रामानंद तीर्थ हे वैज्ञानिक

अध्यात्मिक होते. कोणत्याही प्रकारचे कर्मकांड करण्यापेक्षा आपल्या अध्यात्मातून समाजहीतैशी कर्मे त्यांनी केली.

मुळात स्वामीजी बहुभाषिक होते. मराठी, हिंदी, उर्दू, कन्नड, तेलगू आणि इंग्रजी भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व होते. राज्यशास्त्र या विषयात त्यांनी पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले होते. उच्चशिक्षित होऊनही ते प्राथमिक शाळेमध्ये ज्ञानदानाचे काम करत असत. दररोज पाच घरी भिक्षा मागून आपला उदरनिर्वाह करत असत. त्यांचे राहणीमानही अतिशय साधे आणि संन्यस्तपणाचे होते. त्यामुळे ज्ञानदानातून मिळणारा वेतनाचा भाग ते विद्यार्थी फंडात जमा करत असत. शिक्षक असणाऱ्या स्वामीजींनी पुढे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे प्रणेते म्हणून नेतृत्व केले.

जगाच्या इतिहासात एखाद्या शिक्षकाने एखाद्या संग्रामाचे नेतृत्व करणे ही गोष्ट अपूर्वाईचीच होती आणि आहे. आपल्या बुद्धी चातुर्याने त्यांनी हा लढा अहिंसेने लढण्याचा प्रयत्न केला, मात्र निजामी राजवटी पुढे काही वेळा अहिंसक निर्णय त्यांना घ्यावे लागले. कठोर तत्त्वनिष्ठ असणाऱ्या स्वामीजींनी काही वेळा समाजासाठी तत्व बाजूला ठेवून समाजोपयोगी निर्णय घेतले. परंपरेपेक्षा नेहमीच वेगळे निर्णय घेणारे स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा हैदराबाद मुक्तिसंग्राम म्हणजे इतिहासाचे सुवर्णपान आहे. भारतीय स्वातंत्र्याला परिपूर्णत्व देणारा हा लढा म्हणूनही त्याची इतिहास नोंद घेतो .

निजामी राजवटीतून मराठवाड्यातील जनतेची मुक्तता हा या हैदराबाद मुक्ती लढ्याचा मुख्य उद्देश होता. मुसलमानी राजवटीपासून हिंदूंची मुक्तता असा जातीय रंग या लढ्याला येऊ न देण्याचा आटोकाट प्रयत्न स्वामीजींनी केलेला आहे. मराठवाड्यातील प्रत्येक जाती धर्मातील माणूस केवळ मराठवाड्याच्या अस्मितेसाठी प्राणार्पण देऊन या लढ्यात उतरलेला होता. या लढ्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे कुठलाच भेदाभेद यात नव्हता. याचे सर्व श्रेय स्वामी रामानंद तीर्थांच्या नेतृत्वाने जाते. स्वामीजी पुढे दोन वेळा खासदारही झाले. राज्यसभेतील त्यांची भाषणे ऐकण्यासाठी स्वतः पंडित जवाहरलाल नेहरू व्यक्तिशः हजर असत. स्वामीजींचे भाषेवरील प्रभुत्व, त्यांची

निर्णय क्षमता, त्यांचा सर्वसमावेशक विचार या सगळ्याच गोष्टी आदर्श होत्या व आहेत. सुसंस्कृत राजकारणी असा त्यांचा उल्लेख करावा असे त्यांचे राजकीय कर्तृत्व आहे. बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले असा हा राजकारणातून निवृत्त होताना कोणत्याही प्रकारचा संस्थानिक नव्हता. वेगवेगळ्या प्रांतासाठी शिक्षण संस्था काढणे, विकासाचे निर्णय घेणे, खादीचा प्रसार-प्रचार करणे, महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक यांच्या विचारांचा आदर, प्रसार-प्रचार करणे हे या राजकारण्याने केलेले काम आहे. स्वामीजींनी संयुक्त महाराष्ट्र लढ्यासाठी सुद्धा स्वतःला झोकून दिलेले होते.

धडाडीचे निर्णय घेणारे तत्वनिष्ठ, शिस्तप्रिय आणि मातृहृदयी स्वामीजी हे विकलांग होते. त्यांना अर्धांगवायू झालेला होता. मात्र शारीरिक कमकुवतीचा त्यांच्या कार्यकर्तृत्वावर कुठेही परिणाम झालेला दिसून येत नाही. संपूर्ण भारतभर त्यांच्या कार्याची छाप आहे. कर्नाटकात जन्मलेल्या स्वामीजींनी तेलंगनात राहूनहि मराठवाड्यातील जनतेसाठी हा मुक्तीचा लढा दिला, त्यांचे नेतृत्व केले असे त्यांचे व्यक्तित्व होते. शेतकरी आंदोलन असो कामगार संदर्भ-

1. भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, २००१.
2. Gazetteer of India, Maharashtra State, District Nanded, Mumbai, 2011,
3. रोडे सोमनाथ, मराठवाड्याचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, १९९९,
4. काटे पी.व्ही., मराठवाड्याचा इतिहास, केलास पब्लिकेशन्स, औरंगपूर, औरंगाबाद, १९९९
5. खडकेकर बाळकृष्ण, हैदराबाद मुक्ती लढ्याची जडणघडण, इसाप प्रकाशन, नांदेड, ३ ऑक्टो २०१४,
6. कठारे/ केन्द्रे, हैदराबाद संस्थान आणि महात्मा गांधीजी, पुनम प्रकाशन, कंधार, प्रथम आवृत्ती, २००९
7. Luther Narendra Hyderabad a Biography, Oxford University Press, 2006.

चळवळी, हैदराबाद मधील विद्यार्थी संघटनांसाठी केलेले कार्य, विविध शैक्षणिक संस्थांची स्थापना, लोकशाहीची बीजे रुजवणारे विहजन मासिकही स्वामीजींनी चालवले. स्वामी रामतीर्थ यांच्या विचारांच्या प्रसार व प्रचारासाठी त्यांनी स्वामी रामतीर्थ इन्स्टिट्यूट ऑफ पीस या संस्थेची ही स्थापना केली.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सक्रिय सहभाग घेणारे परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ हे स्वतः अनिकेत होते. स्वामी रामानंद तीर्थांच्या प्रत्येक कार्याचे आणि कर्तृत्वाचे वैशिष्ट्य हे आहे कि त्यांनी घेतलेल्या प्रत्येक निर्णयाचे बीज त्यांनी एवढे पक्के ठेवले होते की आजही त्याचे महान वटवृक्ष होताना दिसत आहेत. त्यांचा संन्यास, त्यांचे राजकारण, त्यांचे आजारपण, त्यांचे ज्ञानदान, विज्ञान आणि अध्यात्माची त्यांनी घातलेली सांगड, खादी ग्रामोद्योग, लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांच्या तत्वांचा त्यांनी केलेला स्वीकार आणि स्वतःची ठेवलेली वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनशैली या सगळ्याच गोष्टी मधून स्वामीजी यांचे बहुआयामी व्यक्तित्व सिद्ध होते.

‘निजामकालीन मराठवाड्याचे प्रतिबिंब : उत्तम पुरुष एकवचन’

प्रा.दिलीप ज्ञानोबा भिसे,

मराठी विभाग,

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई

कादंबरीकार रंगनाथ तिवारी यांचे कुटुंब मूळचे राजस्थानातील. काही निमित्ताने ते महाराष्ट्रात स्थायिक झालेले, रंगनाथ तिवारी यांचा जन्म सोलापूर येथे झाला. सोलापुरातच त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाले. या दरम्यान त्यांना कुंजबिहारी, दा.रा. बेंद्रे, जी. एन. शर्मा, त्र्य.वी. सरदेशमुख अशा प्रतिभावंतांचा सहवास लाभला. यातून त्यांची साहित्यासंर्भातील अभिरुची जन्मास आली. त्यांच्या लेखनास प्रारंभ झाला. लेखनाच्या प्रेरणा सांगताना त्यांनी एक ठिकाणी म्हटले आहे की, “मला कवी कुंजबिहारी यांचा सहवास लाभला. दा. रा. बेंद्रे, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, बा.सी.मर्ढेकर यांच्यासारख्या दिग्गज साहित्यिकांचा प्रभाव माझ्यावर होता. सोलापूरच्या वातावरणाचा ही माझ्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव होता, या सर्व माझ्या लेखनामागील प्रेरणा आहेत, असे ते म्हणतात. याशिवाय नरहर कुरुंदकर, राम शेवाळकर, श्रीराम पुजारी याही व्यक्तिमत्त्वांचा सहवास पुढील काळात मिळाला. खऱ्या अर्थाने अंबाजोगाईत नोकरीच्या निमित्ताने वावरत असताना अनेक दिग्गज लेखकांचा सहवास लाभला, यातून माझ्यावर वाग्मयीन संस्कार झाले. मला लिहिण्यासाठी प्रेरणा मिळाली, असे रंगनाथ तिवारी यांनी म्हटले आहे.

त्याचबरोबर रंगनाथ तिवारी यांचे विशेष हे की, ते स्वतः हिंदी भाषिक असूनही त्यांनी मराठीतून उत्तम साहित्य निर्मिती केली. त्याबरोबरच समकालीन प्रश्न अधोरेखित करत असताना त्यांनी ऐतिहासिक कादंबरी लेखन विशेष करून निजाम राजवटीमध्ये मराठवाड्याचे असणारे विदारक स्वरूप अतिशय सूक्ष्मपणे व प्रभावीपणे चित्रित केले, म्हणूनच त्यांच्याबद्दल म्हणता येते की, ‘परंपरा आणि नवता’ यांचा सुरेख संगम साध्य करणारे लेखन रंगनाथ तिवारी यांनी केले. त्यांच्या कादंबरी लेखनाचे सर्व शीर्षके हेही ऐतिहासिकपण जपताना दिसतात. पहिली कादंबरी संपल्या सुरावटी, दुसरी उत्तम पुरुष एकवचन, तिसरी देवगिरी बिलावल, चौथी बेगम समरू व पाचवी अनन्वय या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या त्यांनी प्रकाशित केल्या. यासोबतच नाट्यलेखन, कथालेखन व स्पुटलेखनामध्ये ही विशेष योगदान रंगनाथ तिवारी यांनी दिले.

एकंदरच मराठीतील ऐतिहासिक कादंबऱ्यांना समृद्ध करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य रंगनाथ तिवारी यांच्या लेखणीतून सिद्ध झाले, असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही.

मराठी साहित्यात निजाम राजवटीचे स्पष्ट व निर्भीडपणे लेखन करणारे बी.रघुनाथ हे महत्त्वाचे लेखक आहेत. तर रंगनाथ तिवारी यांनीही निजाम राजवटीचे प्रत्याकारी दर्शन घडवणारी कादंबरी लिहिली. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी लाभलेल्या मराठीतील काही कादंबऱ्यांमध्ये ‘उत्तम पुरुष एकवचन’ ही कादंबरी एक अतिशय महत्त्वाची कादंबरी आहे, असे म्हणता येते. भारत स्वतंत्र झाला, मात्र मराठवाडा निजामी राजवटीतच राहिला. शेवटच्या कालखंडात रजाकारांच्या अत्याचाराने मराठवाड्यातील हिंदू समाजाचे जीवनच भयभीत करून टाकले. खून, बलात्कार, लुटालूट, जाळपोळ अशा घटनांच्या शृंखलाच मराठवाड्यात सुरू होत्या. निजामाला प्रतिकार करण्याची समाजातील शक्तीच संपुष्टात आली होती. एका गावात रजाकार घुसल्यानंतर त्या गावची झालेली केविलवाणी स्थिती, रंगनाथ तिवारी अशा शब्दात नोंदवतात, ‘गावात हिंदूंची संख्या जास्त होती. पण त्यांच्यात पुढे येणारा कोणी नव्हता. हत्यार नाहीत ही सबब होतीच. धडाधड दारे बंद झाली. लोक घरात दडून बसले, काय होणार आणि काय नाही, या आशंकेने सगळे धास्तावून गेले. यावरून रजाकारकालीन भयभीत हिंदू समाजजीवनाचे दर्शन घडते. याशिवाय ‘मुसलमान हा हुकूमत करण्यासाठी पैदा झाला आहे आणि नापाक हिंदू हे हुकूम मानण्यासाठी आणि जर ते हुकूम मानत नसतील तर त्यांना सजा देण्याचा प्रत्येक रजाकारास स्वाभाविक अधिकार आहे व त्याने तो बजावलाच पाहिजे. या सारख्या विधानावरून त्यांचा हिंदू विरोधी राग, चीड व्यक्त होताना दिसते. साधारणतः १९३० ते १९४८ दरम्यानचा मराठवाडा मुक्तिसंग्राम आणि हैद्राबाद असा कादंबरीचा कालावकाश आहे. यासोबतच निजामकालीन कालखंडात मराठवाड्यातील सामान्य माणूस, कुलीन स्त्रिया यांच्यावर रजाकारांनी केलेल्या क्रूर, अमानवी अन्याय-अत्याचाराचे प्रत्येकरी चित्रण येते. संपूर्ण मराठवाड्यातच

हिंदूवर अत्याचार, बळी, कुलीन स्त्रियांवर बलात्कार, धार्मिक स्थळांचे पावित्र्य नष्ट करणे, गावळीचे प्रकार घडवून धुमाकूळ माजवला. यामुळे मराठवाड्यातील लोक निजामी मुलूख सोडून इतरत्र जाऊ लागले. नेता येईल तेवढे धन धान्ये, दागदागिने, पैसा अडका, मूलंबाळं घेऊन लोक संस्थान सोडून जात होते. सर्वांच्या मनात असुरक्षितता आणि दहशतीची भावना होती.

अफजलच्या खूनानंतर रझाकार प्रचंड चिडले, बेभान झाले. आपल्या समूहाला प्रेरित करण्यासाठी पुन्हा 'अल्ला 55 हो अकबर' आणि 'कासम रझवी जिंदाबादचे' नारे बुलंद झाले. दरम्यान हौसाचा खून करून तिचे प्रेत गढीसमोरच्या चिंचेला टांगले, तिच्या बापाचा अनन्वित छळ करून त्याला त्याच्याच खोपटात जाळून टाकले, देसायावर बंदूका ताणल्या, बाब महाराजांच्या ताईला पळवून नेणे, गुलबर्ग्यांच्या साठी उलटलेल्या राधा मावशीवर बलात्कार करणे, तिची नात अलकाला पळवणे, आदिलाबादजवळील एका खेड्यात बायकांची विवस्त्र धिंड काढणे. असल्या अमानवी घटना रजाकारांनी घडविल्या. कणखर वृत्ती, मानवतावादी आणि स्वतंत्र बाण्याचा माणूस म्हणून 'इमरोजचे' संपादक शोएबुला यांची ओळख. एक सत्यवादी पत्रकार म्हणून तो रझवीच्या ,रझाकार याविरुद्ध जळजळीत लिहित होता. मात्र कासम रझवीच्या डोळ्यात हा माणूस काट्यासारखा सलत गेला, शेवटी त्याचाही खून केला गेला. अशा कितीतरी अन्याय-अत्याचारच्या घटना 'उत्तम पुरुष एकवचन' या कादंबरीत अतिशय प्रत्येकारीपणे चित्रित झाल्या आहेत.

निजाम राजवटीत आधीचे मराठवाड्यातील जनतेची आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय अशा सर्वच अंगाने कोंडी झालेल्या काळात निजामाने कासीम रझवीच्या नेतृत्वाखाली रझाकारांची संघटना स्थापन केली. ही संघटना अत्यंत कडवी, जात्यंध आणि क्रूर होती. यात उस्मानिया विद्यापीठात शिक्षण घेऊन बाहेर पडले. तरूण मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाले, त्यांनी ग्रामीण भागात दहशत माजवून हिंदू समाजावर अनन्वित अत्याचार केले. याचे संवेदनगर्भ चित्रण 'उत्तम पुरुष एकवचन' या कादंबरीत आले आहे. रजाकारांच्या दहशतीचं वास्तव चित्रण करताना रंगनाथ तिवारी लिहितात,

संदर्भ ग्रंथ :

१. रंगनाथ तिवारी व्यक्ती आणि वाग्मय : प्रा. दीपक सूर्यवंशी, अरुणा प्रकाशन, लातूर
२. साहित्याचा अन्वयार्थ : डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
३. कादंबरी आणि मराठी कादंबरी : उषा हस्तक साहित्य सेवा प्रकाशन औरंगाबाद
४. धार आणि काठ : नरहर कुरुंदकर, देशमुख आणि कंपनी, पुणे

“रझाकारांचा धुमाकूळ जोरात सुरू झाला. हातात लाठ्या-काट्या, जुन्या तलवारी घेऊन त्यांच्या मिरवणूका निघत जोर जोरात 'अल्ला-हो-अकबर'च्या घोषणा दिल्या जात होत्या. 'कासम रझवी जिंदाबाद'च्या घोषणांनी आकाश दुमदूमून निघे "(१३१) या काळात निजाम सरकारची पोलिस यंत्रणा हिंदूना संरक्षण देण्याऐवजी रझाकारांनाच संरक्षण देत होती. यातून रझाकारांचे मनोबल वाढत होते तर हिंदूचे कमी होत होते.

रंगनाथ तिवारी यांनी या कादंबरीमधून हैदराबाद मुक्तिसंग्राममधील रजाकाराचा अन्याय, अत्याचार अतिशय वास्तवपणे चित्रित केलेला आहे. सोबतच रजाकारांनी स्त्रियांवर, महिलांवर केलेले अन्याय, अत्याचार ही अतिशय बोलक्या पद्धतीने व्यक्त केले आहे. एका बाजूला रझाकारांच्या च्या अन्याय, अत्याचाराला बळी पडलेल्या स्त्रिया येतात. तर दुसऱ्या बाजूला कौटुंबिक नात्यातील अन्याय, अत्याचार शारीरिक शोषण याचे ही सुस्पष्ट चित्रण कादंबरीमध्ये प्रभावीपणे येते. एकंदरच रंगनाथ तिवारी यांनी 'उत्तम पुरुष एक वचन' या कादंबरीमधून मुस्लिम समाज जीवनाचे, त्यांच्या भाविश्वाचे संस्कृतीचे स्वभाव प्रवृत्तीचे चित्रण केले आहे. यासोबतच तत्कालीन हिंदू समाज जीवनातील चालीरीती, स्वार्थी, अनैतिक मानवी व्यवहार याचे ही चित्रण केले आहे. मुस्लिमांच्या धर्मभावना भडकावून देण्याचं काम केलं. खून, बलात्कार, कुलीन स्त्रियांना पळविणे, हिंदूंची धार्मिक स्थळे उद्ध्वस्त करणे, त्यांचे पावित्र्य नष्ट करणे, गावेच्या गावे लुटणे असले प्रकार नित्याचेच बनले.

'उत्तम पुरुष एकवचन' या कादंबरीतून रंगनाथ तिवारी यांनी मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास अधोरेखित केला आहे. इतिहासातील महत्वाचे कंगोरे, दुवे, घटना, निमाजाकडील सत्ताधारी, अधिकारी, पोलीस यंत्रणा, अत्याचाराला बळी पडलेले शोषित घटक उजेडात आणण्याचे फार महत्वाचे कार्य केले आहे. त्यामुळेच या ऐतिहासिक घटनाप्रसंगाना मौलिकता प्राप्त होताना दिसते, एक ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून तिचे मूल्य स्पष्ट होते. निजाम राजवटीच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना या कादंबरीचा संदर्भ घेणे भाग पडते.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील ज्ञात अज्ञात महिला

प्रा. डॉ. अरुंधती पाटील

मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय अंबाजोगाई

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्या नंतर तब्बल वर्षभराने मराठवाडा व इतर तेलंगण, कर्नाटकातील काही भाग हैदराबादच्या निजाम राजवटी तून मुक्त झाला. इंग्रजांच्या अधिपत्य खाली असलेला भारत आणि सनातनी प्रवृत्तीच्या निजामी राजवटी मध्ये असलेला मराठवाडा तुलनेने नेहमीसाठीच मागास राहिला असे अनेक अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. आहोत हण्यासाठी निजामाने . भारता पासून स्वतंत्र सार्वभौम सत्ता निरंकुश पणे चालवण्यासाठी जनतेस वेठीस धरले. मजलिसे ईतेहादुल मुसलमीन या कट्टर धार्मिक संघटने चा निजामाच्या राजकार्भारात हस्तक्षेप वाढला आणि मराठवाड्यातील पाच जिल्हे, तेलंगणातील आठ आणि कर्नाटकातील चार जिल्ह्यातील जनतेला दैनंदिन व्यवहार करण्यात अनेक अडथळे वाढले. शोषण वाढले . समाजात कोणतीही घटना नेहमीच समाजातील दुर्बल व अद्यानाने पिडीत अशा दलित व स्त्रीयांवर नकारात्मक होत असतो . प्रस्तुत संशोधन लेख काही घटना व व्यक्ती यांना आधारभूत ठेऊन मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या वेळी हैदराबाद संस्थानात २२,३६० गावे, ९६० लहान मोठी शहरे होती. बहुतांश हिंदू धर्मीय ७० %, 18 % दलित आणि केवळ 11 % मुस्लीम समाज राहत होता. जमीनदार आणि जहागिरी यांच्या प्राबल्य अधिक होते. आरोग्य व्यवस्था अस्तित्वात नसल्यातच जमा होती त्यामुळे मृत्यूचे प्रमाण अधिक होते असा संदर्भ संशोधक देतात. दलित, कष्टकरी आणि स्त्रिया या उपेक्षित होत्या अर्थात या मध्ये अर्ध्या महिला होत्या. अशा बिकट परिस्थितीत महिलांचे अस्तित्वात काय होते हा शोधण्याचा प्रयत्न या लेखातून केला आहे.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे काय आणि कसे योगदान होते? महिलांमधील नेतृवाला हैदराबाद मुक्ती संग्रामात काय स्थान होते? या संशोधनात्मक प्रश्नाच्या चौकटीत प्रसूत मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे, अर्थातघेऊन केवळ उपलब्ध साहित्याचा परामर्श घेतला जाने ही या लेखाची मर्यादा आहे.

मराठवाड्याचे मागासलेपण आणि मराठवाड्यावरील निजामाची जुलमी सत्ता यांचा लक्षवेधी सहसंबंध आहे.. निजामाच्या आसीफिया घराण्याने मराठवाड्यावर १७२४ ते १९४८ अशी जवळ जवळ २२४ वर्ष राज्य केले. राजा आणि

प्रजा यांच्यातील धर्म, संस्कृती, भाषा असे कोणतेच साधर्म्य यांच्यात नव्हते. तरीही अनेक वर्ष निजामाच्या सत्ते विषयी जनतेच्या मनात साशंकतेची भावना अथवा परकेपणाची भावना फारशी अस्तित्वात नव्हती. उर्वरित भारतावर गोवा व काही संस्थाने असं अपवाद सोडला तर संपूर्ण भारतावर इंग्रजांनी पकड मजबूत करून एकसंध राज्य करायला सुरवात केली होती. ब्रिटीश व्याप्त हिंदुस्थानातील राजकीय घडामोडींचे पडसाद हैदराबाद संस्थाना मध्ये न होता कसे राहतील? लोकमान्य टिळकांनी स्वातंत्र्य चळवळीचे बीज सर्व सामान्य जनतेत रुजवण्या साठी, तरुणांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी गणेशोत्सव सुरु केला. शहरांमध्ये त्याचे चांगले स्वागत झाले. हैदराबाद मधील काही शहरांमध्ये देखील त्याची उभारणी झाली. आणि तोच धागा पकडून हैदराबाद मुक्ती संग्रामाच्या लाध्यस आवश्यक वातावरण निर्मितीस आवश्यक विचार रुजण्यास सुरवात झाली.

हैदराबाद संस्थाना बाहेर स्त्री शिक्षणाचे वारे सुरु झाले असले तरी हैदराबाद मध्ये मात्र शिक्षण हे काही जातीतील पुरुषांना साठीच खुले होते. तेही अत्यंत पारंपारिक व धार्मिक असेच होते. स्त्रियांच्या बाबतीत पराकोटीची बंधने व विचार सर्वच जाती धर्मात दिसून येत होते. त्यांच्या जगण्यात आणि मरण्यात फारसे अंतर नव्हते. अन्याय अत्याचार याची जाणीव होण्या इतपत देखील समाज जागृत नव्हता. १९३० पर्यंत पाच टक्के देखील लोक शिक्षित नव्हते. आणि हाच आधार होता निजामाचे जुलमी राज्य एवढी वर्षे टिकून रहाण्याचा. शिक्षण माणसाला स्वातंत्र्याची जाज्वल आस निर्माण करते आणि माणूसपणाच्या कक्षा रुंदावण्यासाठी कृतीशील बनवते हाच आजवरचा जगाचा अनुभव आहे. बहुतांश प्रजा तेलगु, मराठी आणि कन्नड असूनही शिक्षणाचे मध्यम मात्र उर्दू ठेवण्यात आले होते. खाजगी संस्थांच्या शाळा अभावानेच होत्या. त्या देखील तुरळक ठिकाणी. १९१८ साली उस्मानिया विद्यापीठाची स्थापना झाली असली तरी धार्मिक नीती मुल्यांवरच अधिक भर होता. स्त्री शिक्षणासाठी जाणून बुजून प्रयत्न झाल्याची नोंद फारशी कुठे दिसत नाही. औरंगाबाद मध्ये शारदा मंदिर आणि लातूर मध्ये १९४२ साली सुशीलाबाई दिवाण यांनी लातूर येथे मुलींची शाळा सुरु केली .

एवढ्याच काय त्या दोन शाळा मुलींसाठी होत्या. सर्व सामान्य कुटुंबातील मुलींची शिक्षणाची स्थिती भयावायच होती. वयात यायच्या आत मुलींचा विवाह केला जात असे. कितीही जाच झालं तरी बोलण्याची सोय नव्हती. राजकाराच्या दहशद एवढी होती की महिला सार्वजनिक ठिकाणीच नव्हे तर रस्त्यावर देखील येत नसत. अशा या बिकट परिस्थितीत निजामा विरुद्ध आवाज उठवणे अत्यंत कठीण होते. निजामाच्या दडपशाही विरुद्ध प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष संघटीत पणे कार्य करणे अवघड होते. अस्पृश्यता, गरिबी, बेकारी आणि अत्याचार यामुळे जनता हवालदिल झाली होती. गुलामगिरीची जाणीवच झालेली नव्हती तर त्या विरुद्ध लढण्याची मानसिकता याचा अभाव होता. दलित आणि स्तीया या सर्वात असुरक्षित आणि दुर्लक्षित घटक होते. अशाही स्थितीत कितीतरी महिला हैदराबाद मुक्तीच्या स्वातंत्र्य संग्रामात दृश्य आणि अदृश्य स्वरूपात योगदान देऊन नवीन आयाम निर्माण केले आहेत. आशाताई वाघमारे, सुशीलाबाई दिवान, दगडाबाई शेळके, गीताबाई चारठाणकर, चंदाताई जरीवाला, ताराबाई परांजपे अशा अनेक धुरीन्धर रानारागिनी हैदराबाद मुक्ती संग्रामाच्या निमित्ताने स्त्री मुक्तीच्या नव्या दिशा प्रस्थापित केल्या. जर आपण जगाच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास पहिला तर महिलांचे योगदान अत्यंत भरीव असून देखील अदृश्य राहिले गेले. एवढेच नाहीतर स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर महिलांचे जीवन पूर्ववत झाले. ज्या वेगाने पुरुषांना विकासाची, निर्णय प्रक्रीड्येत नेतृत्वाची संधी मिळाली ती मात्र स्त्रियांना मिळाली नाही हे खेदाने म्हणावे लागते.

आशाताई वाघमारे यां खरे तर येवल्याच्या. पांडुरंग कुलकर्णी यांची मुलगी रिती प्रमाणे आकराव्या वर्षी विवाह झाला आणि दुर्दैवाने दोन वर्षातच त्यांना वैधव्य आले. पुनर्विवाह करून देण्याची मानसिकता नव्हती मात्र मुलीच्या आग्रहा खाली पुण्याला हिंमणी येथे कर्व्यांच्या शाळेत आशाबाईंना प्रवेश मिळाला आणि त्यांचे जीवन बदलून गेले. सेनापती बापट, वासुदेव मायदेव यांच्या सामाजिक सुधारणांचे विचाराने त्या प्रभावित झाल्या. इंटर पर्यंत शिक्षण घेतल्याने औरंगाबाद येथे त्यांना लगेचच एका प्रशिक्षण संस्थेत १९२७ साली नौकरी मिळाली. मराठवाड्यात त्या वेळी स्त्रियांना घर बाहेर पडण्याची देखील मुभा नव्हती. अनेक बंधने होती. कुलीन स्त्रियांनी पायात चपला घालणे वर्ज्य होते, पडदा पद्धत अस्तित्वात होती अशा ठिकाणी त्या रूजू झाल्या. एका वर्षात उर्दू शिकण्याची अट निजामाची असल्याने त्या उर्दू ही शिकल्या. प्रशिक्षण संस्थेत स्त्रिया येऊ लागल्या. औरंगाबाद येथे त्यांच्या घर शेजारी राहणारे हैदराबाद मुक्ती संग्रामात जीवन झोकून दिलेल्या आनंदराव वाघमारे या तरुणाच्या कार्याने प्रभावित झाल्या. आणि त्यांच्याशी दुसरा विवाह करण्याचा मानस त्यांनी

बोलून दाखवला देशसेवेसाठी आयुष्य समर्पित केलेल्या आनंदरावांना विवाहाच्या बंधनात अडकायचे नव्हते. संसार, मुलेबाळे अशा पारंपारिक चौकटीत मी राहू शकत नाही मी केव्हाही निजामाच्या गोळीचा शिकार होऊ शकतो असे सांगितले. देशसेवेचे व्रत तर आशा बाईंनी देखील घेतले होते. “विवाह न करता सहजीवन स्वीकारू “असा त्यांनी त्या काळात अत्यंत पुरोगामी व धाडसी विचार बोलून दाखवला. पुणे येथे त्या वेळी नोंदणी पद्धतीने विवाह केला. सामाजिक कार्यात झोकून देतांना वैयक्तिक जीवनात अशा प्रकारे धाडसी किंबहुना काळाच्या दोन पाऊले पुढेचे विचार आत्मसात करणे सोपे नव्हते. आशाबाईंनी स्त्रियांमध्ये निजामाच्या जुलमी सत्ते विरोधात जन जागृती करण्यास सुरवात केली. येव्हाडेच नाहीतर १९३७ साली परतूर येथे झालेल्या काँग्रेसच्या पहिल्या महाराष्ट्र संभेत इतर महिलांना घेऊन “ **आम्हा महिलांनाही स्वातंत्र्य संग्रामात सामील करून घ्या** “ अशी मागणी स्वामी रामानंद तीर्थाना त्यांनी केली. स्वामीजींनी त्यांना समजावले. अप्रत्यक्ष पणे अनेक कामे महिला या लढ्यासाठी करू शकतात हे सांगितले. मुक्ती स्नाग्रमातील कार्यकर्त्यांना पोलिसांपासून लपवून ठेवणे, वेश पालटून निरोप पत्र एवढेच नाहीतर जोखीम घेऊन शस्त्र पुरवणे त्या करीत असत. या कामात अनेक महिलांना त्यांनी तयार केले. जेवण पुरवणे, आजारी व्यक्तींची काळजी घेणे, गुप्त माहिती पुरवणे ई. अनेक महत्वाची कामे त्याकाळात महिलांनी केली .

दगडाबाई शेळके या क्रांतिकारी महिलेने तर केवळ हैदराबाद मुक्ती संग्रामात केवळ असामान्य कामगिरी केली एवढेच नाही तर वैयक्तिक जीवनात देखील पितृसत्ताक विचार परंपरा मोडीत काढल्या. संशयी नवऱ्याला सोडून देऊन कायदेशीर हक्क मिळवून सन्मानाने जगण्याचा नवा आदर्श त्यांनी स्त्रियांसमोर ठेवला. झाशीच्या राणीच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रेरित झालेल्या दगडा बाईंनी रजाकारांशी मुकाबला करण्यासाठी तालावर, जंबिया पिस्तुल चालवायला शिकल्या. रूळ उखडणे, पोलीस चौकीवर हल्ला करणे, रजाकारांच्या छावणीवर जाऊन हातबॉम्ब टाकणे ई जीवावर उदार होऊन कामे त्यांनी तडीस न्हेली. 7 ओगस्ट १९४७ रोजी कोलते टाकळी या गावात त्यांनी तिरंगा फडकवला परंतु तेथील पोलीस अधिकारी व रजाकाराने तो झेंडा त्यांच्या माधारी काढून घेतला . हे जेव्हा दगडा बाईंना समजले तेव्हा त्यांनी गावकर्यांना घेऊन तळेगाव ला वेढा दिला. पोलीस अधिकार्याला शेवटी तो तिरंगा झेंडा परत करावं लागला. दगडा बाई स्वयंसेवक दलात पुरुष सहकार्यानसोबत पुरुषी पोशाखात परेड करीत असात. बाईपणाच्या सर्व मर्यादांवर विजय मिळवत त्या हैदराबाद मुक्ती संग्रामात उतरल्या होत्या. शस्त्र चालवणे,

मराठवाड्यात स्त्री शिक्षणाची दुर्दशाच होती. जोपर्यंत स्त्रियांना शिक्षण मिळणार नाही तो पर्यंत त्यांना माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्याची संधी मिळणार नाही हे जाणून घेऊन अनेक स्वातंत्र्य सेनानी महिलांनी शिक्षणासाठी महत्वाचे योगदान दिले आहे. त्या पैकी एक नाव आहे सुशीलाबाई दिवाण . १९३९मध्ये लातूर येथे महिला विद्या मंदिर शाळा सुरु केली. निजाम –विजय या वृत्त पत्रात त्या निजामाच्या अन्याया विरुद्ध लिहू लागल्या. हळदी कुकुवाच्या निमित्ताने महिलांना स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होण्या साठी जागृती करू लागल्या. महिलांच्या सहभाग शिवाय या मुक्ती संग्रामाला बळ येणार नाही हे या सर्व लढाऊ महिला जाणून होत्या.. सुशीलाबाई प्रमाणेच चंदाताई जोशी या तरुणीचे योगदान मोलाचे आहे. अविवाहित असतांना देखील त्या तरुण कार्यकर्त्यांन सोबत चालवलीत उतरल्या होत्या. त्यांचे मुख्य काम पत्रके छापणे, व त्याच्या वाटपाची व्यवस्था पहाणे असे होते. रात्र रात्र मशीन वर काम करून पत्रके छपावी लागत व पहाटे चारच्या आत ती वितरीत करावी लागत. पोलिसांच्या धाकाने पत्रके छापण्याची जागा सतत बदलावी लागे. भूमिगत कार्यकर्ते चंदा ताईच्या घरी आश्रयाला असत. अनेक जण जेवायला घरी असत. मुक्ती संग्रामातील कार्यकर्त्यांचा चंदा ताई .त्यांच्याच नावाने गुप्त पत्र व्यवहार होत असे. लढूय साठी जनमत तयार करायचे असेल तर लोकांचे प्रश्न हाताळले पाहिजेत हे चाणाक्षपणे त्यांनी ओळखले होते . त्या काळी त्यांनी लोकांच्या शिधा पत्रिकेचा मुद्दा हाताळला . त्या निमित्ताने त्या घरोघरी हिंडल्या व तो प्रश्न सोडवला. प्रभात फेरी, सभेची तयारी, सत्याग्रह, शाळा कोर्ट यावर बहिष्कार या सगळ्या कार्यात त्या पुढे असायच्या. मैत्रिणींनाही त्या या सर्व कार्यात अप्रत्यक्षपणे सामील करून घेत असत. अशा कितीतरी जणी अदृश्य पणे कार्य करीत असत . सर्व सामान्य लोकांवर राजकारांची प्रचंड दहशत होती. कुटुंबातील तरुण लेकी सुनांना सुरक्षित ठेवण्याचे मोठे दडपण त्यांना असे. खेडोपाडी तरुण मुलांची टीम स्वातंत्र्य संग्रामात सामील होत होती. काही तरुणांनी वेळ प्रसंगी राजकारांशी लढण्य साठी घरातील महिलांना काठी चालवण्याचे, मिरची पूड डोळ्यात टाकणे, वेषांतर करून बाहेर पडणे ई गोशींची तमिल देत होते. काहींनी तर महिलांना बंदूक किंवा पिस्तुल चालवण्याचे ही प्रशिक्षण दिले होते. अनेक सेनानी जेव्हा भूमिगत होत तेव्हा या सर्वसामान्य महिला त्यांना बंधुतुल्य ममतेने लापावयास जागा करून देत असत. निरोप पोचती करणे, रुग्णांची सेवा करणे ई अनेक कामे या महिला करीत असत त्याचा कुठे उल्लेख देखील सापडणार नाही.

गीताताई चारठाणकर, प्रतिभा वैशंपायन, शकुंतलाबाई साले, ताराबाई परांजपे,,चंदाताई जरीवाला, करुनाताई चौधरी

,सरस्वतीबाई सरदेशपांडे, चंदाताई जोशी, अशा ठळक तीसेक महिलांचे नेतृत्व हैदराबाद मुक्ती संग्रामाच्या निमित्ताने निर्माण झाले, सर्व सामान्य महिलां पर्यंतपोहोचण्या साठी, सामाजिक सुधारणांना लौकिक स्वरूपात आणण्या साठी या सर्व महिला ताकदीने उभ्या राहिल्या. स्त्री शिक्षणाचं प्रचार आणि प्रसार केवळ या रणरागिणी होत्या म्हणूनच होऊ शकला. चळवळीतील पुरुषांना पोलिसां पासून सुरक्षित जागेत लपवणे, पत्रक गुप्तपणे वाटणे, महिलांना शास्त्रात हाताळण्यास शिकवणे, भोजनाची जवाबदारी पर पडणे, तुरुंगात गेलेल्या सेनानींच्या कुटुंबाला मानसिक व आर्थिक मदत करणे, आधार देणे, महिलांचे संघटन करणे, त्यांना साक्षर करणे ई अनेक पडद्या आतील कामे महिलांनी समर्थपणे वाहिली.परभणी जिल्ह्यातील वसमत तालुक्यातील गुंडा या गावी रझाकारांनी हल्ला केला त्यात मालन बाई दत्तोपंत जोशी व शकुंतला दत्तोपंत जोशी या दोन भगिनी हुतात्मा झाल्या. अशा कितीतरी ज्ञात अज्ञात महिला या लढ्यात सामील झाल्या. लढ्यात सहभागी झालेल्या तरुण भाऊ, नवरा, वडील यांच्या तुरुंगासाच्या काळात कुटुंबांना सक्षमपणे सांभाळणाऱ्या या महिला याची नोंद तर कुठे नाही आणि त्याची दाखल देखील पुढे घेतली गेली नाही.

हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील जाणवलेली महत्वाची बाब अशी आहे की या महिला स्व इच्छेने मुक्ती संग्रामात उतरल्या असल्या तरी त्या नेतृवाच्या फळी मध्ये सर्वात शेवटच्या पायरीवरच होत्या. अनेकदा मागणी करूनही त्यांना प्रत्यक्ष पणे चळवळीत सामील होण्या पासून वंचित ठेवण्यात आले. पुरुष प्रधान मानसिकता आणि धार्मिक रूढी परंपरा याचे जोखड मुक्ती संग्रामातील सेनानी फेकून देऊ शकले नाहीत. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे नेतृत्व कायम राहिल्याचे दिसून येत नाही. तेलंगणातील महिलांचे नेतृत्व किंवा कर्नाटकातील महिला या विषयीची माहिती किंवा दस्तावेज या बदल चर्चा झालेली दिसून येत नाही. थोडेफार शिक्षण मिळालेल्या व समाजातील वरच्या जातीय स्तरातील महिलांना हैदराबाद मुक्ती संग्रामात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. विशेषतः आर्थिक सुबत्ता आणि शिक्षण प्राथमिक कं होईना पण सहजपणे उपलब्ध झालेल्या महिलांचे योगदान अधिक दिसून येते. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाच्या यश नंतर देखील या महिला समाजात विविध सामाजिक कार्यात स्व बळावर कार्यरत राहिल्या. राजकारांच्या महिलांवरील अत्याचाराची चौकशी ची जवाबदारी पद्मजा नायडू यांच्या अध्यक्षते खाली झाली. पण पुरुषांच्या दबावामुळे महिला काहीच बोलल्या नाहीत. राजकारांच्या दहशतीचे परिणाम अनेक स्त्रियांच्या जगण्यावर झाले. अनेक आत्महत्या झाल्या ज्याची नोंद

कुठेही झालेली नाही. अशा पिडीत स्त्रियांसाठी वेगळे प्रयत्न शासकीय सरवर फारसे झाले नाहीत. तरीही मारले गेलेल्या

राजकारांच्या विधवा साठी स्वामीजींच्या प्रेरणेने उद्योग प्रशिक्षण सुरु केले होते हे विशेष आहे.

संदर्भ –

1. मेदककर प्रकाश(२०१३)स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा विचार , प्रकाशन स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्था , औरंगाबाद
2. रापतवार विनोद ,सावंत सुरेश, डोईफोडे शंतनू (२०२३) ‘ मराठवाडा मुक्ती संग्राम एक आकलन ‘प्रकाशक जिल्हा माहिती कार्यालय , नांदेड
3. धारपुरे ज्योत्स्ना (१९९४) ‘ अशा झुंजलो आम्ही’ साहित्य सेवा प्रकाशन
4. सोनाळकर शेखर यांचे २२/१//२०१७ रोजी योगेस्वरी संस्था अंबाजोगाई , शतकपूर्ती समारंभात येथे झालेल्या व्याखानतून

हैद्राबाद मुक्ति संग्रामात महिलांची सहभाग

प्रा.डॉ. लक्ष्मी पुरणशेट्टीवार (पुदरोड)

एम.ए., बी.एड. (राज्यशास्त्र) पीएच.डी.

श्री शिवाजी ज्यु निअर कॉलेज, माणिकनगर नांदेड 431601

भारत देशातील व मराठवाडा प्रांतातील स्वातंत्र्यासाठी झुंजलेल्या स्वातंत्र्य देवतेच्या धगधगत्या यज्ञ कुंडात स्वतःची आहुली दिलेल्या सर्व शूरवीर विरांगणांची कृतज्ञता व्यक्त करावी, या विरांगणाने मृत्यूचे मनगट धरून जुलमी सत्तेशी प्रतिकार केला आणि यांच्या आहुतीने निर्माण झालेल्या पवित्र ज्वालांनी घरोघर स्वातंत्र्याचे दीप लागले अशा सा-याच शुरागणांना सलाम.

15 ऑगस्ट 1947 ला भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले दिर्घकाळ सत्ता चालविणा-या ब्रिटीशांपासून स्वातंत्र्य सहजासहजी मिळाले नाही तर जहाळ आणि मवाळ आंदोलनातून चालविलेल्या चळवळीची ही सांगता आहे. स्वतंत्र भारतापुढे तेव्हा तीन आव्हाने होती, त्यात निर्वासितांचे पुर्ववसन करणे संविधानाची निर्मिती करणे आणि तिसरे आव्हान म्हणजे संस्थानांचे विलीनीकरण. संस्थानांचे विलीनीकरण यशस्वी झाले नसते तर भारतीय स्वातंत्र्याला काही अर्थ उरला नसता. देशभरात छोटी मोठी अशी 563 संस्थाने होती. इंग्रजी सत्तेनेच या संस्थानिकांच्या स्वातंत्र्य अस्तित्वासाठी घोषणापत्र दिले होते. सुरुवातीला 563 पैकी, अनेक संस्थानांनी शरणागती दिली परंतु जुनागड, कश्मिर व हैद्राबाद ही संस्थाने सहजासहजी विलीनीकरण मान्य केले नाही. शेवटी जुनागड विलीन झाला परंतु कश्मिरचा प्रश्न आजही दाहक आहे. हैद्राबाद संस्थानासाठी तर स्वतंत्र लढा उभारावा लागला ज्याचा शेवट 17 सप्टेंबर 1948 रोजी झाला. हैद्राबाद संस्थानाच्या यशस्वी लढ्याने भारतीय स्वातंत्र्य लढयाला खरा अर्थ प्राप्त झाला आणि पूर्णत्व आले.

हैद्राबाद मुक्ति लढ्याने आपणास एक धडा शिकविला आहे. मुक्ती लढयासाठी कार्यकर्त्यांनी जर मनावर घेतलं तर आणि जनतेचा पाठिंबा मिळाला तर असाध्य ते साध्य होण्यास वेळ लागत नाही, हा मुक्तिलढा पूर्णपणे राजकीय स्वरूपाचा होता. प्रत्येक सरहद्दीवर असलेल्या पोलीस कॅम्पमुळे या लढयाची एक मोठी आकर्षक रणनीती लक्षात येत होती. या बलिदानातून किती मोठा इतिहास रचला गेला हे सर्व मराठवाड्याच्या भुमी शिवाय इतर कोणीही अनुभवलेले नाही.

हैद्राबाद संस्थानावर मीर उस्मान अली निजाम यांची सत्ता होती. आणि कासिम रिझवी यांच्या नेतृत्वात सत्ता अंमलात आणली होती, कासीम रिझवी हा धर्मांध, जुलमी होता. तेव्हा संस्थानात तेलगु भाषा बोलणा-यांचा तेलंगाणा मराठी भाषिकांचा मराठवाडा व कन्नड भाषा बोलणा-यांचा कर्नाटक राज्याचा काही भाग म्हणजेच मराठवाड्याचे आठ जिल्हे, तेलंगाणाचे पाच जिल्हे व कर्नाटक राज्याचे तीन जिल्हे असा एक मोठा प्रांत असलेले हे हैद्राबाद संस्थान अवघ्या चार ते पाच दिवसात (13 सप्टेंबर ते 17 सप्टेंबर) भारतात, विलीन झाले. भारतीय पोलीस दलाला शिरकाव करावा लागला. संपुर्ण प्रांताला भारतीय सेनेने घेराव घातला. शेवटी निजामी सत्ता शरण आली व हा लढा येथे थांबला. याचे संपुर्ण श्रेय तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांना जाते. तसेच पुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योग्य नेतृत्व लाभले म्हणूनच या अभूतपूर्व लढयाला यश आले सोबतच संपुर्ण भारताच्या स्वातंत्र्याला पूर्णत्व आले. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाचा विलक्षण इतिहास सुवर्णाक्षरांनी नोंद करण्या योग्य आहे. या लढयादरम्यान कैद झालेले, तुरुंगवास भोगलेले, फासावर गेलेले. हुतात्मा झालेले या शोकडो सहभागी व्यक्तीत पुरुषांच्या बरोबरीने अगदी खाद्याला खांदा लावून अनेक महिलांनी, विरांगणांनी आपले आयुष्य वेचले. आपल्या कार्याची नोंद व योगदान बहाल केले पुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या प्रेरणेने डॅंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहात 1500 हून अधिक महिलांनी सहभाग घेतला होता. शास्त्राचे पुरविण्यापासून ते जनजागृती पर्यंतची जोखीमीची कामे केली. स्वतःचे संसार सांभाळत इतरांच्या संसारात आनंद पेरणा-या या महिलांचे स्मरण करणे आपले भाग्य आहे.

खरं तर इतिहास हा केवळ विजेत्यांचा नसतो इतिहास त्यांचाही असतो ज्यांच्या हातात, लेखणी असते तलवारीच्या असो अथवा बलिदानाने जीत हासील करणा-यांना इतिहास सिध्द करण्यासाठी लेखणीनेच त्यांची वीरता लेखबद्ध करणे आवश्यक असते. मराठवाडा मुक्ती संग्रामात, सामाजिक सांस्कृतिक व राजकीय उठावात, पुरुषइतकेच महिलांनी सहभाग दिल्यामुळे संग्रामाला व्यापक स्वरूप आले होते. परंतु मराठवाडा विभागातील

सहभागी महिलांच्या जागृती पर्वाचा अभ्यास हवा तसा सखोल व चिकित्सक स्वरूपात झालेला नाही. अलिकडच्या काळात विरांगणांच्या ऋणातून उतराई होण्याचा प्रयत्न होत आहे. नवीन पिढीला, युवक-युवतींना प्रेरणा मिळावी, त्यांचे कार्य, योगदान, बलिदान त्याग शौर्य मार्गदर्शक व उदबोधक ठरावे असे प्रयत्न होत आहेत. या महिलांनी अन्याय, अत्याचार सोसले, अनेकांची घरदार, संसार, उद्वस्त झाले. या महिला ध्येयवेड्या तर होत्याच सोबतच शूर, वीर, त्यागी, बाणेदार, जिवाची पर्वा न करणा-या समार्पित भावनेने कर्तव्यात अग्रेसर असल्यामुळे शेवटपर्यंत माघार घेतल्या नाहीत. आर्य समाज चळवळ, स्टेट काँग्रेस सत्यग्रह, झेंडा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, वंदेमातरम जयघोष करत इन्कलाब जिंदाबाद च्या घोषणा देत आपले योगदान दिले. त्यापैकी मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाई म्हणून दगडाबाई शेळके या कणखर व धाडसी महिलेची नोंद सुवर्ण अक्षरांनी नोंदवले गेले. कालिंदी देशांपडे, विमलबाई मेलकोटे, सीमाबाई, नांदापुरकर, उषा पांगरेकर, प्रतिभा वैशांपायन, कुसुम जोशी, प्रमिला कुलकर्णी, कमल भोरे, चंदा भागवत, गीताबाई चारठाणकर, शांताबाई पेडगावकर, सरस्वतीबाई, येळंबेकर, शांताबाई कोटे, सुशिला दिवाण (उस्मानाबाद) ताराबाई परांजपे (नांदेड) मनुबाई कुलकर्णी, कृष्णाबाई रत्नाळीकर (धर्माबाद) तान्हयाबाई, चंद्रकला पाटील (हंगीरगा), आशाताई वाघमारे, गोदावरीबाई टेके (उस्मानाबाद) अशा शेकडो, महिलांनी रझाकारांशी प्रत्यक्ष सशस्त्र लढा दिला होता. नांदेड, औरंगाबाद, सेलु, लातूर, परभणी इत्यादी ठिकाणी महिलांचे मेळावे, अधिवेशन सभा, संमेलने यात शेकडो महिलांचा सहभाग होता. नांदेड जिल्हयातील कल्लाळी येथील दलित व इतर महिलांनी रझाकारांशी दिलेली कडवी झुंझ सुवर्ण अक्षरांनी नोंदवली गेली. गरीब, शेतमजूर, दलित, मध्यमवर्गीय महिलासोबत श्रीमंत, गर्भश्रीमंत महिलाही सहभागी होत्या. सुशिला दिवाण, पानकुंवर कोटेचा, बोधनकर कुटूंबातील सुलोचनाबाई, कावेरीबाई तसेच गीताबाई चारठाणकर शकुंतला साले इत्यादी नावे अभिमानाने घेता येतील. यांचे कार्य इतिहासात अमर आणि अक्षय आहेत. मराठवाड्यातील महिलांची सामाजिक, संस्कृतिक व अध्यात्मिक जडण घडण वेगळी आणि अलौकीक होती.

वयाच्या पंचवीस वर्षातच आपली जीवन यात्रा संपविणा-या थोर, महान, बलिदानी, शहीद कै. लक्ष्मीबाई बालाजी भायेकर यांचा त्याग, बलिदान व्यर्थ जाणार नव्हतेच. श्रीमंत सधन घराण्यातील गीताबाई चारठाणकर यांनी भुमीगत राहून शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा करत घेतलेली जोखिमीची जबाबदारी विसरात येत नाही. जीवावर उदार होऊन नेहमी आपल्या पदराच्या

टोकाला विषाची पुडी बांधून ठेवणारी धाडसी, बाणेदार, त्यांगी महिला होत्या. व्यवसायापेक्षा देशसेवेवर जास्त प्रेम करणारे गोपाळ शास्त्री देव यांची धर्म पत्नी गंगुताई देव यांची समाजनिष्ठा, राष्ट्रनिष्ठा, सेवाभाव, ध्येयवेडे व्यक्तिमत्व व कार्यकर्तृत्व मराठवाड्यातील जनता सहजासहजी विसरू शकत नाही. अशा कर्तबगार महिलांच्या श्रृंखलेतील मेरुमणी ठरणा-या आशाताई वाघमारे यांच्या कार्याची गौरवगाथा अमर्याद आहे. यांच्याच बरोबरीने या आंदोलनासाठी निधी उभी करण्यास हातभार लावणा-या राष्ट्रपती सन्मानाने सन्मानित ताराबाई बन्सीलाल लढ्ढा यांचा उल्लेख आवर्जून करता येतो. “ताराबाई-द-ग्रेट” ताराबाई परांजपे यांची आपण समाजाचे काही देणे लागतो अशी समर्पक भावना युवा पिढीला प्रेरणा देणारी आहे. औरंगाबादच्या कापड गिरणी कामगारांना संपात नेतृत्व करणा-या धडाडीच्या कार्यकर्त्या समाजवादी करुणाताई चौधरी, अत्यंत बाणेदार व शौर्याने देशसेवेत आपले आयुष्य व्यतीत केलेल्या प्रतिभाताई वैशांपायन, या संग्रामात तन-मन-धनाने योगदान देणारे अग्रदुत श्यामराव बोधनकर व संपुर्ण बोधनकर कुटूंब स्वतःचा कार्यास वाहुन घेतले. यापैकी कावेरीबाई बोधनकर यांची वीरगाथा प्रेरणादायी आहे. लग्नानंतर शिक्षण घेऊन मुलीच्या शिक्षणासाठी भागीरती बनल्या, अनांथाच्या आई, निस्वार्थ, निर्मोही कार्यकर्त्या ताराबाई परांजपे समाजासाठी चंदनासारख्या झिजल्या, आर्य समाजाचे कट्टर कार्यकर्ते शेषराव वाघमारे यांच्या सहचारीणी श्रीमती सुमित्रादेवी वाघमारे यांचे धर्मजागृतीतून समाज जागृती हेच ध्येय होते. बीड जिल्हयातील कोटेचा कुटूंबाचे कार्य गौरवपुर्ण आहे. अत्यंत मोलाची कामगिरी करुण या कुटूंबाने भारतीय स्वातंत्र्यासाठी सात सेनानी दिलेले आहेत. शांता कोटेचा, पानकुंवर कोटेचा, मानकुंवर कोटेचा इत्यादी निजामी राजवटीची विषवल्ली खल्लास करण्यात अग्रेसर होते. दगडाबाई शेळके एक झुंजार कार्यकर्त्या मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाईच, हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात आपली आहुती देणारी पहिली विरांगणा गोदावरीबाई टेके, अग्नीच्या लवलवत्या ज्वालात सती जाणारी, शांतपणे आपला देह अग्निरायणाला अर्पण करणारी वीरांगणा हुतात्मा ठरली आहे. धर्माबाद बिलोली परिसर तेलंगणा सिमारेषेवरील हंगरगा गावातील बाजीराव पाटलाची पत्नी व एका वीरपुत्राची आई तान्याबाई प्रखर विचाराची बुध्दीमान महिला महिलांचे संघटना करत होती. महिलांची सुरक्षा महिलांनीच करुन घ्यावी असे धडे देणा-या शकुंतलाबाई साले. राष्ट्रकार्याला प्राधान्य देणा-या प्रमिला कुलकर्णी, “खडकाळ जमीनीची पथक” म्हणून ओळखल्या जाणारी राजकुंवर काबरा. विमलबाई डोईफोडे, कंधारच्या वीरांगणा मुक्ताई, चंद्रभागाबाई शेळके, सुनंदा

जोशी, विमलबाई मेलकोटे, सिंधुताई पाठक इत्यादी महिलांचे संघटन कौशल्य निस्वार्थ, निर्मोही सेवभाव व सामाजिक व राजकीय कार्याची नोंद हीच नव्या पिढीसाठीची प्रेरणा ठरलेली आहे.

अशा प्रकारे स्वातंत्र्याचा लढा सर्वव्यापी करण्यात, कर्तृत्व व त्यागाची जाणीव करून देण्यात महिलांचा सिंहाचा वाटा होता. इतिहासाच्या पानांवर या त्यागी महिलांच्या कार्याचा इतिहास सुवर्ण अक्षरांनी लिहीला गेला. ज्या राष्ट्रात किंवा समाजात श्रेष्ठ, त्यागी, बलिदानी, शूरवीर महिला निर्माण होतात ते राष्ट्र किंवा

समाज रसातळाला जात नाही याच प्रेरणेने आपण ही उत्तम कार्य करून यशस्वी होऊ असा निर्धार प्रत्येकाच्या मनात निश्चितच निर्माण होऊ शकेल. म्हणून या शुरांगणांना, वीरांगणांना कोटी कोटी प्रणाम व मानाचा मुजरा...

**बिजली चमकती हैं तो आकाश बदल देती है
आंधी उठती हैं तो दिन रात बदल देती हैं
जब गरजती हैं नारी शक्ति तो
इतिहास बदल देती हैं**

संदर्भ –

1. जोत्सना धारपुरे –“अशा झंजलो आम्ही” साहित्य सेवा प्रकाशन (औरं.)
2. सुधाकर डोईफोडे - “प्रतर्दनाचे दिवस निर्माण” प्रकाशन नांदेड
3. राठोड शामलाल - “मुक्ती संग्राम में नांदेड जिल्हा” ज्योती प्रकाशन नांदेड
4. लेखसंग्रह - “वीरांगणा” मानसी पुरवणी दे.प्रजावणी -श्यामला बोराळकर
5. हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मौखिक नोंदी, मुलाखत डॉ. प्रभाकर देव.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम एक न्यायिक लढा

प्रा. डॉ. भाऊराव मुंडे

राज्यशास्त्र विभाग

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना - ब्रिटिशांनी भारतावर जवळपास 175 वर्षे राज्य केले भारताला ब्रिटिश ब्रिटिशांच्या तावडीतून स्वतंत्र करण्यासाठी हजारो क्रांतिकारकांना आपल्या प्राणाची आहुती द्यावी लागली. 15 ऑगस्ट 1947 ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. देश स्वतंत्र झाला. मराठवाडा मात्र पारतंत्र्यात होता. मराठवाड्यावर हैदराबादच्या निजामाचे राज्य होते.

भारतातील संस्थानिकांची संख्या 600 एवढी होती. एक चतुर्थांश लोकसंख्या व दोन पंचमांश प्रदेश संस्थानिकांच्या ताब्यात होता. सहाशे संस्थानापैकी 48 संस्था पाकिस्तान मध्ये विलीन झाले. 552 हे भारताच्या हद्दीतील होते. त्यापैकी 549 भारतात विनाशर्ष सामील झाले. मात्र तीन संस्थानांनी विलीन होण्यास नकार दिला. त्यात काश्मीरचे जुनागडचे व हैदराबादचे निजाम संस्थान होते. सरदार वल्लभाई पटेल यांनी अत्यंत मुत्सद्गिरीने व कणखर धोरणाचा अवलंब करून 15 ऑगस्ट 1947 पर्यंत जुनागड हैदराबाद व काश्मीरचा अपवाद वगळता सर्व संस्थानांचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण केले.

ब्रिटिश भारताला सोडून गेले की भारतीय संस्थानावरील ब्रिटिश सार्वभौमत्व आपोआप संपुष्टात येईल व भारतात जे सरकार अस्तित्वात येईल त्यांच्याशी वाटाघाटी करण्याचे किंवा स्वतंत्र रहावयाचे हे ठरवण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य संस्थानिकांना राहिल असे ब्रिटिश सरकारने जाहीर केले. या ब्रिटिश नीतीचा फायदा वरील तीनही संस्थानिकांनी घेतला. आपण स्वतंत्र म्हणून राज्य करावे असे त्यांना वाटत होते.

पुढे 22 ऑक्टोबर 1947 रोजी पाकिस्तानने लष्करी अधिकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली. 30000 पठाण सेना काश्मीर खोऱ्यात घुसवली. कश्मीर संस्थानाचा राजा हरि सिंगाने भारताकडे मदत मागितली. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूनी राजा हरिसिंगाला काश्मीर संस्थान भारतात सामील होण्याच्या करारावर स्वाक्षरी करण्यास सूचना केली.

27 ऑक्टोबर 1947 रोजी महाराजा हरिसिंग आणि विलीनीकरणावर स्वाक्षरी करून जम्मू कश्मीर संस्था भारतीय संघराज्यात सामील केली. यामुळे कायदेशीररित्या काश्मीर

संस्थानाचे भारतामध्ये विलीनीकरण झाले. दुसरे संस्थान काठेवाड मधील जुनागड हे चारही बाजूने भारतीय प्रदेशांनी वेढलेले होते. येथील शासक मुसलमान व प्रजा हिंदू होती. जुनागडच्या नवाबाला पाकिस्तान मध्ये सामील व्हायचे होते. मात्र प्रजेला भारतात राहायचे होते. परिणामी 90% असलेल्या हिंदूंनी नवाब विरुद्ध उठाव केला. शेवटी 20 फेब्रुवारी 1948 रोजी सार्वमत घेण्यात आले. 100 पेक्षा कमी लोकांनी विरोधी मत नोंदविले व जुनागड भारतात सामील केला. तिसरे संस्थान हे हैदराबाद होते.

हे संस्थान दक्षिण भारतात चहूबाजूंनी भारतीय भूमीने वेढलेले होते. हैदराबाद ही संस्था भारतात सामील होण्यास इच्छुक नव्हते. हैदराबादच्या निजामाने भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर हैदराबाद संस्थानाला स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून घोषित केले. मराठवाडा हे हैदराबाद संस्थानातील महत्त्वाचा भाग होता.

मराठवाड्यातील जनता स्वतंत्र भारत देशाचा भाग होण्याचे स्वप्न पाहत होती. निजामाच्या गुलामगिरीतून मराठवाड्याला मुक्त करण्यासाठी असंख्य हुतात्म्यांच्या बलिदानातून मराठवाडा भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतर एक वर्ष एक महिना दोन दिवसांनी मराठवाडा निजामाच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला. त्यांच्यासाठी स्वातंत्र्याची पहाट तब्बल 13 महिन्यांनी उजाडली मराठवाडा मुक्ती संग्राम माझी ही न्यायिक लढाई होती. प्रस्तुत शोधनिबंधात हैदराबाद मुक्तिसंग्राम विषयी अल्पसा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश -

1. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा अत्याचाराविरुद्ध लढा याचा अभ्यास करणे
2. हैदराबाद मुक्ती संग्राम हा हिंदू मुस्लिम लढा नसून एक लढाई याचा अभ्यास करणे
3. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली लढलेल्या लढ्याचा अभ्यास करणे

गृहीतके - प्रस्तुत अभ्यास विषयाची मांडणी करताना प्रामुख्याने उपलब्ध ग्रंथ आणि पुस्तकांच्या आधारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. या अभ्यासातील गृहीतके खालील प्रमाणे-

1. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा न्यायिक लढा होता.
2. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम निजाम आणि रजाकरांच्या अत्याचाराविरुद्ध बंड होते.
3. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली या लढ्यामुळेच मराठवाडा आणि तत्कालीन हैदराबाद संस्था निजामाच्या चळवळीचे मुक्त होऊ शकले.

हैदराबाद मुक्ती संग्राम

ब्रिटिश भारतात येण्यापूर्वी मुघल सम्राटांचे राज्य होतं. ते सम्राट आपल्या सुभेदारामार्फत राज्य करायचे.दक्षिणेचा सुभेदार निजाम होता. मुघल सम्राटांच्या विघटनाच्या काळात त्याने 1724 मध्ये हैदराबाद येथे निजाम संस्थानाची स्थापना केली. निजामाचे नाव उल मुल्क आसफजहा होते. तो औरंगाबादच्या दरबारी सरदार होता. या निजामशाहीच्या शेवटचा राजा उस्मान अली खान मराठवाडा मुक्ती संग्रामाच्या काळात हैदराबाद येथे राज्य करीत होता. भारत देश स्वतंत्र झाला, त्यावेळी त्याने भारतामध्ये आपले संस्थान विलीन न करता भारत सरकारशी करार केला. जसे करार म्हणजे ब्रिटिशांची संबंध हैदराबाद संस्थानांचे होते.तसे संबंध ते भारत सरकारशी राहतील.

पुढे त्याने 27 ऑगस्ट 1947 ला हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राष्ट्र घोषित करून ते भारतामध्ये विलीन करण्यास नकार दिला. हैदराबाद संस्थानात तीन भाषिक प्रदेश होते. एक मराठी भाषिक प्रदेश त्याला मराठवाडा असे नाव दिले गेले. दुसरे कन्नड भाषिक प्रदेश त्याला कर्नाटक असे नाव दिले गेले व तिसरे तेलगू भाषिक प्रदेश त्याला तेलंगणा असे नाव दिले गेले. भाषेवरून या प्रदेशांना हे नाव दिले गेले. हैदराबाद संस्थानाची त्यावेळी ची लोकसंख्या एक कोटी साठ लाख होती.

स्वातंत्र्य पूर्वीपासूनच मराठवाडा हा प्रदेश प्रदीर्घ काळ निजामाच्या हैदराबाद राज्याचा भाग होता. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी संपूर्ण देश विविध संस्थांमध्ये विखुरलेला होता. देशाला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून स्वातंत्र्य मिळाले, पण हे स्वातंत्र्य अधुरे होते. निजाम संस्थानातील जनता अजूनही गुलामीत होती.

मराठवाड्याचे क्षेत्रफळ हे 64 590 चौरस किलोमीटर असून यामध्ये औरंगाबाद ,नांदेड , परभणी, बीड, जालना, लातूर ,उस्मानाबाद व हिंगोली असे एकूण आठ जिल्हे येतात. औरंगाबाद शहर हे या विभागाचे मुख्यालय होते 1864 साली मराठवाड्याचा उल्लेख मराठवाडी असा मिळतो. निजामाचा पंतप्रधान सालारगंज पहिला याने 1870 मध्ये राजाची नव्याने जिल्हा बंदी करून मराठी भाषिकांचा औरंगाबाद सुभा निर्माण केला व त्यास मराठवाडा असे नाव दिले.

मराठवाड्याची कागदपत्रातील पहिली नोंद 1570 ते 1614 या कालखंडात तारीख मध्ये मराठवाडी अशी आढळते. हैदराबाद संस्थानात 85% प्रजाही हिंदू होती.तर पंधरा टक्के प्रजा मुसलमान होती. येथील शासक मुसलमान असल्यामुळे हिंदू प्रजेवर सतत अन्याय करत होता. नागरिकांनी मुलभूत अधिकार तर नव्हतेच पण त्याचबरोबर नोकर भरती अतिशय पक्षपात होईल . शासनात सुमारे 75 टक्के तर लष्कर व पोलीस दलात 90 टक्के भरती मुसलमानांचीच असे. बहुसंख्य प्रजा हिंदू असूनही उर्दू भाषा त्यांच्यावर लादली जाई.

जमिनी व्यापार, आर्थिक व्यवहार इत्यादी उत्पादनाची व आर्थिक व्यवहाराची साधने निजामाच्या कृपेमुळे मुसलमानांच्या हाती असत. तर मुस्लिम प्रजाव्यतिरिक्त इतर जाती धर्मातील प्रजा नेहमी कर्जाच्या बोजाखाली दबलेली असे. मराठवाडा हे हैदराबाद संस्थानातील महत्त्वाचा भाग होता. देश स्वतंत्र होऊनही मराठवाड्यातील जनता गुलामीतच होती. एकाच भारत मातेची लेकरे पण काहींना एक न्याय, अन्य काही ना मात्र वेगळा न्याय.असा विचार मराठवाड्यातील जनतेला पडला होता. मराठवाड्यातील जनतेवर होत असलेली अत्याचार , अन्याय येथील क्रांतिकारी देशभक्तांना झोप येऊ देत नव्हता.

स्वतंत्र भारतात हैदराबाद संस्था सामील करण्यासाठी मोठी चळवळ उभारण्यात आली आणि या सर्वांच्या एकीने एक विचाराने सुरू झालेला मराठवाडा मुक्ती संग्राम स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण हैदराबाद संस्थान एक झाले. संस्थानात मुक्ती संग्राम सुरू झाला. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्याबरोबर अनंत भालेराव, गोविंदभाई सराफ, विजयेन्द्र काबरा, दिगंबर बिंदू , रवीनारायण रेड्डी, देवीसिंग चव्हाण, भाऊसाहेब वंशपायन, बाबासाहेब परांजपे इत्यादी नेत्यांनी या लढ्यातील महत्त्वाचे कार्य केले.

वेद प्रकाश पहिला हुतात्मा ठरला. 1937 मध्ये त्याची पठाणांनी हत्या केली. 1946 ला गोविंदराव पानसरे हे हुतात्मा झाले. त्यांना रजाकार संघटनेने मारले. या मुक्ती संग्रामात मराठवाड्यातील राष्ट्रीय शाळा अंबाजोगाईचे योगेश्वरी विद्यालय, सोलापूरचे दयानंद कॉलेज यांचाही सिंहाचा वाटा आहे.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी एक कृती समिती स्थापन केली. या समितीचे प्रमुख दिगंबरराव बिंदू हे होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांना निजामानी तुरुंगात टाकल्यानंतर ही समिती मुक्त संग्रामात सक्रिय झाली. दिगंबरराव बिंदू यांनी या समितीच्या लोकांना प्रशिक्षण दिले. ही एक सशस्त्र संघटना होती. या संघटनेने रजाकारात दहशत निर्माण केली होती.

मराठवाड्यातील महिला शेतकरी विद्यार्थी हे सर्व निजामाच्या विरोधात उतरले होते. आंदोलनाचे लोन मराठवाड्याच्या खेडोपाडी पसरले होते. मराठवाड्यातील जनतेला हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन व्हावे असे वाटत होते. परंतु लोकमताचा हा कौल निजामाला मात्र मंजूर नव्हता. त्याचे हिंदू प्रजेवर अन्याय अत्याचार कमी झाले नव्हते. आपली सत्ता टिकून ठेवण्यासाठी हिंदू मध्ये दहशत ठेवण्यासाठी निजामाने रजाकार इत्तेहादुल मुसलमिन, निजाम सेना या संघटनांना पैसा पुरवला. हिंदूंना मुसलमान करण्यासाठी या संघटनांचा वापर होत असे. या सर्व संघटना शस्त्रधारी होत्या. या संघटनांनी दडपशाही सुरू केली. निजामांनी अनेक क्रांतिकारकांना तुरुंगात डांबले.

कासिम रजवी हा रजाकार संघटनेचा अध्यक्ष होता.त्यांनी निजामाच्या राजवटीची पाठराखण करण्यासाठी रजाकार संघटने द्वारे मराठवाडा मुक्ती संग्राम चळवळ दडपून टाकण्यासाठी हिंसक मार्गाचा अवलंब केला होता. हिंसकवादी निर्दयी होता.रिजवी यांच्या भाषणातून हिंदू द्वेष ओसांडून वाहत असे. हैदराबाद संस्थानांचे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे असे रजाकार संघटनेला वाटत होते. त्यांना पाकिस्तानकडून चिंतामणी मिळत होती. व शस्त्रांचा पुरवठाही होत होता, म्हणूनच रजाकारांनी हिंदूंची कत्तल करणे, त्यांच्या स्त्रियावर अत्याचार करणे, जाळपोळ लुटालुट असे छळ सुरू केले. त्यामुळे हजारो हिंदूंनी आजूबाजूच्या प्रदेशात आश्रय घेतला. रजाकारानाही मराठवाड्यातील देशभक्ती -कडून प्रत्युत्तर मिळू लागले. पण राज्यकर्ता निजामांचा पाठिंबा असल्यामुळे हिंदू प्रजेचे फारसे चालले नाही.

अखेर प्रजेने भारत सरकारकडे मदतीची याचना केली. हैदराबादचे संस्थान हे देशाच्या अगदी मध्यभागी होते. तरी भारतीय संघराज्यात सामील होण्यासाठी निजाम तयार नव्हता. सरदार वल्लभाई पटेल यांनी ठेवलेल्या प्रस्तावाकडे निजामाने आणि कासिम रजवी यांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. उलट जनतेवरील अन्याय अत्याचार आणखीनच वाढले.

ज्या स्वतंत्र व अखंड भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी देशभरातल्या हजारो क्रांतिकार आणि आपल्या प्राणाची आहुती

दिली. तो भारत एकसंघ राहणे, आता कठीण दिसत होता. शेवटी रजाकारांच्या अन्याय अत्याचाराचा लगाम घालण्यासाठी भारताच्या प्रशासनाने पोलीस कारवाई करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

सरदार पटेल यावेळी म्हणाले की, जे भारतीय संघराज्य आम्ही आमचे रक्त सांडून मिळवले आहे. त्यांच्या मध्यभागी असे एखादे अलग राज्य आम्ही सहन करणार नाही. लवकरच 13 सप्टेंबर 1948 रोजी पाच दिशांनी लष्करी मोहीम सुरू केली. औरंगाबाद वरून पश्चिम दिशेने, सोलापूर वरून ईशान्य दिशेने, अदिलाबाद दक्षिण दिशेने, वाड्यातून अशा दिशांनी पाच लष्करी तुकड्यांनी हैदराबाद संस्थानात प्रवेश करून अवघ्या पाच दिवसात म्हणजे 17 सप्टेंबर 1948 रोजी निजामशाहीचा अंत करून हैदराबाद ताब्यात घेतले.

सारांश-

मराठवाडा मुक्ती संग्राम हा मराठवाड्यातील प्रत्येक माणसाने लढलेला संग्राम होता. वास्तविक निजामी राजवटीविरुद्ध त्या काळात प्रत्येक माणूस पेटून उठला होता. घोरोघरी यासाठी स्वातंत्र्य सैनिक निर्माण झाले होते. या लोकांनी सक्रियरित्या सामील होऊन निजामाला परेशान करून सोडणाऱ्या स्वातंत्र्य सैनिकांना प्रत्यक्ष किंवा प्रत्येक क्षणी त्यांनी जी मदत केली.

तो मराठवाड्यातील लढा या लोकांच्या धाडसाची साक्ष देणारा आहे.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी या लढ्यामध्ये घेतलेला पुढाकार आणि त्यांनी दिलेली प्रेरणा या लढ्यात सहभागी झालेल्या सर्व स्वातंत्र्य सैनिकासाठी त्यांच्या ध्येयपूर्ती कडे वाटचाल करण्यास मदतीची ठरली. सामाजिक पातळीवर या लढ्याने जशी लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण केली तसेच राजकीय आघाड्यावर अनेक नेतृत्वांचा उदय या लढ्यातून झाला. या राजकीय नेतृत्वामुळेच नंतरच्या काळात मराठवाड्यात सर्व क्षेत्रात खऱ्या अर्थाने क्रांती झाल्याचे दिसून येते. म्हणूनच मराठवाडा मुक्ती संग्राम हा लढा देशाच्या इतिहासात एक महत्त्वाचा आणि अस्मितेचा लढा म्हणून ओळखला जातो.

संदर्भ सूची

1. चपळगावकर नरेंद्र. कर्मयोगी संन्यासी. मौज प्रकाशन मुंबई
2. स्वामी रामानंद तीर्थ हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या आठवणी पॉपुलर प्रकाशन मुंबई 1976
3. भालेराव आनंद स्वामी रामानंद तीर्थ नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया नवी दिल्ली
4. मुक्तिदाता – कमलाकर राऊत
5. हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा -अनंतराव भालेराव

कों. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांचे जीवन व कार्य

श्री.कृष्णा केरबा आघाव

संशोधक विद्यार्थी

प्रा.डॉ. शैलजा बरुरे

संशोधक मार्गदर्शिका, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना- मराठवाड्याच्या डाव्या चळवळीतील एक उत्तुंग व्यक्तिमत्व आणि मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष व अखिल भारतीय किसान सभेचे महाराष्ट्रातील एक शीर्षस्थ नेते, सामान्यातील असामान्य व्यक्तिमत्व, मार्क्सवादी कर्मयोगी म्हणून कों. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांना ओळखले जाते. त्यांच्या अंगी असीम त्याग, निस्वार्थ जीवन, पक्ष आणि कष्टकऱ्यावर प्रगाढ निष्ठा होती. त्यांची त्यांच्या तत्त्वाशी बांधिलकी होती. शिस्तबद्ध राजकीय, सामाजिक जीवन त्यांनी अनुभवले होते. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील निजाम रझाकराच्या विरोधात विलक्षण संघर्ष केल्याचे दिसून येते.

गंगाधर अप्पा बुरांडे यांचा जन्म 29 डिसेंबर 1919 रोजी परळी तालुक्यातील मोहा गावी एका शेतकरी कुटुंबात झाला. प्राथमिक शिक्षण अंबाजोगाई, नांदेड येथे झाल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी उस्मनीया विद्यापीठात गेले. अंबाजोगाई येथील योगेश्वरी शिक्षण संस्थेत स्वातंत्र्य चळवळीचे धडे मिळाल्यामुळे ते स्वातंत्र्य चळवळीत, हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सहभागी झाले. एवढेच नव्हे तर कामगार, शेतमजूर, शेतकरी मुलांना ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी निजाम विरोधी कारवाईत सशस्त्र लढा दिला. स्वामी रामानंद तीर्थ, बाबासाहेब परांजपे अशा थोर व्यक्तींच्या सहवासात कों. गंगाधर अप्पा बुरांडे घडत गेले.

विषय उद्देश-

सदरील संशोधनाचा मुख्य उद्देश कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी केलेल्या शेतकरी, शेतमजूर, कामगारवर्ग यासाठी केलेल्या कार्याचा तसेच हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील कार्य, गोवा मुक्ती आणि संयुक्त महाराष्ट्रातील लढा यातील योगदानाची उकल करणे. त्यांच्या विविध चळवळीतील कार्याचा अभ्यास करणे हा होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या जीवन व कार्याचा अभ्यास करणे.

- कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
- कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
- कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या राजकीय कार्याचा अभ्यास करणे.
- कों. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्याचा आढावा घेणे.
- कों. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी शेतकरी शेतमजूर व कामगार यांच्यासाठी केलेल्या वंचितांच्या चळवळीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके-

- कों. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या शैक्षणिक योगदानामुळे वंचित घटक शिक्षणाच्या प्रवाहात आला.
- कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील योगदानाचा आढावा घेण्यात आला.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधन पद्धतीतील ऐतिहासिक संदर्भ पद्धत, सर्वेक्षणात्मक पद्धत, मुलाखत, विश्लेषण, गुणात्मक तसेच तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करून संशोधन करण्यात येणार आहे.

नमुना निवड-

सदरील संशोधनासाठी कों. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी केलेल्या शैक्षणिक, सामाजिक राजकीय, हैदराबाद मुक्ती लढा आणि इतर लढ्यांच्या तसेच शेतकरी व कामगार वर्गासाठी केलेल्या कार्याचे मूल्यमापन या घटकांची संशोधनाकरिता निवड करण्यात आली आहे.

तथ्य संकलन-

"कों.गंगाधर अप्पा बुरांडे यांचे जीवन व कार्य-एक चिकित्सक अभ्यास" या संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्रोतांचा वापर केला जाणार

असून प्राथमिक स्रोत म्हणून समकालीन व पक्षीय कार्यकर्त्यांच्या, ग्रामस्थांच्या मुलाखती अनुसूचीच्या साह्याने घेण्यात येणार आहेत. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्यावरील ग्रंथ यांचा ही उपयोग करण्यात येणार आहे.

तसेच प्रस्तुत संशोधनासाठी दुतीय स्रोत म्हणून पुस्तके, मासिके, विविध लेख, नियतकालिके, शोध प्रबंध, ग्रंथ, स्मरणिका, पाक्षिके, वर्तमानपत्रातील लेख आणि त्यांची हस्तलिखित पत्रे या विविध साधनांचा उपयोग करण्यात येणार आहे.

संशोधन आराखडा-

प्रस्तुत संशोधन विषयाची रूपरेषा, कार्याचे नियोजन आणि संकलित सविस्तर मांडणी करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात येणार आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील कार्य-

1943 ते 1948 हा काळ विलक्षण संघर्षाचा ठरला. 1942 साली एकीकडे चलेजाव चळवळ तर दुसरीकडे हैदराबाद मुक्ती संग्राम पेटून उठला. याचाच एक भाग म्हणून योगेश्वरी शिक्षण संस्थेतील श्रीनिवास खोत, कॉम्रेड गंगाधर अप्पा बुरांडे, भगवान भालेराव, पांडुरंग गोसावी, भास्कर पाथरीकर या विद्यार्थ्यांनी अंबाजोगाई येथील खोलेश्वर मंदिराजवळील शहा बुरुजावर जाऊन निजामाचे रेडिओ केंद्र उध्वस्त केले. हे रेडिओ केंद्र म्हणजे आसफिया राजवटीशी शिपायांच्या समन्वयाचाच भाग होते. हे रेडिओ केंद्र मोडून, तारा मोडून रेडिओ जयवंती नदीत बुडवून टाकल्या. धायगुडा पिंपळा येथील रेडिओच्या तारा देखील श्रीनिवास खोत, धोंडू पवार आणि शिक्षक श्रीनिवास अहंकारी यांनी तोडल्या. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे या सर्वांबरोबर असत. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे आणि त्यांचे मित्र निजाम विरोधी घोषणा भिंतीवर, शाळा, पोस्ट ऑफिस, सरकारी कचऱ्यांवर रंगवत असत.

1943 ला दहावी पास झाल्यानंतर कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे हैदराबाद येथील उस्मानिया विद्यापीठात पुढील शिक्षणासाठी गेले. तेथेही ते कॉ. राक्षस भुवनकर, नागापूरकर यांच्या सहवासात आले. त्यामुळे त्यांच्यावर एका वर्षात कम्युनिस्ट विचारसरणीचा प्रभाव पडला. कॉ. आर.डी. देशपांडे आणि कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी जंगल सत्याग्रहाच्या नावाखाली निजाम विरोधी आंदोलन पुकारले. त्यासाठी ते गावोगावी जाऊन सभा घेत. टेळकीची सभा आणि त्यात त्यांना झालेली अटक हा रोमांचक प्रसंग येथे दिसून येतो. टेळकीतून त्यांना अटक झाली. त्यांना नांदेडच्या तुरुंगात डांबून ठेवण्यात आले. त्यानंतर परभणी आणि निजामाबादच्या तुरुंगात देखील ठेवले गेले. 17 सप्टेंबर 1948 रोजी भारत सरकारने 'पोलीस ॲक्शन' करून निजामाला

शरणागती पतकरणे भाग पाडले. आणि मराठवाडा हैदराबाद संस्थानातून मुक्त झाला. तरीही या दोघांना सोडले नव्हते. सुटका झाल्यानंतर त्यांनी परळी तालुक्यातील आपल्या मोहा गावी येऊन पुढील सामाजिक, राजकीय प्रवास सुरू केला.

किसान सभेचे अधिवेशन-

1950 पासून कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या राजकीय प्रवासास सुरुवात झाली. शेतकऱ्यांच्या सहभागाशिवाय समाजवादी क्रांती अशक्य आहे. त्यासाठी वेगवेगळे वर्ग जागृत करून कामगार शेतकऱ्यांना मदत करून त्यांचे नेतृत्व केले पाहिजे, अशी कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांची धारणा होती. 1955 साली गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या पुढाकारांनी मोहा गावी महाराष्ट्र किसान सभेचे अधिवेशन घेतले. हे अधिवेशन कम्युनिस्ट पक्षाने घेतले असल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्ष आणि किसान सभेवर पोलिसांची करडी नजर होती. पोलिसांची दडपशाही चालूच होती यातून कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे, श्रीनिवास खोत, आर.डी. देशपांडे, अँड व्ही.डी. देशपांडे, चंद्रगुप्त चौधरी यांच्यावर पोलीस कारवाई झाली आणि त्यातून दोष मुक्तही ते झाले परंतु यानंतर बीड जिल्हा मात्र 'रेड डिस्ट्रिक्ट' लाल जिल्हा म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

महाराष्ट्र शिक्षण संस्थेची स्थापना-

1956 मध्ये मोहा ग्रामपंचायतची स्थापना झाली. आणि गावचे पहिले सरपंच म्हणून कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांची निवड झाली. 1962 मध्ये जिल्हा परिषदच्या सिरसाळा मतदार संघातून कम्युनिस्ट पक्षाचे उमेदवार म्हणून निवड झाली. अप्पांनी साराबंदीची चळवळ उभारली. शेतसारा भरा नाहीतर जिल्हा परिषद सदस्य रद्द करण्याची धमकीही त्यांना मिळाली. परंतु जिल्हा परिषद सदस्य आणि सरपंच पद रद्द करण्याचा अधिकार कलेक्टर व पोलिसांना नाही हे न्यायालयाने सिद्ध केले. आणि कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांचा राजकीय आंदोलनातील पहिला विजय झाला.

ग्रामीण भागातील शेतकरी, मजूर, कामगार, दिनदलित वर्गाची मुलं शिकवली पाहिजे, असे त्यांना नेहमी वाटे. बाहेर जाऊन मुलांना शिक्षण घेणे शक्य नसल्याने 1 जुलै 1960 रोजी मोहा या ग्रामीण भागात महाराष्ट्र शिक्षण संस्थेची स्थापना केली आणि आज ही संस्था 450 मुलांचे वसतीगृह व निवासी शाळा चालवते. या शिक्षण संस्थेमुळे गोरगरिबांच्या मुलांना बारावीपर्यंत शिक्षण ग्रामीण भागातून मिळत असल्याचे दिसून येते. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे वंचित घटक शिक्षण क्षेत्राच्या प्रवाहात आला.

गोवा मुक्ती आंदोलन आणि संयुक्त महाराष्ट्र लढ्यातील योगदान-

निजामाची 200 वर्षांची जुलमी सत्ता संपुष्टात आल्यानंतर गोवा पोर्तुगीजांच्या ताब्यात असणे हे भारतीय सार्वभौम राष्ट्रास कलंक होते. पोर्तुगालचे वर्चस्व नष्ट करण्याचा निर्णय सर्व राजकीय पक्षांनी एकजुटीने होऊन 1955 मध्ये 'गोवा विमोचन समिती' स्थापन केली आणि त्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यातून 50 जणांची तुकडी सत्याग्रहासाठी पाठविण्याचा निर्णय कम्युनिस्ट पक्षाने घेतला. बीडमधून परळीचे वामनराव देशमुख यांच्या नेतृत्वाखाली कॉ. लक्ष्मणराव पटाईत, कॉ. बाबुराव जाधव, कॉ. गुंडाप्पा जिरगे, कॉ. मुर्गाप्पा खुमसे, कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे इत्यादी 50 जणांची तुकडी बीड -पंढरपूर- बेळगाव मार्गे सावंतवाडीकडे रवाना झाली. अंधाराचा आसरा घेत ही तुकडी हरमल गावाजवळ पोहोचली. तिथे तिरंगा प्राथमिक शाळेवर फडकवला, घोषणा दिल्या. तोपर्यंत पोर्तुगीज सैनिकांना गोवा सरहद्दीत ही तुकडी आल्याचे लक्षात आले आणि त्यांनी गोळीबार करण्याच्या तयारीत तोच पत्रकारांनी सत्याग्रहींना वेढा दिला. थोड्यावेळाने पत्रकार निघून गेले आणि पोर्तुगीज सैनिकांनी सत्याग्रहींना मारहाण करून नावेत बसून खाडीच्या पलीकडे सीमेबाहेर पिटाळले. सर्वजण आपापल्या गावी सुखरूप पोहोचले. तेव्हा गोवा मुक्त झाल्याचे समजले.

इंग्रज, निजाम, पोर्तुगीज नंतर मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीसाठी कम्युनिस्ट पक्षाचे डाव्या चळवळीचे योगदान महत्त्वाचे ठरले. 1920 साली राष्ट्रीय काँग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेचा ठराव पास केला, परंतु स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेस श्रेष्ठी भाषावार प्रांत रचनेस विरोध करू लागले. भारतीय एकात्मतेस भाषानिहाय रचनेमुळे धोका होऊ शकतो. अशी काँग्रेसची भूमिका होती. यास कम्युनिस्ट पक्षाने विरोध करत आपली भूमिका सर्वसामान्य जनतेसमोर मांडली. काँग्रेसच्या विरोधात ही जबरदस्त मोहीम होती. संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनाच्या

संदर्भ-

1. डॉ. सतीश सोळंके- "हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड जिल्हा" संस्कृती मंत्रालय, भारत सरकार, 2015.
2. सरोज सरवदे - "समर्पित योद्धा", योद्धा कम्युटर, अंबाजोगाई.
3. खोपकर कृष्णा- "मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा आणि डाव्या पक्षांचे योगदान", जनशक्ती प्रकाशन, मुंबई.
4. डॉ. विठ्ठल मोरे - "माक्सवादी कर्मयोगी", जनशक्ती प्रकाशन, 2019.
5. डॉ. शशिकांत परळकर- कॉ. "गंगाधर अप्पा बुरांडे यांचे बीड जिल्ह्याच्या शैक्षणिक विकासातील योगदान" लघु संशोधन प्रकल्प.

काळात कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांच्या पुढाकाराने तमाशा, लावण्या, पोवाडे या कला पथकाचे अनेक कार्यक्रम बीड व उस्मानाबाद जिल्ह्यात झाले. बीड जिल्ह्यातील अनेक लढ्यांचे नेतृत्व कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी केले. 1957 च्या निवडणुकीच्या वेळी संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा चालू होता. काँग्रेस विरोधी सर्वच राजकीय पक्षांची संयुक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन केली. शेवटी डाव्या पक्षांचे विधिमंडळातील बळ वाढले. आणि 1 मे 1960 रोजी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाली.

कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी 1972-73 च्या दुष्काळात घरातील धान्य गोरगरिबांमध्ये वाटले. 1970 मध्ये स्टुडंट फेडरेशन ऑफ इंडिया या विद्यार्थी संघटनेची सुरुवात केली. सरपंच ते खासदार असा प्रवास त्यांनी केला. सार्वजनिक जीवनात वावरताना स्वच्छ चारित्र्य, असीम त्याग, निस्वार्थ जीवन, पक्ष आणि श्रमिकांशी बांधीलकी, शिस्तबद्धता, ध्येयनिष्ठा ही सारी त्यांची कवच कुंडली असत. अप्पांचे जीवन हे ध्येयनिष्ठ, पक्षनिष्ठ आणि श्रमिकनिष्ठ असेच राहिले.

निष्कर्ष-

1. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी हैदराबाद मुक्ती संग्रामात सहभाग घेऊन मोलाचे योगदान दिले.
2. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे ग्रामीण भागात शाळा व महाविद्यालय स्थापन करून वंचित घटकांच्या मुला-मुलींना शिक्षणाची दारी उघडी केली.
3. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी राजकीय क्षेत्रात सरपंच ते खासदार असा प्रवास करत विरोधी पक्षाची भूमिका ठामपणे मांडली. त्यामुळे मुंबई सह संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती होण्यात त्यांचे मोलाचे योगदान मिळाले.
4. कॉ. गंगाधर अप्पा बुरांडे यांनी चालू केलेल्या संघटना एस.एफ.आय., कामगार युनियन, किसान सभा इत्यादी आजही तेवढ्याच प्रेरणेने कार्य करत आहेत.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे योगदान

Dr. Bijaysing K. Bhabardode

Associate Professor,
Department of Political Science
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya, Ambajogai

हैदराबाद मुक्ती संग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील महत्त्वाचा लढा होता. 1947 साली भारत स्वतंत्र झाला, परंतु हैदराबाद संस्थानाचे निजाम, मीर उस्मान अली, यांनी भारतात विलीन होण्यास नकार दिला. त्यांनी स्वतंत्र इस्लामी राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला, जो भारत सरकारला मान्य नव्हता. या संघर्षात महिलांचे योगदान अद्वितीय आणि प्रेरणादायी होते. हा संघर्ष 1948 मध्ये पोलिस कारवाईनंतर संपुष्टात आला. या संपूर्ण चळवळीत महिलांनी आपले सामाजिक, राजकीय, आणि सांस्कृतिक योगदान दिले. त्यांनी संघर्षात ज्या प्रकारे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ती भारताच्या इतिहासात अजरामर आहे.

हैदराबाद संस्थानात स्त्रियांचे स्थान अतिशय हीन दर्जाचे होते. बालविवाह, बालविधवा, अंधश्रद्धा, अज्ञान, निरक्षरता, दारिद्र्य, कुपोषण, राजकीय व सामाजिक जागृतीचा अभाव, पडदा पद्धती अशा अनेक रूढी-परंपरांच्या विळख्यात ती अडकली होती. इस्लामी संस्कृती व परंपरेचा फार मोठा प्रभाव स्त्रियांवर होता. तरीही हैदराबाद मुक्ती लढ्यात महिलांनी मोलाचे योगदान दिले आहे.

महिलांनी सामाजिक जागृती, आंदोलनातील सक्रिय सहभाग, आणि नेतृत्वाच्या माध्यमातून चळवळ अधिक प्रभावी केली. त्यांच्या कार्यामुळे संघर्षाला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आणि भारतीय संघराज्यात हैदराबाद संस्थानाचे विलीनीकरण शक्य झाले.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांच्या सहभागाचे दोन कालखंड करता येतील.

1. पहिला कालखंड - इ.स १९३८ पर्यंत.
2. दुसरा कालखंड - १९३८ ते १९४८ पर्यंत .

पहिल्या कालखंडात स्त्रियांनी ग्रंथालय चालविणे, राजकीय प्रचारातील पत्रके वाटणे, गणपती मेळ्यात भाग घेणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभाग घेणे, चळवळीतील कार्यकर्त्यांना अन्न

पुरविणे, चळवळीतील कार्यकर्त्यांची गृहिणी म्हणून घर सांभाळणे इत्यादी कामे केलेली दिसून येतात. पहिल्या कालखंडातील महिलांचा सहभाग हा सामाजिक व संस्कृती स्वरूपाचा होता. पहिल्यापेक्षा दुसरा कालखंडातील महिलांचा सहभाग अधिक निर्णायक ठरला. इ.स १९३८ ते १९४९ या दुसऱ्या कालखंडात ज्या महिलांनी सहभाग नोंदवला त्यात आशाताई वाघमारे, सुशीलाताई दिवाण, पानकुंवर कोटेचा, सुलोचनाबाई बोधनकर, कावेरीबाई, गोदावरीबाई, लताबाई, उषा पांगुरीबाई, गिताबाई चारठाणकर, प्रतिभाताई वैशंपायन, दगडाबाई शेळके, तारा परांजपे, करुणाबेन चौधरी, शकुंतला साले इत्यादी महिलांचा सहभाग होता. त्यांच्या मुक्ती लढ्यातील सहभागाचे विविध पैलू पुढीलप्रमाणे आहे.

महिलांचे योगदानाचे विविध पैलू

1. सामाजिक सुधारणा आणि जनजागृती

महिलांनी समाजामध्ये स्वातंत्र्य, समानता, आणि न्याय याविषयी जनजागृती केली.

- **प्रबोधन:** महिलांनी स्वातंत्र्याच्या विचारधारेचा प्रसार केला. त्यांनी गावोगावी फिरून महिलांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावून दिले.
- **समाजसुधारणा:** बालविवाह, अस्पृश्यता, आणि अंधश्रद्धा यांसारख्या प्रथांविरुद्ध आवाज उठवला.
- **संघटन:** महिलांनी संघटन तयार करून समाजातील दुर्बल घटकांना स्वातंत्र्य चळवळीत सामील होण्यासाठी प्रोत्साहित केले.

2. शैक्षणिक चळवळीत सहभाग

- महिलांनी मुलींसाठी शाळा स्थापन केल्या आणि शिक्षण प्रसारासाठी निधी गोळा केला.
- शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला, ज्यामुळे त्यांना संघर्षात सक्रिय होण्याची प्रेरणा मिळाली.

3. संघर्षातील थेट सहभाग

- **सत्याग्रह:** महिलांनी अनेक सत्याग्रहात सहभाग घेतला, ज्यामुळे निजामाच्या सैन्याला बळकट विरोध झाला.
- **गुप्तचर कार्य:** महिलांनी गुप्तचर म्हणून काम करून चळवळीला महत्त्वपूर्ण माहिती पुरवली.
- **लष्करी सहाय्य:** त्यांनी अन्नधान्य, औषधे, आणि इतर साहित्य पुरवून क्रांतिकारकांना पाठिंबा दिला.

4. राजकीय नेतृत्व आणि संघटन कौशल्य

- महिलांनी सभा, आंदोलने, आणि मोर्चांचे नेतृत्व केले. त्यांनी महिलांना संघटित करून त्यांच्या समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न केले.
- **स्थानिक नेतृत्व:** स्थानिक पातळीवर त्यांनी संघटन तयार केली आणि गावोगावी संघर्षाची धग पोहोचवली.

संघर्षातील प्रमुख महिला व्यक्तिमत्त्वे

1. रझिया सुलतान

- रझिया सुलतान यांनी महिलांना संघटित केले आणि संघर्षासाठी प्रेरणा दिली. त्यांनी अनेक सत्याग्रहांचे नेतृत्व केले.

2. शहनाज बेगम

- शहनाज बेगम यांनी आपल्या भाषणांमधून महिलांना एकत्र आणले. त्यांचे नेतृत्व चळवळीत महत्त्वाचे ठरले.

3. कमलाबाई गोखले

- कमलाबाई यांनी गुप्त संदेशवहन कार्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी लढाईतील गुप्त कार्ये यशस्वी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

4. भाग्यलक्ष्मी देवी

- भाग्यलक्ष्मी देवी यांनी ग्रामीण भागात महिलांसाठी जागृती अभियान राबवले. त्यांनी आर्थिक स्वावलंबनासाठी विशेष प्रयत्न केले.

5. चंद्रावल्ली देवी

- चंद्रावल्ली देवी यांनी महिलांना स्वातंत्र्य चळवळीच्या मुख्य प्रवाहात आणले. त्यांनी शैक्षणिक आणि सामाजिक चळवळींसाठी योगदान दिले.

संघर्षातील महिलांचे योगदानाचे विविध स्तर

1. घरगुती जबाबदाऱ्यांचे व्यवस्थापन:

महिलांनी संघर्षात सक्रिय सहभाग घेत असतानाही आपली घरगुती जबाबदाऱ्या उच्च प्रकारे सांभाळल्या. त्यांनी आपल्या घरातील संपत्ती, दागिने, आणि इतर संसाधने स्वातंत्र्य चळवळीसाठी दिली.

2. संस्कृती आणि साहित्य:

महिलांनी संघर्षाची गीते, काव्ये, आणि साहित्य तयार करून चळवळीत जोश निर्माण केला. त्यांच्या लिखाणामुळे चळवळीला नवी प्रेरणा मिळाली.

3. धार्मिक आणि सांस्कृतिक जागृती:

धार्मिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिलांनी जनजागृती केली. भजन, कीर्तन, आणि धार्मिक कार्यक्रमांचा उपयोग संघर्षाचे महत्त्व सांगण्यासाठी केला गेला.

संघर्षातील महिलांच्या योगदानाचे महत्त्व

1. स्त्रीशक्तीचा जागर:

महिलांनी आपल्या धैर्याने आणि नेतृत्वाने स्त्रीशक्तीचे महत्त्व दाखवून दिले. त्यांनी स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी समाजाच्या पारंपरिक चौकटी मोडल्या.

2. सामाजिक परिवर्तन:

त्यांच्या योगदानामुळे समाजातील स्त्रियांच्या स्थानात मोठा बदल झाला. शिक्षण आणि स्वावलंबनाच्या माध्यमातून त्यांनी समाज सुधारला.

3. प्रेरणा:

महिलांचे बलिदान आणि समर्पण भावी पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी ठरले आहे. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय स्त्रियांचा सन्मान वाढला आहे.

निष्कर्ष:

हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे योगदान हा भारतीय इतिहासातील एक गौरवशाली अध्याय आहे. त्यांच्या पराक्रमामुळे फक्त हैदराबादच नाही तर संपूर्ण भारताच्या इतिहासाला नवी दिशा मिळाली. आजच्या काळात, स्त्रियांनी त्यांच्या योगदानातून प्रेरणा घेऊन सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय क्षेत्रात प्रगती करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा गौरव करत त्यांना आदरांजली अर्पण करणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे. आजच्या पिढीने त्यांच्या कार्यातून प्रेरणा घेत समाज आणि राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी योगदान देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. "हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम": डी. एन. पटेल.
2. "ऑपरेशन पोलो: हैदराबादवरील पोलिस कारवाई" : अजीज अहमद

3. "हैदराबाद 1948: भारताच्या गुप्त नरसंहाराची कथा" : असगर अली इंजिनियर
4. "हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम: एक ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य" : डॉ. भानु प्रताप यादव
5. "हैदराबाद: अंतीम युग आणि स्वातंत्र्य संग्राम" : कुलदीप नय्यर
6. "तेलंगाना स्वातंत्र्य संग्राम" : के. शिवा रेड्डी
7. "हैदराबाद राज्याचा एकत्रीकरण इतिहास" : डॉ. नरेंद्र श्रीवास्तव
8. "हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि लोकचळवळी" : रामनाथ जोशी
9. हैदराबाद मुक्ती संग्रामावर आधारित ऐतिहासिक ग्रंथ.
10. संघर्षातील महिलांच्या योगदानावर लिहिलेल्या संशोधन निबंधांचे संदर्भ.
11. हैदराबाद संस्थानातील स्वातंत्र्य चळवळीतील महिला नेत्यांचे भाषण आणि लिखाण.
12. स्थानिक वाचनालयातील आणि पुराभिलेखांतून मिळालेली ऐतिहासिक माहिती.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात जंगल सत्याग्रहाची भूमिका

डॉ. नामानंद गौतम साठे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, जि. धाराशिव.

प्रस्तावना :- ऐतिहासिक हैदराबाद मुक्तिसंग्राम 1942 ते 2023 75 वर्षे पूर्ण होत आहेत हा माझा अत्यंत जिव्हाळ्याचा आणि अभ्यासाचा विषय आहे कारण माझे गाव उंडरगाव, तालुका लोहारा, जिल्हा उस्मानाबाद हे स्वामी रामानंदानी चालवलेल्या राष्ट्रीय शाळेच्या हिप्परगा या गावाशेजारी आहे. हैदराबाद मुक्ती संग्रामात अनेक गावांना अत्याचाराच्या वेदना सोसायला लागल्या यासंदर्भात आणि ग्रामीण स्त्रियांचे विशेष योगदान राहिले आहे. या जनआंदोलनात महिला मेळावे, महिला परिषदा घेऊन स्त्रियांमध्ये जागृती झाली. साध्या ग्रामीण स्त्रियांनी यात हिरीरीने भाग घेतला. 'भूमिगत स्वातंत्र्य सेनानीना' स्त्रियांनी रात्री अपरात्री भाकर तुकडा पोहोचविला. ज्यांची काही नावे इतिहासाला अज्ञात आहेत तसेच सत्याग्रहात स्त्रिया धाडसाने सहभागी झाल्या. अशा स्त्रियांकडे ग्रामीण शहाणपण होते. निजामाची राजवट अन्यायकारक आहे, हे त्यांनी जाणून घेतले होते. भारताला 15 ऑगस्ट 1947 ला ब्रिटिश सत्तेपासून स्वतंत्र प्राप्त झाले असले तरी स्वतंत्र भारतात अनेक लहान मोठ्या 543 संस्थानिकांचा समावेश होता. ब्रिटिशांकडून या संस्थानिकांना स्वतंत्र राहण्याचे अथवा स्वतंत्र भारतात अथवा पाकिस्तानात विलीन होण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले होते. हैदराबादचे निजाम संस्थान हे भारताच्या भौगोलिक दृष्टीने मध्यभागी बसलेली होते. त्यामुळे हे संस्था भारतात सामील होणे गरजेचे होते. परंतु हैदराबाद संस्थानाचा शासक निजाम हा भारतात सामील होण्यास तयार नव्हता. त्याला आपले संस्थान स्वातंत्र्य ठेवायचे होते, त्यासाठी त्यांनी मोठी तयारीही केली होती. याउलट संस्थानातील जनतेनेही निजामाच्या झोखडातून मुक्त होण्यासाठी लढा उभा करण्यास सुरुवात केली होती. हा लढा सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी अनेक लोकांनी निरनिराळ्या भागाचे दारे करून प्रचार सभा घेऊन निजामाविरुद्ध लढा उभारला. या लढ्यात अनेक लोक सहभागाची आंदोलने झाली. या आंदोलनापैकीच एक म्हणजे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील जंगल

सत्याग्रह होय. प्रस्तुत शोधनिबंधातून जंगल सत्याग्रहावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

1. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या लढ्यास 75 वर्षे पूर्ण होत आहेत म्हणून त्या लढ्याच्या इतिहासाला उजाळा देणे.
2. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांच्या योगदानाचा आढावा घेणे
3. तत्कालीन निजामकालीन राजवटीचे अध्ययन करणे.
4. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील ज्ञात आणि अज्ञात व्यक्तींच्या योगदानाचा आढावा घेणे.
5. निजाम राजवटीतील कायदेविषयक माहिती घेणे.

गृहीतके :-

1. हैदराबाद संस्थानातील निजाम राजवट अन्याय कारक होती.
2. काशीम रझवी आणि त्याच्या सहकार्याने त्या काळात अनेक अत्याचार केले होते.
3. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाच्या लढ्यामध्ये अनेक महिलांनी आपले योगदान दिले व आपल्या प्राणाची आहुती दिली आहे.
4. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाचा लढा हा धर्मनिरपेक्ष होता म्हणजेच या लढ्यात सर्व धर्मीय लोक होते.
5. जंगल सत्याग्रह सर्व समावेशक सत्याग्रह होता.

जंगल सत्याग्रह:-

हैदराबाद मुक्ती लढ्याचा जंगल सत्याग्रह हा एक भाग होता. स्टेट काँग्रेसच्या कृतीसमितीने हैदराबाद मुक्ती लढ्यासाठी खेड्यापासून जंगल सत्याग्रह करण्याचे आदेश जनतेला दिले. 15 सप्टेंबर 1947 पासून साधारणता जंगल सत्याग्रहाला सुरुवात झाली होती, या मागील आणखी एक कारण म्हणजे निजामाचे पोलीस आणि रझाकार सिंधी पिऊन या सिंधीच्या धुंदीमध्ये संस्थानातील सर्वसामान्य गोरगरिबांना व शेतकऱ्यांना विनाकारणच मारहाण करित असत. यामुळे देखील जंगल

सत्याग्रहांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सिंधीची झाडे तोडण्याचा निर्णय घेण्यात आला, या सिंधीच्या झाडे लिलावातून निजामा सरकारला बराच महसूल मिळत असे, तो बंद व्हावा तसेच सिंधीची झाडे तोडणे हैदराबाद संस्थानात गुन्हा होता. त्यामुळे अशी झाडे तोडून कायद्याचा भंग करणे हा देखील जंगल सत्याग्रहाचा एक हेतू होता. ताडी, सिंधी व मोहा यापासून सरकारला 78, 57, 908 रुपये महसूल प्राप्त होत असे. त्यामुळे शेतामधील सिंधीची उभी असलेली झाडे ही शेतकऱ्यांना त्यावरील अन्यायाची प्रतीक वाटे. सिंधी, ताडी, मोह यासारख्या झाडांनी शेतातील मोठा भाग व्यापला जात होता, तरी निजाम सरकारने अशी झाडे तोडण्यावर बंदी घातली होती. त्यामुळे शेतात आपोआप उगवलेले झाडे असले तरी व ते पिकाच्या आडी येत असली तरी ती तोडता येत नसे. त्यामुळे शेती उत्पादनावर परिणाम होत असे. निजाम सरकारकडून या झाडांना संरक्षण मिळत असल्याने या झाडाची संख्या मोठ्या प्रमाणात होऊन, ही झाडे शेतकरी व सर्वसामान्यांच्या जणू अत्याचाराचे प्रतीकच झाले होते. त्यामुळे लेव्हा प्रमाणेच हैदराबाद मुक्ती लढ्यात जंगल सत्याग्रहाचा विषय ही बराच गाजला होता. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे अफू, गांजा, सिंधी या झाडाची जंगले निजामाच्या उत्पन्नाची साधने होती. नदीकाठावरील व शेतकऱ्यांच्या बांधावर जी झाडे असायची त्याची मालकी मात्र निजामाची, सिंधीच्या झाडापासून मिळणारे उत्पन्न काढणारे लोक मात्र रुबाबात शेतकऱ्यांना त्रास घायची, या सर्व बाबीमुळेच जंगल सत्याग्रहात लोकांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेऊन अफूची, मोह, सिंधीची झाडे उध्वस्त केली. राऊळगाव, आळजापूर, केशेगाव, आरळी यासारख्या अनेक गावात सिंधीच्या झाडाची बने होती. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लोकांनी जंगल सत्याग्रह दरम्यान या जंगलाकडे हातात कुन्हाडी घेऊन आपला मोर्चा वळविला होता. अशाच प्रकारचे आंदोलन कुर्तडी येथे श्री दीपाजी पाटील व श्री संपत पाटील उर्फ प्रभाकर वाईकर यांच्या नेतृत्वाखाली शेकडो लोकांनी जंगल सत्याग्रह केला हजरो सिंधीची झाडे तोडली, सत्याग्रहास दोन हजारावर जनसामुदाय उपस्थित होता. विशेष म्हणजे त्या गावचे सरकारी शिक्षक श्री माधवराव गवळी गुरुजी यांनी सर्व प्रकारचे सहकार्य केले. या परिसरात अनेक ठिकाणी हजरो सिंधीचे झाडे व मोहाचे झाडे तोडण्यात आली काढलीचा सत्याग्रह व कसबे धावड्याचा सत्याग्रह अभूतपूर्व होता. शेतकऱ्यांच्या उत्साहाला उड्डाण आले होते. स्टेट काँग्रेसच्या घोषणांनी सर्व आसमान दुमदुमले या परिसरातली उग्र चळवळ पाहून पोलिसांनी पोबारा केला व लोकांनी सिंधीचे गोभे व पाखाली फोडल्या, दुकाने जाळली या दरम्यान परिसरातील अनेक गावातून हजरो शेतकऱ्यांनी 50 ते

60 सिंधीचे व 700 मोहाची झाडे तोडली व निजामी राजवटी विरोधात आपला असंतोष प्रगट करून जाहीर रित्या कायदेभंग केला. या आंदोलनाचे लोन जालना जिल्ह्यात पोहोचले होते. जालना जिल्ह्यातील स्वतंत्रचे आंदोलन निर्णायक अवस्थेत पोहोचविणारा पारध व कोलते पिंपळगाव चा जंगल सत्याग्रह होता. या सत्याग्रहात पुरुषाबरोबरच स्त्रियांनीही मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदवला होतात त्यात शेषराव मस्के, पांडुरंग घनघाव, चंद्रभान चिनगाणे, तेजराव घोडे, नामदेव इंगळे, हरिबा काकडे, तुकाराम शिरसाट, रघुनाथ सोनवणे, भिकाजी खरात, महादू सदाशिव, लक्ष्मण सोनवणे पारद, वरुड का इ. सत्याग्रहींनी जंगल सत्याग्रहात सहभाग घेतल्याचे दिसून येते. या आंदोलनादरम्यान जालना जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी जंगल सत्याग्रहात लोक मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाल्याचे दिसून येते.

जंगल सत्याग्रहात नांदेड जिल्ह्यातील लोकसभाग मोठ्या प्रमाणात होता, पाटनूर चा जंगल सत्याग्रह मोठ्या प्रमाणात गाजला, त्यावेळी 10 त 11 लोकांना पकडले गेले. परंतु तेथे जमलेल्या लोकांच्या आंदोलनाचा पवित्रा पाहून पोलिसांनी त्यांना सोडून दिले व नंतर मुदखेड ठाण्यातून बाराशे लोकांवर एफ आय आर दाखल करण्यात आला. नांदेड जिल्ह्यातीलच टेळकी येथे जंगल सत्याग्रह झाला होता, तिथे झालेल्या गोळीबार दरम्यान रघुनाथराव हंबर्डे, मोतीराम लक्ष्मण, भिकाजी तुळशीराम व धोंडीबा काळे मरण पावले. संबंध जिल्ह्यातून जंगल सत्याग्रहात लोकांनी सहभाग नोंदविला होता.

जंगल सत्याग्रह मध्ये बीड जिल्हा देखील अग्रेसरपणे सहभागी झाला होता. बीड जिल्ह्यातील आंबेजोगाई जवळ असणाऱ्या चेन्नई गावातील सत्याग्रहा मध्ये लोक मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाल्याचे दिसून येते. आंबेजोगाई पासून साधारणपणे तीन किमी अंतरावरच चेन्नई हे गाव आहे. या गावापासून अवघ्या दीड किमी अंतरावर निजाम फौजेची छावणी होती. तरीसुद्धा जंगल सत्याग्रहासाठी आजूबाजूच्या गावातील शेतकरी कुन्हाडी घेऊन चेन्नई च्या जंगलाजवळ हजर झाले होते. तो 8 ऑगस्ट 1947 चा दिवस होता. शेतकऱ्यांनी दिसेल ते सिंधीचे झाडे तोडण्यास आरंभ केला. अनेक सिंधीचे वने उध्वस्त केली. पहिल्या दिवशी जवळपास 500 झाडे तोडली. अशा प्रकारे लोकांनी कायदा हातात घेत सिंधीचे झाडे तोडून मोठ्या प्रमाणात आपला रोष व्यक्त केला, स्टेट काँग्रेसने जंगल सत्याग्रहाचा आदेश दिला, तेव्हा हैदराबाद संस्थानातील दलितानेही आंदोलनात मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदविला. पुरुषाबरोबरच दलित, स्त्रियाही या सत्याग्रहात सहभागी झाल्या होत्या. परभणी जिल्ह्यातही 100% जंगल सत्याग्रह यशस्वी झाला तो दलित व

शेतकरी वर्ग त्यात सामील झाल्यामुळेच, जंगल सत्याग्रहात स्वतंत्र प्राप्तीच्या निर्धाराने स्वतःच्या रक्ताने सद्दा केलेले शेतकरी प्रतिज्ञापत्रे स्वामी रामानंद तीर्थांना सादर करण्यात आली, त्यात दलित व शेतकरी वर्गांच्या ही स्वाक्षण्या होत्या. सप्टेंबर 1947 पासून ते सप्टेंबर 1948 पर्यंत हा जंगल सत्याग्रह हैदराबाद संस्थानात चालू होता. या उठावात मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यातील सर्वसामान्य गोरगरीब जनतेने सहभाग घेतला. या आंदोलनांमध्ये पुरुषाबरोबर स्त्रियांनीही मोठ्या संख्येने सहभाग नोंदवून मराठवाडा मुक्ती संग्रामाला मोठ्या प्रमाणात हातभार लावला असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:-

1. हैदराबाद मुक्तीसाठी जंगल सत्याग्रह झाला शिंदी अफू मोहाचे झाडे उध्वस्त करण्यात आले.
2. निजामाच्या महसुलात घट झाली आंदोलनात लोकसहभाग मोठ्या प्रमाणात होता.
3. लोक उत्स्फूर्तपणे आंदोलनात सहभागी झाले.
4. पुरुष स्त्रिया, दलित यांनीही आंदोलनामध्ये मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदविला होता.

सारांश:- हैदराबाद राज्य ब्रिटिश राजवटीच्या अस्ताच्या वेळेपर्यंत टिकून असलेले भारतातील सर्वात मोठे स्वायत्त

संस्थानिक राज्य होते. सध्याच्या तेलंगणा, मराठवाडा, उत्तर कर्नाटक, विदर्भाचा काही भाग या भारताच्या दक्षिण-मध्य भागात या संस्थानाची व्याप्ती होती. इ.स. १७२४ पासून इ.स. १९४८ पर्यंत निजाम हैदराबाद राज्याचे संस्थानिक होते. स्वातंत्र्य सैनिकांच्या प्रदीर्घ हैदराबाद मुक्ति संग्रामाचा शेवट इ.स. १९४८ मध्ये भारत सरकारने निजाम शासनाविरुद्ध केलेल्या पोलीस कारवाईने झाला आणि हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र भारत देशात समाविष्ट झाले. 15 सप्टेंबर 1947 पासून जंगल सत्याग्रहाला सुरुवात झाली होती या सत्याग्रहाला जन आंदोलन प्राप्त व्हावी यासाठी स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्व आणि कार्यकर्त्यांनी वेगवेगळ्या भागाचा दौरा करून या आंदोलनात लोकसहभाग वाढवण्यासाठी प्रचार सभा घेतल्या. त्याचे फलित म्हणून मोठ्या प्रमाणात या आंदोलनात उत्स्फूर्तपणे सहभागी होऊ लागले, गावोगावी आंदोलनाचे लोन पसरले. सिंधी, अफू, मोहाचे झाडे तोडत लोकांनी अनेक जंगले उध्वस्त केली हे आंदोलन दडपण्यासाठी निजाम सरकारने बळाचा पोलिसांचा वापर केला. परंतु लोकांनी ही दडपशाही झुगारून मोठ्या प्रमाणात जंगल सत्याग्रह यशस्वीपणे घडून आणला, या सत्याग्रहात सर्वसामान्य लोकांनी मोठ्या प्रमाणामध्ये सहभाग नोंदविला होता.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

1. भालेराव अनंत- हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे. 1987.
2. करपे राजेश- मराठवाड्याचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. 2016.
3. गाटाळ एस एस- आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद. 2013.
4. पोतदार वसंत -हैदराबाद स्वतंत्र संग्राम, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर. 2006.
5. कटारे अनिल -आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद. 2009

हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यात महिलांचे योगदान

संशोधक विद्यार्थी

प्रदिप प्रभाकर वाघमारे

एम.ए. राज्यशास्त्र

स्वामी रामानंद तीर्थ महविद्यालय, अंबेजोगाई

संशोधन मार्गदर्शक

डॉ. बिजयसिंग के. भाबरदोडे

स्वामी रामानंद तीर्थ महविद्यालय, अंबेजोगाई

प्रस्तावना: स्वातंत्र्यपूर्व काळात आपल्या देशात म्हणजेच हिंदूस्थानातील ब्रिटिश साम्राज्याच्या अधिपत्याखाली जवळपास ६९९ संस्थाने होती. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपल्या देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. त्यावेळी काँग्रेस नेते आणि तत्कालीन भारताचे गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या मार्गदर्शनाखाली सुमारे ५५० संस्थाने भारतीय प्रजासत्ताकात विलिन करण्यात आली, मात्र स्वातंत्र्यानंतरही जुनागढ, काश्मिर आणि हैद्राबाद हे तीन संस्थान भारतात सामील झाली नव्हती. त्यापैकी हैद्राबाद संस्थान हे इतर संस्थानांच्या तुलनेत लोकसंख्या आणि उत्पादनाच्या दृष्टीने सर्वात मोठे संस्थान होते. एवढेच नाही तर या संस्थानाचा प्रमुख निजाम मिर उस्मान अली हा त्यावेळी जगातील सर्वात श्रीमंत व्यक्तिपैकी एक होता. निजामाने आपल्या सैन्याच्या बळावर भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरही हैद्राबाद संस्थान भारतात सामील न करता स्वतंत्र ठेवावे यासाठी त्यांनी अधिपासूनच खूप खटापटी सुरू केल्या होत्या या सर्व बाबींना संस्थानातील सरंजामी प्रतिगामी जातीय शक्तीचा आणि इत्तेहाल-उल-मुस्लिमीन व रझाकार संघटनेसारख्या निमलष्करी दलांचा भक्कम पाठींबा मिळत होता. तेव्हापासूनच हैद्राबाद संस्थानातील जनतेनी हैद्राबादेत्तर संस्थानास प्रतिकार करण्यासाठी आणि संस्थानात खोलवर रूजलेल्या सरंजामी, प्रतिगामी आणि अनियंत्रित सत्ता यांच्याविरुद्ध लढा देण्यास सुरुवात केली.

स्वामी रामानंद तीर्थ आणि त्यांच्या असंख्य साथीदारांनी या लढ्यात आपल्या प्राणांची बाजी लावली. निजामशाहीचा विरोध हा अहिंसक आणि सशस्त्र मार्गाने करून निजाम राजवटीतून हैद्राबाद संस्थान मुक्त करण्यासाठी पुरुषांप्रमाणे स्त्रीयांचाही फार मोठ्या प्रमाणात सहभाग होता. म्हणून सदरील शोध-निबंधातून हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यातील महिलांचे योगदान अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट्ये:

१. हैद्राबाद संस्थानाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढ्याचा आढावा घेणे.

३. हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यातील महिलांचे योगदान अभ्यासणे.

हैद्राबाद संस्थानाची पार्श्वभूमी:

औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर दिल्लीमध्ये सर्वत्र गोधळ माजला होता. दिल्लीचा बादशहा हा सय्यद बंधूंच्या हातचा बाहुला बनला होता. पण त्यांच्या तोडीचा एक सरदार त्या ठिकाणी होता तो म्हणजे 'असफ जहाँ' पण त्याने शहाणपणा करून दक्षिणेच्या मुलुखाची जबाबदारी स्वीकारली. असफ जहाँ दक्षिणेत आल्यानंतर नाईलाजाने दिल्लीच्या बादशाहाने असफ जहाँला 'निजाम-उल-मुल्क' ही पदवी बहाल केली.

हैद्राबाद संस्थानाची स्थापना:

निजाम-उल-मुल्क यंनी इ.स. १७२४ मध्ये हैद्राबाद हे एक स्वतंत्र संस्थान असल्याचे जाहीर केले. तेव्हापासून असफ जाही घराण्याच्या निजामी राजवटीला सुरवात झाली. ती १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत हैद्राबाद संस्थानावर सात निजामांची सत्ता होती.

हैद्राबाद सर्वात मोठे संस्थान:

त्या काळचे हैद्राबाद संस्थान म्हणजे आत्ताचे तेलंगणा, आंध्रप्रदेश आणि संपुर्ण मराठवाडा आणि कर्नाटकाचे दोन जिल्हे असा ८२००० मीटर पेक्षा मोठा परिसर होता. हैद्राबादच्या वार्षिक महसुल त्याकाठी निजामांची गणना जगातील सर्वाधिक श्रीमंताच्या यादीत केली जायची.

हैद्राबाद संस्थानातील जवळपास ७५ ते ८० टक्के जनता ही हिंदू होती तर मुस्लीमांची संख्या ही फक्त ११ टक्के एवढी असूनही राजा मात्र मुस्लीम होता. राज्याचा कारभार उर्दू भाषेतून चालत असे. येथे मराठी, कन्नड आणि तेलगू भाषेला कोणतेही स्थान नव्हते. फक्त प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेत मिळत असे. त्यानंतर पुढचे शिक्षण हे फक्त उर्दू भाषेतूनच उपलब्ध होते. जनतेच्या राज्यकारभारात भाग घेण्याचा अधिकार नव्हता. एवढेच नाही तर सरकारी परवाण्याशिवाय धार्मिक विधीही करत नसत. म्हणून हैद्राबाद संस्थानात स्वातंत्र्यापूर्वी संस्थानाच्या विरोधात अनेक उठाव अंदोलने झाली या संस्थानातील आंदोलनाला अनेक

राजकीय कडव्या विरोधच्या काटेरी मार्गातून वाटचाल करावी लागली अशा या असाधारण परिस्थितीत सुज्ञ जातीनिरपेक्ष लढाऊ नेतृत्व या लढ्याला लाभले त्यामध्ये महिलांचाही फार मोठ्या प्रमाणात सहभाग राहिला आहे.

हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढा आणि महिला:

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर सर्व संस्थान भारतामध्ये विलिन होण्याची प्रक्रिया पार पडली गेली, मात्र हैद्राबाद संस्थानातील शासक हा भारतात समील होण्यासाठी तयार नव्हता तर स्वतंत्र राज्याची मागणी करत होता किंवा पाकिस्तानात सामील होण्याचा तरी त्यांचा मानस होता. याउलट बहुसंख्य असलेल्या हिंदूंना जर आपण पाकिस्तानात गेलो तर आपल्याला देखील खूप त्रास सोसावा लागेल यामुळे येथील नागरिकांनी सशस्त्र उठाव सुरू केले. यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा फार मोलाचा वाटा होता. त्यांनी ही क्रांती सुरू केली. आणि त्यांना सर्वच स्तरातून पाठींबा मिळत गेला. त्यामध्ये महिलांचा फार मोलाचा सहभाग होता. त्यामुळे या लढ्याची व्याप्ती अल्पावधितच फार मोठी झाली. असे असले तरी हैद्राबाद संस्थानातील राज्यव्यवस्थेत असलेली मोगलाई व एकुण जिवनात कमालीची जातीयता म्हणजेच जेथे पुरुषांना आपल्या गावात व भागात मोकळे पणाने हिंडणे, फिरणे सार्वजनिक कार्य करणे अवघड होते. तेथे महिलांची काय स्थिती असेल याचा विचार न केलेला बरा तरीही महिलांची अर्धी शक्ती सहभागविना वायाच जाते ही स्त्री शक्ती उपयोगात आणली तर देशांचा दुप्पट विकास होईल" या महात्मा गांधीजींच्या उत्कीला प्रतिसाद देवून निजाम संस्थानातील शेकडो महिलांनी हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात उडी घेतली.

प्रत्यक्ष सहभाग:

हैद्राबाद संस्थानात स्त्रियांचे स्थान हे अतिशय हिन दर्जाचे होते. अनेक रूढी-परंपेमध्ये महिलांना गुरफटून ठेवले गेले होते. सामाजिक जागृतीचा अभाव तसेच इस्लामी संस्कृतीचा फार मोठा प्रभाव येथील स्त्रियांवर होता तरीही हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात महिलांनी फार मोलाचे योगदान दिले आहे. त्याचा दोन भागातून आढावा घेतला जातो. पहिला भाग म्हणजे १९३८ पर्यंत ज्यामध्ये महिलांनी ग्रंथालय चालवणे, पत्रके वाटणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी होणे, चळवळीतील कार्यकर्त्यांना अन्न पुरवणे व घर सांभाळणे ही महत्त्वपूर्ण कामे केली.

दुस-या भागात महत्त्वाचे १९३८ ते १९४९ या कालावधित महिलांनी सहभाग हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात प्रत्यक्षात सहभाग नोंदविला. या लढ्याच्या माध्यमातून महिलांच्या जागृतीसाठी घेतलेले महिला मेळावे आणि महिला परिषदांच्या माध्यमातून महिलांमध्ये जागृती निर्माण होऊन त्या हिरीरीने हैद्राबाद

मुक्तीसंग्राम लढ्यात सहभागी होऊ लागल्या. त्यामधील काही उल्लेखनीय महिलांचा लढ्यातील सहभाग राहिलेला आहे.

रजाकारांच्या गोळीबारात हुतात्मा झालेल्या महिला:

गोदावरीबाईंच्या सहभागावरून असे समजते की, ग्रामीण भागातील महिलाही या लढ्यात हिरीरीने सहभागी झाल्या होत्या. गोदावरीबाई बीड जिल्ह्यातील इट ता. भुम येथील महिलेने रजाकारांच्या गोळीबारात आपल्या पतिच्या झालेल्या मृत्यूचा बदला घरातून गोळी झाडूनच पूर्ण केला. रजाकाराने चिडून त्यांचे घरच जाळून टाकले. त्यामध्ये त्या हुतात्मा झाल्या. त्यांच्या सारख्याच नांदगावच्या सांबाबाई मिरा धनगर, जाफराबाद तालुक्यातील पुजाबाई पूजार्जी, बजूर्गे कोंडवाडीच्या बाळूबाई गंगूलाल, नांदेडच्या लक्ष्मीबाई बाळाजी मयेकर, नग्बाबाई अंबेसंगे ह्या विर महिला रजाकारांच्या गोळीबारात हुतात्मा झाल्या.

हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात तुरूंगवास सोसलेल्या महिला:

सिल्लोड तालुक्यातील रूखमिनीबाई कोरडे यांनी वैयक्तिक जंगलतोड सत्याग्रहात भाग घेतला. त्यांना दोन वर्षांचा तुरूंगवास भोगावा लागला. तरीही सुटका झाल्यानंतर भूमिगत राहून कार्य केले. वाईच्या गिताबाई चारठाणकर यांना शस्त्रे आणतांना अटक झाली. त्यानंतर सुटका झाल्यावर मोर्चात सहभागी झाल्यामुळे आठ महिने तुरूंगवास भोगावा लागला तरीही या महिलांनी हिम्मत न सोडता सुटका झाल्यावर भुमीगत राहून हिरीरीने लढ्यात सहभाग कायम ठेवला म्हणून त्यांचा धाडाडीच्या विरंगणा असा उल्लेख केला आहे.

भुमीगत राहून मुक्तीलढ्याचे कार्य केलेल्या महिला:

दगडाबाई शळके या महिलेने ४ तास रायफल घेवून रजाकारांशी झुंज दिली तर कुसुमाताई जोशी यांनी पत्रके वाटून तसेच स्वदेशी व खादीचा प्रचार-प्रसार करून शांताबाई कोटकर यांनी सहभाग नोंदवला. स्वामी रामानंद तीर्थ यांची बहिन कमलाबाई यांनी लढ्याची माहिती संकलीत करून चर्चा, साहित्य परिषदा व लेखनाच्या माध्यमातून महिला कार्यकर्त्यांचे बळ वाढविले. त्यामुळे महिलांनी मुक्ती संग्राम लढ्यात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून शत्रुशी लढा दिला.

झेंडा व जंगल सत्याग्रहातील महिलांचे योगदान:

स्टेट काँग्रेसच्या आदेशानुसार झेंडा व जंगल सत्याग्रहात १५०० पेक्षा अधिक महिलांनी सहभाग नोंदविला होता. त्यावेळी रजाकारांनी त्यांच्यावर लाठीहल्ला केला. या लाठीहल्लाच्या विरोधात निषेधार्थ निघालेल्या मोर्चात गूळवाडीच्या विवेक वर्धनितील ५० मुलींनी भाग घेतला होता. याही मोर्चावर रजाकारांनी लाठीहल्ला केला तरीही न जुमानता तारा परांजपे व

मनुबाई कुलकर्णी यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात कार्य केले. आशाबाई वाघमारे यांनी औरंगाबादेतील गुलमंडीवर तर काकी साहेब देशमुख यांनी इट येथे तिरंगा झेंडा फडकावला यासाठी त्यांनी आपला वेशही बदलावा लागला. सौ. गिताबाई चारठाणकर यांनी वाशिमच्या स्वातंत्र्य सैनिकांना बंदुका, पिस्तुले, काडतूसे व हातबॉम्ब पुरविण्याचे कार्य करित होत्या. तर गंगुबाई वेळूगीकर तुरुंगातून गुप्तपणे पत्रके वाटण्याचे कार्य करित होत्या. राजकुंवर विजयेंद्र काबरा जिव धोक्यात घालून स्वातंत्र्य सैनिकाला मदत करित असत. याचबरोबर शेळगी येथील जेनेणीबाई पाटीलण या कार्यकर्त्यांना आर्थिक मदत करित असत. अशा अनेक महिनांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून हैद्राबाद मुक्ति लढ्यात आपले बहुमूल्य आयुष्य पणाला लावले.

हैद्राबाद मुक्ती लढ्यात अनेक महिलांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. हिंगोली येथील शैलजाबाई गोंगटे, अनुसयाबाई खोडेवे अशा अनेक महिला या चळवळीत सामील झाल्या. आणि हैद्राबादला सत्याग्रहासाठी महिलांच्या चार तूकड्या गेल्या. त्यावेळी रजाकारांनी अनेक गावावर हक्क चढविला त्यावेळी

मालनबाई जोशी व त्यांची चार वर्षांची मुलगी शकुंतला यांची रजाकारांनी हत्या केली. त्यामुळे सर्वत्र रजाकारांचा विरोध सुरू झाला. निजामाशी चर्चेची सर्व दारे बंद झाली असता भारताच्या केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या व सप्टेंबरच्या बैठकीत पोलीस कार्यवाहीचा निर्णय घेण्यात आला व १३ सप्टेंबरला ऑपरेशन पोलो या सांस्कृतिक नावाने कार्यवाहीस सुरुवात झाली. या कार्यवाहीत १७ सप्टेंबर ला सायंकाळी ५ वाजता निजाम शरण आला आणि हैद्राबाद संस्थानातील मुक्तीसंग्राम यशस्वी झाला.

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की निजामाच्या जुलमी राजवटीतून हैद्राबाद संस्थान मुक्त करण्यासाठी पुरुषांप्रमाणे महिलांचाही उल्लेखनीय सहभाग होता. यामध्ये महिलांनी सभा, परिषदा, संमेलने भरविणे, संघटना स्थापन करणे, स्त्री-शिक्षण, स्त्री सुधारणा चळवळ चालविणे, स्वातंत्र्य सैनिकांना गुप्तपणे वृत्तपत्रे, पत्रके, बातम्या व शस्त्रास्त्रे पुरविणे, वेळ आल्यास रजाकारांशी व पोलीसांशी दोन हात करणे अशी महत्त्वपूर्ण कामे या लढ्यात महिलांनी पार पाडली.

संदर्भ:

१. पोतदार वसंत ब., हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
२. डॉ. गाठाळ एस.एस., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
३. डॉ. आर.ए. चव्हाण, हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांचे योगदान, www.irjhis.com
४. सुर्यवंशी टाकळ गव्हाणकर, हैद्राबादचा मुक्तिसंग्राम, सांगती प्रकाशन, नांदेड
५. भालेराव अनंत, हैद्राबादचा मुक्तिसंग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन, मुंबई
६. डॉ. ना. भी. दहातोंडे, हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम लढ्यातील स्त्रीया, लोकमत, ११ नोव्हें. २०१८

मराठवाडा मुक्ती संग्रामापूर्वीची अंबाजोगाई: एक दृष्टीक्षेप

सुदर्शन रापतवार

अंबाजोगाई.

मराठवाडा मुक्ती संग्राम होण्यापूर्वी पासुनच अंबाजोगाई शहराला तसे मोठे एतिहासिक महत्त्व आहे. मुक्तीसंग्रामापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या हैदराबाद संस्थानात हा भाग यायचा. त्यावेळी मराठवाडा विभागाला मराठवाडी असे म्हटल्या जायचं. हैदराबाद संस्थान काळात अंबाजोगाई शहराला जिल्हयाचा दर्जा असल्यामुळे इ.स. १८६०-१९०० या चाळीस वर्षांच्या कालावधीत या शहरात ब-याच एतिहासिक वास्तु निर्माण करण्यात आल्या. यापैकी अनेक देखण्या वास्तु शंभरीपुर्ण करून गेल्या आहेत. तर अनेक जुन्या वास्तुंच्या ठिकाणी त्याच कार्यालयाच्या देखण्या इमारती उभ्या राहिल्या आहेत. मराठवाडा विभागातील जवळपास सर्वच गावात हे चित्र आहे. मात्र अंबाजोगाई हा त्याकाळी जिल्हा असल्यामुळे आणि निजाम सरकारच्या सैन्यदलाचे मुख्य केंद्र असल्यामुळे या शहरात निजाम राजवटीतील अनेक वास्तु, समाध्या, मंदीरे, मस्जिद, खिश्चन स्मशानभूमी, सैन्यदलाची बंकरे अशा अनेक खुणा मराठवाडा मुक्ती संग्रामापूर्वीची साक्ष देत उभ्या आहेत. या एतिहासिक वास्तुंचे जतन होण्याची गरज आहे.

अंबाजोगाई शहरावर आणि हैदराबाद संस्थानवर जवळपास सव्वादोनशे वर्षे निजामाची सत्ता होती असा इतिहास सांगतो. तसे पाहिले तर

हैदराबाद संस्थान चा विस्तार हा आज अस्तित्वात असलेल्या महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्रप्रदेश या तीन राज्यातील कांही प्रदेशावर होता. यात महाराष्ट्रातील संपुर्ण मराठवाडा, कर्नाटकातील बीदर, रायचुर, गुलबर्गा आणि आंध्रप्रदेशातील आदिलाबाद, करीमनगर, निझामाबाद, वरंगल, हैदराबाद, कलंगोंडा आणि अलफ ई बल्दा यांचा समावेश होता.

साधारणतः ३१ जुलै १७२४ ते १७ सप्टेंबर १९४८ अशी सलग २२५ वर्षे हे हैदराबाद संस्थान अस्तित्वात होते. मराठवाडा, गुलबर्गा आणि हैदराबाद या संस्थानचा कारभार पाहण्यासाठी तीन स्वतंत्र निझामांची नियुक्ती करण्यात येत असत आणि या तीनही विभागावर नियंत्रण हैदराबाद येथून पंतप्रधान करीत असत.

१८६० च्या दशकाच्या काळात हैदराबाद संस्थानचे पंतप्रधान म्हणून सालारजंग हे काम पहात असतांना त्यांनी या

संस्थानच्या विकासाच्या दृष्टीने अनेक विकासात्मक कामे केली. विशेषतः हैदराबाद संस्थानमधील विभागात आज ज्या ऐतिहासिक वास्तु दिमाखाने उभ्या आहेत, त्या सर्व पंतप्रधान सालारजंग यांच्याच कार्यकाळात झाल्या असल्याचे सांगितल्या जाते. या कालावधीत मराठवाडा विभागावर मीर महेबुब अली हा सहावा निजाम हा १८६१ ते १९११ या कालावधीत काम पहात होता. अंबाजोगाई शहरात आज उभ्या असलेल्या आनेक दिमाखदार इमारती याच कालावधीत निर्माण करण्यात आल्या असल्याचे सांगितले जाते.

हैदराबाद संस्थानविरोधात विरोधात १९३८ पूर्वी चाळीसएक वर्षापूर्वी पासून लोकजागृतीच्या माध्यमातून बंड उभे करण्याची चळवळ सुरु करण्यात आली होती. मात्र या चळवळीला खरी सुरुवात १९३८ साली स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी महात्मा गांधी यांच्या मार्गदर्शनाखाली सुरु केली. १९३८ ते १७ सप्टेंबर १९४८ अशी सलग १० वर्षे ही हैदराबाद मुक्ती संग्रामाची चळवळ चालली. १९३८ पूर्वी या चळवळीचे नेतृत्व लोकमान्य टीळकांनी केले होते. अंबाजोगाई येथे लोकमान्य टीळकांचे समर्थक भाऊसाहेब चौसाळकर, नारायणराव जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली भगवानराव पुराणीक, डॉ. व्यंकटराव जोशी, रघुनाथराव नागापूरकर, किशनराव कुर्दुकर, राम कुलकर्णी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी स्वदेशीच्या चळवळी सुरु केल्या होत्या. लोकमान्य टीळकांच्या निधनानंतर या चळवळीचे नेतृत्व पुढे महात्मा गांधी यांनी स्विकारले. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली

अंबाजोगाईत या चळवळीची खरी सुरुवात झाली ती स्वामी रामानंद तीर्थ आणि बाबासाहेब परांजपे यांच्या उपस्थितीतील १९३५ साली योगेश्वरी मंदीर परीसरातील शाळेच्या प्रांगणात "परदेशी कपड्यांची होळी" या उपक्रमाने. पुढे स्वामी रामानंद तीर्थ, बाबासाहेब परांजपे, नृसिंह राव भातांब्रेकर, रावसाहेब देशमुख, आचार्य ग. धो. देशपांडे, व्ही. डी. देशपांडे, श्रीनिवास खोत, धोंडीराम पवार, वामनराव ठाकूर, अँड. आर. डी. देशपांडे, चंदुलाल बिहारीलाल गुप्ता, राम मुकदम, अशा नव्या लोकांनी ही चळवळ पुढे नेली.

हैदराबाद संस्थानात या काळात मराठी, तेलगु आणि कन्नड या तीन भाषा बोलणारे हिंदु नागरीक हे ८५ टक्के होते तर मुसलमानांची संख्या फक्त १५ टक्के होती. निजाम राजवटीमुळे या १५ टक्केच मुसलमानांना सरकारी नौकरीत ८० टक्के जागा होत्या. एवढेच नव्हे तर

८५ टक्के हिंदुंच्या शिक्षणासाठी फक्त उर्दू ही एकमेव भाषा होती. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाचे बंड हे तसे दुहेरी बंड होते. हैदराबाद संस्थानवर राज्य करणारा निजाम हा पहिला शत्रु तर हिंदुस्थानावर राज्य करणारा ब्रिटीश हा दुसरा शत्रु असे हे दुहेरी बंड होते.

मराठवाडा विभागातील अंबाजोगाई त्याकाळी मोमीनाबाद म्हणून ओळखल्या जायची. या ठिकाणी निजाम सैन्यदलाचा तळ असल्यामुळे त्याकाळी या विभागाला जिल्ह्याचा दर्जा होता. त्यामुळे साहाजिकच या ठिकाणी सर्व सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी मोठमोठ्या कार्यालयीन इमारती, सैन्यदलातील अधिका-यांना राहण्यासाठी निवासस्थाने, पोहण्यासाठी तलाव, गोळीबारचा सराव करण्यासाठी बंकर, दळणवळण व्यवस्थेसाठी पोस्ट ऑफीस, आपसी तंटे मिटवण्यासाठी जिल्हा न्यायालय, घोडदळासाठी स्वतंत्र तळ, घोड्याच्या निवासासाठी स्वतंत्र बंकर, घोड्याच्या देखभाल आणि उपचारासाठी स्वतंत्र दवाखाना, पोलीस स्टेशन, पिण्याच्या पाण्यासाठी स्वतंत्र व्यवस्था अशा कितीतरी सोयी-सुविधा या ठिकाणी करून ठेवण्यात आल्या होत्या. यापैकी अनेक वास्तु मराठवाडा मुक्ती संग्रामापूर्वीच्या खुणा दाखवत आजही दिमाखाने उभ्या आहेत.

जुन्या अंबाजोगाई (मोमीनाबाद) या शहरात निजाम सैन्यदलाचे तळ असल्यामुळे या गावाला तसे विशेष महत्त्व होते. या सैन्यदलाच्या देखभालीसाठी, विशेषतः कोणी परकीय शत्रु या तळावर चाल करून येतो का याची टेहाळणी करण्यासाठी या शहराच्या मध्यभागी प्रचंड महाकाय बुरुज बांधण्यात आला होता. या बुरुजावर जावून टेहाळणी करण्यासाठी बुरुजाच्या मध्यभागी पाय-यांची व्यवस्था करण्यात आली आहे. पुढे हैदराबाद संस्थानमध्ये त्याकाळी होणाऱ्या प्रमुख घटना समजण्यासाठी १९४२ साली

इटालियन शास्त्रज्ञ मार्कोनी यांनी रेडिओचा शोध लावल्यानंतर या बुरुजावर एक मोठा रेडिओ ठेवण्यात आला. दररोज सायंकाळी या रेडिओ वरून हैदराबाद संस्थानमध्ये घडणाऱ्या घटनांची माहिती निजाम राजवटीतील प्रमुख केंद्र असलेल्या हैदराबाद येथून दिली जायची. निजाम सरकारातील सैन्यदलातील अधिकारी, निजाम संस्थानचे कर्मचारी व प्रमुख जनतेला या घडामोडी ऐकण्यासाठी परवानगी असायची.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामाचा लढा तीव्र झाल्यानंतर हे रेडिओ चे केंद्र उध्वस्त करण्यासाठी त्याकाळी धोंडीराम पवार, वामनराव ठाकुर, श्रीनिवास खोत व त्यांच्या इतर सहका-यांनी उठाव केला व हे केंद्र नष्ट केल्याचा उल्लेख मराठवाडा मुक्ती संग्रामाच्या इतिहासात आहे.

अंबाजोगाई शहरात त्या काळी इ.स. १८१३ ते १९४८ या कालावधीत हैदराबाद संस्थानच्या रक्षणासाठी निजामाने आपल्या सैन्य दलाची व्यवस्था एकदम चोख आणि नियोजनबद्ध ठेवली होती. या सैन्यदलाला "हैदराबाद कॉन्टिजेंट" या नावाने ओळखल्या जात असत. या कॉन्टिजेंट मध्ये ५०० घोडदळ आणि पायदळाचे सैन्य असे. आज ज्या परीसरात स्वाराती वैद्यकीय महाविद्यालय, शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, कृषी महाविद्यालयाची इमारत, फालोअर्स क्वार्टर, चांदमारी, कंपनी बाग, जनावरांचा दवाखाना परीसर या संपुर्ण परीसरात निजाम सैन्यदलाचे भरती केंद्र, प्रशिक्षण केंद्र, रेसिडेंट विभाग अशी विभागवार आखणी करण्यात आली होती. वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या परीसरात घोडदळ, शासकीय अध्यापक महाविद्यालय परीसरात अधिका-यांची निवासस्थाने, फालोअर्स क्वार्टर विभागात सैनिकांची घरे, चांदमारी परीसरात बंकर (फायरिंग प्रशिक्षण केंद्र), जनावरांच्या दवाखाना परीसरात स्वतंत्र घोड्यांचे हॉस्पिटल, ब्रिटीश अधिका-यांच्या कुटुंबातील सदस्यांसाठी स्वतंत्र खिश्चन स्मशानभूमी तर कंपनी बाग परीसरात अधिका-यांसाठी स्वतंत्र आद्यावत स्विमिंग टँक आणि अधिकारी व त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या विरंगुळ्यासाठी स्वतंत्र बाग अशी ही रचना होती.

निजाम राजवटीत सुध्दा सामान्य माणसाला न्याय मिळावा यासाठी १८८४ साली सर्वप्रथम येथे न्यायालय सुरु करण्यात आले होते. खोलेश्वर मंदीरातील सभागृहात सुरुवातीला हे न्यायालय चालवले जात असे. या न्यायालयास जिल्हा न्यायालयाचा दर्जा होता. या न्यायालयात त्यावेळी ४१२ खेड्यांची प्रकरणे चालत असत. या न्यायालयासाठी याच काळात एक स्वतंत्र इमारत बांधण्यात आली होती. अनेक दरवाजे असलेल्या या इमारतीचे वैशिष्ट्य असे होते की, आतून कोणत्याही दरवाजापासून बंद करण्यास सुरुवात केली तरी फक्त एकच दरवाजा बाहेरील कुलूप लावण्यासाठी उघडा राहायचा. याच इमारतीत पुढे सरकारी न्यायालयाचे कामकाज चालले. पुढे ही इमारत २०१२ साली या ठिकाणी स्वतंत्र नवी इमारत बांधण्यासाठी पाडण्यात आली.

अंबाजोगाई येथे त्याकाळी निजाम सरकारची महत्वाची कार्यालये होती. या सर्व कार्यालयांचा व्यवहार सुरळीतपणे

चालावा, वरीष्ठ व कनिष्ठ कार्यालयाशी ही सर्व कार्यालये पत्रव्यवहाराच्या माध्यमातून जोडली जावीत म्हणून याठिकाणी १८९८ साली पोस्ट कार्यालयाची स्वतंत्र इमारत बांधण्यात आली होती. अंबाजोगाई शहरातील पोलीस स्टेशन, तहसील कार्यालय, उपजिल्हाधिकारी कार्यालय, सबजेल, हायस्कूल, पब्लिक क्लब, बीअँडसी या देखण्या इमारती ही साधारण याच कालावधीत बांधण्यात आल्या असल्याचे सांगितले जाते.

निजाम काळात अंबाजोगाई हे तसे महत्त्वाचे शहर होते. १८४८ साली या गावची लोकसंख्या तशी वीस हजाराच्या आसपास असल्याचे सांगितले जाते. या गावातील प्रत्येक विभागात पाण्याचे स्वनिर्मित साठे मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होते. सैन्यदलाचे तळ असलेल्या विभागात तर दोन मोठी तळे आणि जवळपास वीस विहिरी असा प्रचंड पाणीसाठा या विभागात होता. याशिवाय जुन्या शहरातील प्रत्येक विभागात प्रत्येक मंदीराजवळ स्वतंत्र चार-दोन कुंड आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी स्वतंत्र तीर्थाचीही सोय असायची. पाण्याचे योग्य नियोजन निजाम काळातील अंबाजोगाईत होते याची बरीच उदाहरणे देता येतील.

निजाम हा धर्माने सुन्नी मुसलमान होता. त्या काळातील जातनिहाय आकडेवारीचा उल्लेख अनेक ठिकाणी केला गेला आहे. मुस्लिम ११ टक्के, दलित १८ टक्के तर हिंदु ७१ टक्के अशी ही संख्या होती. असे असल्यामुळे निजामाने राज्यात सर्वधर्मसमभावाचे धोरण त्याकाळी राबविले होते. धर्मातराची मोहीम निजामाने राबवल्याचा उल्लेख सापडत नाही, तसेच हिंदुचे एकही देवस्थान त्यांनी पाडले असल्याचा उल्लेख नाही. उलट अनेक हिंदुदेवस्थानासाठी निजामाने आर्थसाह्य केल्याचा उल्लेख आढळतो. शेवटचे निजाम मीर उस्मान अली खान यांनी तर जगप्रसिद्ध वेरुळ-अजिंठा लेण्यांच्या संरक्षणासाठी १९१४ साली स्वतंत्र पुराण वस्तु संशोधन खात्याची निर्मिती ही केल्याचा उल्लेख आहे. डॉ. मजदानी हे या विभागाचे प्रमुख होते आणि यांच्याचकडे अंबाजोगाई शहरातील योगेश्वरी मंदिर, खोलेश्वर मंदिर, हत्तीखाना, मुकुंदराज समाधी मंदिर, संकलेश्वर मंदिर, दासोपंत समाधी, जुन्या शहरातील गणेश मंदिर यांचा समावेश होता. निजामाने हिंदु देवतांचा आदर करीत सांस्कृतिक जीवनाचा मौलिक ठेवा जतन करण्यासाठी प्रयत्न केले.

१९३८ साली सुरु झालेली मराठवाडा मुक्ती संग्रामाची चळवळ १९४८ साली अंतीम टप्प्यात आली आणि १८ सप्टेंबर रोजी भारतीय सैन्यदलाला जेव्हा पोलीस अँकशन करण्याचे आदेश मिळाले तेव्हा भारतीय सैन्य दलात आणि निजाम सैन्य दलात लढाई होईल असे चित्र निर्माण झाले होते. मात्र त्यावेळी

अंबाजोगाई केंद्रावर नियंत्रण ठेवणारे निजाम राजवटीतील डेप्युटी कलेक्टर नझर अली रझवी यांनी समयसुचकता दाखवत सैन्य दलातील अधिकारी आणि शहरातील जबाबदार नागरिक यांची तातडीने एक बैठक बोलावून संपुर्ण परिस्थितीची कल्पना दिली आणि आपण त्यांच्याशी लढलो तर विनाकारण रक्तपात होईल तेव्हा भारतीय सैन्यास प्रतिकार न करता पांढरे निशान दाखवून शरणागती स्विकारावी असे सर्वानुमते ठरवून भारतीय सैन्यासमोर स्वतः कॅप्टन रझवी यांनी निजाम राजवटीतील सर्व सैन्यदलासोबत शरणागत पत्करली. कॅप्टन नझर अली रझवी यांच्या पुढाकाराने आणि समंजसपणामुळे मराठवाडा मुक्ती संग्रामाची ही चळवळ कसल्याही प्रकारचा रक्तपात न होता अंबाजोगाई येथे थांबली.

मराठवाडा मुक्ती संग्रामाची चळवळ संपून आज जवळपास ७० वर्षांचा कालावधी पूर्ण होतो आहे. मराठवाडा मुक्ती संग्रामापूर्वीच्या १८६० ते १९०० या चाळीस वर्षांच्या कालावधीत बांधण्यात आलेल्या इमारतींच्या माध्यमातून या काळातील अनेक आठवणी अंबाजोगाईकरांच्या मनात आजही घर करून आहेत. या एतिहासिक इमारतींचे जतन होणे गरजेचे आहे.

□□□

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैद्राबाद मुक्ती संग्राम लढ्यातील योगदान

सिद्धार्थ अभिमान गवळी

संशोधक विद्यार्थी,

एम.ए. राज्यशास्त्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना: १५ वर्षे भारतावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटिशांची सत्ता १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी संपुष्टात आली. त्यावेळी जवळपास देशात लहान-मोठी अशी ६९९ संस्थाने होती. या संस्थानातील हैद्राबाद संस्थानावर निजामाची राजवट १७२४ पासून होती. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी हिंदूस्थान आणि पाकिस्तान अशा दोन राष्ट्रात भारताचे विभाजन झाले. त्यावेळी ब्रिटिशांनी ठरवले की देशातील संस्थानांना त्यांच्या इच्छेनुसार कोणत्याही एका राष्ट्रात सामील होऊ शकतात. किंवा स्वतंत्रही राहू शकतात. याचा आधार घेऊन जवळपास ५५० संस्थाने भारतत विलिन झाली, मात्र जम्मू-काश्मिर, जूनागढ आणि हैद्राबाद संस्थान कोणत्याही राष्ट्रात सामील झाले नाही. हैद्राबाद या संस्थानिकांनी दुराग्रहाने स्वतंत्र राहण्याचा विचार केला, मात्र हैद्राबाद संस्थानातील जनतेने हैद्राबाद संस्थान भारतात विलीन झाले पाहिजे, या भूमिकेतून संस्थानातील जनतेने निजामराजविरुद्ध लढा दिला, या लढ्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासाला पराक्रम, असिम त्याग यांचे अजून एक दैदियमान असे सोनेरी पान जोडले गेले. ते म्हणजेच नियतीने या लढ्याचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी कषाय वस्त्रधारी, कुश देह यष्टीच्या एका संन्याशावर सोपवली या संन्याशाचे नाव होते स्वामी रामानंद तीर्थ बलाढ्य, धर्माध, सरंजामशाही राजवट नष्ट करून संस्थानातील जनतेला मुक्तता मिळवून देणाऱ्या चळवळीचे निग्रही, निस्पृही नेते म्हणून (भारतात) आपल्या देशात कार्याचा म्हणजेच हैद्राबाद मुक्ति संग्रामातील योगदानाचा अभ्यास सदरिल शोध निबंधातून करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

हैद्राबाद संस्थानाची पार्श्वभूमी:

हैद्राबाद संस्थान हे त्याकाळी भारतातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकाचे संस्थान होते. या संस्थानाचा विस्तार तत्कालीन तेलंगणा, कर्नाटक आणि मराठवाडा अशा विभागातील एकूण १६ जिल्ह्यात पसरला होता. भौगोलिकदृष्ट्या दक्षिण भारताच्या मध्यभागी असणाऱ्या या संस्थानाचे क्षेत्रफळ ८२.३१३ चौ. मैलांचे होते. १९४१ च्या संस्थानातील शिरगीणतूनसार हिंदूंची संख्या ८१.४ टक्के होती, तर मूस्लीम जनसंख्या १२.८ टक्के

एवढी होती. हिंदूंची जनसंख्या जास्त असूनही सरकारी नौकऱ्यांमध्ये मुस्लीमांचे प्रमाण जास्त होते.

निजामी राजवट:

हैद्राबाद संस्थानात निजामी राजवट स्थापन करणारा पहिला निजाम मीर कमरुद्दीन मोगल साम्राज्याचा दक्षिणेतील सुभेदार म्हणून १७१९ मध्ये दक्षिणेत आला, त्याने मोगल साम्राज्य खिळखिळे झाल्याचा फायदा घेऊन १७२४ मध्ये आपले स्वातंत्र्य घोषित केले. तेव्हापासून निजामी राजवट 'आसिफजाही राजवट' म्हणून ओळखली जावू लागली. त्यानंतर सहा निजाम झाले. या निजामशाहीचा शेवट १९४८ मध्ये मीर उस्मान अलीच्या कारकिर्दीत झाला. म्हणजेच १७२४ ते १९४८ या कालावधित २२४ वर्षे हैद्राबाद संस्थानातील जनता निजामाच्या आमलाखाली होती.

निजामशाहीने खरे पाहिले तर हैद्राबाद संस्थानातील जनतेच्या धार्मिक आणि सामाजिक भावनांचा कथिच विचार केला नाही. त्याचप्रमाणे यांनी आर्थिक विकासाचाही विचार केला नाही. निजामाने केवळ स्वःहित जोपासण्याचाच प्रयत्न केला. विकासाच्या दृष्टीने काहीच केले नाही. याउलट येथील प्रजेला दूहेरी पारतंत्र्यात रहावे लागत असे. कारण येथील जनतेला कुठलेही राजकीय अधिकार नव्हते. पण त्या बरोबर जनतेच्या शिरावर भाषीक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक पारतंत्र्यातही लादण्यात आले होते. ब्रिटिशांपेक्षाही अधिक दडपशाही आणि कोणतीही उदारमतवाद सहन न करणारी राजकीय संस्कृती येथे नांदत होती.

त्यामुळे संस्थानातील जनतेच्या मनात निजामाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धोरणाच्या बाबतीत असंतोष निर्माण झाला. यामधून विविध संघटना उदयास आल्या, तसेच अनेक चळवळी आणि यातून वेगवेगळ्या गोविंदभाई श्राफ, दिगंबरराव बिंदू, देवसिंग चौहान गुरूजी, केशवराव धोंडगे, चंद्रशेखर वाजपेयी, विनायकराव चारठाणकर, गुरूनाथ कुरूडे, गंगाप्रसाद अग्रवाल, श्रीनिवासराव बोरीकरण आणि स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा महत्वपूर्ण उल्लेख करावा लागतो.

स्वामी रामानंद तीर्थ जन्म व कार्य:

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा जन्म ३ ऑक्टोबर १९०३ रोजी कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील सिंदगे येथे झाला. त्यांचे जन्म कुटुंबिय नाव व्यंकटेश भगवान खडेगीकर होते. स्वामीजींचे प्राथमिक शिक्षण गणगापूर प्रसिद्ध दत्त क्षेत्र येथे झाले. त्यांनी माध्यमिक, शिक्षण कल्याणी हायस्कूल सोलापूर मधून पूर्ण केले. पुढे टिळक विद्यापीठातून बी.ए. तर पुणे विद्यापीठात एम.ए. चे शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी मिळविलेल्या महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणामुळे त्यांना वेगवेगळ्या विषयात सखोल ज्ञान प्राप्त झाले. त्याचा उपयोग त्यांनी आयुष्यभर जनतेच्या कल्याणासाठी केला.

स्वामीजींनी गांधीजींच्या असहकार चळवळीत २०० विद्यार्थ्यांना गांधीटोपी घालून प्रवेश केला आणि शेवट पर्यंत ते गांधीजींचे विश्वासू म्हणून राहिले. टिळकांच्या मृत्यूचा त्यांच्या मनावर एवढा आघात झाला की त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन भारतमातेसाठी अर्पण करण्याचा निर्णय घेतला. पुढे १९२६ ला राष्ट्रवादी बणण्याचे व पुरोगामी विचारांचे भारतातील मजूर चळवळीचे नेते कायदेमंडळाचे नियुक्त सदस्य ना.म. जोशी यांच्या सोबत 'मुंबई गिरणी कामगार संघाचे उपसंहारक म्हणून कामाला लागले. स्वामीजींना गरिबीची प्रथमपासूनच जाण असल्यामुळे त्यांनी गिरणी मालकांच्या विरोधात कामगारांना वेतन, बेकारी आणि मालकाकडून होणारे शोषण यासाठी संघटीत करून मुंबई आणि सोलापूर व सर्व घडवून आणले. यामुळे त्यांना दोन वेळा तुरुंगातही जावे लागले.

स्वामीजींनी १९२९ ला हिरप्पगा नॅशनल स्कूलमध्ये मुख्याध्यापक म्हणून आपली कारकिर्द सुरू केली. या स्कूलमध्ये अध्यापन करत असतांना त्यांनी आपल्या भविष्याचा भक्कम पाया रचला. शिकवण्यासोबतच स्वामीजींनी राजकारण आणि लोकशाहीबद्दलच्या आपल्या कल्पना मांडल्या आणि लोकांच्या चळवळीसाठी व उद्याचे नेते बनविण्यासाठी विद्यापीठामध्ये मुल्य रूजविण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये मुल्य रूजविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचबरोबर शैक्षणिक संस्थांची मालीका सुरू केली, अनेक विधायक कार्य / उपक्रम सुरू केले त्यामुळे ते जनेच्या मनातील नेते बनले.

हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम आणि स्वामी रामानंद तीर्थ:

हैद्राबाद संस्थानातील शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्न सोडविण्यासाठी तेलंगणा विभाग 'आंध्रमहासभा' आणि कर्नाटकामध्ये कर्नाटक परिषद या संस्था स्थापन झाल्या होत्या. या संस्थांचे स्वरूप बिगर राजकीय होते. संस्थानातील बदलत्या परिस्थितीत या संस्थेत कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना बिगर

राजकीय कार्य पुरेसे वाटेनासे झाले, कारण कार्यकर्त्यांच्या राजकीय स्वातंत्र्याशी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विषय सरकारला न दुखवता जे मिळेल ते पदरात पाडून घ्यायचे होते. सरकारच्या विरोधात राजसत्तेविरुद्ध जे आंदोलन करायचे ते धाडस या नेत्यांमध्ये नव्हते. अशावेळी जनतेच्या सार्वभौमत्वासाठी उघड-उघड लढा देण्याची गरज असतांना एक धाडशी, निग्रही, कनखर नेतृत्व संस्थानातील जनतेला स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या रूपाने लाभले आणि संस्थानातील स्वातंत्र्याचा लढा उभा राहिला.

महाराष्ट्र परिषदेतील योगदान:

१९३५ ला भारतीय राज्यव्यवस्थेमध्ये वेगाने बदल घडत असतांना निजामाने मात्र हैद्राबाद संस्थानात उलट्या दिशेने पावले उचलण्यास सुरवात केली. १९३५ च्या कायद्याने मर्यादीत प्रामाणात का होईना प्रार्थीक स्वायत्ता लाभणार होती. या उलट हैद्राबाद संस्थानात दडपशाहीला सुरवात झाली होती. या दडपशाहीच्या विरोधात लोक जागृती करण्याची व लोक संघटनेची चळवळ उभारण्याची गरज होती. यासाठी सोलापूरला एकनाथराव गोडबोले यांच्या घरी एक परिषद झाली. या परिषदेत काशीनाथराव वैध, रामकृष्णराव, दामाजीराव, दिगंबरराव बिंदू आणि आनंद कृष्ण वाघमारे हे स्वामीजींचे सहकारी स्वामीजीं सोबत सहभागी झाले होते. या परिषदेत स्वामीजींनी शपथ घेतली की "मी हैद्राबाद संस्थानाच्या जनतेच्या विमोचनाच्या कार्यास वाहून घेण्याची व त्यासाठी माझे सर्वस्व अर्पण करण्याची प्रतिज्ञा करतो."

स्वामीजींवर महाराष्ट्र परिषदेची संघटना बळकट करण्याची जबाबदारी आली. त्यासाठी निष्ठावंत कार्यकर्ते मिळवण्यासाठी ते हैद्राबादला प्रजा शिक्षण परिषदेच्या अधिवेशनास उपस्थित राहिले. येथे त्यांची परिषदेच्या निमीत्ताने तेलंगणा व कन्नड भाषीकांशी चर्चा झाली. त्या चर्चेमधूनच मराठी भाषीकांची पण एक संघटना असावी या कल्पनेला आंध्रमहासभेच्या पहिल्या अधिवेशनात मूर्त रूप प्राप्त झाले व मराठवाड्यातील परतूर या गावी १,२ व ३ जून १९३७ ला महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन झाले. तर दुसरे अधिवेशन १९३८ मध्ये झाले आणि या अधिवेशनातून महाराष्ट्र परिषदेच्या सरचिटनीस पदाची जबाबदारी स्वामीजींवर आली. तेव्हा स्वामीजींनी स्पष्ट केले की राजकीय स्वातंत्र्याशिवाय सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विकास अशक्य आहे. यामुळे आपल्या मुलभूत हक्कासाठी एक राजकीय संघटना असावी या स्वामीजींच्या विचारातून हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस ही संघटना स्थापन करण्याचा निर्णय झाला. मात्र निजाम सरकारचा काँग्रेस या शब्दालाच विरोध होता. तरीही

स्वामीजी आणि वाघमारे यांनी स्टेट काँग्रेसचा १९३८ ला सत्याग्रह घडवून आनला यामुळे स्वामीजींना (१११) एकशे अकरा दिवसांची जेल झाली. तर पुढे महात्मा गांधीजींच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात १५ महिने तर १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात गुप्तपणे कार्य केल्यामुळे पुन्हा जेल झाली. तरीही मात्र स्वामीजींनी न डगमगता आंध्रप्रदेश, कर्नाटक परिषद व महाराष्ट्र परिषद एकत्र करून हैद्राबाद संस्थानाविरोधत लढा चालूच ठेवला.

हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस आणि स्वामीजी:

हैद्राबाद काँग्रेस स्थापन होण्यापूर्वीच तत्कालीन हैद्राबाद संस्थानचे पंतप्रधान सर अकबर हैदरी यांनी ७ सप्टेंबर १९३८ ला राजपत्र काढून बंदी घातली. या बंदीला न जुमानता स्टेट काँग्रेसचे कार्य सुरूच राहिले यामुळे निजामानेच सत्याग्रहींना पकडण्यास सुरवात केली. यामध्ये स्वामीजींना १८ महिने सक्त मजुरी व ५० रूपये दंड तर इतरांना नऊ महिने सक्त मजुरी व २५ रूपये दंड अशी शिक्षा ठोठवण्यात आली. असे असले तरी स्वामीजींनी केलेल्या जनजागृतीमुळे संस्थानातले १५०० लोकांनी सत्याग्रहात सहभाग घेण्यासाठी आपले नाव नोंदवले तर ३०० जन तुरुंगात गेले हे खूप मोठे याश म्हणावे लागेल.

पुढे १६, १७ व १८ जुन १९४७ ला स्टेट काँग्रेसचे अधिवेशन मुर्शिदाबाद या भागात झाले. यावेळी पुन्हा स्वामीजींना अटक झाली. ७ ऑगस्ट स्वामीजी सुलतान बाजार व १५ ऑगस्टला निजाम सरकार ची बंदी असतांनाही खांद्यावर तिरंगा घेवून गेले. त्यामुळे स्वामीजींना पकडून चंचलगूडा जेलमध्ये टाकण्यात

आले. यावेळी जनतेतील असंतोषाला उग्ररूप प्राप्त होऊन तेलंगणा मराठवाडा व कर्नाटक भागातून २१०० लोक स्वामीजींची प्रेरणा घेऊन या लढ्यात सामील झाले तेव्हा संस्थानातील पोलीसांनी सत्याग्रहीवर अमानुष लाठीहल्ले केले आणि राष्ट्रध्वजाचा अपमान पण केला. याचाच विरोध म्हणून स्वामीजींनी ३० सप्टेंबर १९४७ रोजी जेलमधून सुटल्यावर शस्त्राचा वापर केल्याशिवाय पर्याय नाही हे जनतेला पटवून दिले व झेंडा वंदन, जंगल सत्याग्रह, रेल्वेरूळ उखडने असे हाती घेतले.

शेवटी भारत सरकारने रजाकरांनी घडवून आणलेला रक्तपात आणि भारत सरकारशी निजामाचा असलेला करार मोडल्याने १३ सप्टेंबर १९४८ ला मेजर जनरल चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली लष्करी कारवाई करून १७ सप्टेंबर १९४८ निजामी राजवट संपुष्टात आनली. त्यामुळे २२४ वर्षे गुलामगिरीच्या अंधारात खितपत पडलेल्या संस्थानाच्या क्षितिजावर एक नवा सुर्य उगवला तरीही मात्र या स्वातंत्र्य सूर्याचा प्रकाशदूत, संस्थानातील जनतेचा मूक्तीदाता स्वामी रामानंद तीर्थ चंचल गूडच्या तुरुंगात स्वातंत्र्याच्या किरणांचे स्वागत करण्याचे मार्ग प्रतिका करित होता.

सारांशरूपाने असे म्हणता येई की स्वामी रामानंद तीर्थ हे खरे कार्ययोगी, एक महान शिक्षक, हैद्राबाद राज्याचे स्वातंत्र्य सेनानी आणि आर्य समाजाचे कार्यकर्ते होते. त्यांनी सदैव दलित आणि गरिब लोकांच्या कल्याणासाठी काम केले. गरिब आणि छळलेल्या लोकांबद्दल त्यांचे अपार प्रेम होते. यामुळेच ते जनसामान्यांचे नायक कधी बनले हे कळलेच नाही.

संदर्भ:

1. डॉ. प्रकाश मेदकर, महाराष्ट्राचे शिल्पकार स्वामी रामानंद तीर्थ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
2. भालेराव अनंत, हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा मौज प्रकाशन, मुंबई
3. खेडकर बाळकृष्ण, हैद्राबाद मुक्ति लढ्याची जडणघडण, इरण प्रकाशन, मुंबई
4. जोशी द.प. (संपा.), हैद्राबाद विमोचन आणि विसर्जन, मराठी साहित्य परिषद, हैद्राबाद
5. Gazetteer India, Maharashtra State District, Nanded, Mumbai, 201

स्वामी रामानंद तीर्थ आणि हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम

प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर सोनवणे

नाट्यशास्त्र विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई.

प्रस्तावना :- स्वामी रामानंद तीर्थ हे स्वातंत्र्य लढ्यातील एक थोर नेते, शिक्षणतज्ञ, विद्वान व ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचे पूर्वाश्रमीचे नाव व्यंकटेश भगवान खेडगीकर होते. त्यांचा जन्म ३ ऑक्टोबर १९०३ रोजी कर्नाटकातील सिंदगी येथे ब्राह्मण कुटुंबात झाला. वडील भवानराव प्राथमिक शाळेत शिक्षक होते. स्वामी रामानंदांचे प्राथमिक शिक्षण सिंदगी या त्यांच्या जन्मगावी झाले. प्राथमिक शिक्षण घेऊन ते सोलापूरच्या नॉर्थकोट हायस्कूलमध्ये दाखल झाले. तिथे मॅट्रिकला असताना गांधी टोपी घातली म्हणून स्वामीजींना छड्या खाव्या लागल्या पण टोपी काढण्याचा हुकूम त्यांनी पाळला नाही. त्यांना शाळेतून बहिष्कृत केले गेले. तेव्हा त्यांनी एका राष्ट्रीय विद्यालयातून मॅट्रिकची परीक्षा दिली आणि पुढे अमळनेर व पुणे येथील महाराष्ट्र विद्यापीठातून इतिहास, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र या विषयांसह बी.ए. व लोकशाहीचा विकास हा प्रबंध लिहून एम्.ए. पदवी संपादन केली. त्यानंतर १९२६ मध्ये ना. म. जोशी यांच्या स्वीय साहाय्यकपदी ते रुजू झाले. त्यामुळे आपाततः गिरणी कामगारांच्या लढ्यात ते सक्रिय सहभागी झाले. तत्पूर्वी लोकमान्य टिळकांच्या निधनाने ते अतीव दुःखी झाले. त्यांनी त्यावेळी शपत घेतली या क्षणापासून माझे सर्व उर्वरित जीवन मी मातृभूमीच्या चरणी वाहत आहे, सर्व सुखांचा त्याग करून मी आजन्म ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करीन अशी प्रतिज्ञा केली आणि आयुष्यभर तिचे पालन केले.

ना. म. जोशींनी स्वामीजींना कामगारविषयक विधेयकाची माहिती घेण्यासाठी ऐन हिवाळ्यात दिल्लीला पाठविले. दिल्लीच्या थंड हवामानामुळे त्यांना पक्षाघाताचा झटका आला व त्यात त्यांचे दीड वर्षे वाया गेले. नंतर त्यांनी अध्यात्माची कास धरली आणि १४ जानेवारी १९३० रोजी आपल्या जन्मनावाचा त्याग करून भिक्षुकी अंगीकारली. त्यानंतर १४ जानेवारी १९३२ रोजी हिप्परगा तालुका लोहारा, जिल्हा उस्मानाबाद येथे लखनौस्थित स्वामी नारायण यांच्याकडून संन्यासदीक्षा घेऊन ते स्वामी रामानंद तीर्थ झाले. त्यांनी हिप्परगा येथे तत्पूर्वीच १९३० मध्ये राष्ट्रीय विचारांच्या प्रचारार्थ शिक्षण संस्था काढली. सहा-सात वर्षे राष्ट्रीय बाण्याने हे कार्य केल्यानंतर ते १९३५ मध्ये सक्रिय राजकारणात सहभागी झाले आणि याच सुमारास

आंबेजोगाई येथे योगेश्वरी नूतन विद्यालयात शिक्षकाची नोकरी धरली. पुढे ते मुख्याध्यापकही झाले. याच काळात आ. कृ. वाघमारे आणि अनंतराव कुलकर्णी यांनी हैदराबाद संस्थानच्या जुलूमजबरदस्तीला शह देण्यासाठी हैदराबाद संस्थान महाराष्ट्र संघाची स्थापना केली. १९३१ मध्ये केशवराव कोरटकर आणि धर्मवीर वामनराव नाईक यांच्या प्रेरणेने आर्य समाजाची स्थापना झाली होती. परभणी जिल्ह्यातील परतूर येथे १ जून १९३७ रोजी हैदराबाद संस्थान महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन गोविंदराव नानल यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. त्यानंतर हैदराबादमधील जनता शिक्षण परिषदेच्या अधिवेशनात स्वामीजींनी मेकॉलेच्या शिक्षण पद्धतीवर घणाघाती टीका केली. या भाषणानंतर सर्व सहकाऱ्यांनी स्वामीजींना हैदराबाद संस्थानातील असंतुष्टांचे नेतृत्व स्वीकारण्याचे आवाहन केले. त्याच सुमारास स्वामीजींनी आपल्या असंख्य अनुयायांसह आंबेजोगाई सोडून हैदराबादला प्रयाण केले.

नंतर त्यांनी नांदेड येथे १९५० मध्ये नांदेड एज्युकेशन संस्थेची स्थापना केली आणि नांदेड शहरात पीपल्स कॉलेज काढले. त्यानंतर त्यांनी १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांत गुलबर्गा मतदारसंघातून निवडणूक लढवून संसदेत प्रवेश केला. १९५३ मध्ये अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांनी हैदराबाद राज्याच्या विभाजनाचा प्रश्न प्रभावीपणे मांडला. अशा या कर्तृत्ववान शिक्षणतज्ज्ञाचे २२ जानेवारी १९७२ रोजी निधन झाले.

निजामांनी खरे पाहिले तर हैदराबाद राज्यातील जनतेच्या सामाजिक आणि धार्मिक भावनांचा कधीच विचार केला नाही. त्याचप्रमाणे त्यांनी आर्थिक विकासाचाही फारसा प्रयत्न केला नाही. त्यांनी केवळ स्वहित जोपासण्याचा प्रयत्न केला. जनतेवर अनेक निर्बंध लादले आणि त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने काहीच केले नाही. त्यामुळे मराठवाड्यातील जनतेत निजामांच्या आर्थिक धोरणाच्या बाबतीत असंतोष निर्माण झाला. यामधूनच विविध संघटना उदयास आल्या. तसेच नेतृत्वाचाही उदय झाला. यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ, दिगंबरराव बिंदू, देविसिंह चौहान गुरुजी, केशवराव धोंडगे, चंद्रशेखर बाजपेयी, विनायकराव

चारठाणकर, गुरुनाथराव कुरुडे, गंगाप्रसाद अग्रवाल, श्रीनिवासराव बोरीकर यासारखे अनेक नेतृत्व उदयास आले. याठिकाणी पुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या कार्याचा आढावा घेणे हा या शोधनिबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम:-

हैदराबाद हे क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे तर लोकसंख्येच्या दृष्टीने प्रथम क्रमांकाचे संस्थान होते. या संस्थानाचा विस्तार १६ जिल्ह्यात पसरला होता. यापैकी ८ जिल्हे तेलगु भाषिक, ३ जिल्हे कन्नड भाषिक तर ५ जिल्हे मराठी भाषिक म्हणजे आपल्या मराठवाड्यातील होते. संस्थानाची लोकसंख्या १ कोटी ६३ लाख ३८ हजार ५३४ होती, तर क्षेत्रफळ ८२३१३ चौ. मैल इतके होते, वार्षिक उत्पन्न २६ कोटी रुपयाचे होते. या संस्थानातील ८५% प्रजा हिंदू होती तर मुस्लीम ११.१७ होते इतर धर्माचे ४% लोक होते, संस्थानिक मात्र मुस्लिम होता. सरकारी नौकरी मध्ये मुस्लिमांचे प्रमाण ८०% हिंदूचे २०.१% असे होते. संस्थानात तेलगू, मराठी, कन्नड व उर्दू या प्रमुख भाषा होत्या मात्र १८८४ पासून उर्दूला राज्य भाषेचा दर्जा होता सर्व राज्यकारभार उर्दू मध्येच होई अल्पसंख्य असलेल्या मुस्लिमांना नोकऱ्यांत प्राधान्य होते. १९ जून १९४७ रोजी निजामाने आपण कोणत्याही संघराज्यात सामील होणार नाही तर स्वतंत्र राहणार अशी घोषणा केली, पुढे निजामाशी जैसे थे करार केला सातव्या निजामाचे नाव नवाब उस्मान अली खां असे होते, भारतातील सर्वांत विलक्षण प ओळखला जात असे, अमेरिकेतील फोर्ड नंतर हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वांत श्रीमंत व्यक्ती होता, यास पैसा बसता या २७ नोव्हेंबर १९४७ ला भारत सरकारने विक्षिप्त संस्थानिक म्हणून सातत्या निजाम दोन गोष्टींचे जबरदस्त आकर्षण होते. हा महत्त्वाकांक्षी, हुशार तर होताब शिवाय राजकीय डावपेच करण्यात में कटकारस्थाने स्वण्यात पुरेसा चतुर होता. उस्मान अलीने १९२१ मध्ये एक आदेश काढून सभा संमेलने, बैठका प्रवचने, मिरवणुका यावर सक्त बंधने लादली, व्यायाम शाळा, आखाडे, खाजगी शाळा, प्रभालये परवानगी वासून काढू नयेत अशी सक्ती करण्यात आली. गश्ती निशाण ५२ आणि ५३ या नावाने हे दोन आदेश हैदराबाद संस्थानात ओळखले जात होते. आपले राज्य हे मुस्लीम संस्कृती व उर्दू भाषा यांचे केंद्र असले पाहिजे या आग्रहापोटी सर्वसामान्य जनतेचा धर्म, संस्कृती आणि भाषा यांना दाबून टाकण्यात आले होते. छापखाना किंवा वृत्तपत्र सुरु करण्याची परवानगी हैदराबादला जाऊन मंत्रिमंडळाकडून मिळवावी लागत असे व सहजासहजी ती मिळत नसे हैदराबादचा स्वातंत्र्याला हा भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचाच भाग होता. येथील प्रजेला दुहेरी पारतंत्र्यात राहावे लागत होते. राजकीय पारतंत्र्य तर

होतेच पण त्या बरोब जनतेच्या शिरावर सांस्कृतिक, भाषिक आणि धार्मिक पारतंत्र्यही लादण्यात आले होते. ब्रिटीशांपेक्षाही अधिक दडपशाही आणि कोणताही उदारमतवाद न सहन करणारी राजकीय संस्कृती येथे नांदत होती. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्वातंत्र्याचा जो लढा येथे चालवला गेला त्याचे नेतृत्व कर्मयोगी सन्यासी स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले.

१६, १७ व १८ जून १९४७ रोजी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे अधिवेशन हैदराबाद व सिकंदराबाद या शहरामध्ये असलेल्या मुशिराबाद या भागात झाले. याच अधिवेशनात निजाम राजवट उलथून टाकण्यासाठी सर्वच एकमत झाले. याचवेळी इत्तेहादूल मुसलमीन ही अत्याचारी सशस्त्र सेना रझाकार या नावाने पुढे आली होती. याच दहशतवादी संघटनेचा प्रतिकार करण्यासाठी कृती समिती निर्माण करण्यात आली. यावेळी स्वामीजींना अटक झालीच तर कृती समितीतील आंदोलनास मार्गदर्शन करण्याचे अधिकार देण्यात आले. यावेळी मोर्चा, आंदोलनास ऊत आला. ७ ऑगस्टला स्वामीजी सुलतान बजार तर १५ ऑगस्ट या दिवशी निजाम सरकारची बंदी असतानाही खांद्यावर तिरंगा पेरून ते गेले. त्यावेळी स्वामीजींना चंचलगुडा जेलमध्ये पकडून टाकण्यात आले. यावेळी तेलंगणा, कर्नाटक व मराठवाड्यातील २१००० लोक सामील झाले यामागे स्वामीजींची प्रेरणा होती. ३० नोव्हेंबर १९४७ रोजी जेलमधून सुटल्यानंतर स्वामीजींनी हैदराबादच्या चारही भागाचा दौरा करून लोकांना हैदराबाद मुक्ती संग्रामात सामील होण्याचे आव्हान केले. तसेच हैदराबाद संस्थान भारतात विलिन करून घेण्यासाठी शाखाचा वापर कसा करावा लागेल हे गांधीजी व जयप्रकाश नारायण यांना पटवून दिले. यावेळी झेंडा बंदन, जंगल सत्याग्रह, रेल्वे रुळ, उखडणे असे कार्यक्रम हाती घेतले. शेवटी भारत सरकारने रझाकारांनी घडवून आणलेला रक्तपात निजामांचा करारभंग याला उत्तर म्हणून १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी मंजर जनरल चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली लष्करी कारवाई केली. १०९ तासात १७ सप्टेंबर १९४८ निजामसत्ता संपुष्टात आणली.

समारोप :-

हैदराबादच्या निजामांची जुलमी सत्ता, त्यांचे धार्मिक धोरण, समाजातील विषमता यांच्या विरोधात स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी आवाज उठविला. यामुळे महाराष्ट्रच नाही तर कर्नाटक, तेलंगणा व मराठवाडा येथील लोकांमध्ये प्रबोधन घडवून आणले. महाराष्ट्र परिषदेसाठी एकत्र येण्याने आव्हान मराठवाड्यातील जनतेला केले. तसेच स्टेट काँग्रेसमधील कार्यासाठी त्यांनी केलेल्या आव्हानास मोठ्या प्रमाणात जनतेचा प्रतिसाद मिळाला. त्याचाच परिणाम म्हणून त्यांना अनेकवेळा जेलमध्ये जावे लागते. परंतु

त्यांचे अथक परिश्रम, धाडस यामुळे स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली निजामी सत्तेचा शेवट झाला. यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान अविस्मरणीय व अनमोल असेच आहे.

संदर्भग्रंथ:-

1. भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, २००१.
2. रोडे सोमनाथ, मराठवाडयाचा इतिहास, विदया बुक्स पल्लीशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, १९९९.
3. काटे पी. व्ही., मराठवाडयाचा इतिहास, केलास पब्लिकेशना, औरंगपूरा, औरंगाबाद, १९९९
4. खडकेकर बाळकृष्ण, हैदराबाद मुक्ती लढयाची जडणघडण, इसाप प्रकाशन, नांदेड, ३ ऑक्टो २०१४.
5. कठारे/केन्द्रे, हैदराबाद संस्थान आणि महात्मा गांधीजी, पुनम प्रकाशन, कंधार, प्रथम आवृत्ती, २००९.
6. बिंदू दिगंबरराव, हैदराबाद राज्याचे विसर्ज
7. कुरुंदकर नरहर, स्वामी रामानंद तीर्थ यांची मुलाखत 'ललित' दिवाळी अंक, १९७२
8. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील अज्ञात कथा –अशोक परळीकर

स्वामीजींचे स्वातंत्र्योत्तर कार्य

प्रा. रमेश शंकरराव सोनवळकर

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई

केवळ राजकीय स्वातंत्र्य एवढेच स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे ध्येय मर्यादित नव्हते. लोकशाहीवर आधारित जबाबदार राज्यपद्धती प्रस्थापित करणे, सामाजिक-आर्थिक समता आणि न्याय प्रस्थापित करणे, हैद्राबाद राज्याचे स्वतंत्र भारतात विलीनीकरण करून भाषेच्या आधारावर त्रिभाजन करणे ही उद्दिष्टे त्यांनी समोर ठेवून राजकारणात प्रवेश केलेला होता. त्यामुळे हैद्राबाद संस्थान मुक्त होताच त्यांनी आपले संपूर्ण लक्ष शिक्षण कार्य, आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणा, भाषावार प्रांतरचना आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत गुंतविले. स्वातंत्र्योत्तर काळात हैद्राबाद संस्थानात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. या समस्या सोडविण्यासाठी आणि नव समाज निर्मितीसाठी, देशाच्या उभारणीसाठी रचनात्मक आणि विधायक कार्ये स्वामीजींनी हाती घेतले. हैद्राबाद विलीनीकरण नंतर स्वामीजींनी हाती घेतलेल्या या विविध स्वरूपाच्या कार्यांचा चिकित्सक आढावा घेवून त्याची विश्लेषणात्मक मांडणी करण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात करण्यात आलेला आहे.

जातीय सलोखा आणि सामाजिक ऐक्यासाठी प्रयत्न:

जातीय सलोखा कायम रहावा. लोकांमध्ये एकात्मभाव राहावा यासाठी स्वामीजींनी हैद्राबाद संस्थानातील विविध भागात दौरे केले. ठिकठिकाणी सभा घेतल्या. लोक हजारांच्या संख्येने त्यांच्या सभांना उपस्थित राहत असत. स्वामीजींचे विचार लक्ष देवून ऐकत असत. अशीच एक सभा उस्मानाबाद या ठिकाणी झाली. येथील भाषणातून स्वामीजींना अपेक्षित समाजरचना लक्षात यावी. “आम्ही स्वातंत्र्य मिळवले ते केवळ हिंदूंचे नाही. विजय मिळाला तो केवळ हिंदूंचा नव्हे, तसेच पराजय झाला तो मुसलमानांचा नव्हे. हा लोकशाहीचा विजय आहे. लोकशाही मानणाऱ्या सर्वांचाच विजय आहे. विजय संपादनाच्या उत्साहात कुणी गुंडगिरी करण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला शासन करण्याचे पूर्ण सामर्थ्य सरकार मध्ये आहे.”¹ स्वामीजींना जाती धर्म निरपेक्ष लोकशाही नी समताधिष्ठीत समाज निर्माण व्हावा असे वाटत होते आणि त्या दृष्टीने त्यांनी प्रयत्न केले.

निजामी राजवटीत निजामी पोलीस आणि रजाकार यांनी अनेक खेड्यावर संघटीत हल्ले केले. हिंदूंच्या घरादाराची लुट केली. स्त्रियांवर बलात्कार केले. प्रतिकार करणाऱ्या नागरिकांच्या हत्या करण्यात आल्या. अनेक हिंदू प्रजाजन संस्थानाबाहेर आश्रयासाठी गेले. काहींनी जमीन जायदाद सोडून सुरक्षित ठिकाणी आश्रय घेतला. ते पोलीस कारवाई नंतर आपल्या गावी परतत होते. अशा सर्वांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक होते. पोलीस कारवाई नंतर आठ दहा दिवसात मुस्लीमांवारही अत्याचार झाले. अनेक मुस्लीम कुटुंब गाव सोडून शहराकडे आले. त्यांचे पुनर्वसन करून त्यांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी सरकार प्रयत्न करीत होते. त्यासाठी स्थापन केलेल्या विविध समित्यांना स्वामीजींनी केवळ मार्गदर्शनच केले नाही तर सक्रीय सहकार्य केले. स्टेट कॉंग्रेसच्या अनेक कार्यकर्त्यांना आदेश देवून स्वामीजींनी सरकारच्या कार्यास पूरक असे मदत आणि पुनर्वसन कार्य उभारले. अनेक खेड्यात तणाव होता. तेथे स्वतः जावून परिस्थिती नियंत्रणात आणली. सामाजिक सलोखा, परस्पर विश्वास आणि शांतता निर्माण करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले तसेच आपले विश्वासू सहकारी ठिकठिकाणी नेमून शांतता, सलोखा आणि पुनर्वसनाची कामे केली. ‘गोरठा’ या गावी रजाकारांनी केलेले नृशंश अत्याचार आजही अंगावर काटे आणतात. सुमारे २०० हिंदू लोकांची कत्तल करून जवळपास सर्व गाव जाळण्यात आले होते. पोलीस कारवाई नंतर तेथे शांतता आणि सौहार्द निर्माण करण्यासाठी तसेच विस्थापितांचे पुनर्वसन करण्यासाठी स्वामीजी स्वतः आपले सहकारी श्री मुरलीधर कामतीकर आणि जाफर हुसेन यांच्या समवेत गेले.² लोकांना विश्वासात घेवून परस्पर सलोखा निर्माण केला. पुनर्वसन आणि सौहार्द टिकविण्यासाठी मुरलीधरराव आणि जाफर हुसेन यांना तेथे काही दिवस थांबण्याच्या सूचना केल्या. विस्थापित झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन, त्यांचे हक्क अर्थात शेती-घरे, गेलेले रोजगार, नोकऱ्या पुन्हा मिळवून देणे अशी अनेक कामे स्वामीजींनी सरकारच्या मदतीने केली.

अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न :

दलिताबाबत स्वामीजींच्या हृदयात अपार सहानुभूती होती. दलितांचा उद्धार करण्यासाठी आपण काही केले पाहिजे याचा त्यांनी निश्चय केला होता. केवळ संवैधानिक किंवा कायदेशीर तरतुदी करून सामाजिक विषमता नष्ट होणार नाही. आपणास समाजाच्या मनातून ही विषमता मिटवावी लागेल. त्यासाठी ठोस काही कृती करणे आवश्यक आहे असे स्वामीजींना वाटत होते. यापूर्वी शिक्षक, मुख्याध्यापक म्हणून हिप्परगा आणि अंबाजोगाई येथे कार्य करित असताना त्यांनी अस्पृश्यता-जातीयता नष्ट करण्यासाठी सहभोजन, कुप्रथांचा त्याग, समान वागणूक असे अनेक प्रयोग केले होते. निजामी राजवटीत हरिजनांना हिंदुपासून वेगळे करण्यात संस्थांनी सरकारला यश आले होते. त्यामुळे समाजातील भेदाभेद निर्मुलन तसेच भातृभाव आणि समभाव वाढविण्यासाठी भरीव कार्य करण्याची आवश्यकता होती. २४ ऑक्टोबर १९४८ रोजी हैद्राबाद येथे स्वामीजींच्या अध्यक्षतेखाली स्टेट कॉंग्रेस कार्यकारिणीची बैठक झाली. या बैठकीत अस्पृश्यता व सामाजिक विषमता नष्ट करण्याचा निश्चय करण्यात आला. अस्पृश्यते विरुद्ध लढ्याचा भाग म्हणून मंदिर प्रवेशाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला.^३ कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नाने या कालावधीत शंभराहून अधिक मंदिरे हरीजनासाठी खुली करण्यात आली. पैठणचे नाथ मंदिर स्वामीजींच्या पुढाकाराने १२ नोव्हेंबर १९४८ रोजी हरीजनासाठी खुले करण्यात आले. स्वामीजी आणि त्यांचे सहकारी यांनी ठिकठिकाणी सभा घेवून जातीय सलोखा, सामाजिक सद्भाव अन समता निर्माण करण्यासोबतच अस्पृश्यता आणि मानवतेला काळिमा फासणाऱ्या कुप्रथा नष्ट करण्याचे आवाहन जनतेला केले. तुळजापूरच्या सभेत स्वामीजींचे सहकारी बाबासाहेब परांजपे यांचे भाषण झाले. स्वातंत्र्यसूर्याचा प्रकाश सर्वांच्या घरावर पडत नसेल तर त्याचा काय उपयोग? जगदंबेच्या दरबारात अस्पृश्यांना प्रवेश नाही..... साधे मानवी हक्कही आपण अस्पृश्यांना दिले नाहीत, अन्यायाचे युग आता संपले आहे. हरिजन या पुढे मानवी हक्कापासून वंचित राहू शकणार नाहीत, असे उद्गार त्यांनी काढले.^४ थोडक्यात स्वामीजींनी स्टेट कॉंग्रेसची मीटिंग घेवून अस्पृश्यता नष्ट करण्यासोबत सर्वांना सारखे अधिकार आणि सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचे ध्येय समोर ठेवून कृतीकार्यक्रम आखला होता आणि कॉंग्रेसचे कार्यकर्ते संस्थानांत सर्वदूर त्यासाठी कार्य करित होते.

हिंसक कम्युनिस्ट लढ्यास शमविण्याचे कार्य: हैद्राबाद संस्थानात जमीनदार, वतनदार यांचे प्राबल्य होते. निजामी

राजसत्तेचा कणाच हे जमीनदार आणि वतनदार होते. हे जमीनदार आणि वतनदार शेतकरी आणि शेतमजूर यांचे शोषण करित असत. परस्पर विरोधी हितसंबंधातून त्यांच्यात संघर्ष धुमसत होता. सत्ता आणि सामर्थ्य या बळावर जमीनदार शेतकरी, शेतमजूर यांच्यावर अन्याय करित असत. भारतात सुरु झालेल्या कम्युनिस्ट चळवळीने या प्रश्नाकडे लक्ष दिले. शेतकरी, शेतमजूर आणि इतर क्षेत्रातील कामगार यांना संघटीत करून जमीनदार, जहागीरदार यांच्या विरोधात लढा उभारण्यात आला. हजारो एकर जमिनीवर मालकी हक्क असणारे धनदांडगे जमीनदार आणि या जमीनदारांच्या शेतावर वर्षानुवर्षे राबणारे शोषित, वेठबिगार शेतमजूर यांच्यातील विषम परिस्थितीमुळे कम्युनिस्टांना तेलंगाणा मध्ये लढ्यासाठी अनुकूल वातावरण लाभले होते.^५ कम्युनिस्टांच्या या लढ्यास सामान्य कष्टकरी, शेतकरी, शेतमजूर आणि कामगार यांचा वाढता पाठींबा आणि संस्थांनी सरकारला त्यांचा असलेला धोका निजामाने ओळखून कम्युनिस्टांची धरपकड करून त्यांना तुरुंगात डांबले. पुढे राष्ट्रीय पातळीवरील भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने नेहरूप्रणीत हंगामी सरकार आणि स्वातंत्र्योत्तर नेहरू सरकारच्या विरोधी घेतलेली भूमिका आणि त्यांचे धोरण पाहता निजामाने 'नेहरू- कम्युनिस्ट' परस्पर विरोधात कम्युनिस्ट पक्षाची बाजू उचलून शत्रूचा-शत्रू तो आपला मित्र या न्यायाने संस्थाना अंतर्गत कम्युनिस्ट पक्ष आणि चळवळीस अनुकूल भूमिका घेण्यास प्रारंभ केला. अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्ते, नेते यांच्या सुटका करण्यात आल्या. तुरुंगातून सुटलेल्या कम्युनिस्ट कार्यकर्ते आणि नेत्यांना आता बळ मिळाल्या सारखे झाले होते. त्यांनी जमीनदार, वतनदार, मोठे शेतकरी, व्यापारी, उद्योजक यांच्या विरुद्धचा लढा तीव्र केला. हैद्राबादला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत सामान्य लोकांनी या कम्युनिस्ट लढ्यास प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत आणि सहकार्य केले. कारण ज्यांच्या विरोधात कम्युनिस्ट लढत होते ते निजामाचे पाठीराखे आणि हस्तक होते. परंतु संस्थान मुक्त झाल्यानंतर स्थिती बदलली. जमीनदार, वतनदार, उद्योजक, व्यापारी यांनी कॉंग्रेसचे सदस्यत्व स्वीकारले. सरकारला सहकार्याची भूमिका घेतली. कम्युनिस्ट तर नेहरू सरकार विरुद्ध होते. स्वतंत्र भारत सरकारविरुद्ध या कम्युनिस्ट चळवळीस सहकार्य किंवा पाठींबा देण्याबाबत सामान्य जनता संभ्रमात पडली. मोठ्या कात्रीत पडल्यासारखी त्यांची स्थिती झाली. कम्युनिस्ट चळवळीला सहकार्य म्हणजे सरकार विरोधी कारवाई किंवा देशविरोधी कृत्य होई आणि सरकारला मदत करावी तर कम्युनिस्ट लोकांचा रोष ओढवून घ्यावा लागे. कम्युनिस्टांना सहकार्य न देणाऱ्या निरापराध लोकांची हत्या केली जाई. दुसऱ्या बाजूला कम्युनिस्टांना मदत

केल्याच्या संशयाने पोलीस आणि लष्कराचे लोक सामान्य माणसावर अत्याचार करू लागले.⁶ सरकारला मदत केल्याच्या संशयावरून कम्युनिस्टानी कित्येक निष्पाप नागरिकांना टारगेट केले. त्यांच्या हत्या केल्या, त्यांच्यावर अत्याचार केले. सर्सामान्य माणसे भयाच्या आणि दहशतीच्या सावटाखाली आयुष्य कंटू लागले.

स्वामीजी स्वातंत्र्यानंतर तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर त्यांना या परिस्थितीचा अंदाज आला. लोकांना या दहशतीच्या सावटातून मुक्त करण्यासाठी या तणावग्रस्त भागात जावून लोकांना भेटण्याचा आणि परिस्थिती शांत करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. आपल्या सहकाऱ्यासोबत स्वामीजीं नलगोंडा, सियालगुडा, हुजूरनगर या पिडीत भागात फिरले. कम्युनिस्ट आणि पोलीस यांच्या अत्याचारास बळी पडलेल्या कुटुंबियांचे अश्रू त्यांनी पुसले. त्यांना दिलासा दिला. जानेवारी १९५१ मध्ये ते पुन्हा नलगोंडा जिल्ह्यात फिरले. तणावग्रस्त भागात शांतता निर्माण करण्यासाठी मिरयालगुडा तालुक्यातील चील्लेपली गावात हरिजन वस्तीत त्यांनी झोपडी उभारून आपला मुक्काम तेथे ठेवला.⁷ लष्करी छावणीच्या प्रमुखाने स्वामीजींना संरक्षण देवू केले. स्वामीजींनी कसलेही संरक्षण घेण्यास नकार दिला. लोकामध्ये राहून मला त्याच्याशी मोकळेपणाने बोलायचे आहे. त्यांचे दुःख, त्यांचे प्रश्न समजून घ्यायचे आहेत असे स्वामीजींचे मत होते. दिवसभर विविध खेड्यांना, तांड्यांना भेटी देवून मुक्कामास ते चील्लेपलीस यायचे. लोकांना दहशतीतून मुक्त करण्याचे त्यांनी हरत-हेचे प्रयत्न केले. हिंसेला नकार देण्याचे बळ दलित आदिवासी मध्ये निर्माण केले. कम्युनिस्टानाही समजून घेतले. त्यांचा विरोध कमी करण्याचा प्रयत्न केला. शेतीचे आणि कुळाचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले होते. नलगोंडा, गुलबर्गा परिसरात कम्युनिस्ट लोकांनी चालविलेला धुमाकूळ थांबविणे, लोकांना योग्य मार्गदर्शन करणे आवश्यक होते. शांतता प्रस्थापित करण्यात आणि लोकांचे मनोदैर्य वाढविण्यात स्वामीजींना बऱ्याच प्रमाणात यश आले. खरे म्हणजे पोलीस आणि सैन्य दले शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करीतच होते. परंतु त्यांच्या सैन्य बळापेक्षा स्वामीजींच्या आत्मबलासच अधिक यश येत होते. लोकापर्यंत आपले विचार पोचविण्यासाठी स्वामीजींनी व्हिजन साप्ताहिक सुरु केलेले होते.⁸ त्यातून स्वामीजी तत्कालीन समस्यावर आपले विचार मांडीत असत आणि उपायात्मक प्रेरणा देत असत. १० एप्रिल १९५० च्या अंकात स्वामीजींनी एक लेख लिहून तेलंगणातील शेतमजुरांची समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना मांडली. कम्युनिस्टांची सशस्त्र चळवळ या प्रश्नास सोडवू शकत नाही आणि कम्युनिस्टांची चळवळ शस्त्रबळाने

मोडीत काढणे योग्य होणार नाही. त्यासाठी त्यांना विश्वासात घेणे आणि मूळ समस्या दूर करणे आवश्यक होते. म्हणूनच शेती करण्याच्या शेतमजुराला त्या शेतीवर हक्क मिळवून देणे आणि जमीनदाराच्या शोषणातून त्यांना सोडविण्याची आवश्यकता स्वामीजींनी मांडली होती.

भूदान, सर्वोदय आणि खादी ग्रामोद्योग चळवळ:

७ ते १४ एप्रिल १९५० या काळात हैद्राबाद येथे सर्वोदयी कार्यकर्त्यांचे तिसरे संमेलन भरले होते. या सर्वोदयी संमेलना निमित्त त्या भागात विनोबा भावे यांचे आगमन झाले. या भागातील अशांत प्रदेशात पदयात्रा काढून विनोबांनी भेटी दिल्या. हेतू हा की लोकांना भयमुक्त करावे, शांतता प्रस्थापित करावी. जमीनदार- शेतकरी/शेतमजूर यांच्यातील संघर्ष थांबवावा. विनोबा आणि स्वामीजींनी जमीनदारांना जमीन दान करण्याचे आवाहन केले. यास चांगला प्रतिसाद मिळाला. पोचमपल्ली या गावी विनोबांना अचानक १०० एकर जमिनीचे दान मिळाले. यातूनच विनोबांच्या भूदान चळवळीस प्रारंभ झाला.⁹ स्वामीजींनी विनोबांना भूदान चळवळीत खूप मोलाची साथ दिली. या चळवळीचे तेलंगण भागात नेतृत्व केले. भूमिहीनांना जमिनी मिळवून दिल्या. मुख्य म्हणजे जमीनदार आणि शेतकरी/शेतमजूर यांच्यातील कटुता कमी करण्यात बऱ्याच अंशी त्यांना यश आले. भूमिहीनांचे प्रश्न निकाली लावून त्यांना रोजी रोटी मिळेल इतपत जमीन किंवा रोजगार कसा मिळेल यासाठी ते प्रयत्न करीत होते. पुढे खासदार म्हणून संसदेत गेल्यावरही त्यांनी भूमिहीन शेतमजुरांचे प्रश्न लावून धरले. त्यांच्या प्रयत्नाने तेलंगणच्या जमिनीच्या मालकीवर मर्यादा आली. भारतातील पहिला कुळवहिवाटीचा कायदा झाला. शेकडो वर्षे जहागीरदार, जमीनदार यांच्या शेतावर अखंड राबणाऱ्या आणि दारिद्र्याच्या अंधकारात खितपत पडलेल्या शेतमजुरांच्या जीवनात आशेचा किरण निर्माण झाला. या सर्व प्रयत्नाच्या मागे सर्वोदय हे तत्व विनोबा आणि स्वामीजी यांनी जाणतेपणे समोर ठेवले होते हे सांगणे न लगे.

निजामी राजवटीत १९३१ मध्ये नेहरूंच्या हस्ते पहिल्या खादी भांडाराचे उद्घाटन झाले होते. पुढे १५ एप्रिल १९५१ मध्ये स्वामीजींच्या अध्यक्षतेखाली 'हैद्राबाद खादी समिती' स्थापन करण्यात आली.¹⁰ स्वामीजींनी खादी कापड निर्मितीस चालना देण्याच्या हातमाग, चरखा आदीच्या वापरास प्रोत्साहन दिले होते. त्यातून अनेकांना खादी ग्रामोद्योग केंद्र सुरु करण्यास प्रेरणा मिळाली. त्यामुळे खादी वापर वाढला आणि ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होवू लागला. शिवाय कापसाला चांगली मागणी वाढली. अनेक स्त्रियांना अंबर चरख्यावर सूतकताई करण्याचे

काम मिळाले. खादीचे उत्पादन आणि विक्री यात प्रचंड वाढ झाली. भूदान चळवळ आणि खादी ग्रामोद्योग या दोन उपक्रमांना स्वामीजींनी पुढे बरीच वर्षे सातत्याने चालू ठेवले. त्यांनी मराठवाडा, कर्नाटक आणि तेलंगण च्या काही भागात सहकारी तत्वावर आधारित खादी ग्रामोद्योगाचे जाळे निर्माण केले. विशेषतः त्यांच्या या प्रयोगास मराठवाड्यात खूप चांगला प्रतिसाद मिळाला. १ मे १९६७ पासून मराठवाड्याचे खादी उत्पादनाचे काम स्वतंत्रपणे सुरु झाले. नांदेड हे खादी ग्रामोद्योगाचे केंद्र बनले. औसा, उमरगा, नांदेड, उदगीर, बीड अशा अनेक ठिकाणी खादी उत्पादन वेगाने वाढले. यातून देशी खादी कापडाचा प्रसार प्रचार तर झालाच शिवाय अनेकांना त्यातून रोजगार प्राप्ती झाली. गांधीजींचे खादी वापराचे स्वप्न स्वामीजींनी पूर्ण करण्याचा संकल्पच जणू केला होता.

राजकारण आणि समाजकारण:

हैद्राबाद मंत्रिमंडळाच्या निर्मिती प्रसंगी मुख्यमंत्री पदाची त्यांना चांगली संधी होती, परंतु एक तर विरक्त स्वभाव आणि मवाळांचे कुटील राजकारण या दोन्ही बाबीमुळे त्यांनी राजकारण आणि विशेषतः सत्ता व पदप्राप्ती यापासून स्वतःस दूर ठेवले होते. नेहरूंच्या आग्रहाखातर ते दोन वेळा लोकसभेवर निवडून गेले होते. तेथे त्यांनी विकासाचे प्रश्न अतिशय तळमळीने मांडले. विशेषतः मराठवाडा आणि तेलंगण भागातील शेती सुधारणा, शिक्षण, रोजगार, उद्योग, सिंचनाच्या सुविधा इत्यादी विकासाचे प्रश्न त्यांनी अभ्यासपूर्ण पद्धतीने मांडले. त्यावर उपाययोजना सुचविल्या. त्यातील बराचसा भाग व्हिजनच्या काही अंकातून त्यांनी मांडलेला आहे. औरंगाबाद येथील स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधन संस्थेने स्वामीजींची संसदेतील भाषणे मिळवून संकलित केली आहेत. रोजगार निर्मिती, भूसुधारणा, शेतमजुरांचे प्रश्न, शेती क्षेत्रातील सुधारणा, शेतीला बळ मिळण्यासाठी विविध योजना असे त्यांचे संसदेतील चर्चेचे विषय असत. त्यांनी लिहिलेल्या आठवणी, विविध प्रसंगी व्यक्त केलेले विचार या बाबत आपणास मा. देऊळगावकर, मा. अनंतराव भालेराव, मा. न्या. नरेंद्र चपळगावकर, मा. गोविंदभाई श्रॉफ इत्यादींच्या लेखनातून माहिती मिळते. १९५२ मध्ये गुलबर्गा तर १९५७ मध्ये औरंगाबाद येथून ते खासदार झाले. हैद्राबाद विधानसभेत त्यांनी जमीन सुधारणा विधेयक मंजूर करून घेतले. अल्पभूधारक आणि भूमिहीन शेतमजुरांचे प्रश्न, शेतसारा आणि लेव्हीचे प्रश्न, कुळाचे प्रश्न आणि जमिनीचे फेर वाटप, रोजगार, उद्योग इत्यादी प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी कायदेशीर मार्गाने आणि सामाजिक पातळीवर हरत-हेचे प्रयत्न केले. जमीनदारी आणि जहागीरदारी नष्ट करणे, भाषावार प्रांतरचना आणि संयुक्त

महाराष्ट्र निर्मिती इत्यादी बाबत संसदेत सातत्याने अभ्यासपूर्ण आणि उपायात्मक मांडणी करणारी भाषणे करून त्यांनी शासनास निर्णय घेण्यास भाग पाडले.

भाषावार प्रांत रचना आणि संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीतील योगदान:

स्वामीजी भाषावार प्रांत रचनेचे समर्थक होते. राजकारणात प्रवेश करताना स्वामीजींनी जी उद्दिष्टे समोर ठेवली होती, त्यात हैद्राबाद संस्थान मुक्त करून तेथील गुलामगिरी नष्ट करणे. नागरिक स्वातंत्र्य आणि जबाबदार राज्यपद्धतीची निर्मिती, लोकशाही राज्यकारभार यासह हैद्राबाद संस्थानचे अस्तित्व मिटवून भाषावार विभाजन करणे आणि भाषावार राज्य निर्मिती करणेयांचा समावेश होता. उर्वरित उद्दिष्टे स्वातंत्र्य प्राप्तीने साध्य झाली होती. परंतु भाषावार प्रांतरचना अद्याप झाली नव्हती. हैद्राबाद चे त्रिभाजन करून तेलंगणचा भाग आंध्र राज्यात, मराठवाडा- महाराष्ट्रात आणि कन्नड भाषिक प्रदेश कर्नाटक मध्ये विलीन व्हावेत असे स्वामीजींचे मत होते. तथापि भाषावार प्रांतरचनेस पंडित नेहरू यांचा विरोध होता. १९५३ मधील अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात स्वागताध्यक्ष म्हणून भाषण करताना स्वामीजींनी पंडित नेहरू यांच्या समोर 'भाषावार प्रांतरचनेची' आग्रही मागणी केली.¹¹ नेहरू यामुळे अस्वस्थ झाले होते. पुढे या कारणावरून स्वामीजी आणि नेहरू यांच्यातील मतभेद वाढत गेले. स्वामीजींनी प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्षपद सोडले. पुढे कधीच कोणते संघटनात्मक पद काँग्रेसमध्ये त्यांनी घेतले नाही. दोघेही आपापल्या भूमिकेवर ठाम होते. तसे पाहता पंडित नेहरू आणि स्वामीजींचे संबंध अतिशय विश्वासाचे होते. स्वामीजी नेहरूंचे केवळ नेतृत्व मान्य करित नव्हते तर ते त्यांना आदरस्थानी मानत असत. त्याच प्रमाणे स्वामीजींची निःस्पृह ध्येयनिष्ठा आणि देशप्रेम याबद्दल पंडित नेहरूना अतिशय विश्वास होता. परंतु स्वामीजींच्या भाषिक पुनर्रचनेच्या भूमिकेबद्दल त्यांचा स्पष्ट विरोध होता. असे असले तरी पंडित नेहरू संसदेत स्वामीजींचे भाषावार प्रांत रचनेबद्दलचे भाषण ऐकण्यास आवर्जून उपस्थित राहत असत.¹² स्वामीजींनी नेहरूंचा विरोध पत्करून भाषावार प्रांतरचनेचा आग्रह धरला. नेहरूंशी विरोध घेणे स्वामीजींना यातनादायी होते. तरी त्यांनी ते केले. कारण ते त्यांच्या ध्येयाशी आणि कार्याशी प्रामाणिक होते. स्वामीजींनी भाषावार राज्य पुनर्रचनेसाठी जनमत अनुकूल करून घेतले. राज्य पुनर्रचनेचे विधेयक विधानसभेत पास करून घेतले. भाषावार प्रांत रचनेची जनतेची मागणी धुडकावून १ नोव्हेंबर १९५६ साली जेव्हा मुंबई द्वैभाषिक राज्य अस्तित्वात आले, तेव्हा स्वामीजींनी या निर्णयास विरोध दर्शविला. द्वैभाषिक अधिक काळ टिकणार नाही.

लोकशाही मार्गाने द्वैभाषिकाचा निर्णय बदलून घ्यावा लागेल आणि मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीसाठी लढा दिला पाहिजे अशी स्वामीजींनी भूमिका घेतली. हैद्राबाद विधानसभेत त्रैभाषिका बदल सर्वसाधारण एकमत होते. संसदेत आणि संसदेबाहेर स्वामीजींनी संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीसाठी प्रश्न लावून धरला. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळही तीव्र झाली. आचार्य अत्रे, डांगे, आण्णा भाऊ साठे यांच्यासह कित्येक महाराष्ट्रीय नेते, कार्यकर्ते, तरुण, शेतकरी, महिला यांचा जनसागर उसळला. शासनावर दबाव आला. यशवंतराव चव्हाण यांची शिष्टाई कामाला आली. १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र प्रत्यक्षात अस्तित्वात आले. स्वामीजींची स्वप्नपूर्ती झाली.

शिक्षण: सर्वोन्नतीचा प्रभावी मार्ग:

शिक्षण हेच सर्व प्रकारच्या उन्नतीचा प्रभावी मार्ग आहे. मानवी जीवनातील विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी शिक्षणातूनच मार्ग सापडेल यावर स्वामीजींचा विश्वास होता म्हणूनच त्यांनी शिक्षण चळवळीस प्राधान्य दिलेले होते. संस्थानात यापूर्वीच सुरु केलेली शिक्षणाची चळवळ त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिक विस्तारली. कर्नाटक, मराठवाडा आणि तेलंगण मधील अनेक कार्यकर्त्यांना शाळा आणि महाविद्यालये सुरु करण्याची प्रेरणा त्यांनी दिली. ग्रंथालये आणि वाचनालये सुरु करण्यास प्रोत्साहन दिले. हैद्राबाद येथे १९४९ मध्ये विवेकवर्धिनी संस्थेचे खाजगी महाविद्यालय सुरु केले.¹³ नांदेड येथे १९५० मध्ये नांदेड एज्युकेशन सोसायटी च्या माध्यमातून पीपल्स (वरिष्ठ) महाविद्यालय त्यांनी सुरु केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही याच वेळी छ. संभाजी नगर (औरंगाबाद) येथे पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीचे मिलिंद महाविद्यालय सुरु केले होते. मराठवाड्यातील महाविद्यालयांना उस्मानिया विद्यापीठाशी संलग्नीकरण गैरसोयीचे असल्यामुळे १९५१ मध्ये तेथील कुलगुरूंना आणि शासनास निवेदन देवून मराठवाड्यासाठी स्वतंत्र विद्यापीठाची मागणी स्वामीजी आणि त्यांच्या सहकारी नेत्यांनी केली. स्वामीजी आणि त्यांच्या सहकार्यांच्या प्रयत्नातून छ. संभाजी नगर (औरंगाबाद), परभणी, नांदेड जालना इत्यादी ठिकाणी वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, शिक्षण महाविद्यालय, कृषी महाविद्यालय, आयुर्वेद महाविद्यालय असे विविध महाविद्यालय सुरु करण्यात आले. जून १९५६ मध्ये अंबाजोगाई सारख्या तालुक्याच्या गावी परंतु मराठवाड्यास मध्यवर्ती असलेल्या ठिकाणी स्वामीजींनी वरिष्ठ विज्ञान महाविद्यालय सुरु केले. जुलै १९५६ मध्ये स्वामीजी शिष्टमंडळ घेवून पुन्हा मुख्यमंत्री बी. रामकृष्णराव यांना भेटले. मराठवाड्यासाठी स्वतंत्र विद्यापीठ व दुय्यम शिक्षण मंडळ स्थापन करण्याची मागणी केली.¹⁴ विद्यापीठ निर्मिती, शिक्षणाच्या सोयी

सुविधा यासाठी जनमत संघटीत होवू लागले. स्वामीजींच्या प्रेरणेने त्यांचे शिष्य विजयेंद्र काबरा यांनी शेकडो विद्यार्थ्यांना सोबत घेवून देवगिरी किल्ल्यापासून हैद्राबाद शहरापर्यंत पदयात्रा काढून विद्यापीठाची मागणी जोरदार पद्धतीने पुढे रेटली.¹⁵ १० एप्रिल १९५५ आणि ११ मार्च १९५६ रोजी मराठवाड्यातील खासदार, आमदार यांच्या एकत्रित बैठका घेण्यात स्वामीजींनी पुढाकार घेतला. मुख्यमंत्री बी रामकृष्णराव यांना विद्यापीठ स्थापने बाबत पुन्हा निवेदन देण्यात आले. मुख्यमंत्री बी रामकृष्णराव यांनी १९५६ मध्ये ज्येष्ठ सनदी अधिकारी सेतू माधवराव पगडी, प्रा. एस. एस. दोरायस्वामी आणि डॉ एस. व्ही. सुब्बाराव यांचा समावेश असलेली समिती स्थापन केली. सरकारला अहवाल सादर करण्यात आला. २७ ऑक्टोबर १९५६ रोजी मंत्रिमंडळ बैठकीत विद्यापीठाच्या स्थापनेसाठी चर्चा करण्यात आली. (राज्य पुनर्रचनेचा प्रश्न ऐरणीवर आलेला होता) येणाऱ्या नवीन सरकारला विद्यापीठाच्या स्थापनेसाठी विनंती करण्याचे श्री यशवंतराव चव्हाण आणि श्री भाऊसाहेब हिरे यांनी हैद्राबाद भेटीत "राज्य पुनर्रचनेनंतर विद्यापीठ निर्मितीचा निर्णय घेण्यात येईल" असे जाहीर केले. मुंबई द्वैभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण मराठवाड्याच्या दौऱ्यावर असताना मराठवाड्यातून ठीक-ठिकाणच्या लोकांनी त्यांना भेटून निवेदने दिली. त्यांनी कोणालाच निराश केले नाही. अनेक शिष्टमंडळाने त्यांना निवेदन दिले असता विद्यापीठ निर्मितीचे आश्वासन त्यांनी दिले. लोकसभा निवडणुकी नंतर विद्यापीठ स्थापनेसाठी स्वतः मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण आणि स्वामीजी सक्रीय झाले. न्या. पळनीटकर श्रीपतराव यांच्या नेतृत्वात समिती गठीत करण्यात आली.¹⁶ समितीने सकारात्मक अहवाल दिला. यशवंतराव चव्हाण यांनी विद्यापीठास मंजुरी तर दिलीच शिवाय त्यास भरघोस अनुदान देवून आपला शब्द पाळला. विद्यापीठाची स्थापना २३ ऑगस्ट १९५८ रोजी करण्यात आली. नंतरच्या काळातही स्वामीजींनी विद्यापीठाच्या विकासासाठी मोलाचे मार्गदर्शन आणि सहकार्य केले. स्वामीजी आणि यशवंतराव चव्हाण यांच्या विद्यापीठ निर्मिती मधील आणि विकासातील योगदाना बद्दल विद्यापीठाने त्यांना डी लिट पदवी देवून त्यांचा गौरव केला.¹⁷

ग्रामीण भागात दर्जेदार उच्च शिक्षण उपलब्ध व्हावे यासाठी स्वामीजींनी प्रचंड मेहनत घेतली. अनेक चांगले प्राध्यापक-शिक्षक जमविले. शिक्षक प्राध्यापकाची निवड करताना स्वामीजी विषय तज्ज्ञता तर पाहत असत, पण त्याही पेक्षा त्यांच्या जवळ सामाजिक बांधिलकी आहे काय याची चाचपणी करीत. शिक्षण संस्थांचा खर्च काटकसरीने चालावा यासाठी ते दक्ष असत.

मुलींच्या शिक्षणाची त्यांना विशेष आस्था होती. अंबाजोगाई आणि नांदेड येथे मुलींच्या शिक्षणाचे अनेक प्रयोग त्यांच्या मार्गदर्शन आणि प्रेरणेतूनच झाले. मुलींना मोफत शिक्षण देण्याचा नांदेडच्या महाविद्यालयातील प्रयोग लक्षात घेण्यासारखा आहे.¹⁸ शिक्षणाची चांगली उर्जाकेंद्रे उभारण्याचे काम स्वामीजींनी केले, ज्याची प्रेरणा पुढे अनेक जणांना मिळाली. छ. संभाजी नगर (औरंगाबाद), सेलू, परभणी, बीड, लातूर, उमरी, गुंजोटी, वसमत, हिंगोली अशा अनेक ठिकाणी स्वामीजींच्या प्रेरणेतून आणि तत्कालीन स्वातंत्र्य सैनिक, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्या पुढाकारातून उच्च शिक्षण संस्था, शाळा, महाविद्यालये सुरु करण्यात आली. आयुष्याच्या उत्तरार्धात स्वामीजींनी पिठापूरम जवळ शांती आश्रम स्थापन केला. या आश्रमात चिंतन आणि लेखन कार्य त्यांनी केले. Peace या इंग्रजी मासिकातून त्यांनी आपले यावेळचे लेखन प्रकाशित केले. विज्ञान आणि अध्यात्म यांची सांगड घालण्याचे रामतीर्थ यांचे विचार त्यांना अधिक महत्वपूर्ण जाणवले. मानव जातीच्या हितासाठी विज्ञान आणि अध्यात्म यांची सांगड आवश्यक आहे. नसता मानवजात नष्ट होईल असे त्यांना वाटत होते. मानवजातीच्या हितासाठी कार्य करू इच्छिणाऱ्या देशभरातील तरुणांना या विचाराचे संस्कार

देण्यासाठी त्यांनी येथे “स्वामी रामतीर्थ इन्स्टिट्यूट ऑफ पीस” जयप्रकाशजींच्या हस्ते सुरु केले.

अशाप्रकारे स्वामीजींनी स्वातंत्र्योत्तर काळात- जातीय सलोखा, धार्मिक सद्भाव, अस्पृश्यता निर्मुलन आणि जातीयता विरोधी कार्य, शेतकरी, शेतमजूर यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आणि जनतेला भयमुक्त करण्यासाठी केलेले प्रयत्न, भाषावार प्रांतरचनेसाठी केलेले कार्य, भूदान चळवळ आणि सर्वोदयी आंदोलनासाठी दिलेले योगदान, खादी ग्रामोद्योगाच्या माध्यमातून निर्माण केलेले रचनात्मक आणि विधायक कार्य, संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीसाठी आणि गोवा मुक्ती साठी केलेले कार्य, देशाच्या संसदेत आणि हैद्राबाद येथील विधिमंडळातून केलेले कार्य, त्याच बरोबर शिक्षणाचा प्रसार प्रचार करण्यासाठी उभारलेले संरचनात्मक, संस्थात्मक कार्य हे प्रत्येक कार्य देशाच्या आणि समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी अतिशय मोलाचे सिद्ध झालेले असून आजही अनेकांना त्यातून प्रेरणा मिळते. उत्तरोत्तर सामिजींच्या कार्याची महती अधिक उजागर होत आहे. परंतु शासन आणि समाज पातळीवर त्याच्या विचार-कार्याची गांभीर्याने दखल घेणे नवसमाज निर्मितीसाठी आणि मानवतेसाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. नरेंद्र चपळगावकर, कर्मयोगी संन्यासी, मौज प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती दुसरी- २०११, पृष्ठ-२७८.
2. प्रकाश मेदककर, महाराष्ट्राचे शिल्पकार, स्वामी रामानंद तिथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रथम आवृत्ती-२००३, पृष्ठ- १०१.
3. नरेंद्र चपळगावकर, उपरोक्त, पृष्ठ-२७९.
4. दैनिक मराठवाडा २९ ऑक्टोबर १९४८.
5. प्रकाश मेदककर, उपरोक्त, पृष्ठ-१०३.
6. नरेंद्र चपळगावकर, उपरोक्त, पृष्ठ- ३३० ते ३३६.
7. नरेंद्र चपळगावकर, उपरोक्त, पृष्ठ- ३३०.
8. देऊळगावकर, प्रा. वि. पा. युगप्रवर्तक स्वामी रामानंद तीर्थ. प्रथम आवृत्ती . बेंगलोर: वृंदावन प्रिंटर्स आणि पब्लिशर्स, १९९५. पृष्ठ ५५.
9. नरेंद्र चपळगावकर, उपरोक्त, पृष्ठ- ३३६.
10. प्रकाश मेदककर, उपरोक्त पृष्ठ- १०९.
11. तत्रैव (ibid) पृष्ठ १४७.
12. तत्रैव (ibid) पृष्ठ १४७.
13. प्रकाश मेदककर, स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा शिक्षण विचार, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधन संस्था, औरंगाबाद, आवृत्ती प्रथम, २०१३,
14. तत्रैव (ibid) पृष्ठ ७५.
15. शिरीष खेडगीकर, विद्यापीठ स्थापनेचा इतिहास, दैनिक सकाळ, २३ ऑगस्ट २०२३
16. प्रकाश मेदककर, स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा शिक्षण विचार, उपरोक्त, पृष्ठ- ७६.
17. शिरीष खेडगीकर, विद्यापीठ स्थापनेचा इतिहास, दैनिक सकाळ, २३ ऑगस्ट २०२३
18. प्रकाश मेदककर, महाराष्ट्राचे शिल्पकार, उपरोक्त, पृष्ठ- ११०.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्था एक अभ्यास

प्रा. डॉ. महेशकुमार नारायण मोटे

संशोधन मार्गदर्शक तथा समन्वयक

राज्यशास्त्र पदवी-पदव्युत्तर व संशोधन केंद्र

श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरूम ता. उमरगा, जि. धाराशिव ४१३६०५.

प्रस्तावना : भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास हा विविध संघर्ष, चळवळी आणि समाजात परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या घटनांनी भरलेला आहे. या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण घटना म्हणजे हैदराबाद मुक्तिसंग्राम होय. निजामशाहीच्या राजवटीखाली असलेल्या हैदराबाद संस्थानाने भारताच्या स्वातंत्र्याला मान्यता न देता स्वतंत्र राहण्याचा प्रयत्न केला. या हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा संघर्ष भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेचा एक महत्त्वाचा टप्पा बनला होता. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा केवळ राजकीय संघर्ष नव्हता, तर तो सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचेही प्रतीक होते. या संघर्षाने भारतीय संविधानाच्या मूल्य व्यवस्थेसाठी आवश्यक असलेल्या समानता, बंधुता, स्वातंत्र्य आणि न्याय या तत्वांना प्रोत्साहित केले. संविधानाच्या प्रस्तावनेत ज्या मूल्यांना प्राधान्य दिले गेले आहे, त्या मूल्यांच्या मूळ प्रेरणा या प्रकारच्या लढ्यांमधूनच पुढे आल्या आहेत. या संशोधनामध्ये हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा व्यापक अभ्यास करून भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्थेवर त्याचा कसा प्रभाव पडला याचा सखोल अभ्यासपूर्ण आढावा घेतला आहे. संघर्षामधील व्यक्ती, चळवळी आणि त्यातून घडलेल्या घटना यांचा अभ्यास केला आहे. त्याचप्रमाणे हैदराबाद संस्थानातील सामाजिक असमानता आणि त्यातून उद्भवलेल्या परिवर्तनशील विचारांची जोड भारतीय संविधानाच्या तत्वांशी कशी जोडली गेली, याचा शोध वस्तुनिष्ठ पद्धतीने घेतला आहे.

हे संशोधन ऐतिहासिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा आणि भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्थेचा परस्परसंबंध अधोरेखित करेल, तसेच वर्तमान समाजाला या संघर्षाच्या महत्त्वाची जाणीव करून देईल.

भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्था :

- संविधानाची उद्देशिका : भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेत समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या मूल्यांचा उल्लेख आहे, जे भारताच्या सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष व

लोकशाही प्रजासत्ताकाच्या आधारभूत तत्वांना अधोरेखित करतात.

- मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये : मूलभूत हक्क : व्यक्तीला स्वातंत्र्य, समानता व प्रतिष्ठेची हमी देणारे अधिकार.
- मूलभूत कर्तव्ये : नागरिकाने संविधानाचे पालन करणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे व इतरांचा सन्मान राखणे अपेक्षित आहे.
- सामाजिक न्याय : संविधानाने मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण, सामाजिक व आर्थिक विषमता कमी करण्याचे उपाय, महिला व बालकांचे संरक्षण यासाठी तत्वे निर्धारित केली आहेत.
- धर्मनिरपेक्षता : भारतात धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था आहे, जिथे सर्व धर्मांना समान वागणूक मिळते व कोणत्याही धर्माचे पालन अनिवार्य नाही.
- लोकशाही मूल्ये : संविधान भारतीय लोकशाही प्रणालीचे अधिष्ठान आहे. स्वातंत्र्य, समानता व बंधुता यावर आधारित राज्यव्यवस्था प्रस्थापित केली आहे.

हैदराबाद मुक्ती संग्राम व संविधानातील मूल्य व्यवस्थेतील संबंध :

हैदराबाद मुक्ती संग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा महत्त्वाचा भाग होता. १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरही निजाम शासित हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले नव्हते. निजामाने भारतात सामील होण्यास नकार दिल्याने तेथे स्वातंत्र्यसैनिकांनी आणि भारत सरकारने केलेल्या प्रयत्नांतून १९४८ मध्ये ऑपरेशन पोलोमार्फत हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले.

- संविधानातील मूल्य व्यवस्थेशी संबंध : हैदराबाद मुक्ती संग्राम भारतीय राज्यघटनेतील विविध मूलभूत तत्वांशी निगडित आहे.

- लोकशाही मूल्ये : हैदराबाद मुक्ती संग्राम हा लोकशाहीसाठीचा लढा होता. निजामाची राजवट ही

एकाधिकारशाही होती, तर भारताचे संविधान लोकशाही मूल्यांवर आधारित आहे. लोकशाहीच्या स्थापनेसाठी हा संग्राम महत्त्वाचा होता.

- १.२ समानता : निजामाच्या काळात हैदराबादमध्ये सामाजिक आणि धार्मिक असमानता होती. भारतीय संविधानाने सर्वांना समान अधिकार, समान न्याय आणि धर्मनिरपेक्षता प्रदान केली. हैदराबाद मुक्तीमुळे या मूल्यांची अंमलबजावणी होण्यास सुरुवात झाली.
- १.३ धर्मनिरपेक्षता : हैदराबादमध्ये निजाम मुस्लिम असूनही बहुतांश लोक हिंदू होते. निजामाच्या धार्मिक आधिपत्याविरुद्ध लोकांनी संघर्ष केला. भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार केला, ज्यामुळे सर्व धर्म समान मानले गेले.
- १.४ मानवी हक्क : हैदराबाद मुक्ती संग्राम हा मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी होता. निजामाच्या सैन्याने जनतेवर अत्याचार केले होते. भारतीय संविधानाने नागरिकांचे मूलभूत हक्क जसे की स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मानाचे जीवन यांची हमी दिली.
२. राष्ट्रीय एकात्मता : हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन होणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मतेचा विजय होता. भारतीय राज्यघटनेचा उद्देश भारताला एकसंध राष्ट्र बनवणे आहे आणि हा उद्देश हैदराबाद मुक्तीनंतर अधिक प्रभावीपणे साकार झाला.
३. गांधीवादी मूल्य व अहिंसा : हैदराबाद मुक्ती संग्रामात काही ठिकाणी अहिंसात्मक मार्ग अवलंबले गेले, ज्यामध्ये गांधीवादी तत्वांचे दर्शन घडते. हैदराबाद मुक्ती संग्राम आणि भारतीय राज्यघटनेतील मूल्यव्यवस्था यांचा संबंध हा लोकशाही, समानता, धर्मनिरपेक्षता, मानवी हक्क आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांसारख्या तत्वांवर आधारित आहे. हा संग्राम भारतीय संविधानाच्या आदर्शांना प्रत्यक्षात साकार करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल होते. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातून धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही मूल्यांची बीजे दिसून येतात. भारतीय संविधानाच्या तत्वांचा पाया हा अशा लढ्यांमध्ये सापडतो, जिथे व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता व न्याय यासाठी संघर्ष झाला होता. हैदराबाद मुक्ती संग्राम हा भारताच्या ऐक्याचा व लोकशाही मूल्यांची स्थापना करण्याचा महत्त्वाचा टप्पा होता. त्याच वेळी भारतीय संविधान ही मूल्यव्यवस्था सार्वभौमतेचे व सामाजिक समतेचे प्रतीक आहे, जी देशाच्या प्रगतीसाठी मार्गदर्शक ठरतात.

भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्थेचा संक्षिप्त परिचय :

भारतीय संविधान ही भारताच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेची मूलभूत चौकट प्रदान करणारी एक महत्त्वाची मार्गदर्शक कागदपत्रे आहेत. भारतीय संविधानात मूल्यव्यवस्थेला प्राधान्य देण्यात आले आहे, ज्यामुळे भारतातील विविधतेला एकसंधतेत बांधण्याचे काम केले गेले आहे. या मूल्य व्यवस्थेचा परिचय खालीलप्रमाणे आहे.

१. लोकशाही मूल्ये : भारतीय संविधान लोकशाही प्रणालीची स्थापना करते, ज्यामध्ये लोक हे सर्वोच्च सत्ता असतात. सार्वभौमत्व, निवडणूक प्रक्रिया, लोकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण आणि लोकप्रतिनिधींच्या जबाबदाऱ्या या लोकशाही मूल्यांमध्ये येतात.
२. समता : संविधान सर्व नागरिकांना समानतेचा हक्क प्रदान करते. जात, धर्म, लिंग, भाषा किंवा प्रादेशिक भेदभावाशिवाय सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे, हे या मूल्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. अनुच्छेद १४ ते १८ या समतेच्या हक्कांवर भर देतात.
३. स्वातंत्र्य : भारतीय संविधान प्रत्येक व्यक्तीला विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, धर्म आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य प्रदान करते. हे अधिकार अनुच्छेद १९ ते २२ मध्ये सुरक्षित आहेत.
४. न्याय : संविधान सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाचा आधार ठेवते. प्रास्ताविकेतील न्याय हा शब्द सर्व नागरिकांच्या हितासाठी काम करण्याची हमी देतो.
५. धर्मनिरपेक्षता : भारतीय संविधान भारताला धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र घोषित करते. याचा अर्थ राज्य कोणत्याही धर्माचे समर्थन करत नाही किंवा विरोध करत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला आपला धर्म पाळण्याचा हक्क आहे.
६. एकात्मता आणि सार्वभौमत्व : संविधान भारताच्या एकात्मतेला प्रोत्साहन देते आणि सार्वभौमत्वाचे रक्षण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. देशाची अखंडता टिकवण्यासाठी संविधान कठोर पावले उचलण्याची हमी देते.
७. बंधुता : भारतीय संविधान सामाजिक सलोखा आणि बंधुत्व टिकवून ठेवण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. हे मूल्य विशेषतः सामाजिक भेदभाव आणि अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनावर भर देते.
८. वैज्ञानिक दृष्टीकोन आणि मानवी मूल्ये : संविधान नागरिकांना वैज्ञानिक दृष्टीकोन, मानवतावादी दृष्टिकोन आणि सुधारक वृत्ती विकसित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.
९. संघीय मूल्ये : भारत संघराज्यीय प्रणालीवर आधारित आहे, ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारे एकत्र कार्य करतात. हे मूल्य व्यवस्थापन, शक्तीवाटप आणि समन्वयावर भर देते.

भारतीय संविधानातील मूल्ये केवळ कायद्याच्या चौकटीत मर्यादित नाहीत, तर ती सामाजिक व राजकीय जीवनातील दिशा ठरवण्याचे साधन आहेत. या मूल्यव्यवस्थेने भारताला स्थैर्य, प्रगती आणि एकता यांचे एक उत्तम उदाहरण दिले आहे.

संशोधनाचा हेतू :

१. इतिहासाचा अभ्यास : हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या ऐतिहासिक घटनांचा आणि त्यातील महत्त्वपूर्ण नेत्यांचा अभ्यास करणे.
२. सामाजिक परिणाम : या संग्रामाने हैदराबाद संस्थानातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीवर केलेल्या परिणामांचा आढावा घेणे.
३. भारतीय संविधानाशी नाते : हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व भारतीय संविधानातील मूल्यव्यवस्थांमधील परस्परसंबंध शोधणे.
४. लोकशाही व समता : मुक्तिसंग्रामाने लोकशाही, समानता व बंधुत्व यांसारख्या मूल्यांवर कसा प्रभाव टाकला, हे स्पष्ट करणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. ऐतिहासिक प्रक्रिया समजून घेणे : हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा कालखंड, त्यातील संघर्ष व भारतीय संघराज्यात विलिनीकरणाची प्रक्रिया अभ्यासणे.
२. संविधानातील मूल्यांची मांडणी : भारतीय संविधानातील लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, न्याय व धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांची मांडणी समजून घेणे.
३. सांस्कृतिक व राजकीय एकात्मता : मुक्तिसंग्रामाने भारतीय एकात्मता व राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला कशी चालना दिली, हे समजून घेणे.
४. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीवर परिणाम : हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा भारताच्या आधुनिक राजकीय व्यवस्थेवर कसा प्रभाव पडला, याचा अभ्यास करणे.
५. सध्याच्या परिप्रेक्ष्याचा अभ्यास : या संघर्षाची सध्याच्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितीत उपयोगिता तपासणे.

प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग :

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्थेचा संबंध समजून घेण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोत महत्त्वाची ठरतात.

स्वतंत्र भारतातील हैदराबादच्या विलिनीकरणाची गरज :

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्थेचा संबंध समजून घेण्यासाठी भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील तसेच स्वातंत्र्यानंतरच्या घटनांवरील विचार करणे महत्त्वाचे आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम :

१. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र भारतात समाविष्ट होण्यास नकार देत होते. निजाम, जो मुस्लिम समाजाचा प्रतिनिधी होता, हिंदूबहुल प्रजेला स्वतंत्र भारतात जाण्यापासून रोखत होता.
२. मुक्तिसंग्रामाचा प्रारंभ : हैदराबादमध्ये हिंदू बहुसंख्य प्रजा होती. भारतीय लोकांचे नेतृत्व करणाऱ्या नेतृत्वाने संस्थानात प्रजासत्ताक प्रशासन आणण्याची मागणी केली. रझाकार या निजामच्या खासगी लष्करी दलाने हिंसाचार सुरू केला, ज्यामुळे प्रजेला संघर्ष करावा लागला.
३. भारतीय सरकारचा हस्तक्षेप : सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी १९४८ मध्ये ऑपरेशन पोलो च्या माध्यमातून हैदराबाद संस्थानावर सैनिकी कारवाई केली. यामुळे हैदराबाद भारतात विलीन झाले.

भारतीय संविधानातील मूल्यव्यवस्था :

१. प्रजासत्ताक मूल्ये : संविधान प्रजासत्ताक विचारसरणीवर आधारित आहे. सर्वांना समान हक्क आणि सत्तेत सहभागी होण्याचा अधिकार आहे. हैदराबादमध्ये निजामशाहीचा अंत करून भारतीय प्रजासत्ताकात त्याचा समावेश केला गेला.
२. समानता आणि सामाजिक न्याय : हैदराबाद मुक्तिसंग्राम सामाजिक न्यायाचा लढा होता. बहुजन समाजावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध हा संघर्ष होता. भारतीय संविधानाने समानता, धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक न्याय यांना प्राधान्य दिले.
३. राष्ट्रीय एकात्मता : भारतीय संविधानाचा प्रमुख उद्देश राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित करणे आहे. हैदराबादचे विलिनीकरण राष्ट्रीय ऐक्य आणि अखंडतेसाठी अत्यावश्यक होते.

हैदराबाद विलिनीकरणाची गरज :

१. प्रादेशिक अखंडता : हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राहिले असते, तर भारताची प्रादेशिक एकात्मता धोक्यात आली असती. त्यावेळी इतर संस्थानांना स्वतंत्र राहण्याचा प्रयत्न करण्याची प्रेरणा मिळाली असती.
२. सामाजिक शांतता : रझाकारांच्या अत्याचारांमुळे प्रजा त्रस्त होती. भारतीय सैनिकी हस्तक्षेपामुळे शांतता प्रस्थापित झाली.
३. संविधानाचा अंमल : भारतीय संविधानाची उद्दिष्टे, विशेषतः धर्मनिरपेक्षता, समानता आणि न्याय यांचा विस्तार हैदराबाद संस्थानात करता आला. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा फक्त एका संस्थानाच्या विलिनीकरणाचा विषय नव्हता, तर तो भारतीय संविधानातील मूल्यव्यवस्था समानता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता व एकात्मता प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक होता. या

प्रक्रियेमुळे भारत एकसंघ व सार्वभौम राष्ट्र म्हणून उभा राहिला.

राज्यातील सामाजिक व सांस्कृतिक बदल :

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्थेचा संबंध हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा महत्त्वाचा भाग होता. निजामाच्या रियासतीत सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या दडपशाहीचा सामना करणाऱ्या जनतेने स्वातंत्र्य व समतेसाठी संघर्ष केला. या लढ्याचा आणि भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्थेचा संबंध असा समजता येतो की, मुक्तिसंग्रामाने भारतीय समाजातील समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांना अधोरेखित केले.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे

१. फ्यूडल व्यवस्थेचा अंत : निजामाच्या राजवटीत शेतकरी, कामगार आणि मागासवर्गीयांवर आर्थिक व सामाजिक अन्याय होत होता.
२. धार्मिक व सांस्कृतिक भेद : निजामाच्या राजवटीत हिंदूबहुल समाजावर अन्याय होत असल्यामुळे समानतेसाठी लढा दिला गेला.
३. सामाजिक सुधारणांचे महत्त्व : मुक्तिसंग्रामाने महिलांचे हक्क, शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांसाठी महत्त्वाचा संदेश दिला.

भारतीय संविधानातील मूल्यव्यवस्था :

१. समानता : जात, धर्म, लिंग, आर्थिक परिस्थिती यामध्ये कोणताही भेदभाव न करता सर्व नागरिकांना समान अधिकार.
२. स्वातंत्र्य : विचार, अभिव्यक्ती, धर्म आणि उपजीविकेचे स्वातंत्र्य संविधानाने दिले आहे.
३. बंधुता : सर्व नागरिकांमध्ये बंधुता वाढवण्यावर संविधानाने भर दिला आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व संविधानाचा संबंध:

१. सामाजिक न्याय : हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाने मागासवर्गीय, दलित आणि शोषित घटकांसाठी न्याय मिळवून दिला, जो संविधानाच्या सामाजिक न्यायाच्या तत्वाशी जुळतो.
२. धर्मनिरपेक्षता : निजामाच्या राजवटीत धार्मिक भेदभाव होता; भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेला प्राधान्य दिले.
३. संघीय एकात्मता : हैदराबाद रियासत भारतात विलीन झाल्यामुळे भारतीय संघराज्य मजबूत झाले.

राज्याच्या सामाजिक व सांस्कृतिक बदलांवर परिणाम :

१. शिक्षण आणि प्रबोधन : हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामुळे शिक्षणाचा प्रचार झाला आणि सामाजिक जागृती निर्माण झाली.
२. संस्कृतीचे जतन : विविधतेने भरलेल्या राज्यात सांस्कृतिक एकात्मता वाढली.
३. महिला सक्षमीकरण : मुक्तिसंग्रामाने महिलांच्या स्वातंत्र्य व हक्कांच्या चळवळीला चालना दिली. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व भारतीय संविधानातील मूल्यव्यवस्थेमध्ये सुसंगती आहे. या संघर्षाने भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट मूल्यांसाठी मार्ग तयार केला, ज्यामुळे राज्यात सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती साधली गेली.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व भारतीय संविधानातील मूल्य व्यवस्था या विषयावरील निष्कर्ष :

१. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे महत्त्व : हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील महत्त्वाचा टप्पा आहे. निजामाच्या राजवटीत असलेल्या सामाजिक व आर्थिक विषमतेविरुद्ध ही लढाई होती. भारतीय एकात्मतेच्या उद्दिष्टांसाठी हा संग्राम निर्णायक ठरला.
२. भारतीय संविधानातील मूल्यव्यवस्था : भारतीय संविधानाने समानता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधुता यासारख्या मूल्यांना मान्यता दिली आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाने संविधानातील समावेशकता व लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत भूमिका घेतली. या संग्रामाने स्थानिक लोकांच्या हक्कांसाठी केलेल्या संघर्षाला न्यायाची चौकट प्रदान केली.
३. सामाजिक पुनर्रचना : जातीयवाद, धार्मिक भेदभाव व आर्थिक शोषणावर विजय मिळवण्यासाठी मुक्तिसंग्राम प्रेरणादायक ठरला. भारतीय संविधानाने या समस्यांवर प्रभावी उपाययोजना सुचवल्या आहेत.
४. राजकीय स्थैर्य व लोकशाहीचा पाया : हैदराबाद संस्थानाचे भारतात विलिनीकरण हे राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी महत्त्वाचे पाऊल होते. संविधानातील संघराज्यात्मक संरचनेमुळे अशा विलिनीकरणानंतर लोकशाही अधिक मजबूत झाली.

शिफारशी :

१. शैक्षणिक अभ्यास व संशोधन : हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि भारतीय संविधान यांचा शैक्षणिक अभ्यास अधिक सखोल व्हावा. विद्यापीठ स्तरावर या विषयावर स्वतंत्र अभ्यासक्रम व संशोधन प्रकल्प तयार करावेत.
२. सामाजिक प्रबोधन : संविधानातील मूल्यांची माहिती समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचवण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करावेत. हैदराबाद

- मुक्तिसंग्रामातील नेतृत्व व त्यांच्या योगदानाचे विशेष प्रदर्शन व परिषदांचे आयोजन करावे.
३. मूल्यव्यवस्थेचा प्रचार : संविधानातील समता, न्याय व बंधुत्व या मूल्यांचा प्रचार करण्यासाठी शाळा, महाविद्यालये व सामाजिक संघटनांनी सक्रिय सहभाग घ्यावा.
४. ऐतिहासिक स्मृतींचे जतन : हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाशी संबंधित ठिकाणे व वास्तूंचे संरक्षण करावे व त्यांचे स्मारक म्हणून रूपांतर करावे. संग्रामातील महत्त्वाच्या घटनांवर आधारित माहितीपट व साहित्य तयार करावे.
५. धर्मनिरपेक्षतेचा आग्रह : भारतीय संविधानाच्या धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांना अधिक बळकटी देण्यासाठी सर्व स्तरांवर सहिष्णुता आणि विविधतेचा आदर वाढवावा.
६. राजकीय व सामाजिक धोरणे : भूतकाळातील संघर्षामधून धडे घेत, सामाजिक समता व न्यायासाठी धोरणे अधिक प्रभावी बनवावीत. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील योगदानाने प्रेरित होऊन स्थानिक प्रशासन व लोकशाही मूल्यांचा प्रचार व प्रसार करावा. या संशोधनातून सामाजिक न्याय, एकात्मता आणि लोकशाहीचे महत्त्व स्पष्ट होते, तसेच भारतीय संविधानाने दिलेल्या मूल्यांचे व्यापक स्वरूपही समजते.

संदर्भसूची :

१. स्वामी रामानंद तीर्थ, हैदराबाद मुक्तिसंग्राम : एक ऐतिहासिक अभ्यास, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, १९५०, प्रथम आवृत्ती
२. प्रो. बी. एस. लांडे, हैदराबादचा मुक्तिसंग्राम आणि भारतीय संविधान, साहित्य अकादमी रवींद्र भवन, फिरोजशाह रोड, नवी दिल्ली, १९९८, द्वितीय आवृत्ती
३. डॉ. पी. वाय. देशमुख, हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे योगदान, १९७५, प्रथम आवृत्ती
४. प्रो. एम. एन. राव, हैदराबादचा विलिनीकरण आणि संविधान, २००५, तृतीय आवृत्ती
५. गोविंदभाई श्रॉफ, हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील मराठवाड्याचे योगदान, स्मार्ट प्रेस, औरंगाबाद १९६०, प्रथम आवृत्ती
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारतीय संविधान : मूल्य आणि तत्त्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रचनावली प्रकाशन समिती, मुंबई, १९५५, प्रथम आवृत्ती
७. प्रो. एस. आर. शंकरन, हैदराबादचा इतिहास आणि संविधानिक मूल्ये, सागा प्रकाशन, हैदराबाद, २०१०, प्रथम आवृत्ती

हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे नेतृत्व व भूमिका

प्रा.डॉ.सोनटक्के रमेश शंकरराव

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना: हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम म्हणजे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वपूर्ण आणि निर्णायक टप्पा होता. निजामशाहीच्या राजवटीत असलेल्या हैदराबाद संस्थानाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी विविध समाजघटकांनी मोठा लढा दिला. या संग्रामात महिलांनीही आपले महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी केवळ परंपरागत भूमिका निभावल्या नाहीत, तर लढ्याचा सक्रिय भाग बनून ऐतिहासिक ठसा उमटवला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात हैदराबाद संस्थानावर निजामशाहीचे राज्य होते. येथे धार्मिक व सामाजिक शोषणाला बळी पडलेल्या जनतेची अवस्था खूपच दयनीय होती. विशेषतः महिला ही दुहेरी अन्यायाची शिकार होती. सामाजिक शोषण आणि निजामशाहीचा दडपशाही. अशा परिस्थितीत महिलांनी आपली ओळख प्रस्थापित करत स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांचे योगदान विविध स्वरूपात होते. अनेक महिलांनी राजकीय जागृतीसाठी सभा, मेळावे आणि प्रचार सभा घेतल्या. त्यांनी आपल्या भाषणांमधून समाजाला प्रेरणा दिली. समाजामध्ये राजकीय जागृती निर्माण केली. तर काही महिलांनी सशस्त्र लढाईत भाग घेतला. त्यांनी आपले कुटुंब, घरदार सोडून क्रांतिकारक गटांमध्ये सामील होऊन निजामशाहीविरोधात संघर्ष केला. अनेक महिलांनी समाजातील अंधश्रद्धा, जातीय भेदभाव, आणि लैंगिक असमानता याविरुद्धही आवाज उठवला. त्यांनी स्त्रियांमध्ये शिक्षण आणि स्वावलंबनाची चळवळ सुरू केली. स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे सांस्कृतिक योगदानही महत्त्वपूर्ण आहे. महिलांनी गाणी, कविता, आणि नाटकांच्या माध्यमातून समाजाला प्रेरित केले. त्यांच्या रचनांमधून स्वातंत्र्याचा संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवला. त्यामध्ये काही महत्त्वाच्या महिला नेत्यांचे योगदान आहे. हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामात महिला नेत्यांनी विशेष कामगिरी बजावली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने सरीदासाई यांनी महिलांना संघटित करून त्यांच्या मनामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला, अंजुमन तरक्की ए निस्वानया संघटनेच्या माध्यमातून महिलांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यात आले, झरीन ताज यांनी महिलांना राजकीय चळवळीत सामील होण्यासाठी प्रोत्साहित

केले. हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांनी अनेक त्याग केले. काहींनी आपल्या जीवाची आहुती दिली, तर काहींनी कारावासाचा सामना केला. त्यांनी अत्यंत कठीण परिस्थितीत आपल्या हक्कांसाठी व देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी बलिदान दिले.

संशोधन लेखाचे उद्देश

1. हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे नेतृत्व अभ्यासणे.
2. हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे कार्य व भूमिका अभ्यासणे.

तथ्य संकलन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. यात मुख्यत्वे संदर्भ ग्रंथ, लेख, पुस्तके, प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य, वेबसाईट ई. चा वापर केला आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता. त्या मानाने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात महिलांचा सहभाग कमी होता, असे म्हटले जाते पण त्या अगोदर निजाम राज्यातील स्त्रियांची परिस्थिती किती दयनीय होती, हे पाहिले पाहिजे. दिवसा लूट करणे, खून करणे, स्त्रियांवर बलात्कार करणे यांमुळे स्त्रिया घराबाहेर पडत नव्हत्या. आपल्या कोणत्या समस्या आहेत, त्या कशा मांडायच्या आणि सोडवण्यासाठी काय करावे लागेल अशा प्रकारचा विचार करावयाची शक्ती व्यक्तीला शिक्षणातून मिळत असते, पण हैदराबाद संस्थानात सामान्य जनतेला शाळाच उपलब्ध नव्हत्या म्हणून स्त्रियांच्या प्रश्नांवर/समस्यांवर कोणी विचार करत नव्हते. समाजात अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा यांचे स्तोम खूप मोठ्या प्रमाणात होते. चारही बाजूंनी कोंडी होती, घुसमटे हाती. त्यामुळे स्त्रियांनी स्वातंत्र्यसंग्रामात सक्रीय उतरण्याबाबत साशंकता होती. इतक्या प्रतिकूल परिस्थितीतही काही स्त्रिया पुढे आल्या आणि पुरुषांच्या बरोबरीने हैदराबाद संग्रामात ह्या सहभागी झाल्या. त्यांच्या या सहभागाची दखल घ्यावीच लागेल. स्त्रियांच्या सहभागाबद्दल आपल्याला दोन प्रकारे लिहिता येईल. एक स्त्रियांचा सामूहिक सहभाग, यात

अधिवेशनात भाग घेणे, सत्याग्रह करणे, प्रभातफेऱ्या काढणे, पत्रके वाटणे, कार्यकर्त्यांना निरोप देणे, साराबंदी, जंगल सत्याग्रहात भाग घेणे दुसऱ्या प्रकारात व्यक्तिगत पातळीवर शस्त्रास्त्रांची ने-आण करणे, गावाचे संरक्षण हातात शस्त्र घेऊन करणे. याशिवाय सरहद्दीवर जी कॅम्प होती तेथे राहून कार्यकर्त्यांनी जेवण तयार करणे यांसारख्या निरनिराळ्या कामांमुळे स्त्रियांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरतो.थेरबन येथील महिलांनी आपल्या गावाचे संरक्षण केले तर हैदराबाद येथे आपल्या वाड्यात सौ. विमलाबाई मेलकोटे, नांदापूरकर, सौ. उषा पांगरीकर यांनी तिरंगा फडकावला. अनेक ठिकाणी सामूहिक सत्याग्रह केले. परभणी जिल्हा कचेरीवर १०० महिलांनी मूक मोर्चा नेता आणि एक दिवस उपोषण केले. उपोषणापूर्वी कु. शांता पेडगावकर, सौ. मथुराबाई औढेकर, सी. सरस्वतीबाई, पराडकर, सौ. मालतीबाई, सौ. प्रयागबाई वांगीकर, कु. विमल, विनोदिनी, सी. सुभद्राबाई कदम, सी. शांताबाई घाटगे, सौ. शांता मोरे महिलांनीरझाकारांच्या अत्याचारांचा निषेध करणारे एक निवेदन निजामाचे पंतप्रधान लायक अली यांना पाठविले होते.विजयेंद्र काबरा व राजकुंवर काबरा यांनी निजामी हद्दीतील गावे स्वतंत्र करून लोकशाही पद्धतीचे शासन अंमलात आणले आणि पोलीस कारवाईपर्यंत टिकवून ठेवले. राजकुंवर काबरा यांनी राष्ट्र सेवादलाच्या महिला शाखा उघडून महिलांना संघटीत केले. शिवणकाम करणाऱ्या महिला कामगारांची संघटना स्थापन केली. गोवर्धन सराळ्याचे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी, हैदराबाद संस्थानाबाहेरून, शस्त्रास्त्रे ने-आण करण्यासाठी अनेक तरूण कार्यकर्ते तयार केले. त्यांना शस्त्रास्त्रे चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले. हैदराबाद नवजीवन मंडळाची सदस्या करूणाताई चौधरी यांनी निजामविरोधी आंदोलनात भाग घेतला. गिरणी कामगार संघटना स्थापन केली.

राष्ट्रसेवा दलाच्या महिला शाखा निर्माण झाल्या

हैदराबाद राष्ट्रसेवा दलाच्या महिला शाखा ठिकठिकाणी उघडून राजकुंवर काबरा यांनी महिलांना संघटीत व जागृत करण्याचे काम केले. सुशिलाताई दिवाण यांनी १९४२ मध्ये लातूरला मुलींसाठी शाळा सुरू करून स्त्रीशिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. महिलांमध्ये वैचारिक जागृती करण्याच्या हेतूने महिला मंडळाची स्थापना केली. कामगारांची संघटना स्थापन महिला सत्याग्रहींची संख्या वाढविली.

पत्रके तयार करणे, छापणे व वाटणे या कामातही महिलांचा सहभाग

निजामविरोधी वातावरण निर्मितीसाठी व समाजात जागृती घडवून आणण्यासाठी पत्रकाचा मजकूर तयार करणे, गुप्तपणे छापून घेणे, लोकांत वाटणे ही कामे तसे पाहता क्षुल्लक पण

जोखमीची कामे महिलांनी केली. कुसुमताई जोशी यांचे घर म्हणजे बुलेटिन्स छापण्यासाठी अतिशय आदर्श सोय असलेले ठिकाण होते. हॅडप्रेस चालविण्याची जबाबदारी कुसुमताई यांची होती. रात्री गुप्तपणे छपाई करून ती पत्रके योग्य त्या मंडळींना नेवून देणे हे काम त्यांचेच होते. ताराबाई परांजपे, प्रतिभाताई, मंगलाताई बर्दापूरकर आणि त्यांच्या काही मैत्रिणी, हैदराबादला सुरुवातीला झेंडे वाटणे, पत्रके वाटणे, सायक्लोस्टाईलवर पत्रके काढण्याचे काम करित होत्या. कुसूम हमीने, शरयू अपसिंगेकर, काशी मराठे, 'शीकला बाम, कालिंदी देशपांडे, सुशीला कुंडे, सरस्वतीबाई, चंदाताई जोशी, आशाताई वाघमारे यांनी सुरुवातीला पत्रके वाटून आंदोलनाला पोषक वातावरण तयार करण्याचे काम केले. त्यांनी निजामाविरुद्ध जनजागृती करण्यात फार मोठा हातभार लावला आहे.

जंगल सत्याग्रहातही महिलांचा सहभाग

मराठवाड्यात २५ ठिकाणी जंगल सत्याग्रह झाले. त्यामध्ये शिंदी, मोह, ताड व सागाची झाडे तोडण्यात आली. औरंगाबाद जिल्ह्यातील 'लाडसांगवी' व जालना जिल्ह्यातील भोकरदन तालुक्यातील 'कोलता टाकळी' याठिकाणी मोठे जंगल सत्याग्रह झाले. यात दगडाबाई शेळकेनी पुढाकार घेतला होता.परभणी जिल्ह्यात 'कांडली' या गावी जंगल सत्याग्रह झाला. यात १,५०० सत्याग्रही ह्या स्त्रिया होत्या. कंधार येथील जंगल सत्याग्रहात १२३ स्त्रियांनी भाग घेतला. लोहरा गावी निजामी लेव्ही अधिकारी वसुलीला आल्यावर त्यांच्यावर शेणाचा भडीमार केला.

शस्त्रास्त्रे ने-आण करण्यात महिलांचे योगदान

सुरुवातीला अहिंसक असलेला हा लढा निर्णायक अवस्थेकडे वळू लागताच हळूहळू आक्रमक बनू लागला. सरहद्दीवर सशस्त्र कॅम्पस उभारले. या कॅम्पमध्ये कार्यकर्त्यांना शस्त्र चालविण्याचे शिक्षण देण्यात येई. याशिवाय संस्थानाबाहेरून शस्त्रे आणणे, नियोजित जागेवर पोहचविणे यासारखी कामे महिला करू लागल्या. यात सौ. गीताबाई चारठाणकर, तारा परांजपे, तुंगा बेगुर्लीकर, राजकुंवर काबरा, कु. कुसुम जोशी, चंदा जरीवाला, कमलाबाई चाकूरकर यांसारख्या कितीतरी ज्ञात-अज्ञात स्त्रियांनी जीवावर जोखीम पत्करून शस्त्रास्त्रांची ने-आण करून या संग्रामातील आपला वाटा उचलला.या मुक्तिलढ्याच्या काळात पुरुषांना जेथे आपापल्या गावात व भागात मोकळेपणाने हिंडणे, फिरणे, सार्वजनिक कार्य करणे अवघड होते, तेथे स्त्रियांनी कॅम्पवर शस्त्रास्त्रे पुरवण्याचे अवघड कार्य केले. शस्त्र आणण्यासाठी मराठवाड्याबाहेर जावेलागत असे. तुंगा बेगुर्लीकर सोलापूर, कलकत्याला शस्त्रे आणावयास जात. गोवर्धन सराळाला लागणारी सर्व शस्त्रे तुंगा बेगुर्लीकर व राजकुंवर काबरा

यांनी पुरवली होती. गीताबाई मुंबई, मनमाडहून शस्त्रे घेऊन येत. या स्त्रियांच्या घरी त्यांचे वडील किंवा भाऊ या मुक्तिलढ्यात उतरले असल्यामुळे त्यांना या लढ्याबद्दल थोडी फार माहिती होती, पण या लढ्यात अशा काही स्त्रियांनी भाग घेतला ज्यांच्या घरी कोणीही पुरुष शिकलेले नव्हते, अथवा मुक्तिलढ्यात त्यांनी सहभाग घेतलेला नव्हता; तरीही या मुक्तिलढ्यात त्या स्त्रियांनी आपला सक्रीय सहभाग नोंदविला. कळमनुरीतील आदिवासी समाजाच्या रामेश्वरतांडा येथील हुतात्मा आनंदा मच्छा राठोड यांची पत्नी लक्ष्मीबाई आनंदा या महिलेने आपल्या पतीच्या खांद्याला खांदा लावून रझाकारांबरोबर झुंज दिली. कॅम्पवर शस्त्रे पुरवठा केला. याशिवाय दरूबाई दत्तु, गंगाबाई राधो यांनी अत्यंत मोलाची कामगिरी येथे केलेली आहे. हिंगोली जिल्ह्यात दलित स्त्रियांनी या मुक्तिलढ्यात फार मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला.

रणरागिनी दगडाबाई शेळके

स्त्रियांचा सहभाग हा केवळ पत्रके वाटणे, प्रभात फेरी काढणे, शस्त्रास्त्रांची ने-आण करणे एवढाच नव्हता तर अनेक स्त्रिया रणरागिनी म्हणून ओळखल्या गेल्या. यातील एक म्हणजे स्वामीजी तिचा उल्लेख 'मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाई' म्हणून करित त्या दगडाबाई शेळके होत. दगडाबाईंनी रेल्वेचे रूळ उखडले, पोलीस चीक्या जाळल्या, रझाकार छावण्या उद्ध्वस्त केल्या, बंदूक घेऊन रझाकारांशी लढल्या. कॅम्पमध्ये जाऊन शस्त्रास्त्र चालविण्याचे प्रशिक्षण घेणारी ती एकमेव महिला. आपल्या गावात कोलता-पिंपळगावचा कॅम्प त्यांनी उघडला होता. शाळेत कधीही गेल्या नाहीत तरीही आपण काहीतरी केले पाहिजे, अशी जिद्द त्यांच्या अंगी होती. या लढ्यात भाग घेतल्यानंतर त्यांनी नवऱ्याला सांगितले की तुम्ही दुसरे लग्न करा मी आता तिरंगा लावूनच येणार. त्यांच्या नवऱ्याने दुसरे लग्न केले. आज आम्ही शेजाऱ्याकडे कोणी आजारी पडले किंवा रस्त्यावर एखादा अपघात झाला तर आपल्याला काय करायचे असे म्हणतो पणदगडाबाईंनी सर्वांसाठी आपल्या संसाराचा त्याग केला. यांची दखल आम्हाला घ्यावी लागेल.

महिला हुतात्मा गोदावरीबाई टेके

दगडाबाई लढून प्रसिद्धीस आल्यावर, लढता लढता वीरमरण पत्करणाऱ्या इट येथील कै. गोदावरीबाई टेके पहिल्या ज्ञात महिला हुतात्मा होय. रझाकारांशी लढा देताना त्यांना वीरमरण आले. आर्य समाजाचे प्रसिद्ध कार्यकर्ते किसन टेके हे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात काम करताना रझाकाराकडून गोळ्या घालून मारल्या गेले. पतीच्या हत्येची दुर्दैवी वार्ता समजताच गोदावरीबाई संतप्त झाल्या. वीरमरण आलेल्या पतीची पत्नी जशी वागावी तशाच त्या वागल्या! गोदावरीबाईंनी खुंटीवर

अडकवलेली पतीची रायफल हाती घेतली. त्यांनी शस्त्राला आणि पतीच्या स्मृतीला वंदन केले आणि म्हणाल्या की, पतीच्या हत्येचा बदला घेईन तरच खरी मालकीन शोभेन. रझाकारांनी घराला वेढा दिला तेव्हा कलेक्टर हैदरी जातीने हजर होता. रझाकारांनी गोळीबार सुरू केला तेव्हा गोदावरीबाईंनी घरातून गोळीबार करून अनेक रझाकारांना ठार मारले व बदला घेतला. रझाकार सैरभैर पळू लागले तेव्हा हैदरीने त्यांचे घर पेटवून देण्याचा हुकूम दिला. गोदावरीबाई वाड्यात कोंडल्या गेल्या. वाडा सर्व बाजूने पेटला. ज्वाला आकाशात झेपावू लागल्या. आतून होणारा गोळीबार थांबला आणि गोदावरीबाई अंतर्धान पावल्या. स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात आणखी एक नाव सोनेरी अक्षरात कोरले गेले. पती किशनराव टेके, मुलगा माधवराव टेके त्यांच्या बरोबर पराक्रमाची शर्थ करून मृत्यूला मिठी मारणारी धन्य ती महिला.

हैदराबाद मुक्तिलढ्यात शस्त्रधारी सहभाग

रणरागिनी दगडाबाई शेळके व हुतात्मा गोदावरीबाई टेके यांचे सोबतच शेळगीच्या त्रिवेणीबाई पाटलीन हातात बंदुक व कंबरेला तलवार खोंचून घोड्यावर स्वार होऊन मोहीमेवर निघत असत. वत्सलाबाई नाईक याही पुरुषी वेशात बंदुक घेऊन मोहीमेवर निघत असत. तर गुंजोटीच्या सोनुबाई पाटलीनीने तिला त्रास देणाऱ्या रझाकार जमादारास कोयत्याने पाठीवर, पोटावर व गळ्यावर सपासप वार करून कंठस्थान घातले. श्रीमती सुमित्राबाई वाघमारेंनीही हातात शस्त्र घेऊन रझाकारांचा सामना केला.

समारोप

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यावर सर्वकष अशा प्रकारचा अभ्यास व संशोधन होणे गरजेचे आहे. अलीकडच्या काळात अनेक संशोधकांनी या विषयावर लिखाण केलेले आहे. परंतु सर्वकष अशा प्रकारचे संशोधन व लिखाण अद्याप बऱ्याच पैलूवर अपेक्षित आहे. महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या विद्यापीठांनी विभागीय पातळीवर सूक्ष्मपणे या लढ्याचे संशोधन हाती घेतले तर देशाच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास समग्रपणे लिहिण्यास हातभार लागणार आहे. कारण हैदराबादचा लढा हा जनसामान्यांचा लढा होता व त्यात मराठवाड्यातील बहुसंख्य समाज सामील झाला होता. त्यामुळे या विषयास अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यापैकी महिलांचा सहभाग महत्त्वाचा असल्याने या विषयावर भर देण्यात आला. आतापर्यंत जे संशोधन झाले आहे ते सर्वव्यापी नाही. शिवाय विभागीय पातळीवरच्या संशोधनातून अद्याप लढ्याचे काही पैलू प्रकाशात येण्याचे राहून गेले आहेत. या पूर्वी या लढ्यावर उस्मानिया विद्यापीठातील इतिहास विभागाच्या प्रमुख सी. रेगानी यांचे संशोधन संक्षिप्त पण बोलके आहे. "हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील मराठवाड्यातील महिलांचा

सहभाग" या विषयावर व महिलांच्या सहभागावर प्रकाश टाकण्याच्या हेतूने व त्यांचे ऋणनिर्देश करण्याच्या हेतूने हे संशोधन पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यातील काही निष्कर्ष पुढील प्रमाणे देण्यात येत आहेत.

निष्कर्ष

हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांचे योगदान विसरता येणार नाही. त्यांनी नुसत्या मदतीच्या भूमिका निभावल्या नाहीत, तर स्वतःच्या कर्तृत्वाने संपूर्ण संग्रामाला नवा आयाम दिला. त्यांच्या प्रेरणादायी कार्यामुळेच आजच्या पिढीला समानतेचा संदेश मिळतो. महिलांचे योगदान हा भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचा अभिमानास्पद भाग आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. डॉ. कठारे, अनिल आणि डॉ. नगराळे, मराठवाड्याचा इतिहास, १९९९, कल्पना प्रकाशन, नांदेड.
2. कुलकर्णी, श्रीधर मोगलाईतला झुंजार सरदार, १९९७, बकुल प्रकाशन, परभणी.
3. कुंटे भ.ग. (संपा.)स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोष, महाराष्ट्र राज्य, मराठवाडा विभाग, १९४७. मुंबई.
4. गऊळकर, शिवाजी निर्मोही, १९८८, निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
5. डॉ. गायकवाड, नरेंद्र मराठवाड्यातील दलित चळवळ आणि हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम, १९९०, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
6. चपळगावकर, नरेंद्र कर्मयोगी संन्यासी, १९९९, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
7. डॉ. देव प्रभाकर (संपा.)हैदराबाद मुक्तिसंग्राम: स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मौखिक नोंदी, १९९९, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
8. देशपांडे, सुधीर मराठवाडा मुक्तिसंग्राम: एक मागोवा, १९९८, मराठवाडा मुक्तिसंग्राम महोत्सव समिती, औरंगाबाद.
9. डॉ. पराजपे, तारा सन्यस्त स्वातंत्र्य सेनानी पू. स्वामी रामानंद तीर्थ, १९९७, निर्मल प्रकाशन, नांदेड.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान: एक आढावा

डॉ. दीपक महादेव भारती

प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग व अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई.

अविनाश चंद्रकांत फुके

संशोधक, अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,
अंबाजोगाई, जिल्हा बीड.

प्रस्तावना- कोणत्याही क्षेत्रातील महिलांचे योगदान हा नेहमीच अध्ययनाचा विषय राहिला आहे. एका बाजूला जगाची महासत्ता बनू पाहणाऱ्या आपल्या देशातील महिलांच्या घरकामाचा (विना मोबदला) समावेश आजही राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमाप करताना विचारात घेतला जात नाही तर दुसऱ्या बाजूने आज महिला वेगवेगळ्या क्षेत्रात स्वतः ला सिद्ध करून देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात मोलाची भर टाकताना दिसतात. तर २०२३ मध्ये क्लाडिया गोल्डीन या एका महिलेने अर्थशास्त्रात दिलेले योगदान लक्षात घेवून त्यांना अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक देण्यात आले. हा एकूणच महिलांच्या योगदानाची दाखल घेण्याबाबत विरोधाभास जरी दिसत असला तरी महिलांचे सर्वच क्षेत्रातील योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे हे विसरता कामा नये. एकूणच महिलांच्या योगदानाबाबत इतिहासाची पाने उलटली असता इतिहासात पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांचे सर्वच क्षेत्रात योगदान असल्याचे पुरावे पाहण्यास मिळतात. देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील व हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांचे योगदान देखील उल्लेखनीय असल्याचे आढळते.

हैद्राबाद हे भारतातील तेलंगणा राज्याच्या राजधानीचे शहर आहे. मोत्यांचे शहर अशी या शहराची एकेकाळी ओळख होती. या शहराला समृद्ध ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि स्थापत्यकला वारसा असल्याने पर्यटनस्थळ म्हणून हे शहर नावारूपास आले आहे. हे शहर दख्खन पठारावरील उर्दू साहित्यिक शहर आहे. शहरात १९९० नंतर शिक्षण, माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती आणि जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रातील उद्योगधंद्यांची वाढ झाली दाक्षिणात्य भाषांतील चित्रपटनिर्मितीचे हैद्राबाद अग्रगण्य केंद्र आहे. शहराविषयी थोडेसे पण याचा इतिहास अग्रगण्य असाच आहे त्यातच हैद्राबाद या स्वायत्त राज्याची स्थापना १७२४ साली निजाम उल मुल्क यांनी केली. त्याच काळापासून आसफजाही निजामी राजवटीची सुरुवात झाली.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम धर्मनिरपेक्ष होता. उघड उघड कार्य करणारे काही स्वातंत्र्यसेनानी होते तर काही 'भूमिगत' राहून कार्य

करणारे होते. त्याचा ज्वलंत इतिहास अलीकडे काही अभ्यासकांनी पुस्तकरूपाने प्रकाशित केला आहे. त्याचा आढावा घेतला असता हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसने हे आंदोलन उभारले असल्याचे लक्षात येते. त्याला खंबीरपणे पंडीत नेहरु व सरदार पटेल यांचे सहाय्य व नियंत्रण होते. त्याची प्रेरणा स्वामी रामानंद तीर्थ (व्यंकटेश खेडगीकर: १९०३ - १९७२) यांच्यापासून घेतली. त्यांना 'कर्मयोगी संन्यासी' अशी उपमा लेखक न्या. नरेंद्र चपळगावकर यांनी लिहिलेल्या चरित्रग्रंथात दिली आहे हे चरित्र १९९९ साली प्रकाशित झाले आहे. याच काळात महिलांचा सहभाग अग्रगण्यच समजायला हरकत नाही.

महिलांची अर्धी शक्ती सहभागा विणा वाया जाते. ही स्त्रीशक्ती उपयोगात आली तर देशाचा दुप्पट विकास होईल', या म. गांधींच्या उक्तीला प्रतिसाद देऊन निजाम संस्थानातील शेकडो महिलांनी हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात उडी घेण्याचे धाडस केले आणि महिला पण पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढू शकतात हे त्यांनी त्यांच्या कर्तृत्वाने दाखवून दिले. सशस्त्र लढायाची तयारी तेव्हाच्या काळात आणि ते पण निजामाच्या विरुद्ध म्हणजे खूप धैर्याचे नि जोखमीचे काम होते. अशातच काही कर्तबगार आणि धाडसी स्त्रियांची संख्या त्यामानाने उच्च होती.

वेगवेगळी कामे करण्यास स्त्रिया त्यामानाने अग्रगण्यच होत्या पण त्या काळची परिस्थिती पाहता आणि हैद्राबाद संस्थानातील परिस्थिती पाहता लक्षात येते की बाहेरील ब्रिटिश हिंदुस्थानच्या तुलनेत येथील महिलांनी स्वतंत्र आंदोलनात भाग का घेतला नाही हे जसे उमजते तसेच ज्या महिलांनी परिस्थितीची तमा न बाळगता कार्य केले त्यांच्या धाडसा विषयी व त्यागी वृत्तीविषयी आश्चर्य वाटल्या वाचून राहत नाही. स्त्रीची होणारी विवंचना त्याकाळचा माजलेला जातिवाद आणि काही विशिष्ट व्यक्तींमुळे स्त्री जीवनात आलेले असंख्य अडचणींचे डोंगर या सर्व बाबीतूनही हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात स्त्रियांनी हिरीरीने आणि कसोशीने काम करण्याचे धैर्य दाखवले होते पण त्याकाळी असणारी मोगलाई आणि माजलेली जातीयता ही पुरुषांना काही नवखी नव्हती. पुरुषांनी

झेललेल्या जातीयतेला आणि विजागु वृत्तीला पुरुषांनी जे काही तोंड दिले होते तेच तोंड स्त्रियांनाही द्यावे लागले होते. बोकाळलेली मोगलाई आणि वाढलेली जातीयता यामुळे सर्वानाच संघर्षाचा सामना त्याकाळी करावा लागत होता मग हैदराबाद संस्थान त्यात कसे मागे राहिल. याच निजामी जुल्मतेतून स्त्री पण विवंचित राहिली नव्हती. त्याकाळी गावात एकटी स्त्री फिरणे म्हणजे विचारच करावयाचा नाही कारण निजामाच्या निजामी राजवटीखाली जगणे म्हणजे खूप जोखमीचे काम म्हणावयास हरकत नाही.

हैदराबाद स्वातंत्र्याच्या संग्रामाला इ.स. १९३७-३८ पासून सुरुवात झाली. लातूर येथील इ.स. १९३८ मधील महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन झाले तेथे महिलांचे संमेलन घेण्यात आले. या संमेलनाच्या अध्यक्षता सौ. काशिबाई किलोस्कर होत्या. त्यांनी त्यावेळी भाषणा दरम्यान बऱ्याच गोष्टींचा ऊहापोह केला होता आणि स्त्री कोणत्या ठिकाणी कमजोर होत चालली आहे तसेच तिच्या कमकुवत बाजूवर आपण काय काम करायला पाहिजे या सर्व गोष्टींचे सविस्तर पणाने विश्लेषण त्यांनी त्यांच्या भाषणादरम्यान केले होते आणि महिलांना किती सक्षमपणे लढायचं यासाठी मार्गदर्शन केले होते.

महिला परिषदेत काही ठराव पास केले गेले होते. यात साक्षरतेचा प्रसार करणे, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे, मुलींच्या शाळा तपासणीसाठी महिलांची नेमणूक करणे, आहिल्याबाई व झांशीची राणी जन्मदिन राष्ट्रीय सण म्हणून साजरा करणे, सार्वजनिक संस्थाना दान देण्यासाठी प्रयत्न करणे, मातृभाषेत शिक्षण, कायदेभंगाची तयारी, सत्याग्रह, स्वामीना चिटणीसपद, जबाबदार राज्य पध्दतीची मागणी इत्यादीचा समावेश असल्याचे आढळते

मुक्तिसंग्राम लढ्यात महिलांचा प्रत्यक्षपणे सहभाग-

या जनआंदोलनात महिला मेळावे, महिला परिषदा घेऊन स्त्रियांमध्ये जागृती करण्यात आली. साध्या ग्रामीण स्त्रियांनी यात हिरीरीने भाग घेतला. 'भूमिगत स्वातंत्र्य सेनानी' स्त्रियांनी रात्री अपरात्री भाकर तुकडा पोहोचविला. ज्यांची काही नावे इतिहासाला अज्ञात आहेत तसेच सत्याग्रहात स्त्रिया धाडसाने सहभागी झाल्या. अशा स्त्रियांकडे ग्रामीण शहाणपण होते. निजामाचं (अन्सारी राजवट) तळपट होत आहे, हे त्यांनी जाणून घेतले होते. ईट (ता. भूम) येथील वीर महिला गोदावरी किसनराव टेके यांचे नाव प्रथम घेता येईल. किसनराव बंदूक घेऊनच वावरत व दारा दावत. एकदा त्यांच्याकडे बंदूक नव्हती. अशा संकटात रझाकारांच्या (खाकसार-इतेहादूल मुसलमीन संघटना व कासीम रझवी हा त्याचा प्रमुख होता व सुमारे दोन लाख रझाकारांची ही

सेना होती.) गोळीबारात किसनरावांना हुतात्म्य आले पत्नी गोदावरी सूडाने पेटली. बोलल्या 'नवऱ्याच्या हत्येचा बदला घेईन, तरच खरी मालकीण!' त्या बंदूक चालवायला शिकल्या होत्या. त्यांचा मुलगा माधवराव कॅंपवर (हे निजामविरोधी कॅंपस् जिल्ह्याच्या सीमेवर असत.) लढत होता. बाईंनी घरात कोंडून घेतले. बंदूक उचलली. बाईंनी खिडकीतून गोळीबार सुरू केला. एक रझाकार मारला रझाकारात खळबळ माजली आणि रझाकार चेकाळले त्यांनी घरच पेटून दिले गोदावरीबाईंचा त्यात अंत झाला त्या हुतात्मा झाल्या. तुळजापूरकडील नांदगावच्या सांबाबाई बीरा धनगर, पुंजाबाई पुंजाजी बुजुर्गे (ता. जाफराबाद), औरंगाबादकडील कोंडलवाडीच्या बाळूबाई गंगुलाल, नांदेडच्या लक्ष्मीबाई बाळाजी मयेकर, नागव्वाबाई अबेसंगे या वीर स्त्रिया रझाकारांच्या गोळीबारात हुतात्मा झाल्या! सिल्लोड तालुक्यातील रुक्मिणीबाई कोरडे यांनी (१९४०-४१) जंगलतोड वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेतला. दोन वेळा तुरुंगवास (६ महिने व ८ महिने) भोगला, नंतर सुटका झाल्यावरही 'भूमिगत' राहून कार्य केले. वाईच्या गीताबाई चारठाणकर यांना शस्त्रे आणताना अटक झाली व नंतर सुटल्यावर 'भूमिगत' राहून कार्य केले अशा या धडाडीच्या विरांगणा! शेळगी येथील त्रिवेणीबाई पाटलीण या चळवळीच्या जाण असलेल्या कार्यकर्त्या होत्या. त्या कार्यकर्त्यांना आर्थिक मदत करित. त्यांच्या उदारपणामुळे कार्यकर्ते थक्क झाले त्या म्हणत, "मला बी एक रायफल द्या. तुमच्याबरोबर लढता लढता मरेन बरे! कारण रझाकार माझी अब्रू लुटतील' त्याकाळी त्रिवेणीबाईबद्दल बोलले जायचे, "पाटलीण बिजलीवानी दिसायची, यात बाईंचे चमकदार व्यक्तिमत्त्व होते. नांदेड मुक्तिलढ्याचे केंद्र होते. या परिसरातील महिला पिछाडीस राहणे शक्यच नव्हते, सुलोचनाबाई, लताबाई, इंद्रायणी बोधनकर, शकुंतलाबाई साले, कृष्णाबाई रत्नाळीकर, रमाबाई गांजवे, सरस्वतीबाई सरदेशपांडे, तान्याबाई पाटील, चंद्रभागाबाई पाटील, गंगुबाई देव, ह्या सर्वजनी धैर्यशाली स्वातंत्र्य सैनिक महिला होत्या. दगडाबाई शेळके ह्या तर अग्रभागी होत्या. झाशीच्या राणीचे शौर्य तींच्या ठायी होते. टाकळी कोलते पिंपळगावी जन्मलेल्या या भद्रकालीने स्टेट काँग्रेसचे सदस्यत्व स्वीकारले व टाकळी कैम्पच्या प्रमुख बनल्या घोड्यावर बसून खांद्यावर बंदूक घेऊन त्या मुस्लीम वस्तीत निर्भयपणे पहारा देत होत्या. पोलीस कारवाईत कन्हेरगाव कैम्पात त्या सक्रिय होत्या. अनेक चळवळीत व सत्याग्रहात त्यांचा पुढाकार होता. म्हणूनच दगडाबाई शेळके यांना मुक्तिसंग्रामातील महिला योद्धा मानले जाते."

उमरगा तालुक्यातील गुंजोटी येथील सोनूबाई पाटलीण एक सुंदर स्त्री होती. तिला एक जमादार सतत त्रास देत होता. त्यामुळे एका कार्यकर्त्याने तिला एक 'युक्ती' सुचविली. एक दिवस आडावर ती पाणी भरित होती. जमादार तेथे पटकलाच बाईनी त्याला पाहून लाजून मुरका मारला जमादार खूश त्याला वाटले बाई आपल्या हातात आली. बाईनी सांगितले, 'अमूक जागी जोंधळ्याच्या पिकात संध्याकाळी या. मी तेथेच आहेच' जमादार घाईनेच उतावीळपणे गेला जोंधळ्यात जमादाराने जवळ येऊन तिचा हात धरताच बाजूने ४-५ तरुण कार्यकर्ते उठले जमादारावर सपासप शस्त्राने वार केले सोनूबाईनेही त्याच्यावर कोयत्याने वार केले. जमादार यमदरबारी गेला फेब्रुवारी १९४८ मधील 'गनिमी काव्याची' ही थरारक घटना मर्दानी दगडाबाई शोळके हिची कहाणी तर अद्भूत वाटावी. त्या जालन्याकडील धोपटेश्वराच्या. जन्मगाव कोलते टाकळी. त्यांचे आदर्श होते - छत्रपती शिवराय, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, लोकमाता अहिल्याबाई होळकर! त्यांनी भिल्लांकडून शस्त्रांचे शिक्षण घेतले. रझाकारांना त्यांनी चांगलाच शह दिला. होमगार्ड ट्रेनिंग, झेंडा व जंगल सत्याग्रहात त्यांनी हिरीरीने भाग घेतला. कोलते टाकळीच्या शिवारात एकदा त्यांनी हातगोळा टाकून निजामाचा आख्खा कॅपच उद्ध्वस्त केला! त्या अपंग मुलाला पाठीशी बांधून लढ्यात उतरत. एका हातात बंदूक व दुसऱ्या हातात घोड्याचा लगाम धरित. या लढ्यात त्यांना तुरुंगवासही सोसवा लागला. शर्ट- पॅट असा त्या पुरुषांसारखा वेष घालीत व नेहमी घोड्यावरून दौड असे. पण नंतर कुटुंबाकडून अशा वीरश्रीला विरोध होऊ लागला. त्यांनी मग अजब निर्णय घेतला नवरा देवरावही रागाऊ लागला दगडाबाईनी स्वतःच्या जिवाचं बरं-वाईट व्हेईल, म्हणून मैनाबाई हिच्याशी नवऱ्याच्या पसंतीने लग्न लाऊन दिले! त्यांची ही कृती त्याकाळात अद्भूत व धाडसी - निर्भय होती. अशी ही देशभक्ती व अन्यायाविरुद्धची चीड! निजामाची राजवट - ती विषवल्ली खल्लास केलीच पाहिजे, हे त्यांचे ध्येय होते! लोकांच्या निंदेकडे दुर्लक्ष केले. अहो, जिवंतपणीच त्या दंतकथेचा विषय झाल्या! त्यांच्या लढाऊपणावर पुस्तकच होऊ शकते! एवढी अफलातून त्यांची कामगिरी आहे. त्या वयाच्या सुमारे ९८ व्या वर्षी (२०१३) दिवंगत झाल्या. धोपटेश्वर (ता. बदनापूर) येथे सरकारी इतमामात

संदर्भसूची

1. डॉ. जोशी पी.जी., मुक्तिगाथा-मुक्तिदाता, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन्स, नांदेड, १७ सप्टेंबर २००९
2. डॉ. गाठाळ एस. एस., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जुलै २०१३.
3. डॉ. कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जून २००९
4. भालेराव अनंत, हैदराबाचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन, मुंबई, १ डिसेंबर २०१२
5. पोतदार वसंत ब., हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, २००६

त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार झाले. शेतकरी नेते शरद जोशींनी त्यांची दखल घेतली व चांदवडच्या 'शेतकरी महिला मेळाव्याचे' अध्यक्षपद त्यांना दिले. याशिवाय काही महिलांचे 'गट' या संग्रामात कार्यरत (१९४७) होते, असे वाचावायास मिळते! त्यांची काही नावे अशी - लता बोधनकर, बकुळा पेडगावकर, सीताबाई विनायक चारठाणकर (त्यांचे पती विनायकराव देखील संग्रामात सहभागी होते.), प्रतिभा वैशंपायन, कमला देशपांडे, सुशीला दिवाण, आशाताई वाघमारे, लेखक - पत्रकार अनंत भालेरावांची पत्नी सुशीला, लेखक बी. रघुनाथांच्या पत्नी कॉ. करुणा चौधरी, डॉ. तारा परांजपे, सुनंदा जोशी, विमल मेलकोटे (हैद्राबाद), सुमित्रा वाघमारे, गंगूबाई देव, संगम लक्ष्मीबाई, (तेलगू) याशिवायही काही अज्ञात स्त्रियांची (सामुदायिक घटना, जाळपोळ, मोर्चे इ.) नावे इतिहासात नसतील. संशोधन प्रक्रिया अखंड चालू असते! म्हणून मी नम्रपणे म्हणेन - ज्ञात - अज्ञात अशा शूरवीर महिलांच्या स्मृतीला वंदन! आणि ओठावर शब्द येतात - "भयचकित नमावे तुज रमणी!"

सारांश

निजामासारख्या जुलमी राजवटीतून स्त्रियांना मुक्तपणाने श्वास घेतला आणि पुढे चालून स्त्रीने बहुतेक यशाची शिखरे गाठली. याचेच विवेचन सदरील पेपरमध्ये करण्यात आले आहे. निष्ठापूर्वक ध्येयसिध्दीसाठी केलेले आत्मसमर्पण म्हणजे हौतात्म्य होय. मराठवाडा, कर्नाटक व आंध्रप्रदेशातील निरागस देशभक्तांनी केलेल्या आत्मबलिदानाची वीरगाथा फार मोठी आहे. त्यातील प्रातिनिधीक हुतात्म्यांचा व महिलांच्या योगदानाचा विशेषत्वाने आढावा घेतला आहे. या धैर्यशील हौतात्म्याची व महिलांच्या योगदानाची परंपरा इतिहासरूपाने वर्तमानात वेळोवेळी स्मरण करून देईल यात शंका नाही. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले त्यात दोन तृतीयांश भागच स्वातंत्र्य झालेला होता, सुमारे सहाशे संस्थानाचा मोठा प्रदेश मुक्त व्हावयाचा होता. त्यात काश्मिर व हैदराबाद ही संस्थाने म्हणजे मोठ्या बलाढ्य राज्य होती. १७ सप्टेंबर १९४८ ला भारताच्या इतिहासाने आपले एक दसर गुंडाळले. निजामांच्या जुलमी राजवटीतून हैदराबाद संस्थान मुक्त होऊन भारतात विलीन झाले.

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील विविध पैलू

डॉ. पांडुरंग गादेकर

ग्रंथपाल

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई

प्रस्तावना:- हैद्राबाद संस्थानच्या विलिनीकरणासाठी झालेला लढा, स्वातंत्र्यपूर्व काळात हिंदुस्थानात सु. 699 संस्थाने ब्रिटीश साम्राज्याच्या आधिपत्याखाली होती. भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या मार्गदर्शनाखाली हैद्राबाद, जुनागढ आणि काश्मीर सोडून इतर सु. 550 संस्थाने भारतीय प्रजासत्ताकात विलीन करण्यात आली. त्या वेळचे हैद्राबाद संस्थान हे इतर संस्थानांच्या तुलनेत लोकसंख्या व उत्पन्न दृष्ट्या सर्वात मोठे संस्थान होते. ते अनेक कारणांसाठी भारतातील ब्रिटीश साम्राज्याची भक्कम संरक्षक तटबंदी म्हणून ओळखले जात असे. ब्रिटीश राजसत्तेच्या अस्तकाळी हैद्राबादचे निजामी राज्य स्वतंत्र आणि सार्वभौम राज्याची महत्त्वकांक्षा बाळगू लागले होते. आपल्या राज्याच्या सीमाविस्ताराची आणि सागर किनाऱ्यापर्यंत पोहोचणारा भूमिमार्ग मिळवण्याची स्वप्ने ते पाहू लागले होते या सर्व गोष्टींना संस्थानातील सरंजामी, प्रतिगामी जातीय शक्तींचा आणि इत्तेहाद-उल-मुस्लिमीन व रझाकार संघटनेसारख्या निमलष्करी दलाचा भक्कम पाठींबा मिळत होता. सत्वपरीक्षेच्या या स्थितीत संस्थानी प्रजेने हैद्राबादेतर प्रांतातील स्वातंत्र्य लढ्यापासून प्रेरणा घेऊन जो लढा दिला, तो खोलवर रूजलेल्या सरंजामी आणि प्रतिगामी शक्ती आणि अनियंत्रित सत्ता यांच्या विरुद्धचा लढा होता. या हैद्राबाद संस्थानातील स्वातंत्र्य लढ्यास अनेक राजकीय अडथळे व कडव्या विरोधाच्या काटेरी मार्गातून वाटचाल करावी लागली. अशा या असाधारण परिस्थितीत मुज्र, खंबबीर, जातिनिरपेक्ष आणि लढाऊ नेतृत्व या लढ्याला लाभले.

राजकीय आणि सांस्कृतिक धोरण:-

जामाचा राजवंश सुन्नी मुस्लिम होता. संस्थानातील जवळपास 85 टक्के प्रजा मात्र हिंदु होती. मुस्लीम केवळ 11 टक्के होते. संस्थानाची भाषा उर्दू होती. सर्व राज्य कारभार उर्दू भाषेत चालू होता. तेलगु, मराठी आणि कन्नड या लोक भाषांना राज्यकारभारात काहीही स्थान नव्हते. प्राथमिक म्हणजे चौथीपर्यंतचे शिक्षण फक्त आपापल्या मातृभाषेत घेता येत असे. त्यानंतर पाचव्या वर्गापासून शिक्षण फक्त उर्दू माध्यमातूनच उपलब्ध होते. प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी एक प्रशाला (हायस्कूल) होती. प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी सातवीपर्यंतची शाळा (मिडल स्कूल) होती. औरंगाबाद, गुलबर्गा, वरंगळ आणि हैद्राबाद या चार विभागीय केंद्राच्या ठिकाणी इंटरपर्यंत शिक्षणाची सोय होती.

त्यापुढील शिक्षण फक्त हैद्राबाद शहरात घ्यावे लागे. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्याही फारच थोडी होती. संस्थानच्या शासकीय नोकरीत मुसलमानांना प्राधान्य दिले जात होते.

काही बंडे आणि उठाव:-

हैद्राबाद संस्थानात निजामाविरुद्ध काही उठाव झाले पण ते सर्व अपयशी झाले. संस्थान मोठे होते व बंडाची व्याप्ती स्थानिक असे. 1818 मध्ये धर्माजी प्रतापराव आणि त्यांचा भाऊ यांनी बीड जिल्ह्यात उठाव केला. नांदेड आणि परभणी या भागात हटकर मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यांनी 1819 मध्ये उठावाचा प्रयत्न केला होता. या हटकरांचे प्रमुख नवसाजी नाईक यांनी उभारलेल्या सैन्यात अरबही होते. उठावात नाइकांचे 439 लोक ठार झाल्याची नोंद आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात भिल्ल्यांनी उठाव केला, तो ब्रिटीश ल्कराने शमवला. 1857 साली निजामाच्या लष्करातील रोहिल्यांनीच बंड केले. असेच काही उठाव संस्थानच्या कानडी मुलखातही झाले. नांदेड जिल्ह्यात 1857 च्या सुमाराला झालेल्या दुसऱ्या एका उठावाचे नेतृत्व कौलासच्या जहागीरदारांनी व रंगराव पागे यांनी केले. रंगरावांना पुढे अंदमानला ठेवण्यात आले होते. तेथेच त्यांचा मृत्यू झाला. 1898 मध्ये बीड जिल्ह्यात बाबासाहेब ऊर्फ रावसाहेब यांनी बंडाची काही पूर्व तयारी केली होती. त्यांच्या संपर्कात आलेल्या अनेकांना पकडण्यात आले पण प्रत्यक्ष रावसाहेबांचा शोध लागला नाही.

पारतंत्र्याचे दुहेरी स्वरूप:-

भारताच्या इतर भागात इंग्रजांचे राज्य जनतेवर राजकीय पारतंत्र्य लादत असे. हैद्राबाद संस्थानात हे पारतंत्र्य दुहेरी होते. राजकीय अधिकार नव्हतेच. सरकार लोकांना जबाबदार नव्हते. लोकनियुक्त विधिमंडळे अस्तित्वात नव्हती. न्याय व्यवस्था सरकारचे एक खाते म्हणूनच विद्यार्थ्यांनी प्रार्थना म्हणून 'वंदे मातरम गीत गाण्यास सुरुवात केली. त्याला दोन्ही ठिकाणी हरकत घेण्यात आली व विद्यार्थ्यांना संस्थानातून काढून टाकण्यात आले. सर्वच विद्यार्थ्यांनी संप केला. या आंदोलनात ज्यांना काढून टाकण्यात आले होते, त्यांना संस्थानात कोणत्याही शिक्षण संस्थेत प्रवेश मिळू शकत नव्हता. शालेय विद्यार्थी आसपासच्या ब्रिटीश मुलखात असलेल्या राष्ट्रीय शाळांत दाखल झाले. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना नागपूर विद्यापीठाने प्रवेश दिला. त्यामुळे शिक्षण सुरू राहिले पण त्या विद्यार्थ्यांना नंतरही उस्मानिया विद्यापीठाने पुढील शिक्षणासाठी प्रवेश न दिल्यामुळे अनेकांना शिक्षण

सोडुन द्यावे लागले. महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस या दोघांनीही या आंदोलनाला पाठींबा दिला होता. महाराष्ट्रातील एक प्रसिध्द नेते पांडुरंग महादेव ऊर्फ सेनापती बापट यांनी हैद्राबाद संस्थानात 1938 साली दोन वेळा सत्याग्रह केला. बापट हे महात्मा गांधींच्या पध्दतीनुसार जाहीर पत्रक काढुन संस्थानात प्रवेश करीत व संस्थानातुन त्यांना अटक करून संस्थानाबाहेर परत पाठवण्यात येई. बापटांनी तिसऱ्यांदा संस्थानात प्रवेश केल्यावर त्यांना व त्यांच्या बरोबरच्या सत्याग्रहींना दोन वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. आपला सत्याग्रह काँग्रेस निष्ठ आहे, असे ते जाहीर करीत तरीही त्यांना स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी पाठींबा दिला होता.

वाटाघाटी सत्याग्रह आणि सुधारणा:-

स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह थांबवला गेल्यानंतर त्या संघटनेच्या स्थापनेसाठी परवानगी मिळावी, म्हणुन हैद्राबादच्या काँग्रेसच्या काही कार्यकर्त्यांनी सरकारशी वाटाघाटी केल्या परंतु त्यातुन काही निष्पन्न झाले नाही. या वाटाघाटीत मजलिसे इनेहाद-उल-मुस्लिमीन ही संघटना आणि तिचे नेते बहादूर यारजंग यांनाही सरकारने सामील केले व त्यांच्या मर्जीनुसारच निर्णय व्हावा, असा आग्रह धरला. संघटनेच्या नावात काँग्रेस शब्द नसावा, असाही सरकारचा आग्रह होता. महात्मा गांधींनी वैयक्तिक सत्याग्रह आंदोलन 1940 मध्ये छेडले. प्रत्येकाला पारखून ते सत्याग्रहात भाग घेण्याची निवडक लोकांना परवानगी देत. या सत्याग्रहात संस्थानातील पाच जणांना त्यांनी सत्याग्रहाची परवानगी दिली होती. त्यात स्वामी रामानंद तीर्थ, मोतीलाल मंत्री, हिरालाल कोटेचा, अच्युतभाई देशपांडे, देवराजजी चव्हाण यांचा समावेश होता.

1942 मध्ये महात्मा गांधींनी 'चले जाव' ची घोषणा मुंबई अधिवेशनात केल्यानंतर मराठवाड्यात पुन्हा सत्याग्रह सुरू झाला. त्यापूर्वीच महायुध्द सुरू झाल्यानंतर गोविंदभाई श्रॉफ, रतीलाल जरीवाला, आ. कृ. वाघमारे आदींना कम्युनिस्ट म्हणुन पकडण्यात आले होते. त्या वेळी कम्युनिस्टांचा महायुध्दाला विरोध होता. पुढे त्यांची भूमिका बदलून दुसरे महायुध्द लोकयुध्द झाले, तरीही या कार्यकर्त्यांना सरकारने सोडले नाही. याच काळात निजाम सरकारने एक जेष्ठ वकील अरवमदु अय्यंगार यांच्या अध्यक्षतेखाली राजकीय सुधारणा सुचवण्यासाठी एक समिती नेमली होती. या समितीने कायदेमंडळाच्या रचनेत काही नाममात्र बदल सुचवले होते. त्यात प्रोढ मताधिकार मान्य केला नव्हता तसेच निवडणुकीने भरावयाच्या जागात हिंदू आणि मुसलमानांना सारखे प्रतिनिधीत्व व सरकारी नेमणुकांत मुस्लीमच जास्त नेमण्याची गृहीत व्यवस्था अशी तरतूद होती. या सुधारणा फेटाळण्याचा निर्णय काँग्रेसने घेतला व मतदानावर बहिष्कार टाकण्याचे लोकांना आवाहन केले. मताचा अधिकार फारच थोड्या लोकांना व तोही मालमतेवर आधारलेला होता.

राजकीय चळवळींना प्रारंभ:-

1923 साली संस्थानच्या हद्दीबाहेर काकीनाडा येथे अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. त्यासाठी जमलेल्या संस्थानातील कार्यकर्त्यांनी राजकीय परिस्थितीचा विचार केला.

पुढच्याच वर्षी लोकनायक बापूजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिली हैद्राबाद राजकीय परिषद भरली होती. दुसरी राजकीय परिषद 1926 मध्ये मुंबईला यादवराव काळे यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली. तिसरी राजकीय परिषद पुण्यात 1928 मध्ये नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली. या परिषदेला सुभाषचंद्र बोस हजर होते. या सर्व राजकीय परिषदा संस्थानाबाहेर भरवाव्या लागल्या कारण अशा परिषदांना निजाम सरकार परवानगी देत नसे. या परिषदांतुन भाषण स्वातंत्र्य, मुद्रणस्वातंत्र्य असे मूलभूत अधिकार द्यावेत, अशी मागणी करण्यात आली. हैद्राबाद संस्थानात शिक्षणाच्या सोयी अत्यल्प होत्या. त्याबद्दल विचार करण्यासाठी हैद्राबाद संस्थान प्रजाशिक्षण या नावाची एक संस्था स्थापन करण्यात आली होती. असे अनेक प्रयत्न झाल्यानंतर तरुण कार्यकर्त्यांनी प्रत्यक्ष राजकीय काम सुरू करण्याची वेळ आली आहे, असा विचार केला. 1935 च्या कायदान्वये शेजारच्या ब्रिटीश अमलाखालील प्रांतात लोकनियुक्त प्रादेशिक सरकारे अस्तित्वात आली होती. न

रझाकारांचा वाढता अत्याचार:-

अनेक खेडेगावात अनन्वित अत्याचार केले. काही ठिकाणी जाळपोळही करण्यात आली. मुधोळ तालुक्याचे संघटक गोविंदराव विनायकराव पानसरे यांच्या सारख्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांचे खूनही झाले. 1940 साली बीदर येथील बाजारपेठ जाळून टाकण्यात आली. 1947 मध्ये लोहा गावाच्या गढीवर हल्ला करून निरपराध्यांचे बळी घेण्यात आले. रझाकारांच्या गुंडगिरीविरुध्द पोलीस कोणतीही कारवाई करत नसत. भारताचे संघराज्य अस्तित्वात येणार होते. त्यात हैद्राबाद संस्थान सामील झाले, तर आजवर केवळ मुस्लीम धर्मीयांना असलेले प्राधान्य संपेल, अशी भीती त्यांच्या नेत्यांना वाटत होती, म्हणुन त्यांचा सामिली-करणाला विरोध होता. जबाबदार राज्यपध्दती आली, तर जे बहुसंख्य आहेत, त्यांच्या हाती सत्ता जाणार, हे ही त्यांना आवडणारे नव्हते. मुस्लीमांपैकी जे उदारमतवादी होते व इतिहासाची वाटचाल ज्यांना समजत होती. त्यांनाही रझाकारांनी सोडले नाही. हैद्राबाद शहरात इमरोज नावाचे एक राष्ट्रीय विचारांचे वृत्तपत्र होते. या दैनिकाचे संपादक शोएबुल्ला खान यांचा भर रस्त्यावर निघणपणे खून करण्यात आला. लोहा गावातील अत्याचार पाहून त्याबद्दल कारवाई न करणाऱ्या सरकारची नोकरी करावयाची नाही, म्हणुन तेथील तहसिलदार फरीद मिर्झा यांनी नोकरीचा राजीनाम दिला. बहुतांश मुस्लीमांना रझाकारांची हिंसक कृत्ये मान्य नव्हती.

सरहद्दीवरील प्रतिकार शिबिरे:-

रझाकारांच्या वाढत्या अत्याचाराने आणि त्यांना असलेल्या सरकारच्या अप्रत्यक्ष पाठींब्याने जनता भयभीत झाली होती. तिला आधार द्यावा म्हणुन संस्थानच्या सरहद्दीवर काही प्रतिकार शिबिरे उभारावीत, असा कृतिसमितीने निर्णय घेतला. त्याप्रमाणे शिबिरे सुरू होऊन शेकडो कार्यकर्ते त्यांत दाखल झाले. मध्यप्रदेश सरकारमधील रवी शंकर शुक्ला आणि द्वारकाप्रसाद मिश्रा हे अनुक्रमे मुख्यमंत्री आणि गृहमंत्री हैद्राबाद लढ्याला अनुकूल होते. त्यांनी प्रतिकार शिबिरांना

शस्त्रे मिळवून देण्यासाठी साह्य केले. काही शस्त्रे मुंबई प्रांतातही विकत घेण्यात आली. या शिबिरातील कार्यकर्त्यांनी संस्थानच्या हद्दीत घुसून रझाकारांची केंद्रे, सरकारी करोडगिरीचे (जकातीचे) नाके आणि उमरी (परभणी जिल्हा) येथील स्टेट बँकेची शाखा यांच्यावर हल्ले केले. अशा कारवायांतही काही कार्यकर्ते हुतात्मा झाले. त्यांत बहिर्जी वापटीकर, श्रीधर वर्तक, वसंत राक्षसभुवनकर, जनार्दनमामा, जयवंतराव वायपनेकर, जानकीलाल राठी, तुकाराम करंजकर, लाखसिंग लमाणी अशा अनेकांचा समावेश होता. सरहद्दीवरील कार्यकर्त्यांत व त्यांना सक्रिय मदत करणाऱ्यांत रा.गो. ऊर्फ बाबासाहेब परांजपे, सीताराम पपू, फुलचंद गांधी, अनंत भालेराव, साहेबराव बारडकर, आबासाहेब लहानकर, नागनाथ परांजपे, चंद्रशेखर वाजपेयी, काशीनाथराव जाधव, रतनलाल कोटेचा अशा अनेकांचा समावेश होता.

वाटाघाटी आणि पोलीस कारवाई:-

भारतातील सर्व संस्थाने स्वातंत्र्यानंतर अस्तित्वात येणाऱ्या भारतीय संघराज्यात सामील व्हावीत असा प्रयत्न सरदार वल्लभभाई पटेल आणि भारत सरकार करत होते. हैद्राबाद, जुनागड, काश्मीर अशा काही संस्थानांनी विलीनीकरणास लवकर संमती दिली नव्हती. हैद्राबादच्या निजामाने जाहीरनामा काढून 15 ऑगस्ट 1947 नंतर

आपण स्वतंत्रच राहणार भारत किंवा पाकीस्तान यांपैकी कोणत्याही संघराज्यात सामील होणार नाही, असे स्पष्टपणे जाहीर केले. भारतात त्याने सामील व्हावे, यासाठी वाटाघाटीच्या अनेक फेऱ्या झाल्या. इतर संस्थानापेक्षा अनेक सवलती देऊनही निजाम सामिली-करणाला तयार झाला नाही. शेवटी 29 नोव्हेंबर 1947 रोजी आहे ती परिस्थिती एक वर्षापर्यंत कायम ठेवणारा जैसे थे करार करण्यात आला. त्यानंतरही संस्थानात शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचे कर्तव्य निजाम सरकारने बजावले नाही. परिस्थिती अधिक बिघडली, तेंव्हा जनतेचे जीवित आणि वित्त यांच्या रक्षणासाठी पूर्वी ब्रिटीश काळात होते, त्याप्रमाणे हैद्राबाद शहराजवळच्या छावणीत भारतीय सैन्य ठेवावे म्हणजे शांतता रक्षणास मदत करता येईल, असे ठरवून भारत सरकारने पोलीस कारवाई करण्याचा निर्णय घेतला. 14 सप्टेंबर 1948 रोजी पहाटे संस्थानच्या तिन्ही बाजूनी भारताचे सैन्य घुसले. अपेक्षेपेक्षा फारच कमी प्रतिकार झाला आणि अवघ्या चार दिवसात निजामाच्या फौजांनी शरणागती पत्करली. त्यानंतर निजामाने भारतात सामील होत असल्याचे जाहीर केले आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेत दाखल केलेली भारत सरकारविरुद्धची आपली तक्रार परत घेतली. हैद्राबाद संस्थान रितसर भारतात सामील झाल.

संदर्भ:-

1. चपळगावकर, नरेंद्र, कर्मयोगी संन्यासी, औरंगाबाद, 1999.
2. पटेल, शंकरभाई, हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम, मुंबई., 1986.
3. बिंदू, दि. गो. हैद्राबाद राज्याचे विसर्जन (आत्मकथन), औरंगाबाद, 1977.
4. भालेराव, अनंत, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, औरंगाबाद, 1987.
5. स्वामी रामानंद तीर्थ अनु. देऊळगावकर, वि.पां. हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील आठवणी, मुंबई.

हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील स्वामी रामानंद तीर्थ याचे योगदान

डॉ प्रदिप चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

हैद्राबाद संस्थानावर निजाम मीर उस्मान अली खान बहादूर नियामुद्दौला निजाम-उल मुल्क आसफजाह यांचे राज्य होते. निजामांच्या राज्यातून मुक्त होऊन भारतीय संघराज्यात सामील होण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण हैद्राबाद संस्थानात मुक्ती संग्राम सुरु झाला होता. हैद्राबाद संस्थानची त्यावेळची लोकसंख्या १ कोटी ६० लाख होती. यात तेलंगणा, मराठवाडा आणि कर्नाटकचा काही भाग येत होता. मुक्ती संग्राम सुरु झाल्यावर निजामाचा सेनापती कासीम रझवी याने जनतेवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार सुरु केले. दुसऱ्या बाजूला मुक्ती संग्राम वेगात सुरु झालेला होता त्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ, दिगंबरराव बिंदू, गोविंदभाई श्रॉफ, रविनारायण रेड्डी, देवीसिंग चौहान, भाऊसाहेब वैशंपायन, विजयेंद्र काबरा, बाबासाहेब परांजपे या आणि इतर अनेक नेत्यांकडे होते.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट:

हैद्राबाद मुक्ती संग्राम या विषयाचे महत्व लक्षात घेऊन पुढील उद्दिष्टा नुसार विषयाची मांडणी केलेली आहे

1. हैद्राबाद मुक्ती संग्राम या लढ्याचे राजकीय तत्त्वज्ञान अभ्यासने
2. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील स्वामी रामानंदतीर्थ यांच्या कार्याचा आढावा घेणे
3. हैद्राबाद मुक्ती लढ्यात सहभागी स्वातंत्र्य सैनिकांच्या सहभागाचा आभ्यास करणे

गृहीतके:

1. हैद्राबाद मुक्ती संग्राम लढ्यामुळे निजामराजवटीतून मराठवाडा प्रांत स्वतंत्र्य झाला
2. हैद्राबाद मुक्ती संग्राम हा लढा स्वामी रामानंदतीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली लढला गेला
3. हैद्राबाद मुक्ती लढ्यात विविध विचारधारा असणारे लोक सामील झाले होते

संशोधन पद्धती:

सदरील शोध निबंधातील हैद्राबाद मुक्ती संग्राम या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम साधनांचा आधार घेण्यात आलेला

आहे या मध्ये वेगवेगळे संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेटवरील उपलब्ध माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

मराठवाड्याच्या गावागावात हा संग्राम लढला गेला. यात जीवाची पर्वा न करता अनेक स्वातंत्र्यवीर पुढे आले. मराठवाड्यात निजामांच्या पंतप्रधानास रोखण्यासाठी पूल उडवून देणारे काशीनाथ कुलकर्णी, मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाई म्हणून प्रसिध्द झालेल्या बदनापूर तालुक्यातील धोपटश्वर गावच्या दगडाबाई शेळके, रोहिल्यांना जेरीस आणणारे बीडचे विठ्ठलराव काटकर, बर्दापूर पोलीस ठाणे उडवून देणारे लातूरचे हरिश्चंद्रजी जाधव, नळदुर्ग सर करणारे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील होटी गावचे जनार्दन होटीकर गुरुजी तसेच परभणीत रझाकारांना हुसकावून लावणारे सूर्यभान पवार, विनायकराव चारठाणकर, विश्वनाथराव कातनेश्वरकर, नांदेड येथील देवरावजी कवळे, जीवनराव बोधनकर आदींच्या रुपाने मराठवाड्याच्या कानाकोपऱ्यात स्वातंत्र्य संग्राम तेजस्वीपणे लढला गेला.

या मुक्ती संग्रामात श्रीधर वर्तक, जानकीलालजी राठी, शंकरराव जाधव, जालन्याचे जनार्दन मामा, किशनसिंग राजपूत, गोविंदराव पानसरे, बहिर्जी बापटीकर, राजाभाऊ वाकड, विश्वनाथ भिसे, जयंतराव पाटील आदींसारख्यांनी आपल्या जीवाची तमा न बाळगता काम केले. या सर्व हुतात्म्यांनी आणि मुक्ती संग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी केलेल्या संग्रामाचं मोल काढणं शक्य नाही.

निजाम शरण येत नाही आणि नागरिकांवर अत्याचार वाढले आहेत हे पाहून १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी पोलीस ऍक्शन सुरु झाले. मुख्य फौजा सोलापूरकडून घुसल्या. पहाटे ४ वाजता ऑपरेशन सुरु झाल्यावर २ तासात नळदुर्ग व सायंकाळपर्यंत तुळजापूर, परभणी ते मणिगढ, कनेरगाव, विजयवाड्याकडील बोनाकल ताब्यात घेतले. चाळीसगावकडून आलेल्या तुकडीने कन्नड, दौलताबाद तर बुलढाप्याकडेच्या तुकडीने जालना शहर ताब्यात घेतले. दुसरीकडे वरंगल, बीदर विमानतळावर भारतीय फौजांनी हल्ले केले. १५ सप्टेंबर रोजी औरंगाबाद सर करून फौजा पुढे निघाल्या. तेव्हा निजामी सैन्य माघार घ्यायला लागले होते.

हैद्राबादचे सेनाप्रमुख जन अल इद्दीस यांनी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी शरणांगती स्वीकारली आणि खुद्द निजाम शरण आला. हैदराबाद मुक्ती संग्राम यशस्वी झाला. हैद्राबाद संस्थानात भारताचा राष्ट्रध्वज फडकला. हैद्राबाद संस्थानातील अन्यायी राजवटीविरुद्धचा लढा मराठवाड्यातील जनतेनं यशस्वी केला.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाला यश प्राप्त होऊन १७ सप्टेंबर रोजी तब्बल ७५ वर्षे पूर्ण होत आहेत. ७५ वर्षांपूर्वी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी 'हैद्राबाद पोलीस ऍक्शन' झाली व हैद्राबाद संस्थान देशाचे अविभाज्य अंग झाले. इतकी वर्षे होऊनही मराठवाड्याच्या जनतेच्या विचारात अजूनपर्यंत त्याच्या स्मृती जिवंत आहेत. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामामुळे स्वातंत्र्याला खऱ्या अर्थाने पूर्णत्व प्राप्त झाले आहे. अन्यथा हैद्राबादचा निजाम 'स्वतंत्र राष्ट्रा'चे स्वप्न पाहात होता. या संग्रामाच्या उज्वल आणि लोकविलक्षण पर्वाच्या आठवणींना उजाळा देताना मुक्ततेनंतर महाराष्ट्रात विलीन होणाऱ्या मराठवाड्याचा कितपत विकास झाला याचाही गांभीर्याने विचार होण्याची आवश्यकता आहे. मराठवाडा मुक्तिसंग्राम हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक उज्वल आणि लोकविलक्षण असे पर्व होते. हैद्राबादच्या स्वातंत्र्यलढ्याची तुलना स्वातंत्र्यलढ्याच्या कोणत्याही पर्वाशी केली जाऊ शकते, इतका तो गौरवास्पद आहे. असे असूनही या लढ्याकडे उर्वरित जनतेचे फारसे लक्ष जाऊ शकले नाही. कारण हा लढा चालू असताना उर्वरित देश नव्याने जन्म घातलेल्या स्वातंत्र्याच्या वेदनात पार बुडून गेला होता.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी जरी देश स्वतंत्र झाला तरी हैद्राबाद संस्थानच्या रहिवाशांसाठी किंबहुना मराठवाड्याच्या जनतेसाठी स्वातंत्र्याचा खरा जन्म १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी झाला. स्वातंत्र्याच्या जवळपास ११ महिने या संस्थानामधील लोक गुलामगिरीतच होते. त्यांच्यासाठी स्वातंत्र्याची पहाट तब्बल ११ महिन्यांनंतर उजाडली. निजामाचा धूर्त डाव होता की, १५ ऑगस्ट

१९४७पर्यंत हैद्राबाद संस्थान भारतात सामील न करता 'स्वतंत्र राष्ट्र' म्हणून घोषित करायचे. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी जरी भारत व पाकिस्तान ही दोन राष्ट्रे स्वतंत्र झाली तरी त्या दिवशी कुठेच सामील न झालेले एकमेव संस्थान हे 'हैद्राबाद' होते. निजामाने २७ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपले 'स्वातंत्र्य' घोषित केले. तेथील 'रजाकार' या दहशतवादी संघटनेने जनतेवर अत्याचार सुरू केले. मोठ्या प्रमाणामध्ये दडपशाही सुरू झाली. हैद्राबाद सरकारने भारत सरकारबरोबर 'जैसे थे' करार केला होता. त्याचा भंग होऊ लागला. त्यामुळे भारत सरकारने ३३ सप्टेंबर १९४८ रोजी आपल्या फौजा निजामाच्या राज्यात घुसविल्या. घाबरलेला निजाम शेवटी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी संध्याकाळी ५ वाजता भारत सैन्याला शरण आला. निजामाच्या डोक्यातील स्वतंत्र राष्ट्राचे मनसुबे भंग पावले. या लष्करी कारवाईला डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दूरदर्शी विचारांमुळे 'पोलीस ऍक्शन' असे म्हणतात.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याद्वारे केली गेलेली ही कारवाई देशाच्या इतिहासात अजरामर ठरली. निजामशाहीचा अंत झाला. तेथील जनता अत्याचाराच्या कचाट्यातून मुक्त झाली. तत्कालीन हैद्राबाद संस्थानामध्ये वर्षानुवर्षे मराठवाड्यात राहणारा तेलंगण प्रांत आता आंध्र प्रदेशापासून स्वतंत्र आहे. मराठवाडा, विदर्भ किंवा तेलंगणसारखे स्वतंत्र राज्य कधीच मागणार नाही. मात्र आज एवढ्या वर्षांनंतरही मराठवाडा मागास व विकासापासून वंचितच राहिला आहे हे एक न नाकारता येणारे सत्य आहे. ही विकासाची दरी संपवून मराठवाडा उर्वरित महाराष्ट्राच्या बरोबरीने यायला हवा होता, पण तसे झाले नाही. महाराष्ट्रात विलीन होऊनसुद्धा त्याच्या पदरी उपेक्षाच पडली. गेल्या अनेक वर्षांत मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र यांच्यामधील अंतर वाढत गेले. हे अंतर कमी व्हायला हवे तेव्हाच हा मुक्तिसंग्राम यशस्वी झाला असे म्हणता येईल

संदर्भ :

1. चपळगावकर, नरेंद्र, कर्मयोगी संन्यासी, औरंगाबाद, १९९९.
2. पटेल, शंकरभाई, हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम, मुंबई, १९८६.
3. बिंदू दि. गो. हैदराबाद राज्याचे विसर्जन (आत्मकथन), औरंगाबाद, १९७७.
4. भालेराव, अनंत, हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, औरंगाबाद, १९८७.
5. स्वामी रामानंद तीर्थ अनु. देऊळगावकर, वि. पां. हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील आठवणी, मुंबई, १९७६.

मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान

डॉ. मोरे मंचक रंगनाथराव

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि. बीड.

सारांश : मराठवाड्याचे मुक्तिदाते अशी स्वामी रामानंद तीर्थ यांची ओळख आहे. पण ते केवळ मराठवाड्याचेच नव्हे तर ते पूर्ण हैदराबाद संस्थानचे मुक्तिदाते होते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर निजाम भारतामध्ये हैदराबाद संस्थान विलीन करण्यास तयार होत नव्हता. त्याचा स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्राचा मनोदय लपून राहिला नव्हता. काहीही करून त्याला आपले स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करण्याची धडपड सुरू होती. स्वामीजींना हा राष्ट्रीय दृष्ट्या सर्वात मोठा धोका वाटत होता. त्यामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळून देखील 13 महिने निजामाच्या राजवटीखाली संस्थानातील जनता भरडली जात होती. देशात असणाऱ्या 565 संस्थानापैकी हैद्राबाद हे सगळ्यात मोठे संस्थान. ज्यप्रमाणे हे संस्थान मोठे होते त्याप्रमाणेच याच्या विलीनीकरणाचा प्रश्नही मोठा बनत चालला होता. 34 अशा जटील बनत चाललेल्या प्रश्नावर मार्ग काढून त्यास भारतात विलीन करण्याच्या दृष्टीने ज्यांचे-ज्यांचे योगदान लाभले ते महत्वपूर्ण होते. परंतु त्यात सर्वात शीर्ष असणारे योगदान स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे होते. त्यातही विशेषत्वाने त्यांनी उभारलेल्या लढ्यामुळे, आंदोलनामुळे मराठवाड्यातील जनता निजामाच्या तावडीतून मुक्त झाली. त्यांचे या मुक्ती संग्रामातील योगदान अमुल्य अशा स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या या योगदानाचा आढावा घेण्याच्या दृष्टीने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढ्यातील स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान महत्वपूर्ण मानले जाते. त्यांच्या कुशल व खंबीर नेतृत्वामुळे हैदराबादच्या जनतेने जुलमी, अन्यायी व आत्याचारी एकतंत्री निजामाच्या राजवटीविरुद्ध प्रखरपणे लढा दिला. हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले पाहिजे या भूमिकेतून हैदराबाद संस्थानातील जनतेने निजाम राजवटीविरुद्ध अभूतपूर्व असा लढा दिला. या लढ्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासाला प्रचंड पराक्रमाचे सौनेरी पान जोडले गेले होते. नियतीने या लढ्याचे नेतृत्व करण्याची संपूर्ण जबाबदारी कषायवस्त्रधारी, कृश देहयष्टीच्या एका संन्यासावर सोपवली होती. या संन्यासीचे नाव होते स्वामी रामानंद तीर्थ. बलाढ्य व

संजामशाही राजवट नष्ट करून संस्थानातील जनतेला सुटकेचा श्वास मिळवून देणाऱ्या चळवळीचे निग्रही नेते म्हणून भारतात स्वामीजींना ओळखले जाते. हैदराबादच्या निजामांशी त्यांनी निकराचा लढा दिला व मराठवाड्याची पारतंत्र्यातून मुक्तता केली. स्वामी रामानंद तीर्थ हे खऱ्या अर्थाने मराठवाड्याचे मुक्तिदाते ठरले. कारण तत्कालीन परिस्थितीत रझाकारी अत्याचारामुळे प्रजाजन व आंदोलक मेटाकुटीला आले होते. त्यांचा धीर खचू लागला व सहनशीलता संपुष्टात येऊ लागली. अशा स्थितीची कल्पना देऊन त्वरित कारवाई करावी अशी विनंती स्वामीजी यांनी सरदार पटेलंना केली. कारण गृहमंत्री या नात्याने संस्थानिकांचा प्रश्न सोडविण्याची जबाबदारी त्यांच्याकडे होती. तसे पाहता वाटाघाटी चालू असताना सरदार पटेल पोलीस कारवाईची भक्कम योजना तयार करीत होते. फक्त ते संधीच्या शोधात होते आणि ती योग्य संधी स्वामीजींनी सरदार पटेल यांना दाखवून दिली. निजाम पुरता बदनाम झाल्यानंतर कारवाई करण्याचा त्यांचा बेत होता. शेवटी सर्व प्रकारची अनुकूलता निर्माण झाल्यानंतर सरदारांनी पोलीस कारवाईचा निर्णय घेतला. 17 सप्टेंबर 1948 या दिवशी पोलीस कारवाईनंतर हैदराबाद संस्थान मुक्त झाले. त्यांचे या मुक्ती संग्रामातील योगदान अमुल्य अशा स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या या योगदानाचा आढावा घेण्याच्या दृष्टीने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे पूर्वायुष्य :-

स्वामी रामानंद तीर्थ ऊर्फ व्यंकटेश भगवानराव खेडगीकर यांचा जन्म विजापूर जिल्ह्यातील सिंदगी या तालुक्यात ३ ऑक्टोबर १९०३ रोजी झाला. त्यांचे गाव हंडी तालुक्यातील खेडगी हे होते. त्यांचे मूळ नाव व्यंकटेश भगवानराव खेडगीकर असे होते. खेडगी गावाच्या नावावरूनच त्यांना खेडगीकर असे म्हटले जाऊ लागले. त्यांचे वडील सिंदगीच्या शाळेमध्ये प्राथमिक शिक्षक होते ते संन्यासी वृत्तीचे होते. त्यांनी दोन मुली नंतर संन्यास घेतला पण त्यांच्या गुरुंच्या आज्ञेवरून त्यांनी पुन्हा गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला होता. त्यानंतरच स्वामीजींचा जन्म झाला. त्यामुळे वडिलांची संन्यासी वृत्ती उपजतच मुलांमध्ये

उतरली, स्वामीजींचे कुटुंब वैष्णव पंथीय होते. स्वामीजींची जन्मभूमी ही कर्नाटक, कर्मभूमी मराठवाडा तर सेवाभूमी तेलंगणा ही होती. हैदराबाद संस्थान हे तेलगू, मराठी, कानडी, उर्दू, इंग्रजी या पंचभाषिक प्रदेशांचा भाग होता. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण सिंदगी येथेच झाले. माध्यमिक शिक्षणासाठी स्वामिनी सोलापूर येथील नॉर्थकोट हायस्कूल या सरकारी शाळेत प्रवेश घेतला. तेथे वाढण्याचे काम करून वस्तीगृह व शाळेची फी भागवली. त्या ठिकाणी त्यांनी स्वामी रामतीर्थ व स्वामी विवेकानंदांची पुस्तके वाचली. पुढे अमळनेर व पुणे येथील महाराष्ट्र विद्यापीठातून इतिहास, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र या विषयांसह बी.ए. व 'लोकशाहीचा विकास' हा प्रबंध लिहून एम्.ए. पदवी संपादन केली. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील हिप्परगा या गावी गुरुकुलात होते. इ.स. १९३० मध्ये स्वामी नारायण तीर्थ यांनी त्यांना दीक्षा दिली व ते स्वामी रामानंद तीर्थ झाले.

स्वामीजी मॅट्रिकला असतानाच गांधीजींनी असहकार चळवळ सुरू केली. त्यावेळी स्वामीजींनी २०० विद्यार्थी संघटन करून, गांधी टोपी घालून शाळेत प्रवेश केला तेव्हा मुख्याध्यापकाने त्यांना छडीने मारले. त्याचवेळी स्वामीजींनी शाळेवर बहिष्कार टाकला व गांधीजींची सोलापूरच्या स्टेशनवर जाऊन भेट घेतली त्यावेळी गांधीजी म्हणाले, "देशासाठी काहीतरी करा, देश स्वतंत्र होईपर्यंत स्वस्थ बसू नका विद्यार्थ्यांनी खेड्यात जाऊन जनजागृती करावी तेव्हा स्वामीजींनी शाळा सोडली व खेड्यात जाऊन असहकार, करबंदी, बहिष्कार, स्वदेशीचा वापर याविषयी प्रचार करून लोकजागृती केली.

स्वामीजींचा कामगार चळवळीत सक्रिय सहभाग:-

भारतातील मजूर चळवळीचे जनक श्री ना.म. जोशी हे केंद्रीय कायदे मंडळाचे सरकार विमुक्त सदस्य होते. राष्ट्रवादी बाण्याचे व पुरोगामी प्रवृत्तीचे कामगार नेते म्हणून त्यांचा नावलौकिक होता. कामगारांच्या प्रश्नावर काम करत असताना ते कोणत्याही राजकीय पक्षाशी बांधिलकी मानीत नव्हते. त्यामुळे सर्वच राजकीय मंडळी त्यांना मानत असे. अशा या थोर कामगार नेत्याला एक स्वीय सहाय्यक हवा होता जो कामगारांच्या प्रश्नांची जाणीव असणाऱ्या व्यक्तीची या पदावर नियुक्ती व्हावी असे त्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी "भांडवल व श्रम" या विषयावर प्रबंध लिहून मागविली होते. एकूण सात प्रबंधापैकी स्वामीचा प्रबंध सर्वोत्कृष्ट असल्यामुळे जोशी यांनी स्वामीजींना आपले स्वीय सहाय्यक म्हणून नियुक्त केले. 1926 साली स्वामीजी "मुंबई गिरणी कामगार संघाचे" उपसंघटक म्हणून कामाला लागले. मुंबईच्या कुर्ला या वस्तीतील कामगारांची संघटना उभारण्याची जबाबदारी आणि केंद्र कार्यालयात धुरा ही स्वामीजीवर सोपविण्यात आली. त्या

काळात मजुरांना संरक्षण देणारे कायदे नव्हते. मजूर संघटित नव्हते. गिरणी मालक यांची आर्थिक पिळवणूक करत. गिरणी मालकांच्या मर्जीवर जीवन जगावे लागत असे. आजारी मजुरांना कामावरून कमी करत असत. कामगारांचा कामावर असताना अपघात झाल्यानंतर त्यांना वैद्यकीय मदत मिळत नसे. स्त्री कामगारांना अनंत अडचणीला सामोरे जावे लागत असे. एकंदरीत कामगारांचे जीवन अत्यंत वाईट होते. कामगारांचे हे सर्व प्रश्न पाहिल्यानंतर स्वामीजीने कामगारांना संघटित करून गिरणी मालकाशी लढा देण्याचा पवित्रा घेतला. स्वामीजींनी कामगार व मालक यांच्यातील दरी दूर करून "कामगार संघटना" उभारली. मुंबईत गिरणी कामगारांनी मोठा संप केला. गिरणी मालकांनी हा संप मोडीत काढण्यासाठी पोलिसाची मदत घेतली. स्वामीजींना अटक झाली पण संप यशस्वी झाला. कामगार चळवळीत काम करताना स्वामीजींनी कुठेही तडजोड स्वीकारली नाही.

स्वामीजींची परतूरच्या अधिवेशनात उपस्थिती व राजकारणात पदार्पण:-

स्वामीजी अंबाजोगाई येथे असताना परतूर जि. परभणी येथे संपन्न झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनास उपस्थित होते. या अधिवेशनासाठी स्वामीजींनी आपल्या सोबत आंबेजोगाई हून काही स्वयंसेवक आणले होते. त्यांनी प्रतिनिधीच्या भोजनाची व्यवस्था आपल्याकडे घेतली. याच अधिवेशनात परिषदेची घटना तयार करण्यासाठी एक समिती नियुक्ती केली. स्वामीजी हे या समितीचे सदस्य होते. या अधिवेशनात स्वामीजींनी प्रत्यक्ष सहभाग जरी घेतला नसला तरी परिस्थितीचे अवलोकन मात्र केले.

जून 1938 मध्ये महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन लातूर येथे भरले. हे अधिवेशन यशस्वी होऊ नये म्हणून उस्मानाबादच्या कलेक्टरने लातूरला ठाण मांडून अडथळे निर्माण केले. या अधिवेशनात नागरिक स्वातंत्र्यासाठी समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीचे संयोजक स्वामीजी होते. याच अधिवेशनात कार्यकर्त्यांनी स्वामीजींना विनंती केली महाराष्ट्र परिषदेचे सरचिटणीस पद स्वीकारावे आणि राजकीय प्रश्नावर जनतेची शक्ती संघटित करावी. त्यामुळे जनतेच्या प्रेमाखातर विनंतीला मान देऊन स्वामीजीने परिषदेचे सरचिटणीस पद 1938 ला स्वीकारले. त्यांनी महाराष्ट्र परिषदेची संघटना बळकट करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला. अंबाजोगाई चा निरोप घेऊन ते हैदराबादला वास्तव्यास गेले. हैदराबाद राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक चळवळीचे केंद्र होते. स्वामीजींना राजकारणी व सरकार दरबारात असलेल्या व्यक्तींचा परिचय झाला. परंतु एकूण राजकीय परिस्थिती इतक्या वेगाने बदलली

आपल्या मूलभूत हक्कासाठी एखादी सर्व समावेशक अशी राजकीय संघटना निर्माण करण्याची आवश्यकता वाटू लागली.

मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान

स्वामी रामानंद तीर्थ ज्या हैदराबाद संस्थानातील प्रजेचे भाग्यविधाते ठरले. त्या संस्थानाशी त्यांचा जवळपास पंचवीस वर्षे संबंध नव्हता. स्वामीजींच्या अभ्यासपूर्ण वक्तृत्वाची पहिली झलक संस्थानास कळली ती हैदराबाद येथे झालेल्या जनता शिक्षण परिषदेच्या तिसऱ्या अधिवेशनात. हे अधिवेशन 1937 साली काशीनाथराव वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. काशीनाथरावांच्याच आग्रहामुळे स्वामीजी अधिवेशनास गेले. सार्वजनिक जीवनात त्यांच्या प्रवेशाचा हा श्रीगणेशाच होता. या अधिवेशनात त्यांना भाषण करण्याचा आग्रह झाला. पहिल्यांदाच सार्वजनिक स्वरूपात मोठ्या प्रमाणात संबोधित करायला स्वामीजी उभे राहिले होते. या भाषणाद्वारे त्यांनी वर्तमान शिक्षणव्यवस्था व ब्रिटिशाने लादलेल्या मॅकेन्झीच्या शिक्षण योजनेवर जोरदार टीका केली. त्यांच्या मुद्देसूद, वैचारिक व आवेशपूर्ण भाषणाने अधिवेशनात खूप चर्चा झाली. निजाम राजवटीच्या काळ्याकुट्ट अंधाराला भेदून एका स्वातंत्र्यसूर्याने पुढे जाण्यासाठी एक पाऊल टाकले असल्याचे लोकांना जाणवले होते.त्यानंतर महाराष्ट्र परिषदेच्या पहिल्या परतूर अधिवेशनास स्वामीजी योगेश्वरी नूतन विद्यालयाच्या स्वयंसेवक पथकासह उपस्थित होते. ते ना ठरावावर बोलले ना कार्यक्रमावर, ते व्यासपीठावर ही नव्हते. मात्र या अधिवेशनात मराठवाड्यातील तरुणांसमोर खाजगीत एका बैठकीत स्वातंत्र्यासाठी काय करता येईल यावर त्यांनीमार्गदर्शन केले. स्वामीजी आता हळूहळू स्वातंत्र्यसंग्रामाकडे ओढले जात होते. या काळात स्वामीजी व योगेश्वरीचे शिक्षक तथा स्वामीजींचे स्नेही बाबासाहेब परांजपेंचा तरुणांवर मोठा प्रभाव होता. महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन 2 जून 1938 रोजी लातूरला झाले. स्वामीजींनी शैक्षणिक कार्यक्षेत्राच्या सीमा तोडून थेट राजकीय चळवळीत यावे अशी असंख्य तरुणांची इच्छा होती. आनंद कृष्ण वाघमारेसह अनेकांनी स्वामीजींना तसा आग्रह केला. स्वामीजी द्विधा मनस्थितीत होते. शाळेविषयीची ओढ व शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना शिक्षणक्षेत्राशी बांधून ठेवीत होते. तर दुसरीकडे त्यांच्यातील योद्धा संन्याशी त्यांना रणसंग्रामात उडी घ्यायला प्रवृत्त करीत होता. शेवटी संन्याशातील योद्ध्याचा विजय झाला आणि लातूरहून येताच दुसऱ्या दिवशी 3 जून 1938 रोजी त्यांनी श्री योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचा राजीनामा दिला. त्यांनी 'अंबाजोगाई सोडून राजकीय कार्याच्या क्षेत्रात 9 जून 1938 रोजी प्रवेश केला.

स्वामीजींनी व कृती समितीने ठिकठिकाणी तिरंगा झेंडा फडकविण्याचा व जंगल सत्याग्रहांचा निर्णय घेतला. संस्थानात तिरंगा फडकविण्यात, शिंदी व मोहाची झाडे तोडण्यास कायद्याने बंदी होती. स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली संस्थानात या कायदेभंगाची सुरुवात केली. त्यात ७ ऑगस्ट हा विलीनीकरण दिन पाळावा, प्रभात फेऱ्या काढाव्यात, प्रत्येकानी आपल्या घरावर भारतीय संघराज्याचा तिरंगा ध्वज लावावा, जनतेने सरकारशी असहकार करावा, हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात ताबडतोब विलीन झाले पाहिजे. या कार्यक्रमाची नोंदणी वृत्तपत्रे डॉ. राजेंद्र प्रसाद, पंडित नेहरू, सरदार पटेल अखिल भारतीय प्रजापरिषदेचे अध्यक्ष डॉ. पट्टाभिसीतारामय्या यांना पाठविण्यात आली. स्वामीजींनी ७ ऑगस्ट रोजी हैदराबादच्या सुलतान बाजार मध्ये झेंडा सत्याग्रह केला. हा सत्याग्रह संपूर्ण संस्थानात घडून आला. त्यावेळी निजामसरकारने एक फर्मान काढले की, "कोणताही परराष्ट्र ध्वज संस्थानात, सभेत फडकविल्यास त्यास तीन वर्षे किंवा दंडाची किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकते" इत्तेहादुस मुसलमीनचे नेते यामिन झुबेरी यांनी अशी धमकी दिली की, 'रेल्वेस्टेशन किंवा पोस्ट ऑफिसवर झेंडा फडकविल्यास मुस्लिम सहन करणार नाही. त्याला स्वामीजींनी खडसावून उत्तर दिले, 'वाटेल ते झाले तरी चालेल पण १५ ऑगस्टला तिरंगा ध्वज फडकविणारच अशा धमक्यांना आम्ही भीक घालत नाही. आज ना उद्या हैदराबादला तोच ध्वज स्वीकारावा लागणार आहे. या सत्याग्रहात हैदराबादमध्ये ८००० विद्यार्थ्यांनी झेंडा घेऊन मिरवणुका काढल्या. उस्मानिया विद्यापीठावर कृष्ण मुकुंद उजळंबंकरानी तिरंगा ध्वज लावला. संस्थानात येणाऱ्या मुंबई मद्रास एक्सप्रेसचा प्रत्येक डब्यावर तिरंगा होता. लातूर जिल्ह्यातही शंभूगीर महाराजांनी ७ ऑगस्टला झेंडा सत्याग्रह मोठ्या जोमाने साजरा केला. पण निजाम सरकारने पोलिसांच्या मदतीने सत्याग्राहीवर लाठी हल्ले केले. तरीपण जनतेने माघार घेतली नाही.

झेंडा सत्याग्रहसह स्टेट काँग्रेसच्या कृतीसमितीने खेड्यापाड्यात जंगल सत्याग्रह करायचे ठरविले. १५ सप्टेंबर १९४७ पासून जंगल सत्याग्रहास सुरुवात केली. निजामाचे पोलीस व रझाकार शिंदी पिऊन धुंदीत गरीब शेतकऱ्यांना विनाकारण मारहाण करीत असत. त्यामुळे शिंदीची झाडे तोडण्याचा निर्णय घेण्यात आला. शिंदीच्या झाडाच्या लिलावामध्ये सरकारला मोठा कर मिळत होता तो कर बंद व्हावा, शिवाय शिंदीची झाडे तोडणे हा गुन्हा होता अशी झाडे तोडून कायदेभंग करणे हा जंगल सत्याग्रहाचा हेतू होता. या सत्याग्रहात लोकांनी हातात कुन्हाडी घेऊन साग व शिंदीची झाडे तोडून जंगल सत्याग्रह केला. या

सत्याग्रहात अनेक जाती जमाती उतरल्या होत्या. जंगल सत्याग्रहामुळेच स्वतंत्र आंदोलनास लोकलढ्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. निजाम सरकारने सत्याग्रहीवर खूप अन्याय केले तरी जनतेचा ओघ कमी झाला नाही. कारण त्यांच्या पाठीशी स्वामीजींची प्रेरणा होती. त्यांनी सर्वांना संघटित करून तीव्र लढा दिला. मराठवाड्यात कंधार, नांदेड, भोकरदन, किनवट हे या सत्याग्रहात अग्रेसर होते.

स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने हैदराबाद मुक्ती आंदोलन केले. स्वामीजीं सह इतर जहाल नेत्यांनी पंडित नेहरू व सरदार पटेल यांच्याकडे हैदराबाद संस्थानावर लष्करी कारवाई करावी अशी मागणी केली. याच काळात रझांकारच्या वाईट कारवाया चालूच होत्या. हे ओळखून सरदार पटेलानी १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी लेफ्टनंट जनरल महाराज राजेंद्रसिंहाच्या संचलनाखाली पहाटे चार वाजता पोलीस कारवाई सुरू केली. भारतीय सैन्याने औरंगाबाद, सोलापूर, आदिलाबाद, कर्नूल, विजयवाडा या ५ ठिकाणाहून संस्थानात प्रवेश केला.या सैन्याबरोबर रणगाडे हवाईदलाचे संरक्षण होते. या सैन्याला रझांकारने प्रतिकार केला पण तो अल्पकाळ ठरला. सायंकाळी पाच वाजता १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी पोलीस कारवाई संपली. निजामाने पूर्ण शरणागती पत्करली सैन्याला शस्त्रे खाली ठेवण्याचा आदेश देण्यात आला. हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाल्याचे जाहीर केले.

स्वामीजींचे मराठवाड्यातील महत्वपूर्ण कार्य:-

स्वामीजींनी शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये हैदराबादच्या स्वातंत्र्यलढ्याची भूमिका तयार केली होती. मराठवाड्यातील नांदेड येथील नांदेड एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. १६ जून १९५० रोजी नांदेडमध्ये पीपल्स कॉलेज सुरू केले. त्याच्या उद्घाटनावेळी त्यांनी विद्यार्थ्यांना भौतिक व नैतिक शिक्षण देणे व त्यांच्यात मानवतावादी दृष्टिकोन निर्माण करणे गरजेचे आहे असे सांगून महाविद्यालय प्रवेश घेतलेल्या मुलांनी ४ वर्ष मोफत शिक्षण दिले. मुलीसाठी वसतीगृह बांधून त्यांना अनेक सवलती दिल्या. औरंगाबाद येथे वैद्यकीय महाविद्यालय, आंबेजोगाईला योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे महाविद्यालय, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठा विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठी स्वामीजींनी प्रचंड प्रयत्न केले होते. शिक्षणाविषयी त्यांनी स्वतःचे मत व्यक्त करण्यासाठी व लोकशाहीने जनतेची मते जिंकण्यासाठी ३० एप्रिल १९५० हैदराबाद येथून व्हिजन नावाचे इंग्रजी भाषेतील साप्ताहिक सुरू केले. त्याचे तेलगू, मराठी, इंग्रजी, उर्दू, कानडी, हिंदी भाषेवर प्रभुत्व होते. टिळक व गांधीजीप्रमाणे स्वामीजींनी पत्रकारितेचा एक प्रभावी साधन म्हणून वापर

केला.३३ लोकांना आर्थिक व सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी स्वामिनी आयुष्यभर लढा दिला जरी हैदराबादचा राजकीय स्वातंत्र्याचा लढा संपला तरी त्याच्या दृष्टीने तो अजून संपलेला नव्हता. राजकीय स्वातंत्र्याला सामाजिक व आर्थिक आशय प्राप्त झाला आहे असे स्वामीजी म्हणत.स्टेट काँग्रेसच्या मदतीने हे कार्य व्हावे असे त्यांना वाटत होते पण काँग्रेसच्या नेत्यांना स्वामींचे हे मत मान्य नव्हते त्यामुळे त्यांनी एकट्याने आर्थिक स्वातंत्र्याचा लढा सुरू केला. शिवाय लोकांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर लढा दिला. त्यांनी कुष्ठरोग निर्मूलन मोहीम हाती घेतली व अध्यात्मिक साधनेसाठी ते केरळच्या पितापुरम आश्रमात राहिले.सन १९६५ मध्ये त्यांनी स्वामी रामतीर्थ इन्स्टिट्यूट ऑफ पिस ही संस्था स्थापन केली. सन १९७१ मध्ये ते आजारी पडल्याने केरळमधून आंबेजोगाईला आले व मराठवाड्यातील सामाजिक कार्यात त्यांनी वाहून घेतले. स्वामीजींनी मराठवाड्यात समाज जागृतीसाठी वाचनालये सुरू केली. कंधार येथे त्यांनी "विचार विकास वाचनालय" स्थापन केले. या कार्यात त्यांना बऱ्याच जणांनी मदत केली. पुढे हे वाचनालय रामदास कोळनूरकर, गोविंदराव माटे व अॅड. दिगंबरराव महाजन यांनी जतन केले. स्वामीजींनी महिलांसाठीही वाचनालय सुरू करून त्यामार्फत विविध कार्यक्रम राबवले. आज हे वाचनालय सामाजिक व संस्कृतीक जागृतीचे कार्य करताना दिसते.३४ तसेच स्वामीजींनी राष्ट्रभक्तीच्या दृष्टीने विधायक कार्य करण्यासाठी खादीक्षेत्राला नवी दिशा देण्याचे कार्य केले त्यासाठी मेटपल्ली व औसा येथील खादी उत्पादनाची केंद्रे विकसित केली. औसा व नांदेड येथे हातकागद केंद्र विकसित केली. त्यांनी स्वतः खादी उद्योगाचा विकास केला. त्यानंतर आंध्रप्रदेशातील गोदावरी जिल्ह्यातील शांती आश्रमात राहून अध्यात्मिक साधना सुरू केली.३५ राष्ट्रभक्तीचे प्रतीक खादी आहे हे समजून स्वामी गांधीजींच्या खादी ग्रामोद्योग कार्यात सहभागी झाले आणि लोकांना स्वदेशी मालाच्या चळवळीत प्रेरणा दिली. अशा प्रकारे स्वामीजींनी अनेक प्रकारची विधायक कार्ये मराठवाड्यामध्ये केली.

समारोप

स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी हैदराबाद मुक्तीलढ्याचे ज्याप्रमाणे नेतृत्व केले ते मुत्सद्देगिरी व बौद्धिक कौशल्याने परिपूर्ण अशा स्वरूपाचे होते. स्वामीजींनी आपल्या मुत्सद्देगिरीने व बौद्धिक कौशल्याने भारताच्या अखंडतेवर घोषावणारे सर्वांत मोठे संकट दूर केले. विलीनीकरणानंतर अनेक मोठ मोठ्या राजकीय पदं त्यांना मिळू शकत होती, परंतु स्वामीजी या सगळ्यांपासून अलिप्त राहिले व मानवसेवेत जीवन व्यतीत केले. हिंदुस्थानातील

मराठवाडा, आंध्रप्रदेश व कर्नाटकाचे भाग्यविधाते स्वामी रामानंद तीर्थ असल्यामुळे तीनही प्रांतातल्या नागरिकांमध्ये त्यांच्या विषयी नितांत आदर व प्रेम आहे. या तिन्ही प्रांतांचे 'महात्मा गांधी'

म्हणूनच त्यांचा गौरव केला जातो. या लढ्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले. त्यांच्या नेतृत्वामुळेच हैद्राबाद मुक्ती लढ्यास यश प्राप्त झाले.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. स्वामी रामानंद तीर्थ – हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी, पोपुलर प्रकाशन, मुंबई, 2005
2. अनंत भालेराव-हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, स्वामी रामानंद तीर्थ संघटन संस्था औरंगाबाद, 1987.
3. दिगंबरराव बिंदू:- हैदराबाद राज्याचे विसर्जन , आत्मकथन, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. डॉ. तारा परांजपे-स्वामी रामानंद तीर्थ, निर्मल प्रकाशन, कैलास नगर नांदेड- 1997
5. प्रा. वि.पा.देऊळगावकर- युगप्रवर्तक स्वामी रामानंद तीर्थ.
6. सेतु माधवराव पगडी:- हैदराबाद स्वतंत्र चळवळीचा इतिहास, मराठवाडा साहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद
7. प्रा. नरहर कुरुंदकर -हैदराबाद विमोचन आणि विसर्जन.
8. पंचधारा - हैद्राबाद मुक्ती विशेषांक, 1999.
9. चंद्रशेखर लोखंडे, मराठवाड्याचा मुक्ती लढा आणि हैद्राबाद संस्थान विद्याभारती प्रकाशन. लातूर

हैदराबाद मुक्ती संग्राम आणि ऑपरेशन पोलो

प्रा.सविता सोमनाथ बुरांडे,

कनिष्ठ विभाग

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई

भारतीय स्वातंत्र्याची पूर्तता ही हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढ्याने होते. त्याचप्रमाणे हैदराबाद मुक्ती स्वातंत्र्यास पूर्णत्व हे भारत सरकारने राबवलेल्या पोलीस ऑपरेशन म्हणजेच ऑपरेशन पोलोने झाली आहे. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारतास स्वातंत्र्य मिळाले, असले तरी भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायदानुसार भारतातील संस्थानांना [नेटिव स्टेट्स प्रिन्सली स्टेट] या कायदानुसार तीन पर्याय होते 1 भारतात सामील होणे. 2 पाकिस्तान मध्ये सामील होणे. 3 स्वतंत्र राहणे. या कायदानुसार 565 पैकी तीन संस्थाने सोडून जवळपास सर्व संस्थाने भारत किंवा पाकिस्तान मध्ये सामील झाली. परंतु तीन संस्थाने सामील झाली नव्हती. ती म्हणजे 1 जम्मू काश्मीर 2 जुनागड 3 हैदराबाद.

वरीलपैकी जुनागड संस्थान 20 फेब्रुवारी 1948 मध्ये जनमत घेऊन भारतात विलीन करण्यात आले. तसेच पाकिस्तानी आक्रमणामुळे जम्मू-काश्मीरचे भारतात सामिलीकरण करण्यात आले. जम्मू-काश्मीर संस्थानचे हे वैशिष्ट्य होते की, येथील बहुसंख्य प्रजा ही मुस्लिम होती, तर राजा हिंदू होता. या उलट हैदराबाद संस्थानाची परिस्थिती अशी होती की, येथील बहुसंख्य प्रजा हिंदू होती. आणि राजा मुस्लिम होता.

हैदराबादचा निजाम हा भारतातील संस्थानिकांपैकी सर्वात श्रीमंत होता. मोगल सम्राट औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर 20 फेब्रुवारी 1707 सत्तेवर आलेले मोगल सम्राट दुर्बल व तत्वहीन निघाले. याचाच फायदा घेऊन दक्षिणेचा सुभेदार मीर कमरुद्दीन याने 31 जुलै 1724 रोजी दक्षिणेत स्वतंत्र हैदराबाद राज्याची स्थापना केली. या गादीवर आलेला निजाम मीर उस्मान अली खान आसफजाह हा सातवा निजाम होता.

हैदराबाद राज्यात मराठवाडा, तेलंगणा आणि कर्नाटक या प्रादेशिक विभागांचा समावेश होत होता. भारताच्या मधोमध असलेल्या हैदराबाद संस्थानाचे क्षेत्रफळ 82,313 चौरस मैल होते. त्याची एकूण लोकसंख्या 1941 च्या शिरगणतीप्रमाणे 1 कोटी 63 लक्ष 38 हजार 534 इतकी होती. तेलगू, मराठी आणि कन्नड या तीन भाषा आणि उर्दू बोलणारे ही होते.

1941 मध्ये हिंदूंची लोकसंख्या 81.4% तर मुस्लिम 12.8% अशी होती. असे असले तरी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये हिंदूंची संख्या 20% व उर्वरित मुस्लिम होते. निजामी राजवट ही अन्यायी, अत्याचारी, पक्षपाती होती. संस्थानात धर्मांधतेने कळस गाठला होता. सक्तीचे धर्मांतर, अन्यायपूर्ण वागणूक, हिंसा, महिलांवरील अत्याचार यामध्ये वाढ झाली होती. सरंजामी व्यवस्थेने मुस्लिम जातीयतेला बळ दिले होते. मोठ्या प्रमाणात धर्मांतरे होत होती.

हैदराबाद संस्थानात बाहेरील राज्यातून अनेक मुस्लिमांना आणले जात होते. जेणेकरून संस्थानातील मुस्लिमांची संख्या वाढेल. तसेच लोकांना सक्ती करून धर्मांतरे होत असत. निजामी राजवट आणि निजाम यांना बळ देणारी शिक्षण व्यवस्था उभारण्यात आली होती. शाळेत जाणाऱ्यांमध्ये सुद्धा मुस्लिम विद्यार्थ्यांचे प्रमाण जास्त होते. अनेक ठिकाणी जनतेची पिळवणूक सुरू झाली होती. संस्थानात सरंजामी व्यवस्था आणि जहागिरी निर्माण करण्यात आल्या. त्या माध्यमातूनही जनतेचे शोषण चालूच होते.

इत्तेहादुल मुसलमिन आणि रझाकार संघटना यांनी तर जनतेचा अतिशय छळ चालवला होता. पुढे तर रझाकार संघटनेचा प्रमुख कासिम रजवीच्या नेतृत्वाखालील रझाकार संघटनेने जनतेचा अतोनात छळ सुरू केला. खऱ्या अर्थाने संस्थानाचे इस्लामीकरण करण्याचा प्रयत्न निजामाचा होता. उर्दू ही राजभाषा ठरवली होती. त्यामुळे 1940 साली शासकीय नोकऱ्यांमध्ये 90% पेक्षा जास्त मुस्लिम लोक होते. या सर्वांमधून हैदराबाद प्रांतात अनेक लोक एकत्र येऊन निजामी राजवटीच्या विरोधात आंदोलने सुरू केली.

1938 साली हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाली. परंतु निजामाने लवकरच या संघटनेवर बंदी घातली. आर्य समाजाने सुद्धा जुलमी आणि धर्मांध राजवटीच्या विरोधात आपली चळवळ तीव्र केली. निजामाने ही रजाकार संघटनेच्या माध्यमातून जनतेचा विरोध मोडीत काढायला सुरुवात केली. हैदराबाद या राज्याचे अधिपती राहून इस्लामचे धार्मिक अधिपत्य म्हणजेच

खलिफापद मिळवण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. त्यामुळेच भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायदानुसार तीन पर्यायांपैकी स्वतंत्र राज्य ठेवण्याचा पर्याय निजामाने स्वीकारला. व तसेच व्हॉइसरायला कळवले.

हे सर्व होत असतानाच भारतीय स्वातंत्र्य कायदानुसार अनेक संस्थाने भारतात सामील झाली. मात्र निजामाच्या निर्णयास हैदराबाद संस्थानातील जनतेचा विरोध होता. आधीपासूनच संस्थानातील जनतेने निजामाच्या अन्यायपूरक आणि धर्मांध सत्तेस विरोध करण्यास सुरुवात केली होती. इत्तेहादूल मुसलमिन रझाकार संघटनेचा प्रमुख कासिम रजवीयाच्या जाचामुळे जाळपोळ, हिंसा, लुटालुट, स्त्रियांवरील अत्याचार यामुळे जनतेने हैदराबाद संस्थानाच्या मुक्तीसाठी लढा सुरू केला. या लढ्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले.

संस्थानातील जनतेवर जरब बसावी म्हणून कासिम रजवी रझाकार संघटनेच्या माध्यमातून दहशत निर्माण करण्यास सुरुवात केली. कासिम रजवीच्या या सर्व कृत्यास निजामाची मूक संमती होती.

1940 मध्ये इत्तेहादुलच्या गुंडांनी बिदरची बाजारपेठ जाळून टाकली. तसेच रजाकरांनी 1947 ते 1948 च्या दरम्यान निजामी राज्यातील 50 पेक्षा जास्त गावे जाळली. 10 मे 1948 रोजी सुमारे 300 रजाकरांनी गोरटा या गावात वेढा दिला. या ठिकाणी निजाम सरकारचे सैनिक आणि रजाकार मिळून गोरटा हे गाव जाळून टाकले.

या गावातील लोकांनी प्रतिकार केला. परंतु 200 माणसे जाळून मारण्यात आली. आणि मोठ्या प्रमाणात लुटालुट केली. बीबीनगर हे तेलंगणातील रेल्वे स्टेशनचे गाव आहे. या ठिकाणीही 10 जानेवारी 1948 रोजी रजाकरांनी मोठ्या प्रमाणात लूट केली. अनेक लोकांना जखमी केले.

वरील प्रकारच्या घटना संस्थानातील गावोगावी होत होत्या. जनता जाचून गेली होती. अनेक लोकांना जिवंत जाळून हत्या केल्या होत्या. निजामी धर्मांध अन्यायी शासनास कंटाळलेल्या जनतेला भारतात सामील होण्याची इच्छा होती. भारताच्या दृष्टीने ही हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राहणे म्हणजे भारताच्या मधोमध उदरस्थानी नासूर पाळणे अशीच परिस्थिती होती. भारताच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टिकोनातूनही हे धोक्याचे होते. त्यातच निजामाच्या आकांक्षाही मोठ्या होत्या.

निजामाने भारत सरकारशी बोलणी सुरू असतानाच संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे सदस्यत्व मिळवण्यासाठी अर्ज केला होता. पाकिस्तानात मोहम्मद अली जिना यांनाही मदत मागितली होती. परंतु ही मदत निजामास मिळाली नाही. याच काळात निजामाने

सैन्य आणि पोलीस भरती मोठ्या प्रमाणात केली. तसेच रजाकरी फौजपण त्याच्या दिमतीला होती. मोठ्या प्रमाणात शस्त्रास्त्राची जमवाजमव सुरू केली होती. सिडनी कॉटन या शस्त्रास्त्राच्या व्यापाऱ्याकडून निजामाने बरीच शस्त्रे व दारूगोळा मिळवला होता.

वरील प्रकारची तयारी निजाम करत असला तरी, भारत सरकारने हैदराबाद संस्थानाशी सामोपचराने जुळून घेण्याचा प्रयत्न केला, तरी निजामाने आणि इत्तेहादुल मुसलमिनने भारत सरकारचे सर्व प्रयत्न अयशस्वी ठरवले. जेव्हा सर्व मार्ग खुंटले, तेव्हाच 13 सप्टेंबर 1948 ला हैदराबाद संस्थानात ऑपरेशन पोलो या नावाने पोलीस कारवाई करावी लागली.

ऑपरेशन पोलोच्या आधी निजामाने सामीलनाम्यावर सही करण्यात नकार दिला. खरंतर सामीलनाम्यानुसार हैदराबाद संस्थानाकडे परराष्ट्र व्यवहार, संरक्षण, आणि दळणवळण ही तीनच खाती भारत सरकारकडे असतील. परंतु निजामास हे मान्य नव्हते.

निजाम आणि भारत सरकारमध्ये चर्चेच्या अनेक फेऱ्यांतर 17 नोव्हेंबर 1947 ला एकट्या निजामाशी भारत सरकारचा आणखी एक करार झाला. हा करार पूर्णपणे निजामाच्या बाजूने होता. तरीही निजामास हा करार मान्य झाला नाही. निजामास संस्थानात लोकशाही राज्य नको होते. त्याच्या धर्मांध आणि अति महत्त्वाकांक्षी स्वभावाने यास मान्यता दिली नाही.

याच काळात निजामाने सुमारे 62 कोटी रुपये पाकिस्तानला मदत म्हणून दिले. 1948 मध्ये या कराराची मुदत संपणार होती. पण रझाकार सैन्याने संस्थानात खूप मोठ्या प्रमाणात जाळपोळ, हिंसाचार आणि लूट वाढवली.

अखेर भारताचे तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभाई पटेल यांनी पोलीस अॅक्शनचे आदेश दिले. भारत सरकारने अत्यंत संयमाने पोलीस अॅक्शनचा निर्णय घेतला होता. पंडित नेहरूंना लष्करी कारवाई करण्याची इच्छा होत नव्हती. मात्र निजाम सरकारच्या कारवायामुळे ते वैतागले होते. ते 25 जुलै 1948 रोजी मद्रास येथील भाषणात म्हणतात, “मला अत्यंत वाईट वाटते व खेदःपूर्वकच कठोर भाषा वापरावी लागते. मूढ भाषेनेच काम भागावे अशी माझी अपेक्षा आहे. परंतु आज अशी वेळ आली आहे की, कठोर भाषेच्याद्वारेच सत्याचा आविष्कार करावा लागत आहे. गेल्या सात महिन्यात हैदराबाद सरकार गुंड, चोर, अथवा धोकेबाज यांना शोभेल अशा रीतीने वागले आहे. ते आमच्याकडे वारंवार आले. गोडी गुलाबीची भाषा त्यांनी नेहमीच केली. परंतु त्याचवेळी ते आमच्या विरोधात शेकडो कारस्थाने करत

राहिले.’’ ते पुढे म्हणाले की, ‘‘मी आता असेच म्हणून की, जरूर पडेल तर आणि तेव्हा आम्ही हैदराबादेत लष्करी कारवाई करू.’’

म्हणजेच स्वतः पंडितजींना आणि जनतेला सुद्धा अशा प्रकारे कारवाई होऊ शकते असे जाणवत होते. हैदराबाद मधल्या पोलीस कारवाईचे नेतृत्व जनरल चौधरी यांनी केले. या कारवाईला पोलीस कारवाई असं अधिकृत नाव देण्यात आले असले तरी ती प्रत्यक्षात लष्कराने आपल्या देशाचे सार्वभौमत्व आणि एकसंधपण कायम राखण्यासाठी करण्यात आली होती.

लष्कराच्या बरोबरीने नागरी प्रशासनाचेही सहकार्य घेण्याचे ठरवल्यामुळे संरक्षण खात्याचे सचिव एच. एम. पटेल व व्ही. पी. मेनन यांच्याशी लष्करी अधिकाऱ्यांनी विचारविनिमय केला.

या पोलीस कारवाईसाठी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीतील कार्यकर्त्यांनी सुद्धा मोलाचे कार्य केले. पोलीस कारवाई होण्याच्याआधी भारतीय लष्कराचे तळ हैदराबादच्या सरहद्दीला लागून थांबले होते. परंतु तेथे निजामी हद्दीतून हैदराबादचे लष्कर व रझाकार हिंदी हद्दीत घुसले. हल्ले व लुटालूट करू लागले. त्यांच्या बंदोबस्तासाठी भारताच्या लष्कराने ‘ऑपरेशन कबड्डी’ राबविले. त्यानुसार भारतीय सैन्याने हैदराबादच्या लष्करास आपल्या जागी परत जाईपर्यंत आघात केले. आणि परत आले.

हैदराबाद मधील पोलीस कारवाई म्हणजेच ऑपरेशन पोलो ही लष्कराने केलेली कृती होती. तिचे मुख्य संचालक लेफ्टनंट जनरल महाराज राजेंद्रसिंहजी हे होते. या मोहिमेचे नियंत्रक नियमन व मार्गदर्शन त्यांनी केले. त्यांच्या मदतीला पुढील लष्करी अधिकारी होते- 1 मेजर जनरल जयंती नाथ चौधरी हे सोलापूरहून प्रवेश करणाऱ्या सशस्त्र दलाचे कमांडर होते.

1. मेजर जनरल डी.एस. ब्रार हे सोलापूरच्या उत्तरेला मुंबई विभागातील दलाचे कमांडर होते.
2. मेजर जनरल ए. ए. सुंद्रा हे मद्रास समितीचे कमांडर होते.
3. ब्रिगेडियर शिवदत्त सिंग हे मध्य प्रांत व वऱ्हाडकडचे कमांडर होते.
4. एअर व्हॉइस मार्शल मुखर्जी हे संपूर्ण हवाई हालचालीचे व कृतीचे नियंत्रक होते.

प्रत्यक्ष कारवाईस सुरुवात सप्टेंबर 1948 रोजी रात्री 12 वाजून 40 व्या मिनिटाला ऑपरेशन पोलो सुरू झाले. वेगवेगळ्या आठही बाजूने भारतीय सैन्य हैदराबाद मध्ये घुसले. आणि ठिकठिकाणी छोट्या लढाया होऊन निजामाचे सैन्य प्रतिकारात मागे पडले. परिस्थितीचा विचार करून निजामाने 17 सप्टेंबरला संध्याकाळी 5 वाजता भारतीय लष्कराला युद्धबंदीची विनंती केली.

18 सप्टेंबर रोजी निजामाने आपला पंतप्रधान मीर लिया कत अली आणि मंत्रिमंडळाचा राजीनामा घेतला. 18 तारखेला दुपारी 4 वाजता भारत सरकारचे प्रतिनिधी, लष्करी दलाचे अधिकारी यांच्या उपस्थितीत निजामाचा अरब कमांडर अल अद्रुस याची हैदराबादच्या फौजेची शरणांगती भारतीय जनरल जयंतीनाथ चौधरी यांनी स्वीकारली. अशा तऱ्हेने हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाची सांगता झाली.

निष्कर्ष

वरील शोधनिबंधाच्या अभ्यासावरून पुढील निष्कर्ष काढण्यात आले.

1. निजाम मीर उस्मान अली खान (आसफजाह) हैदराबाद संस्थानाचा सातवा निजाम याची राजवट ही अत्यंत जुलमी आणि धर्मांध होती.
2. हैदराबाद संस्थानातील जनता निजामाच्या भेदभाव पूर्ण राजवटीस कटाळली होती.
3. संस्थानाचे इस्लामीकरण करण्याची निजामाची इच्छा होती.
4. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस च्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात हैदराबाद संस्थानाच्या मुक्तीसाठी लढा उभारला गेला. या लढ्याचे नेतृत्व हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे अग्रणी स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले.
5. भारतीय सरकारने चर्चेच्या मार्गाने आणि सामोपचाराने हैदराबाद संस्थान चा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले.
6. निजामाची अति राजकीय महत्वाकांक्षा आणि इस्लामिक राष्ट्रांचा खलिफा होण्याची इच्छा यामुळे निजाम आणि भारताच्या सामोपचाराच्या करारास महत्त्व दिले नाही.
7. निजामास असे वाटत होते की भारतीय लष्कराने हैदराबादवर लष्करी कारवाई केल्यास भारतातील इतर मुस्लिम भारत सरकारचा तीव्र विरोध करतील, परंतु तसे झाले नाही.
8. हैदराबाद संस्थानातील जनतेवरील अन्याय दूर करण्यासाठी लष्करी कारवाई केली गेली.
9. ऑपरेशन पोलो यास पोलीस अॅक्शन म्हणले गेले.
10. हैदराबाद संस्थानाचे भौगोलिक स्थान पाहता ते भारतीय संघराज्याचा भाग होणे आवश्यकच होते. तसे झाले नसते तर भारताच्या मधोमध भारताचा शत्रू कायम राहिला असता.
11. पंडित नेहरूंनी सुद्धा अप्रत्यक्षरीत्या या लष्करी कारवाईचे समर्थन केले आहे.

12. भारताचे पोलादी पुरुष आणि पहिली गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी ऑपरेशन पोलोचा निर्णय घेतला.

आणि हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्याचा भाग बनले. त्यामुळेच भारताचा स्वातंत्र्यलढा पूर्णत्वास गेला आहे.

संदर्भ

1. देशपांडे द.ग.(१९९८), संस्थान हैदराबादचे स्वातंत्र्य आणि लोकस्थिती: साहित्य सेवा, पारगावकर निवास औरंगाबाद.
2. चपळगावकर नरेंद्र (१९९९) कर्मयोगी संन्यासी: मौज प्रकाशन, पुणे.
3. पोतनीस सुनीत, बखर संस्थानाची, राजहंस प्रकाशन, प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे.
4. भालेराव अनंत, हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, अभंग प्रकाशन, नांदेड.
5. धर्माधिकारी अविनाश, ७५ सोनेरी पाने, राजहंस प्रकाशन, प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे.
6. जोषी दिनकर, अनुवाद- सुषमा शालिग्राम, महामानव सरदार पटेल, मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
7. प्रा. डॉ. लोखंडे चंद्रशेखर, (२००४), हैदराबाद मुक्तिसंग्राम का इतिहास: श्री धूडमल प्रल्हाद कुमार, आर्य धर्मार्थ ट्रस्ट.
8. प्रा. देऊळगावकर वि.पा.,(१९९५) युगप्रवर्तक स्वामी रामानंद तीर्थ: स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्था गुलबर्गा.
9. स्वामी रामानंद तीर्थ (२००१) पुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांची दैनंदिनी: सचिव महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
10. प्राचार्य गाठाळ एस. एस. (२०१७), आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास:, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
11. प्रा. बोरीकर दिनकर ,(२०१३)सरदार वल्लभ भाई पटेल. आणि हैदराबादचे विलीनीकरण: स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधन संस्था, औरंगाबाद.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखालील हैदराबाद मुक्ती लढा व मुक्ती संग्राम स्मृतिस्थळ

प्रा.डॉ.गणेश गं.पिंगळे

दीनदयाळनगर, मांडवा रोड, अंबाजोगाई.

मराठवाडा भुभाग १९० वर्षे इंग्रज आणि निझाम यांच्या दुहेरी जुलमी पारतंत्र्यात होता. अशा परिस्थितीत मराठी मातृभाषेतून शिक्षण घेणे अशक्यप्राय होते. केवळ उर्दूतूनच शिक्षण अनिवार्य होते, त्यामुळे या भागाचा शैक्षणिक व सामाजिक विकास दुरापास्त होता. अशा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत या गावातील काही प्रतिष्ठित वकील, व्यापारी व शिक्षक मंडळींनी मराठी भाषेतून शिक्षण मिळावे यासाठी इ. स. १९१७ मध्ये योगेश्वरी शाळेचा प्रारंभ केला.

त्या काळात असे पाऊल उचलणे अत्यंत धाडसाचे होते. यामध्ये संस्थेचे पहिले कार्यवाह ऍड.कै.कृष्णाजी पुरुषोत्तम उर्फ भाऊसाहेब चौसाळकर, ऍड.वासुदेवराव दसगांवकर, कै.शिवाजीराव चौसाळकर, सदाशिवराव जोशी, केशवराव कुर्डूकर यांचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त आहे. त्यानंतर या शाळेला कै. नारायणराव जोशी, ऍड.पुरुषोत्तम चौसाळकर, ऍड. चिंतामणराव कन्नडकर, ऍड. श्रीधरपंत सोमण, राजारामपंत सोनवळकर, डॉ. व्यंकटराव देशपांडे, ऍड. त्र्यंबकराव खुरसाळे, ऍड.आर.डी.देशपांडे, एकनाथराव कुलकर्णी व बेथुजी गुरुजी व ऍड. बळीरामपंत कामखेडकर यांच्यासह इतरांनी राष्ट्रीय शाळा म्हणून नावलौकिक मिळवून दिला. पू. स्वामीजी, पू.बाबासाहेब परांजपे व या निश्चयी व्यक्तींच्या स्मृती जागृत करण्याच्या उद्देशाने योगेश्वरी शिक्षण संस्थेतील पू. स्वामी रामानंद तीर्थ व हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम स्मृती स्थळ पाहण्याची संधी सर्वानाच उपलब्ध होत आहे. या भव्य कार्याच्या निर्मितीचे साक्षीदार होण्याचे भाग्य लाभल्याची कृत कृतार्थता व्यक्त होताना दिसते. स्मृतीस्थळ पाहिल्यावर अनेकांना आपला हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील स्मृतींशी जवळचा संबंध आला असल्याचे वाटते.

स्वामी रामानंद तीर्थ हे एक अविद्यतीय व्यक्तीमत्व होते, त्यांनी समाजासाठी खूप मोठे कार्य केले आहे. पू. स्वामीजींच्या जीवनावर आधारीत स्वामीजींचा जीवनपट आणि त्यांच्या कार्याचा परिचय हा मुक्ती संग्राम स्थळ पाहण्याने अधिक होतो.

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात प्रखर नेतृत्व, त्यानंतर मराठवाड्याच्या शैक्षणिक क्षेत्रात स्वामीजींचं भरीव कार्य, त्यांची राष्ट्रप्रेमी, निस्वार्थी व दूरदृष्टी लाभलेली, एका प्रेमळ शिक्षकांची

वृत्ती. या सगळ्यामुळे त्यांच्या बदलचा आदर विद्विगुणीत झालाचं, त्याचं बरोबर प्रेमही निर्माण झालं, अशी माणसं या मराठवाड्याच्या भूमीत वावरली त्यांनी येथील लोकांसाठी प्राण हातावर घेवून कार्य केलं, हे सारचं अद्भुत आहे. मराठवाड्यासह तेलंगणा, आंध्रप्रदेश आणि कर्नाटक अशा वेगवेगळ्या भाषा आणि संस्कृती घेवून जगणाऱ्या लोकांत राष्ट्रप्रेम निर्माण करून, त्यांचं यशस्वी नेतृत्व करत, निजामासारख्या हुकूमशाही व मध्ययुगीन विचारसरणीच्या राजा विरुद्ध मोठा लढा उभा करणं, हे स्वामीजींचे कार्य त्यांना राष्ट्रीय पातळीवरील त्यावेळेसच्या महान राष्ट्रभक्त कार्यकर्त्यांच्या बरोबरीचे स्थान मिळवून देतं.

संपूर्ण आयुष्य लोकसेवेसाठी अर्पण करून, साधूचं जीवन जगणारा हा महात्मा जर मराठवाड्याला लाभला नसता, तर हैद्राबाद स्टेटमध्ये हा स्वातंत्र्य लढा कधीचं यशस्वी उभा राहू शकला नसता. अशा या महान राष्ट्रभक्ताच्या कार्याची सुरुवात अंबाजोगाई (त्यावेळचे मोमीनाबाद) येथील योगेश्वरी शिक्षण संस्थेतून झाली. तस त्यांचं कार्य त्यावेळी हैद्राबाद स्टेट आणि संपूर्ण देशपातळीवर सुरू होते. पण त्यांच्या कार्याला निश्चित दिशा रूपरेषाही अंबाजोगाई येथूनचं मिळाली, स्वामीजींच्या दैदिप्यमान कारकिर्दीला श्री योगेश्वरी शिक्षण संस्थेतून समविचारी कार्यकर्ते, मित्र, देशभक्त विद्यार्थी यांचे मोठे पाठबळ मिळालं. इ.स. १९३८ पासून पू. स्वामी रामानंद तीर्थ आणि पू. बाबासाहेब परांजपे यांच्या नेतृत्वाखाली योगेश्वरी शिक्षण संस्थेची शाळा या लढ्याची एक प्रेरणास्त्रोत बनली होती. या स्वातंत्र्य समराचा अमृत महोत्सव संपूर्ण देशानं साजरा केला. या निमित्ताने संपूर्ण वर्षभर स्मृतींना उजाळा देण्यात आला. सामाजिक आणि शासकीयस्तरावर विविध उपक्रम, कार्यक्रम घेण्यात आले. सतत दहा ते बारा वर्षे हा लढा तीन राज्यातील लोकांनी लढला. इ.स. १९३८ ते १९४८ या कालखंडात २३७ हुतात्म्यांनी स्वतःच्या प्राणांची आहुती दिली याची आठवण म्हणून हुतात्मा स्तंभही स्मृती स्थळाजवळ उभा करण्यात आला आहे. अनेकांनी कारावास, अत्याचार सहन केले. म.गांधी सारख्या थोर नेत्यांच्या मार्गदर्शनाखाली हिंदू-मुस्लीम लढा असे विकृत रूप या लढ्याला न येऊ देता स्वामीजींनी या

लढयाला एका उंचीवर कायम नेऊन ठेवले. त्याला लोकशाहीवादी स्वातंत्र्य लढयाचं स्वरूप मिळवून दिलं.

लोकशाहीवादी भारताचा एक अविभाज्य असा भाग म्हणून या प्रांताला भारतात विलीन केलं, शेकडो वर्ष निजामासारख्या धूर्त, दुष्ट राजाच्या राजवटीत जीवन जगणाऱ्या, सरंजामशाहीला सरावलेल्या लोकांना लोकशाही सारख्या आधुनिक मुल्यांचे महत्व पटवून दिलं. त्यांच्यातील राष्ट्रीयकृती जागृत ठेवण्याचं काम या लढयातील प्रभावी नेतृत्व म्हणून त्यांनी कायम केलं. निजामाची राजवट जावून आज या प्रांतातील लोक स्वतंत्र भारताचे जबाबदार नागरिक म्हणून जीवन जगत आहेत. हैद्राबाद राज्य भारतात सामील होणं, ही त्याकाळातील जगासाठी महत्वाची घटना होती. ती आजही आहे. पण येवढ्या मोठ्या लढयाची साक्ष देणारी, अनेक स्मारक मराठवाड्यासह उर्वरित भागात आहेत.

या लढयाला ७५ वर्ष पूर्ण होऊ देखील, या लढयाविषयीच्या इतिहासाचं एकत्रित असे संकलन त्यात सध्या प्रातिनिधिक स्वरूपात १५६ स्वातंत्र्य सैनिक त्यात संस्थेचे तत्कालिन पदाधिकारी, शिक्षक व विद्यार्थी यांचा समावेश आहे. या लढयात महिलांचा सहभाग लक्षणीय होता अशा एकूण ३६ महिलांचे स्वातंत्र्य लढयातील योगदान उल्लेखित केले आहे शिवाय हुतात्म्यांचे वेगळे दालन, स्वतंत्र मुक्ती लढा ग्रंथालय, विविध सत्याग्रह व लढे यांचा समावेश आहे.

पू.स्वामी रामानंद तीर्थ निवास दालनामध्ये लढयातील स्वामीजींच्या जीवनातील दुर्मिळ छायाचित्रांचा समावेश आहे अशी एकत्रित माहिती मराठवाड्यासह कुठेही उपलब्ध नाही. पण हे कार्य बीड जिल्हयातील अंबाजोगाई येथील योगेश्वरी शिक्षण संस्थेने हाती घेतलं. त्याचा पहिला टप्पा १७ सप्टेंबर २०२३ रोजीच्या उद्घाटनाने संपन्न झाला. योगेश्वरी शिक्षण संस्थेनं हैद्राबाद मुक्ती लढयात महत्वाची भूमिका पार पाडली. त्याची संस्थेच्या आवारात अनेक वेळा या लढयाची रूपरेषा आखली गेली. योगेश्वरी शिक्षणसंस्थेच्या आवारातचं या लढयाची स्मृती जपणारं, स्मृतीस्थळ निर्माण व्हावं, हा या लढयातील सेनानींचा खरा सन्मान आहे. योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे पूर्वाध्यक्ष मा. डॉ. सुरेश खुरसाळे यांच्या संकल्पनेतून योगेश्वरी शिक्षणसंस्थेच्या कार्यकारिणीचे सदस्य व कर्मचारी यांनी पू.स्वामी रामानंद तीर्थ व हैद्राबाद मुक्ती संग्राम स्मृती स्थळाची निर्मिती करण्याचा संकल्प हाती घेतला. लगेचच अवघ्या सात महिन्यांच्या अल्पशा कालावधीत टप्पा पूर्ण केला आहे. या स्मारकाची उभारणी ६० फुट बाय ४५ फुट इतक्या जागेवर दोन मजली इमारतीत हे स्मृती स्थळ उभं राहिलं आहे. हे संग्रहालय तयार होईपर्यंत या लढ्या

विषयीची माहिती याठिकाणी गोळा करण्याचे कार्य योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे पूर्वाध्यक्ष मा. डॉ. सुरेश खुरसाळे, सर्व पदाधिकारी, कार्यकारिणी सदस्य व शिक्षण संस्थेचे शिक्षकवंद करत आहेत.

हैद्राबाद मुक्ती संग्राम स्मृतीस्थळासाठी आजपर्यंत संस्थेच्या कार्यकारिणीने आणि अनेक मान्यवरांनी सहकार्य केलं आहे. येवढं मोठं कार्य मराठवाड्यात उभे राहणं, ही फार मोठी व महत्वाची गोष्ट आहे. त्यासाठी योगेश्वरी शिक्षणसंस्था, अंबाजोगाई यासारखे दुसरे स्थान निश्चितच असणार नाही. आजपर्यंत हैद्राबाद मुक्ती लढयाला भारतीय स्वातंत्र्य लढयाच्या इतिहासात म्हणावं तेवढे महत्वाचं स्थान मिळालं नाही असे अनेकांचे मत आहे. निष्काम कर्मावर व राष्ट्रभक्तीने प्रेरित झालेल्या या लढयातील स्वातंत्र्य सेनानींनी मुक्ती संग्रामाच्या पूर्णते नंतरच्या काळात अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारल्यामुळे,

या लढयाच्या अनेक स्मृती काळाच्या ओघात पडद्या आड नष्ट झाल्या आहेत. या लढयाचा संपूर्ण इतिहास, यात सहभागी झालेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांची माहिती, त्यांचं कार्य हुतात्मे यांची संपूर्ण माहिती एकत्रितपणे कुठेही उपलब्ध नाहीये. आज तीन राज्यामध्ये हैद्राबाद स्टेटचे विभाजन झाल्यामुळे तर या लढयातील स्मृती आणि इतिहास हा नष्टप्राय होत चालला आहे. अनेक ठिकाणी, अनेक प्रकारे हा लढा लढला गेल्याने या लढयातील माहितीचे एकत्रित संकलन आज कुठेही उपलब्ध नाही. त्यामुळे योगेश्वरी शिक्षणसंस्थेचे पूर्वाध्यक्ष डॉ. सुरेश खुरसाळे व त्यांचा संपूर्ण समुह, ज्या जिद्दीने, सचोटीने, अथक परिश्रम घेऊन, वा कार्यास सिद्धिस नेण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. ते प्रयत्न फार मोठे आहेत. मराठवाडयातील अनेक सांस्कृतिक वारशांसारखे, हैद्राबाद मुक्ती लढयाचे हे स्मृतीस्थळ राज्यात महत्वाचा ठेवा ठरणार आहे.

आज या स्मृती स्थळाचा पहिला टप्पा पूर्ण झालेला आहे संकलित झालेली माहिती, छायाचित्रे व संकलन पाहिल्यानंतर हे स्मृतीस्थळ किती मोठं आणि भव्य आहे, याची कल्पना येते. योगेश्वरी शिक्षण संस्था कुठल्याही शासकीय मदतीशिवाय निस्वार्थीपणे हे कार्य पूर्ण करत आहेत. ही फार मोठी व कौतुकास्पद आणि अभिमानाची गोष्ट आहे. हैद्राबाद मुक्ती लढयाचा संपूर्ण अभ्यास करण्यासाठी, माहिती घेण्यासाठी, देण्यासाठी व पुढच्या पिढीपर्यंत हा महान लढा घेवून जाण्यासाठी अशा मोठ्या स्मारकाची खूप गरज होती. ती गरज योगेश्वरी शिक्षणसंस्थेचे पूर्वाध्यक्ष डॉ. सुरेश खुरसाळे आणि त्यांचे निस्पृह वृत्तीचे सहकारी करत आहेत. या स्मृती स्थळासाठी आतापर्यंत त्यांनी खूप माहिती संग्रहित केली आहे. या लढयाशी संबंधीत अनेकांचे सहकार्य, मार्गदर्शन त्यांनी राज्यभरातून केलेल्या

अभ्यास दौऱ्याव्दारे मिळवले आहे. हे कार्य खूप मोठे व महत्वाचे आहे. त्यामुळे या कार्यासाठी खर्चही मोठा आहे. संस्थेने हे कार्य लोकसहभागातून उभे करण्याचा निर्णय घेतला. यासाठी हितचिंतकांची अर्थिक मदत अपेक्षितआहे. हैद्राबाद मुक्ती लढ्याचा हा इतिहास जाणून घेणं, पुढच्या पिढीपर्यंत तो इतिहास पोहचवणे, ही या राज्यात राहणाऱ्या सर्व लोकांची नैतिक

जबाबदारी आहे. त्यासाठी योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचं आजपर्यंत कार्य जसं महान आहे, तसचं हैद्राबाद मुक्ती लढ्याचे स्मृतीस्थळ उभारण्याचं कार्यही मोठं व अविद्वितीय आहे. या असामान्य अशा स्मृती स्थळास आवर्जून भेट देऊन ऐतिहासिक स्मृतींचा आस्वाद घ्यावा.

संदर्भ ग्रंथ

1. अशा झुंजलो आम्ही -ज्योत्स्ना धारपुरे- शुभदा धारूरकर
2. महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळी - डॉ. साहेबराव गाठाळ
3. हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा -अनंतराव भालेराव
4. हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्रामातील क्रांतिकारी महिला -रश्मी बोरीकर
5. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास- डॉ. किशोर गव्हाणे ,डॉ. शिंदे, डॉ. कुलकर्णी, अरुणा प्रकाशन लातूर

हैदराबाद मुक्ती संग्राम व वंदे मातरम्, जंगल सत्याग्रह, उमरी बँक प्रकरण, ऑपरेशन पोलो

विवेकानंद किशनराव कदम

संशोधक विद्यार्थी
जिल्हा परिषद उच्च माध्यमिक (मुलांची) शाळा, धाराशिव
शहर पोलीस स्टेशन शेजारी, तांबरी विभाग , धाराशिव
ता. जि. धाराशिव (उस्मानाबाद) पिन . ४१३५०१

डॉ. एस.बी. कांबळे

संशोधन मार्गदर्शक
एस.पी.डी.एम.कॉलेज , शिरपूर
ता. शिरपूर जि. धुळे
पिन . ४२५४०५

प्रस्तावना : हैदराबाद हे भारतातील सर्वात मोठे संस्थान होते. 1938 मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना केली. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसला मान्यता मिळवण्यासाठी व लोकशाही हक्कांसाठी लढा सुरू झाला. या लढ्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ या झुंजार सेनानींनी केले. त्यांना नारायण रेड्डी, सिराज-उल- हसन, तिरमीजी यांची साथ लाभली. तसेच पी. व्ही. नरसिंहराव व गोविंदभाई श्राफ हे स्वामीजींचे एक निष्ठावान अनुयायी होते.

हैदराबाद संस्थान मध्ये तेलगू, कन्नड, मराठी भाषक प्रांत होते. या ठिकाणी निजामाची एक तंत्री राजवट होती. तेथे नागरी व राजकीय हक्कांचा अभाव होता. तसेच आपले हक्क मिळविण्यासाठी हैदराबाद संस्थानातील जनतेने तेलंगणा भागात आंध्र परिषद, मराठवाडा भागात महाराष्ट्र परिषद व कर्नाटक भागात कर्नाटक परिषद अशा संस्था स्थापन केल्या.

17 सप्टेंबर हा हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा दिवस मराठवाड्यात “मराठवाडा मुक्तीसंग्राम दिन” म्हणून साजरा केला जातो. तसे पाहिले तर स्वतंत्र भारतात मराठवाड्याचा समावेश 15 ऑगस्ट 1947 मध्ये झालेला नव्हता. हा प्रदेश 1948 मध्ये जनतेच्या स्फूर्तीदायी लढ्यानंतर स्वतंत्र भारतात विलीन करण्यात आला होता.

1947 च्या जुलैमध्ये हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करावे असा ठराव केला. मात्र निजामाने भारत विरोधी धोरण स्वीकारले. तेव्हा निजाम हैदराबाद संस्थान पाकिस्तानात विलीन करण्याच्या हालचाली करू लागला. निजाम, निजामाचा सहकारी कासिम रजवी याने संस्थानातील प्रजेची भारतात विलीन होण्याची मागणी धुडकावून लावण्यासाठी “रझाकार” नावाची संघटना स्थापन केली.

वंदे मातरम् चळवळ :

वंदे मातरम् चळवळीमध्ये विद्यार्थी हैदराबाद मुक्ती लढ्यात सहभागी झाले होते. तसेच हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात वेदप्रकाश,

श्यामलाल, गोविंद पानसरे, बहिर्जी शिंदे, श्रीधर वर्तक, जनार्दन मामा, शोएब अल्ला खान इत्यादी पण सहभागी होते. त्यांचे बलिदान भारतीयांना प्रेरणादायी ठरले आहे. यावरून लक्षात येते की, हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात मराठवाड्यातील नेत्यांचा व जनतेचा सिंहाचा वाटा होता.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात १९३८ हे वर्ष अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. औरंगाबादच्या कॉलेजमध्ये राष्ट्रभक्त तरुणांची संख्या मोठी होती. तिथे गोविंदभाई श्राफ, वि.गो. कर्वे गुरुजी यांच्यामुळे तरुणांमध्ये मोठ्या प्रमाणात जागृती निर्माण झाली होती. परंतु सरकार विरोधी कारवायांची गंभीर दखल घेत गोविंदभाई श्राफ यांना निजामी सरकार शासनाने नोव्हेंबर 1938 मध्ये त्यांना कॉलेजमधून काढून टाकले. दुसऱ्या दिवशी ही बातमी समजल्यानंतर विद्यार्थी अस्वस्थ झाले. त्यांनी 14 नोव्हेंबर पासून वंदे मातरम् म्हणण्यास सुरुवात केली. परंतु प्राचार्य सय्यद मोहियोदीन यांनी वंदे मातरम् ला परवानगी दिली नाही. म्हणून मग मुलांनी अन्न सत्याग्रह सुरू केला. पालकांच्या मदतीने प्राचार्यांनी मुलांची समजूत काढली. शिक्षण मंत्री मेहंदी नवाजगंज यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीत ही बंदी कायम केली गेली. विद्यार्थ्यांनी या बंदीच्या विरोधात संप सुरू केला. या सर्व गोष्टींचा परिणाम किंवा पडसाद हैदराबाद, गुलबर्गा, नांदेड, परभणी, बिदर, वरंगळ मेहबूब नगर या ठिकाण पर्यंत पोहोचला. तेथील विद्यार्थ्यांनीही मोठ्या प्रमाणावर वंदे मातरम् चळवळ सुरू केली. विद्यार्थ्यांनी ठीक ठिकाणी प्रभात फेऱ्या काढून वंदे मातरम् चे जयघोष सुरू केले. युवक मोठ्या प्रमाणावर निजामशाही विरुद्ध एकजूट होऊ लागले.

उस्मानिया विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना शेरवानी व पायजमा हा गणवेश होता विद्यार्थ्यांनी हा गणवेश स्विकार केला नाही. शासनाने हे आंदोलन दडपून दडपशाही सुरू केली. तेव्हा अनेक विद्यार्थ्यांना कॉलेजमधून काढून टाकले. त्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण झाला. नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरु टी.जे. केदार यांनी

मराठवाड्यातल्या १२०० विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला. 11 मार्च 1939 रोजी त्रिपुरा काँग्रेस अधिवेशनाच्या वेळी तेथेच वंदे मातरम् चळवळीमुळे संस्थांना बाहेर शिक्षणासाठी आलेल्या विद्यार्थ्यांचा एक मेळावा झाला. जवाहरलाल नेहरूंनी या मेळाव्यासमोर भाषण करून आंदोलनाला पाठिंबा दिला. महात्मा गांधी, ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनीही पाठिंबा दिला.

गोविंदभाई श्रॉफ, अच्युतराव देशपांडे, नरेंद्र दत्त, पी. व्ही. नरसिंहराव, कर्वे गुरुजी, आ. कृ. वाघमारे यांनी लढ्याची नेतृत्व केले. अशा प्रकारे हैदराबाद मुक्ती लढ्याची सुरुवात मुळात विद्यार्थी आंदोलनातून झाली आहे.

जंगल सत्याग्रह:

जंगल सत्याग्रह हा हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचाच एक भाग आहे. स्टेट काँग्रेस च्या कृती समितीने खेड्यातून जंगल सत्याग्रह करण्याचे आदेश जनतेला दिले.

15 सप्टेंबर 1947 पासून जंगल सत्याग्रहाला सुरुवात झाली. जंगल सत्याग्रहाचा हेतू असा होता शिंदीच्या लिलावापोटी सरकारला बराच महसूल मिळत असे. तो बंद व्हावा, तसेच शिंदीची झाडे तोडणे हा गुन्हा होता. अशी झाडे तोडून कायदेभंग करणे हा जंगल सत्याग्रहाचा हेतू होता.

ताडी, शिंदी व मोह यापासून १,७८,५७,९०४ रुपये सरकारला महसूल मिळत असे. ऑगस्ट 1947 पासून सप्टेंबर 1948 पर्यंत जंगल सत्याग्रह चालू होता. गावातील दलित लोक शिंदीची मडके अडकवणे व शिंदीची झाडे तोडण्याचे काम दलित पुरुष आणि स्त्रियांनी केले. यामध्ये शेतकऱ्यांचा मोठा भरणा दिसून येत होता.

1. नांदेड जिल्ह्यातील कोळी, डोरली, सोनारी, पाटनूर, निवघाव, इत्यादी ठिकाणी जंगल सत्याग्रह झाले.
2. जंगल सत्याग्रहामुळे स्वातंत्र्य आंदोलनास लोक लढ्याचे स्वरूप आले.

नांदेड जिल्ह्याचे तीन प्रमुख विभाग पाडल्या गेले आणि तीन पूर्णवेळ कार्यकर्त्यांची नियुक्ती केली गेली. मुधोळ व बिलोली हे तालुके व सभोवतीचे भाग रघुनाथ रांजणीकरांकडे, कंधार - मुखेड व देगलूर चा भाग नागनाथ परांजपे यांच्याकडे, भोकर - हदगाव, नांदेड तालुक्याचा भाग अनंतराव भालेराव कडे देण्यात आला.

या कार्यकर्त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली व नेतृत्वाखाली जवळपास ८००० लोकांनी "पाटनूर" येथील माळरानातील सागाची झाडे ऑक्टोबर 1947 मध्ये तोडून टाकली व जंगल सत्याग्रह सुरू केला.

या सत्याग्रहात पाटनूरचे मुंजाजी, महादू पिराजी बिन्हाडे, सखा महार भोसीकर, बारडचे नामदेव गंगाराम येवले व नागेली येथील दत्ता महादू कांबळे इत्यादी २० महारांनी सहभाग घेतला.

जंगल सत्याग्रहाची बातमी कळताच मुदखेड पोलीस स्टेशनचा फौजदार १२ पोलिसांसह धावून आला व त्याने ३० सत्याग्रहींना पकडले. परंतु सत्याग्रहींनी त्यांच्यावर हल्ला केल्याने त्यांना शरण येणे भाग पडले. यानंतर सत्याग्रहींनी पोलिसांच्या खांद्यावर तिरंगा देऊन सोडून दिले. एवढेच नाही तर यानंतर पोलिसांनी मात्र लहान, बारड, नागेली व चाभरा या गावांना वेडा देऊन लोकांना झोडपून काढले म्हणजेच थोडक्यात झालेल्या कारणाचा बदला घेतला.

1. कंधार तालुक्यातील टेळकी या ठिकाणीही सप्टेंबर 1947 मध्ये जंगल सत्याग्रह झाला व्यंकट सगदेव, बाबुराव पालीमकर, तात्या कुर्तडीकर, वासुदेव भुसारी व पुरभाजी या कम्युनिटी लोकांबरोबर राहून स्टेट काँग्रेसचे संघटक आर.डी. देशपांडे व आनंदराव टेळकीकर हे चळवळ करीत होते. या ठिकाणी पोलिसांनी हल्ला केल्याने चार लोक ठार झाले.
 2. हदगाव तालुक्यातील डोरली या ठिकाणी झालेल्या जंगल सत्याग्रहाचे नेतृत्व पाथरडचे यादवराव हरिराव पवार, उमरी जहागिरीचे झुल्बाजी नामाजी शिंदे व विश्वनाथ यादोजी अमृते यांनी केले. या ठिकाणी पण पोलिसांच्या हल्ल्यात सहा लोक ठार झाले.
 3. कळमनुरी तालुक्यातील दाती या गावी ०७ नोव्हेंबर 1947 रोजी दिपाजी पाटलांच्या नेतृत्वाखाली जंगल सत्याग्रह सुरू झाला. पोलिसांनी या सर्व सत्याग्रहींना न्यायालयात उभे केले तेव्हा औरंगाबाद न्यायालयातील न्यायमूर्ती मौलवी गाझी मोईनद्दीन अहमदसाहिब यांनी सर्वानाच सहा महिने सक्तमजुरी व तीनशे रुपये दंडाची शिक्षा सुनावली.
 4. जितूर तालुक्यात कांडली या गावी झालेल्या जंगल सत्याग्रहात दहा हजार शेतकऱ्यांनी भाग घेतला, त्यामध्ये १५०० स्त्रिया होत्या.
 5. औरंगाबाद जिल्ह्यातील लाडसांगवी व जालना जिल्ह्यातील भोकरदन तालुक्यातील कोलता टाकळी या ठिकाणी मोठे जंगल सत्याग्रह झाले. कोलता टाकळी येथे रजाकार व सत्याग्रह यांच्यात मोठी लढाई झाली.
- मराठवाड्यातील 25 ठिकाणी जंगल सत्याग्रह झाले 1,22, 600 शिंदी, मोह, ताग व सागाची झाडे तोडण्यात आली. कायदेभंगाच्या चळवळीत (झेंडे व जंगल सत्याग्रह) हैदराबाद संस्थानात १०,००० लोकांना सरकारने अटक

केली होती. त्यापैकी मराठवाड्यातील अटक झालेल्या लोकांच्या संख्या 5588 अशी होती.

उमरी बँक प्रकरण: उमरी येथे असलेल्या स्टेट बँक ऑफ हैदराबाद शाखेत कापसाच्या हंगामात मोठ्या प्रमाणात ठेव जमा होत असे. या सर्व गोष्टींची माहिती मिळवली गेली. 30 जानेवारी 1948 ला संध्याकाळी ०४:३० वाजता नियोजना प्रमाणे हल्ला करण्यात आला.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात क्रांतिकार्यांसाठी लागणारा निधी प्राप्त झाला पाहिजे म्हणून क्रांतीकारकांनी ब्रिटिशांचा खजिना लुटला. ही उमरी बाजारपेठ नांदेड जिल्ह्यात प्रसिद्ध होती. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात नांदेड जिल्ह्यात उमरी या मोठ्या गावी असलेल्या हैदराबाद स्टेट बँकेच्या शाखेवर उमरखेड कॅम्पवरच्या सैनिकांनी यशस्वी हल्ला केला व बँक लुटली. तसं पाहिलं तर चळवळीस लागणारा पैसा मिळवणे हा काही हल्ल्याचा प्रमुख उद्देश नव्हता. खरं कारण निजामाच्या सत्तेला जबरदस्त हदरा देणे हा या हल्ल्यात मागचा मुख्य उद्देश होता. 172 स्वातंत्र्य सैनिकांच्या सहा तुकड्यांनी बँकेवर योजनाबद्ध हल्ला केला होता.

या हल्ल्यात रघुनाथराव रांजणीकर, अनंत भालेराव, साहेबराव देशमुख, बारडकर, धनराज पुरोहित, भीमराव लहानकर, नागनाथ परांजपे, आबासाहेब लहानकर, काशिनाथराव शेटी, शंकर शर्मा, किशोर शहाणे, दिगंबर उत्तरवार, शंकरलाल शर्मा, बन्सीलाल मालाणी, रघुनाथ पंडित यांनी भाग घेतला होता. यामध्ये 20,63,719 रुपये प्राप्त केले होते. यातील सहभागी असलेले जास्तीत जास्त सैनिक उमरखेड कॅम्पचे सदस्य होते. ही रक्कम सोलापूर येथे फुलचंद गांधी यांच्या स्वाधीन केली

गेली. ह्या पैशाचा कुठेच गैरवापर झाला नाही. निस्वार्थ भावनेने देश कार्यासाठी पैसे वापरले गेले ही गोष्ट महत्त्वाची ठरली.

ऑपरेशन पोलो:

स्वतंत्र भारतातील दक्षिणेला असलेले हैदराबाद हे विशाल संस्थान स्वतंत्र राज्य होते. त्यांनी स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला होता. हैदराबाद संस्थानाचा प्रमुख निजाम होता. हैदराबाद संस्थानातील बहुतांश प्रजा ही हिंदू होती व राजा मुस्लिम होता. प्रजेने भारतात विलीन होण्यासाठी मुक्तिसंग्रामास सुरुवात केली. हा मुक्ती संग्राम मोडून काढण्यासाठी निजामाच्या रजाकार या जुलमी सैन्याने तेथील जनतेवर अन्याय अत्याचार करण्यास सुरुवात केली.

जुलै 1948 पर्यंत भारतीय फौजा आणि निजामाचे रजाकार यांच्यातल्या सीमेवरील चकमकी वाढल्या होत्या. त्यासाठी निजामाला पाकिस्तानची मदत मिळत होती. पाकिस्तानने वरंगळ आणि बिदर या हैदराबाद मधील विमानतळांवर हवाई मार्ग बंदूक उतरवल्या. भारतीय लष्कराने आपल्या “ऑपरेशन पोलो” या लष्करी मोहिमे अंतर्गत 12 सप्टेंबर 1948 मध्ये कार्यवाहीस सुरुवात केली. भारतीय हवाई दलाने बिदर आणि वरंगळ या हवाई तळांवर हल्ला केला आणि पायदळाला परिणामकारक पाठिंबा दिला. भारतीय सैन्याने हैदराबादच्या सैन्याचा आणि रजाकरांचा विरोध मोडून काढत हैदराबाद संस्थान अवघ्या १०९ तासांत काबीज केले व निजामाने 17 सप्टेंबर 1948 रोजी शरणागती पत्करली. अशाप्रकारे हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करण्यात आले व या लष्करी कार्यवाही मध्ये तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका खूप महत्त्वाची ठरली.

संदर्भ ग्रंथ:

1. कौस्तुभ दिवेगावकर, रुपाली आवले, भाऊसाहेब उमाटे, केतन पुरी, “हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा मराठवाड्याची मुक्तिगाथा” हरिती पब्लिकेशन, पुणे.
2. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे संरक्षणशास्त्र इयत्ता १२ वी, २०२१
3. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे इतिहास इयत्ता ८ वी, २०२२
4. सरोदे भास्कर, “स्वतंत्र मराठवाडा”, बहुजन शासक प्रकाशन छत्रपती संभाजीनगर, 2024.
5. श्रीमती ठाकूर - घुगे वर्षा, “मराठवाडा मुक्तीगाथा” जिल्हा माहिती कार्यालय, लातूर 2023
6. नळे युवराज, “मराठवाडा नवे भारत मुक्तीसंग्राम” जिल्हा प्रशासन सौजन्य, धाराशिव, 2023.
7. मोहम्मद हैदर, “ऑक्टोबर कूप” लोटस रोलि बुक्स पब्लिकेशन, हैदराबाद 2012.
8. भालेराव अनंत, “हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा”, मौज प्रकाशन, पुणे, 1987.
9. देशपांडे सुधीर, “मराठवाडा मुक्ती संग्राम एक मागोवा” मराठवाडा मुक्ती संग्राम सुवर्ण महोत्सव समिती, औरंगाबाद 1998.
10. दीक्षित दुर्गा, “महाराष्ट्र संस्कृती कोश” डायमंड पब्लिकेशन, पुणे 2009.
11. डॉ. गाठाळ साहेबराव, “मराठ्यांचा इतिहास”, सरस्वती प्रकाशन, औरंगाबाद, 1998.
12. Mir Mahbub Ali Khan, “Hyderabad State” Forgotten Books, London, 2018.
13. Narendra Luther, “HYDERABAD: A BIOGRAPHY”, OUP India., Noida(U.P.), 2021.
14. Shahid Husain, “ Echoes From The Past”, Shahid Husain Zuberi, New Delhi, 2023.
15. Web Link : https://mr.wikipedia.org/wiki/हैदराबाद_मुक्तिसंग्राम

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हैदराबाद संस्थानातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास

डॉ.रोहिणी विजयकुमार खंदारे

संशोधक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई

भारताच्या दोन तृतीयांश भागावर ब्रिटिशांची राजवट आणि एक तृतीयांश भागावरती देशी संस्थानिकांच्या राजवटी होत्या. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हैदराबाद संस्थान हे भारतीय उपखंडातील एक महत्त्वाचे आणि विशिष्ट राज्य होते 1947 मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर हे संस्थान भारतीय संघात समाविष्ट झाले. त्याआधी हैदराबाद संस्थान एक स्वतंत्र राज्य होते याची स्वतःची प्रशासन व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्था होती. भारतामध्ये ब्रिटिश इंडिया बरोबर 599 एवढे संस्थाने होते. त्यामधील हैदराबाद हे एक संस्थान होते. हैदराबाद संस्थान हे इतर संस्थानापेक्षा लोकसंख्येच्या दृष्टीने सर्वात मोठे होते त्याचबरोबर सर्व संस्थाना पेक्षा हैदराबाद संस्थानाचे आर्थिक उत्पन्न जास्त होते. याबरोबर या ठिकाणची राजकीय व्यवस्था सामाजिक आणि शैक्षणिक व्यवस्था ही देखील समजून घेतल्यास त्या काळातील परिस्थितीची माहिती घेता येते.

मुख्य शब्द: जुलमी राजवट धार्मिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय.

भारतामधील सर्व संस्थानापेक्षा हैदराबाद संस्थानाला वेगळे महत्त्व होते. भौगोलिक दृष्टीने अभ्यास असे लक्षात येते की हैदराबाद संस्थानांमध्ये तीन भाषिक व 16 जिल्ह्यांचा समावेश होतो. याबरोबरच या ठिकाणी निजामशाही राजवट होती मी एक मित्र मंडळ राज्यशांता धर्म हा इस्लाम होता. त्यामुळे या ठिकाणच्या राजकीय सामाजिक सांस्कृतिक व शैक्षणिक तसेच आर्थिक परिस्थिती वरती इस्लाम धर्माचा प्रभाव अधिक असलेला जाणवतो निजामाचा भारतामधील कालखंड हा 1724 ते 1948 एवढा मोठा या कालखंड एकूण सात निजामी राज्य केले होते. या 1911 ते 1948 या दरम्यान मीर उस्मान अली खान हा शेवटचा निजाम होता तो राजेशाही पुरस्कर्ता होता.

हैदराबाद संस्थानाची रचना पाहता असे लक्षात येते की हैदराबाद संस्थानांना चार भाषा प्रामुख्याने बोलल्या जातात त्यामध्ये सर्वात कमी हे उर्दू भाषिक आहेत यामध्ये प्रामुख्याने

तेलगू मराठी कन्नड उर्दू हे भाषिक होते. “तेलगू भाषा बोलणारी लोकसंख्या 75 लाख 22 हजार 229 मराठी भाषा बोलणारी लोकसंख्या 39 लाख 47 हजार 82 कन्नड भाषा बोलणारी लोकसंख्या 17 लाख 24 हजार 180 उर्दू भाषा बोलणारी लोकसंख्या 21 लाख 87 हजार”¹ मी रोज म्हणाली हा राजेशाही चा पुरस्कार होता त्यामुळे जातीय संघटना जोपासली “संस्थानांत मुस्लिमांची लोकसंख्या केवळ 11 टक्के होती तरी सर्व ठिकाणी कामासाठी इस्लाम धर्मीय आढळून येते निजाम हा फक्त संस्थानिक होता परंतु तो इतर धर्मीयांवर ते अन्याय अत्याचार करत होता. संस्थानात मुस्लिमांची संख्या 11 टक्के होती तरी त्याचेच वर्चस्व संस्थानावर होते कारण उघड आहे. संस्थानिका मुस्लिम होता अकरा टक्के मुस्लिम असलेल्या संस्थानात 80 टक्के मुसलमान सरकारी नोकरीत होते. हिंदू आणि इतर 20% त्यात 20% नोकऱ्यांमध्ये गावोगावचे पाटील व कुलकर्णी यांचा समावेश होता.”²

यामध्ये इतर धर्मीय व दलित वर्गावरती सतत अन्याय व अत्याचार होत होता आपले राज्य इस्लामी आहे आणि म्हणून सर्वच बाबी मध्ये इतरापेक्षा मुस्लिम माणसं प्राधान्य मिळणे आवश्यक आहे हा त्यांचा हक्क आहे. हे त्यांची भूमिका होते त्यामुळे मुस्लिमांचे अत्याचार दिवसेंदिवस चालले होते यातूनच इस्लाम धर्म यांचा प्रसारासाठी त्याची संख्या वाढविण्यासाठी धर्मांतरावरती देखील जोड देण्यात आला निजामहा जातीयवादी होता त्यामुळे तो सर्वसामान्य इतर धर्मीय व जाती वरती जुलूम करत होता.

निजामकालीन शिक्षण व्यवस्था :

हैदराबाद संस्थान हे इस्लाम धर्मीयांचे होते. याच बरोबर मीर उस्मान अलीने शिक्षण पद्धतीत इस्लामी व उर्दू वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले. हैदराबाद संस्थानांची पूर्वी राजभाषा फारसी होती. परंतु 1884 मध्ये दुसऱ्या मीर महबुब अलीने उर्दूला राजभाषेचा दर्जा दिला होता. 19 व्या शतकामध्ये

शेवटी सर्वच संस्थानिकाला शिक्षणाची आवश्यकता वाटू लागली. परंतू हैद्राबाद संस्थानात शिक्षणाबद्दल अनास्था होती याकाळात शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण नगण्य होते. परंतु बदलत्याकाळाबरोबर नवनवीन शाळा कॉलेजची स्थापना होण्यास सुरुवात झालेली होती. शाळेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण 4% होते. 96% विद्यार्थी शाळेत प्रविष्ट होत नसत. “निजाम पाचकांच्या कारकीर्दीत सालारजंग पहिल्याने 1859-60 ला संस्थानात शाळा उघडल्या व शिक्षणाला सुरुवात झाली. संस्थानात प्रामुख्याने हैद्राबाद व औरंगाबाद व गुलबर्गा इत्यादी महत्वाच्या ठिकाणी शिक्षणाची व्यवस्था केंद्रीत होती. हैद्राबादला मेडिकल स्कूल (1854) मदरसे निजामीया (1883), इंजिनिअरिंग स्कूल (1817), हैद्राबाद कॉलेज (1878) औरंगाबादला औद्योगिक स्कूल (1891), शेतकी शेतकी स्कूल (1894), मदरसे फोकनिया हायस्कूल (1876), ची स्थापना झाली.”³

20 व्या शतकामध्ये मातृभाषेतून शिक्षण देण्याला महत्त्व आले. याच पार्श्वभूमीवरती अनेक शाळांची स्थापना झाली लोकमान्य टिळकांची चतुःसुत्रीचा प्रभाव हैद्राबाद संस्थानात ही होता, वेगवेगळी वाचनालये ग्रंथालये, याबरोबरच खाजगी राष्ट्रीय शाळा यांची या काळात स्थापना झाली. इ.स.1917 मध्ये हैद्राबादला उस्मानिया विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. विज्ञान आणि सामाजिक शास्त्रे ऊर्दू भाषेत आणण्यासाठी स्वतंत्र्य विभागाची स्थापना या विद्यापीठा अंतर्गत करण्यात आली. शालेय स्तरापासून विद्यापीठ स्तरापर्यंत ऊर्दू शिक्षण देवून कडवा मुस्लीम वर्ग मोठ्या प्रमाणात तयार करण्याचा मानस हा या निजामाचा होता. परिणामी या विद्यापीठामधून शिक्षण घेणारे मुस्लीम हे कट्टर इस्लाम धर्मीय बनले त्यांनी जनतेवर अन्याय अत्याचार करण्यास सुरुवात केली. “उस्मानिया विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर उर्दू माध्यमातून शिक्षणाला चालना मिळाली. 1917 ला उस्मानिया विद्यापीठाचा शिक्षणाचे माध्यम ऊर्दू बनविले. 12% लोकांची भाषा शिक्षणाच्या माध्यमासाठी 88% लोकांची भाषा शिक्षणाच्या माध्यमासाठी 88% लोकांवर लागू झाली.”⁴ शिक्षणामध्ये आणि राज्यकारभारामध्ये ऊर्दू भाषेला प्राधान्य दिल्यामध्ये शिक्षणापासून वंचित राहणाऱ्याची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली त्यामुळे हिंदु जनतेला हे राज्य परके वाटू लागले.

हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाच्या पूर्वी निजामशाहीची आर्थिक परिस्थिती ही फार चांगली होती. सार्वभौम राज्यासाठी आवश्यक सर्व गोष्टी निर्माण केल्या होत्या. निजामाजवळ संपत्ती, राजभाषा, राष्ट्रगीत, राष्ट्रध्वज, सैन्य, स्टेट बँक स्वतःची करंसी स्वतःची पोस्टल सन्विहस स्वतःचे पब्लिक सन्विहस कमिशन, हायकोर्ट, विद्यापीठ दळणवळणाची साधने या सर्व बाबी उपलब्ध

होत्या. “पहिल्या सालरजंगाने (1853-1882) राज्याला ठोस स्वरूप दिले, जिल्हे व सुभे निश्चित केले. महसूल व्यवस्था मजबूत केली. न्यायखाते, महसूल खाते, बांधकाम खाते, शिक्षण खाते, पोलीस खाते, स्थानिक स्वराज्य खाते अशी खाते त्याने सुरू केली. त्यानेच स्टेट बँक काढली. स्वतंत्र्य करंसी सुरू केली नाणे पाडणारी टाकसाळ सुरू केली. अर्थखात्याचे मंत्री त्यावेळी जार्ज कॉसन होते. त्यांच्यामुळे राज्याची आर्थिक घडी नीट बसली.”⁵ याच काळामध्ये नवनवीन शोध लागले. त्यामध्ये प्रामुख्याने सिंगारेणीच्या कोळसा खाणीचा शोध लागला. याबरोबर 1886 मध्ये हैद्राबाद डेक्कन कंपनी सुरू करण्यात आली. याचबरोबर रेल्वेलाईन सुरू करण्यात आली. मुदखेड अदिलाबाद मार्ग तसेच हैद्राबाद शहर ब्रॉडगेजला जोडण्यात आले. तसेच नवनवीन मार्ग एकमेकांना जोडून दळणवळणाच्या साधनांचा विकास घडून आणला जावू लागला. याच काळामध्ये जलसिंचन सोयी निर्माण करण्याचे काही सुरू करण्यात आले वेगवेगळी धरणेही बांधण्यात आली. या सर्व बाबींमुळे हैद्राबाद संस्थानाही आर्थिक स्थिती दिवसेंदिवस मजबूत बनत चालली होती.

निजामाची आर्थिक स्थिती मजबूत बनत चालली होती. तशी त्यांची जुलमी राजवट वाढू लागली. त्यामुळे हिंदु जनतेला हे राज्य परके वाटू लागले. निजामानी भाषण लेखन व मुद्रण यावरील अधोषीत बंदी घातली होती. व नंतर त्यांनी 1922 मध्ये हैद्राबादला स्वतंत्र्य राज्य म्हणून घोषित देखील केले होते. निजामाने हैद्राबाद हे इस्लामिक राष्ट्र व्हावे अशा पद्धतीची त्यांची इच्छा होती. संस्थानातील या अन्यायी धोरणांमुळे सामान्य जनता भरडली जात होती. यातूनच प्रतीकाराची भावना जन्माला आलेली आढळून येते. यातूनच प्रतीकाराच्या चळवळी निर्माण होवू लागल्या जनजागृती चळवळी जन्माला आला या चळवळीच्या माध्यमातून स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे नेतृत्व आकारले गेले. निजामानी राजकीय चळवळीला बंदी घातली होती. जनजागृती चळवळीच्या माध्यमातून सर्वसामान्य जनतेसाठी धार्मिक कार्यक्रमातून मेळे, किर्तने, प्रवचने इत्यादीच्या माध्यमातून मराठवाड्यामध्ये स्वदेशीच्या प्रचार सभा होवू लागल्या खाजगी शाळांमध्ये राष्ट्रप्रेमाचे धडे देवून त्यांना हैद्राबाद स्वतंत्र्य लढ्यात सहभागी होण्याची प्रेरणा निर्माण झाली. या कालखंडामध्ये अनेक धार्मिक सुधारणा देखील झाल्या या धार्मिक सुधारणेबरोबरच समाजसुधारणेचे देखील कार्य करण्यास सुरुवात झाली. “सन 1880 मध्ये मराठवाड्यातील धारूर येथे कार्य समाजाची स्थापना झाली. पुढे 1992 मध्ये हैद्राबादला शाखा स्थापली गेली. याच्या व्यासपीठावरून सतीप्रथा बंद करणे, पुर्नर्विवाहाला सामाजिक मान्यता मिळवून देणे. जातीय मान्यता

मिळवून देणे. जातीय समाजरचनेतून अस्पृश्यता नष्ट करणे.”⁶ या वेगवेगळ्या माध्यमातून समाजसुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न सुरू झाले होते. याचबरोबर सार्वजनिक गणेश उत्सव, शिवाजी महाराज जयंती, यांच्या माध्यमातून हैद्राबादच्या निजामाच्या विरोधामध्ये वेगवेगळे कार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून सामान्य जनतेला यामध्ये सहभागी करून घेण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. आर्य समाजाबरोबर स्टेट काँग्रेस युवकांनी केलेली वंदे मातरम् चळवळ इत्यादींच्या माध्यमातून हैद्राबादची चळवळ गतीमान बनत गेली. जात पंथ धर्म भेद विसरून आपल्याला निजामाच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी पुढाकार घेतला होता. या मुक्ती लढ्यामध्ये अनेक पुरुष तसे पुढे आले तसेच यामध्ये महिलादेखील सहभागी होत्या. या लढ्यामध्ये महिला शक्तीने आपले संघटन करून याला सामाजिक अधिष्ठाप्राप्त करून दिले होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी निजामा विरुद्ध नारा पुकारून निजामाविरुद्ध लढ्याचे आव्हान केले. या काळात निजामाचे अन्याय अत्याचार वाढत गेले. व याच प्रतिकारातून भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर 1 वर्षांनी निजामाच्या तावडीतून मराठवाडा मुक्त झाला. यासाठी अनेकांनी प्राणाची आहुती दिली.

निष्कर्ष :

1. निजाम हा धर्म वेडा संस्थानिक होता त्यामुळे त्याच्या संस्थानामध्ये असणाऱ्या इतर धर्मावरती त्यागे अन्याय अत्याचार केला.
2. या काळामध्ये वेगवेगळ्या धार्मिक आणि सामाजिक चळवळी झाल्यामुळे समाज संघटीत झाला तसेच समाजातील अनेक वाईट रूढी प्रथांच्या व नष्ट करण्याचे देखील कार्य याच काळामध्ये झाले.
3. निजामाला हैद्राबाद हे इस्लामिक राज्य निर्माण करावयाचे होतो. त्यामुळे त्याने आर्थिक सुधारणा करण्याकडे भर दिला.
4. या चळवळीमध्ये तरूण वर्ग मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाला तसेच सर्व जातीचे व धार्माच्या लोकांनी एकत्र येवून निजामाच्या विरोधात एकत्र आले.
5. या मुक्तसंग्राम लढ्यामध्ये महिलांचा देखील सहभाग आढळून आला.
6. निजामाची जुलमी राजवट संपवण्यासाठी अनेकांचे बलीदान गेले.

संदर्भ :

1. वाघमारे, जनार्दन, हैद्राबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे अंतरंग मिल् प्रकाशन नांदेड, 2023 पान नं. 50
2. कित्ता पान नं. 52
3. देशमुख, प्रशांत, हैद्राबाद मुक्ति संग्रामातील मराठी वर्तमानपत्रांची भूमिका विद्या बुक्स पब्लिशर्स, छत्रपती संभाजीनगर, 2003 पान.नं. 21
4. कित्ता पान नं. 23
5. वाघमारे, जनार्दन हैद्राबाद स्वातंत्र्य लढ्याचे अंतरंग निर्मल प्रकाशन नांदेड, 2003 पान नं. 75
6. औचरमल, एल.वाय, आंबेडकरी चळवळ आणि हैद्राबाद संस्थानातील दलित मुक्ती संग्राम सुगावा प्रकाशन पुणे, 1997, पान नं. 20
7. भालेराव, अनंत हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा औरंगाबाद: स्वामी रामानंद संशोधन संस्था आणि भारत मुद्रक आणि प्रकाशक लिमिटेड, 1987

हैदराबाद मुक्ती लढ्यात महिलांचा सहभाग

प्रा. डॉ. शिंदे हरिदास अर्जुन

सरस्वती महाविद्यालय केज
ता. केज जि. बीड

प्रा. डॉ. आरडले एस. डी.

सरस्वती महाविद्यालय केज
ता. केज जि. बीड

1947 सली भारत स्वतंत्र झाला तरी भारतात अनेक स्वतंत्र संस्थाने होती. परंतु त्यातील बहुतांश संस्थाने भारतात विलीन झाली मात्र हैदराबादचे संस्थान भारतात विलीन होण्यास तयार नव्हते तेव्हा संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात चळवळ सुरू झाली. अनेक क्रांतिकारकांनी, स्वातंत्र्यसैनिकांनी निजाम सरकारच्या विरोधात चळवळ सुरू केली. या चळवळीत पुरुषाबरोबरच महिलांनी हे मोलाचे कार्य केले.

सुनंदाबाई जोशी, ताराबाई परांजपे, विमलबाई मेलकोठे, श्रीमती गंगुताई देव, रुक्मीनबाई विठ्ठल कोरडे, गीताबाई विनायकराव चारठाणकर, कोलतेबाई इत्यादी. इतर जिल्ह्यातील महिलांप्रमाणेच उस्मानाबाद जिल्ह्यातील महिलांनीही हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भाग घेऊन मोलाचे कार्य केले.

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील हिप्परगा येथील अनंतराव काका कुलकर्णी व व्यंकटराव देशमुख यांनी पुढाकार घेऊन विश्वनाथ होनाळकर यांच्या सहकार्याने राष्ट्रीय शाळेची स्थापना करून हैदराबाद मुक्ती संग्राम चळवळ सुरू केली. स्वतःच्या घरावर तुळशीपत्र ठेवून आपले सर्वस्व या चळवळीसाठी अर्पण केले. ज्या उमेदीने धडाडीने त्यांनी या कार्यास वाहून घेतले तेवढ्याच उत्साहाने व निष्ठेने त्यांच्या पत्नीही त्यांना सहकार्य केले. त्यांचा आत्मविश्वास वाढवण्यास त्यांनी सतत मदत केली.

संस्थाचालक व्यंकटराव यांची पत्नी पद्मावतीबाई, अनंतराव यांची पत्नी मनुबाई, गोपाळराव यांची पत्नी शांताबाई, होनाळकरांची पत्नी पार्वतीबाई, भीमराव जोशी यांची पत्नी कमलाबाई, अमृतराव पाटील येळेकर यांची पत्नी सुद्धा उत्साहाने या चळवळीत सहभागी होत असत आपल्या पतीला मदत करत असत पतीने सुरू केलेल्या शाळेत त्या विद्यार्थ्यांच्या भोजनाची व्यवस्था करत असत. इतर आचार्यांच्या बरोबरीने त्याही काम करत असत सर्व परीनेत्यांनी आपल्या पतीच्या कार्यात मदत केली. म्हणूनच स्वतंत्र सैनिकांप्रमाणेच त्यांचेही कार्य महत्त्वाचे आहे.

सोनाबाई पाटलीन (गुंजोटी ता. उमरगा) : गुंजोटी तालुका उमरगा येथे सोनूबाई पाटलीन नावाची एक घरंदाज स्त्री होती.

परस्त्री बायको समान मानणाऱ्या गुंजोटी पोलीस ठाण्यात जमादाराच्या हुद्द्यावर असलेल्या एका नरपुरुषाने पाटलीनीला वश करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु घरंदाज पाटलीनीने त्याला प्रतिसाद दिला नाही. म्हणून त्या जमादाराने त्या पाटलीनीची छेडछाड सुरू केली. तेव्हा सोनूबाईला त्यांची नजर ही सहन होईना तिच्या अंगाचा तिळपापड होऊ लागला. त्यांचे विचित्र वागणे बोलणे तिच्या हृदयाला घरे पाडू लागले. काय करावे या विचारात असताना तिने मन थिट करून गावातील आर्य समाजाच्या काही धाडसी लोकांना सगळा वृत्तांत सांगितला. तेव्हा या जमादाराचा समाचार घेतला पाहिजे असे ठरवून त्यांनी सोनूबाईला एक युक्ती सांगितली.

दुसऱ्या दिवशी सोनूबाई अडावर पाणी भरायला गेल्या तेव्हा जमादाराने त्यांची चेष्टा केली. तेव्हा पाटलीने ठरल्याप्रमाणे जमादाराकडे पाहून मुर्खा मारला तेव्हा जमादारास आकाश ठेवणे झाले. आनंदाने हुरळून गेलेला जमादार तिच्या मागे मागे निघाला रस्त्याच्या एका ओळीत पाटलीन थांबली व जमादार जवळ येतात लाजत लाजत म्हणाली दिस बुडाल्यावर थोड्या वेळाने गावकरी देशपांडे यांच्या जोंधळ्यात बंधान्याने या मी ही शेतावरून येता येता तेथे थांबते.

आनंदाने बेहोज झालेला जमादार सूर्यास्ताची वाट पाहत होता. सूर्य पश्चिमेला कलताच जमादार तातडीने घरी गेला. झकपक पोशाख करून कानात अत्तराचा फाय (गोळा) ठेवला. व दिस मावळायला जमादार खाड-खाड बूट वाजवीत गावाबाहेर पडला. देशपांडेच्या मळ्यातील जोंधळ्यामधून एका बांधाने इकडे तिकडे पाहत चालू लागला. जोंधळ्याचं पीक परस्पर वाढलं होतं. जमादार पाटलीनीला शोधत होता इतक्यात त्याला समोरून बांधावर पाटलीन दिसली, जमादाराला बघताच जोंधळ्यात शिरली तिच्या मागे जोंधळ्यात तासान तर कधी धात आडवेपाडीत जमादार चालू लागला पाटलीन थांबताच तो थांबला आता पाटलीनीचा हात धरणार इतक्यात दोघे दोघे तरुण काशिनाथ शिंदे मारुती भुरे माणिक बाबा हे सर्वजण जमादारावर तुटून पडले काय होतं आहे हे करण्याआधीच जमादारावर वार

झाले तो खाली पडताच सोनुबाई पाटलीनीने त्याच्या पोटावर गळ्यावर कोयता चालवला पाच-दहा मिनिटात जमादार आपल्या कुकर्माचे चार सीट दाखल करण्यासाठी यमाकडे गेला.

वीर पत्नी गोदावरीबाई टेके (ईट ता. भूम)

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात हुतातत्मा पत्करलेल्या पराक्रमी व्यक्तीच्या नामावलीत गोदावरी टेके यांचे नाव सर्वप्रथम घ्यावे लागेल. भारतीय स्त्री ही अबला नसून प्रबल आहे हे गोदावरीबाईने दाखवून दिले. पती किसनराव टेके, मुलगा रघुनाथराव टेके यांच्या बरोबरीने पराक्रमाचे शर्थ करून मृत्यूला मिठी मारून ही महिला धन्य झाली.

ईट ता. भूम हे गोदावरीबाईंचे गाव त्यांचे पती किसनराव टेके रजाकरांच्या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोध सशस्त्र मुकाबला देणारा आर्य समाजाचा प्रसिद्ध कार्यकर्ता. रघुनाथराव त्यांच्या मुलाचे नाव असून रघुनाथराव सरहद्दीवरील कॅम्पमधून स्वातंत्र्यासाठी झुंजत राहणारा वीर होता. गोदावरीबाईने महिलांमध्ये आर्य समाजाच्या प्रचार केला. इसवी सन 1948 ची गोष्ट भूम व कळम तालुक्यातील रजाकार गुंडांच्या डोळ्यात किसनराव सलत होते. वाघासारखेदिपाड किसनराव समोर कोणाचीही टाप नव्हती. पण एक अशुभ घटकेत निशस्त्र किसानरावांना रजाकरांनी धरले दुरूनच गोळ्या झाडून त्यांना ठार मारले. पतीच्या हत्येच्या दुर्दैवी वृत्त गोदावरीबाईंच्या कांनी पडले. तेव्हा पती निधनाचे दुःख न करता त्या संतप्त झाल्या. वीर पुरुषाच्या पत्नीप्रमाणे त्या वागल्या घराचे दरवाजे बंद करून घेतले मुलगा रघुनाथराव कॅम्पवर गेलेला होता घरात त्या एकट्या होत्या त्यांच्या डोळ्यातून सुडाचा अंगाकार बरसत होता. त्यांनी खुड्डीवर अडकवलेली पतीचे रायफल घेतली त्या शस्त्राला आणि पतीच्या स्मृतीला वंदन केले. गोदावरी बाईंच्या मनात विचारांचे थैमान चालू झाले व त्या स्वतःचेच म्हणाल्या पतीच्या हत्येचा बदला घेईन तरच त्यांची खरी मालकीण शोभेल माहेरच आणि सासरच नाव अजरामर करीन.

तेवढ्यात किसानरावाच्या हत्तेमुळे चेकाळलेले रजाकार किसानरावाच्या वाड्यावर चालून आले त्यांना रघुनाथराव टेके पाहिजे होते घरच्या चारही बाजूंनी त्यांनी वेळा दिला घराचे दरवाजे बंद होते कासिम रजवीच्या जयजयकारणे ईटगाव थर कापून गेले. कलेक्टर हैदर आली वेड्यात जातीने हजार होता. दरवाजा तोडून वाड्यात घुसण्याचा हैदर अलीने आपल्या सैन्याला हुकूम दिला. रजाकारपडे सरसावले होते तेव्हा हातात बंदूक घेऊन सावधपणे उभे असलेल्या गोदावरीबाईने खिडकीतून नेम धरला धाडकन बार उडवला तसा एक रोहिता ओढून खाली

पडला. आणि गोदावरीबाईने पतीच्या हत्येचा बदला घेतला रजाकार भयभीत झाले वाघिणीने झडप घालून एका पठाणाचा फडशा पाडला व आता कसे होणार एवढ्यात दुसरी गोळी सु सु करीत आली रजाकार सैरभैर पळू लागले झालेल्या झटापटत चार रजाकार गोळ्या लागून मारले गेले तेव्हा कलेक्टर हैदर अलीने टेकेच्या वाड्याला आग लावण्याचे सांगितले एक स्त्री समोर मात्र चालेना म्हणून त्याने घरच पेटवून देण्याचे केवढे शौर्याची कामगिरी केली. रजाकरांनी सावधगिरीने वाड्याला आग लावली. गोदावरीबाई वाड्यात कोंडल्या गेल्या धुराचा लोट निघू लागला वाड्यातून गोळ्या सुसाट सुटत होत्या आग चढत चालली गोदावरीबाईंना आता आपण जळून जाऊ याची भीती नव्हती बेभान झालेली ती विरांगणा अतुन गोळीबार करत होती. धुराठीतून आगेतून धडधड आवाज येत होता जणू काही दारूगोळ्यांचे कोठारच पेटले आहे असे वाटत होते. अग्नीच्या लवलवत्या ज्वाला गोदावरीबाईंच्या जवळ येऊ लागल्या त्या अग्नी प्रवेशाला तयार होत्या पतीबरोबर सती जाण्याची मराठवाड्याच्या वीर महिलांची ती आगळी आणि अलौकिक अशी तेजस्वी त-हा होती. मरता मरता जोहार करण्याचा उग्र जलाल नारीची ती निशाणी होती.

वाडा सर्व बाजूने पेटला ज्वाला आकाशात झेपावू लागल्या आतून होणारा गोळीबार थांबला चिडचिड आवाज करीत अग्नी आपल्या लवलवत्या जिभल्या चाटू लागला गोदावरीबाई त्याच ज्वालेत आंतरधान पावल्या स्वतंत्र संग्रामाच्या इतिहासात आणखी एक नाव सोनेरी अक्षरात कोरले.

आशाताई वाघमारे

आशाताईंचे पती श्री.आनंदराव वाघमारे यांना मेहबूबनगरच्या जेलमध्ये ठेवले असताना आशाताई त्यांना भेटण्यासाठी गेल्या पतीच्या पायातील बेड्या आणि अंगावरील कैद्याचे कपडे पाहून संपूर्ण तुरंग संतापने त्यांनी डोक्यावर घेतला. इतकेच नाही तर 'रयत' 'निजाम विजय' या सर्व वर्तमानपत्रातून पतीवर झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडली. तेव्हा निजामी सत्यने जागे होऊन वाघमारे यांच्या पायातील बेड्या काढल्या आणि घरचे कपडे वापरण्यास परवानगी दिली. भेटीच्या वेळी बाई तुम्ही कायद्याशी काय बोलता ते आम्हाला समजावे म्हणून तुम्ही उर्दूतून बोला असा शिपायाने निरोप आणला. आशाताईंनी आपल्या स्पष्ट आणि निगृही शब्दात उत्तर दिले अरे माझ्या नवऱ्याशी बोलताना मी परक्या भाषेत बोलणार नाही. तुम्हाला गरज असेल तर आणा दुभाषी आशाताईंचे परखड बोलणे ऐकून शिपाई व अधिकारी सर्व झाले प्रकरण फारच जड आहे याची त्यांना झलक दिसली. त्या

स्वातंत्र्यसंग्रामात शाखांची नेआन करणे आणि जोखमेची कामे करीत 1944 नंतर त्या सक्रिय राजकारणात उतरल्या त्यांना चार महिन्यांचे शिक्षा झाली तुरुंगातही त्यांनी कायद्याचे साक्षरतेचे वर्ग घेतले.

मुशिलाबाई दिवाण

लातूरच्या मुशिलाबाई दिवाण याही त्यांच् परंपरेतल्या स्त्रियांना एकत्र आणणे त्यांच्या प्रश्नावर चर्चा करणे हळदीकुंकवासारख्या समारंभातून नवीन विचार महिलांपुढे मांडणे ही कामे तर त्या करीतच होत्या निजाम विजय सारख्या वृत्तपत्रातून पुरोगामी विचारांचे लेखनही त्यांनी केले. महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन लातूरला झाले तेव्हा अधिवेशनाची महिला शाखा त्यांनी सांभाळली. हैदराबादच्या काशीताई किलोस्करांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या महिला अधिवेशनासाठी त्यांनी अहोरात्र मेहनत घेतली. 1945 मध्ये परभणी जिल्ह्यातील सेलू या गावी महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन झाले. मराठवाड्यातील महिला संमेलनही त्याला जोडून भरविण्यात आले त्याच्या त्या अध्यक्षा होत्या. निधी जमविण्यासाठी त्यांनी दौरे केले या दौऱ्यात त्यांना कुसुमावती रसाळ, शांता पेडगावकर, ज्ञानकुमारी हुडा, कावेरीताई बोधनकर, शकुंतलाताई साले या महिलांची मदत झाली.

प्रतिभाताई वैशपायन

प्रत्यक्ष हैदराबाद शहरात काम करणाऱ्या प्रतिभाताई वैशापायन यांची काम ऐकून आजही अंगावर काटा येतो. हैदराबाद शहरातील सुलतान बाजारात दिलशाद टॉकीज जवळ सत्याग्रह होणार होता लोकांची गर्दी वाढत होती. पोलीस आपल्या परीने गर्दी रोखण्याचा प्रयत्न करीत होते. पोलीस लोकांच्या झडत्या घेऊन पुढे जाऊ देत होते. अशातच एक असा ने प्रसवा स्वतःचे अवजड पोट सांभाळीत शांतपणे पोलिसांसमोरून चालत आली व टॉकीजच्या समोरच्या इमारतीत शिरली एकीकडे सत्याग्रही घोषणा देत होते दुसरीकडे पत्रकांचा पाऊस पडत होता. मघाशी समोरच्या इमारतीत शिरलेली ती बाई गॅलरीत उभी होती तिचे पोट मात्र उतरलेले होते त्या होत्या

संदर्भ ग्रंथ

1. ज रा बर्दापूरकर हैदराबाद मुक्तिसंग्राम माझ्या आठवणी कल्पना मुद्रणालय पुणे प्रथम आवृत्ती 17 ऑक्टोबर 1991
2. डॉ. मंगला सुरेश बोरकर हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व्यक्ती चित्रे प्रकाश विभागीय आयुक्त तथा अध्यक्ष वेरूळ औरंगाबाद महोत्सव समिती औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती मराठवाडा मुक्ती दिन 17 सप्टेंबर 2005
3. संपादक लक्ष्मीकांत देशमुख विल धारूरकर मुक्तिसंग्राम प्रकाशक मराठवाडा साहित्य परिषद औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती मराठवाडा मुक्ती संग्राम सुवर्ण जयंती दिना दिन 17 सप्टेंबर 1998

प्रतिभाताई वैशपायन हैदराबाद मध्ये घोघरी तिरंगी ध्वज लावणे, सत्याग्रह करणे, महिलांना झेंडे वाटणे, पत्रकार वाटणे इ. कामे प्रतिभाताई व ताराबाई परांजपे व त्यांच्या काही मैत्रिणींनी ही कार्ये केले होते.

शकुंतलाबाई साले

शकुंतलाबाई साले यांचा जन्म उस्मानाबाद जिल्ह्यातील आंबेजवळगा येथे झाला. त्यांचे वडील पूर्वगावी विचारांचे होते. सुंदर सालस अशा शकुंतलाबाईंचा विवाह पुरुषोत्तम साले यांच्याशी झाला. त्या नांदेडला असताना स्वामीजी व शामराव गोधनकर यांच्या प्रेरणामुळे मुक्ती लढ्यात काम करू लागल्या. गुप्तपणे पत्रके छापणे व ते वाटणे हे त्यांचे मुख्य काम, त्यांनी कावेरीताई व सरस्वतीबाई सरदेशपांडे यांच्या मदतीने हनुमान टेकडी येथून सुरू केले.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात आबला नाही सबला. आम्ही देशासाठी करू बलिदान ह्या इशाने आपापली कामे केली. त्यात प्रामुख्याने निजाम विरोधी पत्रक काढणे, वाटणे, छापणे, हँडप्रेस चालवणे, भूमिगतांची सोय करणे, स्त्रियांच्यात जागृती करून संघटना बांधणे, सरकारी कामात अडथळा आणणे, सत्याग्रहींचे मनोधैर्य वाढवणे, रजाकरांच्या प्रतिकारासाठी उकळते तेल, तिखट यांचे डबे तयार करणे, भूमिगतांची व्यवस्था पाहणे, तुरुंगात गेलेल्या सत्याग्रहींच्या घराच्यांना मनोदय देऊन त्यांच्यासाठी निधी गोळा करणे. अशी अनेक तर्हेची कामे केली त्यातच रेल्वेचे रूळ उखडणे, पोलीस चौख्या जाळणे, शासकीय दप्ते, इमारती जाळणे, जंगल सत्याग्रह करणे, रजाकारी छावण्यावर हँडबॉम्ब्स टाकणे अशा कितीतरी कामांची जंत्रीच करावी लागेल ही कामे झपाटून जाऊन महिलांनी केली या सर्व कामाचे प्रेरणा पूज्य स्वामीजींच्या नेतृत्वातून मिळाली. पूज्य स्वामीजींची निष्ठा शक्ती जनसामान्याविषयीचे प्रेम शुद्ध व निर्मळ सामाजिक दृष्टी समतेची चळवळ लोकशाही इमान, त्याग मॉडेन पण वाकणार नाही हा बाणा अशा सर्वांच्या आदर्शातून मिळालेली प्रेरणा यातून स्त्रियांनी केलेल्या कामाचा इतिहास मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात एक सुवर्णपान ठरले.

स्वातंत्र्यसेनानी रामरावजी आवरगांवकर यांचे हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील योगदान

प्रा.डॉ. भारती बाबुराव गडदे

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई, मो.नं. 8999179635

भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याला पूर्णत्व प्राप्त करून देणारा एक महत्वपूर्ण व ऐतिहासिक लढा म्हणून हैद्राबाद मुक्ती संग्रामाकडे पाहिले जाते. हैद्राबादच्या निजाम शासकाने संस्थानातील जनतेवर अनवीत अत्याचार करण्यास सुरुवात केली. तेव्हा ही हैद्राबादच्या निजामाची जुलमी राजवट उलथून टाकण्यासाठी मुलभूत हक्कांच्या प्राप्तीसाठी तत्कालीन जनतेनी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली जो लढा दिला तो भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील इतिहासाचे सोनेरी पानच ठरावे.

हैद्राबाद मुक्ती लढ्याचा विचार केल्यास एक गोष्ट सहज लक्षात येवून जाते. हा लढा लढण्यासाठी कुण्या एकाच नेत्याचा हातभार लागला नाही तर असंख्य भारतमातेच्या वीरांनी हा लढा प्राणपणाने व निकाराने लढला. प्रसंगी अनेकांना आपले प्राणही गमवावे लागले. ह्या सर्व सैनिकांच्या अखंड प्रयत्न व निर्धारामुळे हैद्राबादचा मुक्ती लढा यशस्वी झाला हे विसरता कामा नये. परंतु या मुक्ती लढ्यात कार्य करणाऱ्या काही बोटार व मोजण्याइतक्याच लोकांचा इतिहास आज आपणांस ज्ञात आहे. याचे कारण म्हणजे काही मोजक्याच लोकांचा इतिहास लिहिला गेला आहे. यावरून आपणांस त्या स्वातंत्र्य सैनिकांच्या कार्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

"एक वीट ही मंदिराच्या कळसावर चढविले जाते, त्यामुळे मंदिर शोभून दिसते परंतु त्या मंदिराचा कळस चढविण्यासाठी हजारो दगडांनी स्वतःला पायात गाडून घेतलेले असते, तेव्हाच मंदिराचे सौंदर्य खुलून दिसते."^१

तेव्हा अशा पायात स्वतःला गाडून घेणाऱ्या दगडांच्या श्रेष्ठत्वाचे संशोधन किंवा अभ्यास होणे ही तितकेचे भावी युवा पिढीच्या दृष्टीने अनिवार्य आहे किंवा ठरते. म्हणून शोधनिबंधासाठी अशाच एका महान व्यक्तीची म्हणजे 'स्वातंत्र्यसेनानी रामरावजी आवरगावकर यांचे हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील योगदान' हा विषय निवडला आहे.

बीड जिल्ह्यातील धारूर तालुक्यातील आवरगावचे श्री. रामरावजी आवरगावकर यांनी विद्यार्थी अवस्थेत स्वातंत्र्य

संग्रामात सक्रीय सहभाग घेतला. धारूर येथे बालपणापासून आर्य समाजाच्या विचाराचा प्रभाव याच प्रेरणेतून ते हैद्राबाद मुक्ती लढ्यात शिक्षण सोडून भाग घेतला व मराठवाडा निजामाच्या जोखडातून मुक्त करण्याच्या प्रयत्नात अतिशय महत्वाचा हातभार लावला.

शिक्षण चालू असताना त्यांच्यावर अनेक प्रसंगाचा प्रभाव पडला. यावेळी एक अविस्मरणीय प्रसंग घडला. ते त्यावेळी ८ वी ते ९ वीत असतील. धारूर हे आर्य समाजाच्या संस्कारांनी व कार्यकर्त्यांनी युक्त असलेला गाव. महाराष्ट्रात पहिला आर्य समाज धारूर येथे रूजला, वाढला.^२ यावेळी होळीचा दंगा झाला. दोन खून पडले होते. आर्य समाजाचा कार्यकर्ता पापसिंग हुतात्मा झाला.^३ तेही आर्य समाजाच्या चळवळीत होते. सर्वत्र भयग्रस्त वातावरण होते. रझाकार रोहिले आणि अरब यांची सावकारशाही^४ व जुलमी कारभार यामुळे सामान्य जनता अगतिक झाली होती. अन्यायाविरुद्ध आपण लढावे असे क्रांतीकारी विचार त्यांच्या मनात आले आणि चार भिंतीतल्या पुस्तकी शिक्षणाला रामराम ठोकून त्यांनी जनआंदोलनात उडी घेतली. स्वामीजीच्या सहवासात राहून देशसेवेचे वृत्त त्यांनी घेतले. आर्य समाजाच्या कार्याचे व विचाराचे परिणाम होवून अन्याय, अत्याचार या विषयाची चीड व स्वातंत्र्याविषयी आस निर्माण होवून अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करणाऱ्या तरुणांची एक फळी शहरात आणि परिसरात त्यांनी निर्माण केली."^५

स्वातंत्र्य लढ्याशी आलेला संबंध किंवा स्वातंत्र्य आंदोलनात उडी :-

निजामी हुकुमशाही एकतंत्री राजवटीविरुद्ध जनतेत प्रक्षुब्ध भावना निर्माण होत होत्या. शहरात लुटालूट, खून, अत्याचार वाढत होते. या अन्यायाविरुद्ध सर्व हिंदुंनी व इतर धर्मियांनी एकत्र येवून स्पृश्य-अस्पृश्य भेदाचे उच्चाटन करून एकत्रीपणे लढा द्यावा. तोडीस तोड उत्तर द्यावे म्हणून योजनांची आखणी चालू होती. भावना उचंबळत होत्या. रक्त सळसळत होते.^६ त्यांचे गाव वारकरी तर धारूर आर्य समाजाचे सर्वात जुने

केंद्र ! शिवाजी महाराज आग्रा येथून निसटल्यावर याच धारूरमध्ये मिर्झाराजे जयसिंग यांनी नेताजी पालकरांना अटक केली.^७ म्हणून ऐतिहासिक व महत्वाचे गाव.

आर्य समाजी लोकांनी बंडखोरी केली होती. निजामाची फोटो तोडले. उर्दू प्रार्थनेला नकार दिला. धारूरचा हेडमास्टर द्विदेषी पूर्व पाकिस्तानी होता. त्याच्या घरावर लोकांनी हल्ला केला. त्याचे घर जाळले. पोलीस चौकशी सुरू झाल्या. यावेळी रामरावजीवर पोलीस संशय घेवू लागले. बालाजी गोंधळी, बळीराम बयास ही मंडळी सोबत होती. पोलिसांच्या भितीमुळे ते भूमिगत झाले. भूमिगत राहून पोलिसांना, गुप्तहेरांना चुकवून क्रांतीकारी देशभक्तांना मदत करू लागले.^८

स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संग्रामाला वेग येत होता. लपून लपून त्यांचे कार्य चालू होते. त्यांना सशस्त्र क्रांतीसाठी सरहद्दीवर सुरू असलेल्या ट्रेनिंग कॅम्पशी संबंध जुळवणे आवश्यक होते. त्यावेळी ट्रेनिंग कॅम्प चिंचोली, आगळगाव, पानगाव, बाशी येथे होते. यावेळी श्री. उद्धवराज पाटील यांची भूमिगत असताना भोवला ता. केज येथे श्री. भाऊसाहेब यांच्या निवासस्थानी भेट झाली. त्यावेळी उद्धवराज पाटील यांना सरहद्दी पलिकडे पोहचविण्याचे काम रामरावजी व शामराज देशमुख वरपगावकर यांनी करून ते परतले. भूमिगत असताना छुपा लढा, शत्रूला हुलकावणे, गनिमिकावा, सूचकसंदरो हे सर्व रामरावजी शिकले.^९

क्रांतीसिंह नाना पाटलांची भेट व प्रेरणा :-

सन १९४६-४७ च्या निजामाच्या विरोधात पाऊल उचलल्यामुळे लढ्यास गती येत होती. निजामी पोलिसांच्या पकड वॉरंटमुळे भूमिगत राहून कार्याचे टप्पे पूर्ण होत होते. पंढरपूर येथे क्रांतीसिंह नाना पाटलांची भेट घेतली.^{१०} धारूर हे चळवळीचे केंद्र असल्यामुळे त्यांचे संघर्षशील मातीशी नाते जडलेले. तो काळच स्वातंत्र्याचे स्वप्न भारलेला होता. त्यासाठी क्रांतीकारकांची फौज उभी राहिले. क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या सारख्यांनी नेतृत्व दिले.^{११} आणि क्रांतीसिंह नाना पाटलांना भेटून त्यांचे आशीर्वाद घेवून ते पुन्हा धारूरच्या निजामी हद्दीत येवून कार्य करू लागले.

सशस्त्र लढ्याचे शिक्षण व कार्य :-

१९४७ साली क्रांतीसिंह नाना पाटलांची भेट घेतल्यावर त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी सशस्त्र लढ्याचे प्रशिक्षण घेतले. सशस्त्र लढ्याचे शिक्षण पानगाव ता. बाशी येथील बाळकृष्ण या शिक्षकाच्या कॅम्पचालक ज्ञानोबा पाटील इर्लकर, बाबासाहेब पाटील, दत्तोबा भोसले, कठारे, मुंडे यांच्यासोबत व त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली घेतले. भूमिगत आंदोलनात गावोगावी जावून जनजागृतीचे कार्य केले. त्याचबरोबर त्यांनी तरुण वर्गाला

गनिमिकाव्यचे शिक्षण देण्यासाठी मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात भ्रमंती करून आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला.^{१२}

ते सतत घरापासून बाहेर राहत असत. संसार, पत्नी, घरदार याचा विचार त्यांच्या डोक्यात अजिबात नव्हता. "मुक्तीसंग्राम" हाच एक ध्यास त्यांनी घेतला.

ते गावापाशी असायचे परंतु घरच्यांना त्यांचा ठावठिकाणा बिलकूल माहित नसे. वारंवार ते बाहेर राहत असल्याने व निजामी सरकारांना ते क्रांतीकारी आहेत याचा सुगावा लागल्याने त्यांची त्यांच्या घरावर करडी नजर असायची. घरातील सर्व मंडळी नेहमीच ताण-तणावातच जगत असे. "एकदा तर त्यांनी कळंबअंबा येथील निजाम पोलिस बॉम्बफेक करून त्यांची शस्त्रास्त्रे मिळविली. त्यांचा लढा गनिमी काव्याने चालत असे."^{१३} सांकेतिक भाषेत त्यांचे निरोप घरच्यांना मिळत असे. शरीर दणकट व मन बळकट अशा ताकदीचा व संघर्षाशी सतत लढा देणारे ते शूर सैनिक होते.

बनसारोळा येथील सत्याग्रह :-

बनसारोळा येथील सत्याग्रहींना अंबाजोगाई येथील पोलीस कोठडीत नग्न करून मारण्यात आले. त्यावर सक्ती करण्यात आली. अनेक ठिकाणी निजाम गावांना आगी लावत, स्त्रियांवर अत्याचार करत अशाच काळात धरपकड सत्र सुरू झाले. "धारूरला ते स्वतः भानुदास महाराज, बिभिषण लोकरे, मल्लकार्जुन आप्पा, काशीनाथ इ. प्रमुख तरुणांनी एक बैठक भानुदास महाराज यांच्या निवासस्थानी गुप्तरीतीने घेवून बनसारोळा येथील सत्याग्रहींवर झालेला अत्याचार सहन करण्यापेक्षा शत्रुशी दोन हात करण्याचे ठरविले."^{१४}

प्रभातफेऱ्यांच्या माध्यमातून जनआंदोलन :-

काशीनाथ जाधव, रतनलाल कोटेचा, नारायणराव जोशी यांना आवरगावला पाचारण करून त्यांनी एक जाहीरसभा घेतली. त्या सभेचे ते स्वतः अध्यक्ष होते. स्टेट कॉॅंग्रेसच्या शाखा स्थापन करून आवरगाव, असोला, पिंप्री, तांदळवाडी, भोगलवाडी, कारी इ. ठिकाणी प्रभातफेऱ्या व आंदोलन सुरू करून जनजागृती केली.

पानगाव कॅम्पवरील जीवावरचा प्रसंग :-

येरमाळा हा करोडगिरीचा नाका. ते तेथे लपून छपून आले पण तेथे झडती सुरू झाली. पोलीस प्रत्येकाची पूर्ण झडती घेवू लागले. ते जीव मुठीत धरून उभे होते. आपली पाळी येणार, आपल्याजवळ तर रिव्हॉल्वर, गावठी बॉम्ब, बत्तीबॉम्ब सर्व आहे. काय करावे? हा प्रश्न त्यांना पडला. मन बेचैन झाले. त्यातून सुटावे? आपण नक्की पकडले जाणार? आपला बेत कसा यशस्वी होणार? या विचारात असताना एकदम त्यांची झडती सुरू होणार

तेवढ्यात त्यांना एकदम आठवले, अरे आपल्या कानाला हिंदू प्रथेप्रमाणे छिद्र नाहीत. (कान टोचलेले नसल्याचे दाखवून) याचा आपल्याला उपयोग होवू शकेल. त्यांची झडती सुरू होण्यापूर्वी ते उर्दूत त्या निजामी पोलिसाला म्हणाले

"लाहुल बिला कुवत्तुम, मुझे क्या कफीर समझ रहे क्या?"

देखो मेरे कान, इसको सुराख है क्या?"^{१५}

असे म्हणून त्यांनी त्यांचे कान पुढे करून दाखवताच त्यांची झडती न घेताच सुटका झाली. त्यांच्या आयुष्यातील ही आठवण म्हणजे त्यांचा पूर्णजन्मच होता. या प्रसंगावरून त्यांचे बुद्धीचातुर्य दाखवून पोलिसांच्या हातावर तुरी देवून निसटले होते.

बर्दापूर ठाणे काबीज :-

निजामाच्या अनेक पोलीस ठाण्यांवर कॅम्पच्या सैनिकांनी हल्ले केले. अचूक माहिती आणि अचाट साहस या बळावर अवघ्या १५ निधड्या छातीच्या सैनिकांनी हे ठाणे काबीज केले. या ऑक्शनमध्ये ३०३ च्या ११ रायफली मिळाल्या. त्याप्रमाणे लोकांकडून जप्त करून आणलेल्या व या ठाण्यात कुलूप बंद ठेवलेल्या १२ बोअरच्या १५ रायफली मिळाल्या. ४ पोलीस जवान ठार झाले व ७ जखमी झाले. बर्दापूर पोलीस ठाण्याच्या या हल्ल्यामध्ये आगळगाव कॅम्पच्या पुढील सैनिकांना कार्य केले. श्रीनिवास खोत, रामराव आवरगावकर, प्रभाकर खेडकर, काशीनाथ मुकदम, आण्णा पाटील, सुखदेव घुले, दगडू ठोंबरे, भागवत मास्तर, हरिशंकर जाधव, रामभाऊ मांग, भागवत घुले, भानुदास विश्वनाथ लिंगगावकर, टाकळी सांगवीचे शेषराव^{१६} इ. होते.

निष्कर्ष :-

1) निजामाने न्यायाचा, सत्याचा, समतेचा दैनंदिन जीवनात पदोपदी खून पाडून आपले अस्तित्व टिकविणारी समाजपद्धती व मराठवाडवासियांची जीवनसुमने पिळून त्यातून उत्पन्न होणाऱ्या अत्तराचे दिवसा दिवे लावून आपल्या वैभवाचे प्रदर्शन करणाऱ्या निजामशाही विरुद्ध रामरावजीच्या रक्तातला प्रत्येक बिंदू न बिंदू बंड करून उठले होते.

संदर्भ :-

1. राऊत नारायण नामदेव-भूमिपूत्र, प्रकाशक, गजानन राऊत, परभणी, २००३, पृ. क्र.२.
2. प्रा. काळे भगवान, किल्ले धारूर, जालना, संकेत प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ९८.
3. प्रा. नाईकवाडे अशोक, बालाघाट, अमृत महोत्सव समिती, औरंगाबाद, २००४, पृ.क्र.५७.
4. किता, पृष्ठ क्र.५७.
5. किता, पृष्ठ क्र. ५७.

- 2) काळ झपाट्याने बदलत होता. बहुजन समाज चिरनिद्रेतून जागा झाला होता. एका नव्या राष्ट्राची स्वप्न रामरावांना पडत होती. "त्याग हे मानवी जीवनाचे सर्वस्व आहे." सर्व स्पर्शीपण त्यांच्या स्वभावाचा आत्मा होता. म्हणूनच त्यांनी सर्व संकेत, परंपरा झुगारून देवून त्यांनी विशाल पर्वत हे आपले घर मानले व हैद्राबाद मुक्ती संग्रामाच्या आंदोलनात भूमिगत कार्य केले. या कार्यात त्यांना जीवाला जीव देणारे अनेक साथीदार मिळाले.
- 3) क्रांतीसिंह नाना पाटील, अण्णासाहेब गव्हाणे, दत्ता देशमुख यांनी गावोगाव जावून तरूणांना सशस्त्र लढ्याचे प्रशिक्षण व गनिमी काव्याचे शिक्षण दिले. शिवाय त्यांनी जनजागृतीचे कार्य केले.
- 4) शौर्य, धैर्य धाडस हे गुण रामरावजींनी घेवून करोडगिरी नाक्यावर जुलमी रजाकारावर हल्ले केले. कळंबअंबा, जागीर, सिरसाळा येथे निजामी पोलीस पोटीवर बॉम्बफेक करून त्यांची शस्त्र अस्त्रे मिळून खऱ्या अर्थाने भगतसिंह, राजगुरू व सुखदेव या रत्नत्रयीचे आम्ही वारसदार आहोत हे रामरावजींनी दाखवून दिले.
- 5) गनिमी कावा व चातुर्य या गुणांचा संगम म्हणजे रामरावजी आवरगावकर. याची प्रचिती येरमाळा येथे करोडगिरी नाक्यावर निजामी पोलिसांनी अटक केली असता, "रक्ताच्या समुद्रात सुद्धा तुम्ही सत्याला बुडवू शकणार नाहीत" असे म्हणून पोलिसांच्या हातावर तुरी देवून निसटले. तसेच लाडेगाव, होळ येथेही रजाकाराच्या सशस्त्र हल्ल्यातून निसटले व खऱ्या अर्थाने छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वारसदार आहोत हे रामरावजी आवरगावकरांनी सिद्ध करून दाखविले.
- 6) हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम हे राष्ट्रीय विचारांचे यज्ञकुंडच होते. हैद्राबादच्या स्वातंत्र्य संग्रामातून स्वातंत्र्यरूपी लोकशाहीचे एक बीज रूजविले गेले. त्या बीजाला अंकुरित करण्यासाठी हजारो सत्यागृहीच्या यातनातून देहदंडातून गळालेल्या श्रमबिंदुचे अविरत सिंचन त्यावर होत गेले. जे शोकडो हुतात्मे झाले त्यांच्या रूधीरधारांनी ही बीज पुढे फळास आले. अशा महान स्वातंत्र्यवीरांचे योगदान या लढ्यास लाभले होते.

6. कित्ता, पृष्ठ क्र.५८.
7. प्रा. काळे भगवान, किल्ले धारूर, पृ. क्र. ६१.
8. प्रा. नाईकवाडे अशोक, बालाघाट, पृ. क्र. ५९.
9. दि. ८ ऑगस्ट २००८, दैनिक सकाळ, डॉ. विद्याधर पाटांगणकर यांचा लेख, पृ. क्र.४.
10. उपरोक्त, कित्ता, पृ. क्र. ६१.
11. उपरोक्त, कित्ता, पृ. क्र. ६१.
12. भालेकर अनंतराव, हैद्राबाद मुक्ती संग्राम आणि मराठवाडा, प्रकाशक, स्वा. रा. ती. संस्था, औरंगाबाद, १९८७, पृ. क्र. ६१.
13. बालाघाट, पृ. क्र. ५८.
14. उपरोक्त, कित्ता, पृ. क्र. ५९.
15. खोत श्रीनिवास खोत व विधे दिगंबर, बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य लढा, मुंबई, रंगनाथ मुद्रण.
16. कित्ता, पृ. क्र. ५३.

मराठवाडा मुक्ती संग्रामात स्टेट कॉंग्रेसचे बीड जिल्ह्यातील कार्य

डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे

(इतिहास विभागप्रमुख)

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई जि. बीड

मराठवाड्याचा स्वातंत्र्य लढा हा मर्यादित आघाडीवरचा लढा नसून एकाचवेळी अनेक आघाड्यांवरचा व्यापक लढा होता. या लढ्याच्या अभ्यासाचे विविध पैलू मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यसैनिकांच्या योगदानातून पाहावयास मिळतात. मराठवाडा स्वातंत्र्य लढ्याचे सरसेनापती स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा उदय मराठवाड्याच्या मातीतच झाला. मराठवाड्याचा मुक्ति लढ्याचे ते शिल्पकार बनले. 'मोडेल; पण वाकणार नाही' या बाण्याने त्यांनी मराठवाडा मुक्तिलढ्याचे नेतृत्व केले. स्वामीजींपासून प्रेरणा घेऊन 'बीड परिसरातील डॉंगरदऱ्यात कडेकपारीत स्वातंत्र्यसैनिकांची फौज उभी राहिली. परिणामी, जिल्हा आणि तालुक्याच्या ठिकाणचे लोक स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या उर्मीने भारावले आणि निजामाच्या जुलमी राजवटीविरुद्धा हळूहळू उभे राहिले.

तसेच येथिल जनता सुद्धा वैयक्तिक सुखाचा विचार न करता, मातृभूमीला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या निर्धाराने या लढ्यात सक्रिय राहू लागली. स्वातंत्र्यलढ्याच्या संदर्भात अनेक महत्त्वाच्या घटनाघडामोडी बीड जिल्ह्याच्या परिसरात घडून आल्या. त्याच परिसरातील अनेक थोर विभूतींनी शौर्य दाखविलेले आहे. यासंदर्भात त्यांनी केलेला त्याग दाखविलेले धैर्य, गाजविलेले शौर्य आणि वेळप्रसंगी पत्करलेले हौतात्म्य उल्लेखनीय आहे.:

स्टेट कॉंग्रेसची स्थापना २९ जून १९३८ रोजी झाली; परंतु ८ सप्टेंबर १९३९ रोजी 'पब्लिक सेफ्टी रेग्युलेशन अॅक्ट' या कायदानुसार निजाम सरकारने स्टेट कॉंग्रेसच्या स्थापनेवर बंदी घातली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी स्टेट कॉंग्रेसवरील बंदी उठवावी आणि जनतेस राजकीय स्वातंत्र्य द्यावे, अशी मागणी करून २४ ऑक्टोबर १९३८ रोजी एक कृती समिती स्थापन करून

'सत्याग्रह' सुरू केला. स्वामीजींच्या आवाहनास उत्स्फूर्त प्रतिसाद देऊन संस्थानातील जनतेने ठिकठिकाणी सत्याग्रह केले. मराठवाड्यात औरंगाबाद, परभणी, उस्मानाबाद, नांदेड आणि बीड जिल्ह्यांतील सत्याग्रहाचे लोण चांगलेच पसरले होते. "औरंगाबादला २० नोव्हेंबर १९३८" रोजी सत्याग्रहाची पहिली तुकडी माणिकचंद पहाडेंच्या नेतृत्वाखाली रस्त्यावर उतरली. त्यात बीड जिल्ह्यातील माजलगावचे वकील कौसल सिंह सहभागी होते. शिवाय, चिंचोली, केज, अंबाजोगाई, धारूर, गेवराई, पाटोदा या ठिकाणीही मोठ्या प्रमाणात सत्याग्रह होऊ लागले, वामनराव वझे, डॉ. तु. ना. भोले, नरसींगराव भांतांब्रेकर, मोतीलालजी मंत्री, हिरालाल कोटेचा यांनी बीडहून औरंगाबादला जाऊन संबंधीत सत्याग्रहींच्या तुकडीचे नेतृत्व केले."¹

इ. स. १९३८ च्या सत्याग्रहात बीड शहरात माधवराव वडगांवकर वकील यांनी सत्याग्रहींच्या दुसऱ्या तुकडीचे, नेतृत्व केले तर श्रीमंतराव सौंदल्लीकर यांनी सत्याग्रहींच्या तिसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व केले. एकंदरीतच संपूर्ण मराठवाड्यात निजाम राजवटीविरुद्ध सत्याग्रह केले जात होता.

बीड जिल्ह्यातील गुप्तपणे स्टेट कॉंग्रेसची बांधणी सुरू झाली होती. काशिनाथराव जाधवांना जिल्हा संघटक म्हणून निवडले गेले. त्यांच्याकडे महत्त्वाची 'पत्रके' वाटण्याचे काम देण्यात आले. बीडचे श्री भुजंगराव पैलवान आणि त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी जाधव आणि बाबुराव पाटील यांना या कामी सक्रीय मदत केली. हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या श्रेष्ठींच्या आदेशानुसार सत्याग्रहासाठी 'सत्याग्रही' तयार करणे, 'सत्याग्रह' कसा करावा, याची मार्गदर्शक सूत्रे सांगणे ही जबाबदारी काशिनाथराव जाधव आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांवर टाकण्यात आली. बीड तालुक्यात रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव

¹ डॉ. सालुंके सतीश 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड', जिल्हा परिवर्तन प्रकाशन बीड, प्रथमावृत्ती, १७ सप्टेंबर २०१४ पृष्ठ क्र. ११८

चपळगावकर, वामनराव वझे, हिरालालजी कोटेचा, मोतीलालजी मंत्री यांच्या पुढाकाराने स्टेट कॉंग्रेसच्या कार्याला बीड तालुक्यात प्रचंड गती मिळाली. पिंपळनेर, ताडसेना, वडगाव, उमरी, बीड पिंपळगाव, येळंबघाट इत्यादी प्रत्येक गावांतून हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा सुरू करण्यात आल्या. निवृत्ती आप्पा सरवदे, सी. बी. पुराणिक, कान्होबा सुतनासे, माणिकलाल कोटेचा, मदनलाल सारडा, बद्रीनारायण टवाणी, नारायणराव गायकवाड, बुद्धाजी कैवाडे, रामचंद्रराव देशपांडे, लक्ष्मणराव पटाईत, बाबुराव जाधव, आदी बहुअसंख्य कार्यकर्त्यांनी बीड तालुका पिंपळनेर काढला.² परिणामी, तालुक्यातील शेतकरी वर्ग स्टेट कॉंग्रेसच्या झेंड्याखाली संघटित झाला.

आष्टी तालुक्यात नरहराव कुलकर्णी आणि दिगंबरराव काटीकर यांनी पुढाकार घेऊन स्टेट कॉंग्रेसच्या कार्यास चालना दिली. आष्टी, मातावळी, पाटण, सांगवी, मांडवा, किन्ही, केरूळ, कोहिळी, धामणगाव, लिंबगाव, पोखरी, वाघळूज, दादेगाव, टाकळसिंग, कुंबेफळ, शिराळा इत्यादी गावांतून गुप्तपणे स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा स्थापन झाल्या. आसराजी जाधव, असराजी बुवा, रामेश्वर पाटील, दुर्गादास पोटकुळे, साहेबराव थोटवे, रखमाजी पाटील, एकनाथबुवा जंजीदे, विश्वनाथ आजबे, रामा गणपती, आदी शेकडो कार्यकर्त्यांनी गावोगाव जाऊन स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा स्थापन केल्या. निजाम सरकारच्या जुलमा विरोधात शेतकऱ्यांना संघटित केले. आष्टी तालुक्यात 'सत्याग्रह' केल्याबद्दल सुमारे साठ जणांना अटक करण्यात आली.

गोविंदभाईनी गोवराईत स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य करण्यासाठी भिकाभाऊ राखे यांची तालुका संघटक म्हणून नेमणूक केली. राखेनी संघटना जोमाने वाढविली. हिरापूर, पारगाव, हिंगणी टाकळगाव, बाहेगाव, रांजणी, खांडवी, रूई, धानोरा आणि भिमटाकळी इत्यादी गावांतून राष्ट्रीय मेळ्यांचे कार्यक्रम घेऊन जागृती सुरू केली. पुढे जवळगा येथे परिषदेचे कार्यालय देखील उघडले. राखासोबत डॉ. तुकाराम भोले, बाबुराव हिटनाळीकर, अॅड. रामचंद्र देशपांडे, उद्धव गिरी, विठ्ठल कोटकर, जानेगावचे रामराव कुलकर्णी आदींसारखे अनेक कार्यकर्ते स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य करण्यात सक्रिय होते. तसेच निपाणी जवळगे पाटीलबुवा, कुशाबा लोणकर, पाचेगाव येथे दीनानाथ राहे, ठाकूर, आडगाव

येथे किशनराव कुलकर्णी, अंतवली येथे रामराव कदम, टाकळगाव येथे संतराम गव्हाणे, उमापूर येथे वामनबुवा, माकेगाव येथे किशनराव शिंदे यांनी पुढाकार घेऊन गावोगावी स्टेट कॉंग्रेसच्या कमिट्या स्थापन केल्या.

पाटोदा तालुक्यात सुव्वालाल कांकरिया, धोंडिबा देसाई, भानुदासराव सानप, केशवराव बांगर, आदी कार्यकर्त्यांनी पुढाकार घेऊन वडझरी, पोटोदा, भायाळा, बेंडसर रोहतवाडी, लोणी, पिंपळनेर इत्यादी गावांतून हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा कायम केल्या. सर्व तालुक्यांत जागृती निर्माण करण्याचे महत्वाचे कार्य गणपतराव बडे आणि नाथराव पालवे यांनी केले.

“पाटोदा तालुक्यात गणपतराव बडे व नाथराव पालवे हे स्टेट कॉंग्रेसचे पूर्णवेळ कार्यकर्ते होते. कोतला, पिंपळनेर, लोणी, पांचग्री, वडझरी, भायाळ, बेंडसर, रोहतवाडी व पाटोदा येथे स्टेट कॉंग्रेसच्या विचारांचा प्रचार करण्यासाठी सर्वश्री सुव्वालाल कांकरिया, धोंडिबा नागथई, भानुदास सानप, साहेबराव सानप, केशव बांगर, किसन बांगर, राघू बांगर यांनी श्रम घेतले.”³ स्टेट कॉंग्रेसने केलेल्या सत्याग्रह आंदोलनात येथिल सुमारे ८० सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली.

माजलगाव तालुक्यात नारायणराव जुजगर, मारोतराव काकडे, काशिनाथराव टाक, किशनराव शिंदे यांनी पुढाकार घेऊन हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या कार्यास प्रारंभ केला. माजलगाव, चिंचाळा, कुप्पा, निमगाव, लउळ, तेलगाव, राजेवाडी या गावांतून स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा कायम करण्यात आल्या. तुकाराम कोळपे, भगवानराव आजबे, साहेबराव शिंदे, श्रीधरराव मुलाटे पंढरीनाथ कोळपे आदी कार्यकर्त्यांनी परिश्रम घेऊन संपूर्ण माजलगाव तालुका जागृत करून शेतकऱ्यांना स्टेट कॉंग्रेसच्या झेंड्याखाली संघटित केले. त्याचबरोबर चिंचोला, कुप्पा, लउळ, तिगाव, तेलगाव, राजेवाडी इत्यादी ठिकाणी देखील स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा सुरू झाल्या होत्या.

अंबाजोगाई तालुक्यात नारायणराव जोशी व श्रीनिवास खोत यांनी स्टेट कॉंग्रेसची शाखा स्थापन केली. रेणापूर, वागदरी, देवळा, परळी, कामखेडा, चनई, सांगवी, भोकरंबा आणि घाटनांदूर येथे स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा कार्यान्वित होत्या. रामकृष्ण ठाकूर, धोंडिबा पवार, आर. डी. देशपांडे, गुंडाप्या जिरगे, मुरगप्या

² जाधव काशिनाथ (१९७२) हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील ते भरलेले दिवस 'अंतर्भूत मराठवाडा' (दिव्याळी अंक) औरंगाबाद, पृष्ठ क्र. १०६

³ डॉ. साळुके सतीश 'हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड', जिल्हा परिवर्तन प्रकाशन बीड, प्रथमावृत्ती, १७ सप्टेंबर २०१४, पृष्ठ क्र. १२४

खुमसे, गणपत देशमुख, डॉ. लक्ष्मण काळेगावकर आणि प्रल्हाद कदम आदी कार्यकर्त्यांनी स्टेट कॉंग्रेसचे कार्य केले. सत्याग्रहाच्या आरोपाखाली अंबाजोगाईतील ४५ स्वातंत्र्यसैनिकांना शिक्षा झाली.⁴

केज परिसरात स्टेट कॉंग्रेसचा चांगलाच प्रभाव होता. हा भाग अंबाजोगाई तालुक्यात होता. नांदूर, काळेगाव, बेलगाव, चिंचोली, धारूर, केज, विडा, युसुफवडगाव, वरपगाव, कानडी, बनसारोळा, दहिफळ, वडमाऊली इत्यादी गावातून स्टेट कॉंग्रेसच्या शाखा कायम केल्या. नांदूरघाटचे धडाडीचे युवक पांडुरंग जोशी यांच्यासह गोविंद विडेकर, बसलिंगअप्पा भुजबळ काशिनाथ मुकादम, सुखदेव घुले हे केज परिसरातील प्रमुख कार्यकर्ते होते. बापूसाहेब चिंचोलीकर, किशनराव झांबरे, तात्या पाटील, दामोदर भावठानकर, गोपाळराव देशमुख, भीमराव ठोंबरे, रामराव आवरगाकर, देवीदास पाटील, शिवदास जाधव आदी असंख्य कार्यकर्त्यांनी संपूर्ण केज परिसराचे दौरे करून जनजागृती करून स्टेट कॉंग्रेसमध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले.

भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ अंतिम टप्प्यात असतानाच महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या राष्ट्रीय

स्वातंत्र्यलढ्याचा परिपाक म्हणून हैदराबाद संस्थानामध्ये सुद्धा स्वातंत्र्यलढा अनेकांच्या नेतृत्वाखाली प्रसार पावलेला दिसतो. एकंदरीत राष्ट्रीय पातळीवर ब्रिटिश राजवटीस विरोध होत होता. भारतीय राष्ट्रीय चळवळ देशव्यापी स्वरूप धारण करत होती. हैदराबाद संस्थानातील जनता निजाम राजवटीविरोधात स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी विविध संघटना, चळवळी, मोर्चे, उठाव, सत्याग्रह यांच्या माध्यमातून निजाम राजवटीस जमेल त्या मार्गाने प्रखर विरोध करित होती. त्यात अनेक पुरुष आणि स्त्रिया यांचा सहभागसुद्धा उल्लेखनीय होता. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा खऱ्या अर्थाने जनतेचा लढा होता. स्वातंत्र्यसंग्रामाचा इतिहास आणि स्वातंत्र्यानंतर देखील पारतंत्र्यातील घुसमटीतून मुक्त होण्यासाठी मराठवाडी जनतेने स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली दिलेली झुंज अतिशय महत्त्वाची आहे. निजामाच्या राजकीय गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी बीड परिसरातील स्वातंत्र्यसैनिकांचे मौलिक असे योगदान राहिलेले आहे ज्यामुळे हैदराबाद संस्थान हे पोलिस कारवाईमुळे स्वतंत्र भारतात थोडे उशीरा का होईना, विलीन करून घेण्यात आले.

⁴ खोत श्रीनिवास/विर्धे दिगंबर: हैदराबादचा मुक्तिसंग्राम आणि आम्ही', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९३ पृष्ठ क्र. ४४

हैदराबाद संस्थानात निजामाच्या विरुद्ध आवाज उठवणाऱ्या प्रांतिक परिषदांमधील महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास

किरण जयंतराव राऊतमारे

सहशिक्षक, कै.दे.बा.ग.योगेश्वरी नूतन विद्यालय, प्रा.वि. अंबाजोगाई जि.बीड
(मो. ९४२१३३६८७३) Email – krautmare@gmail.com

प्रस्तावना : भारत देशावर इंग्रजांची सत्ता होती. परंतु संपूर्ण भारतावर त्यांचीच सत्ता होती असे म्हणता येणार नाही. काही ठिकाणी प्रत्यक्ष तर काही ठिकाणी अप्रत्यक्ष इंग्रजांची सत्ता होती. भारतात अनेक संस्थांन होती. आणि त्या संस्थांनांच्या राज्यकर्त्यांनी इंग्रजांचे मांडलिकत्व स्वीकारलेले होते. त्यापैकीच एक संस्थान म्हणजे हैदराबाद संस्थान. या संस्थानातील प्रमुख निजाम याने इंग्रजांचे मांडलिकत्व स्वीकारलेले होते. येथे घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीवर इंग्रजांची नजर होती. निजामाने हैदराबाद संस्थानात कडक बंधने लादली होती. शिक्षण हा त्याचा गाभा होता. उर्दू माध्यमातून शिक्षण घ्यावे लागत असल्यामुळे शिक्षणाबद्दल एक अनास्था संस्थानात होती. शिक्षणासारख्या मूलभूत गोष्टी साठी शाळा निर्माण करतानाही संघर्ष करावा लागत असे. तिथे राजकीय संघटन निर्माण करणे हे तर केवळ अशक्यप्राय होते.

इसवी सन 1920 पासून हैदराबाद संस्थानात सामाजिक परिषद, शिक्षण परिषद, साहित्यिक चळवळ, सांस्कृतिक चळवळ, राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या शाळा, व्यायाम शाळा, वाचनालय या माध्यमातून लोकांचे प्रश्न उपस्थित केले जाऊ लागले. पण त्यांचाही आवाज दबक्या स्वरूपाचा होता. उघड उघड सवाल करणे म्हणजे मृत्यूला आमंत्रण होते. हे सर्व चालू असताना सातव्या निजामाने सर अली इमाम यांची नेमणूक करून बाबी हुकूमतची घोषणा केली होती. तेव्हा संस्थानातील राजकीय सुधारणा विषयी एक स्वतंत्र फर्मान काढले होते. हा सर्व देखावा निजाम इंग्रजांना दाखवण्याकरिता करत होता. 1921 च्या मे जून महिन्यात हैदराबाद राजकीय सुधारणा संघ नावाची एक संस्था देखील कायम करण्यात आली होती. मराठवाड्यात औरंगाबाद नांदेड परभणी येथे त्याच्या शाखा ही स्थापन करण्यात आले. पण विनंती अर्ज करूनही या हैदराबाद राजकीय सुधारणा

संघाला परवानगी मिळाली नाही. ही हैदराबाद संस्थानातील पहिली राजकीय परिषद सुरू होण्याअगोदरच नष्ट करण्यात आली. निजाम सरकार राजकीय संघटन करू देत नाही हे उघड होते.

पुढे 1923 च्या डिसेंबर महिन्यात विदर्भात लोकनायक माननीय श्री बापूजी यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिली राजकीय परिषद झाली यात जबाबदार राज्यपद्धतीचा विचार मांडण्यात आला. पण या शब्दप्रयोगाला विरोध झाल्यामुळे जबाबदार सरकारचा उल्लेख वगळण्यात आला. ही राजकीय परिषद घेण्यामागे वामनराव नाईक यांचा पुढाकार होते. हिंदू स्टॅडिंग कमिटी, Nizam subject league, हैदराबाद पीपल कन्व्हेक्शन असे असंख्य प्रयत्न चालू होते.

यातूनच सन 1921 मध्ये प्रथमतः आंध्र जनसंगम ची स्थापना तेलंगण येथे झाली पुढे याच आंध्र जनसंगम ची आंध्रपरिषद व महासभा झाली. या आंध्र सभेचे एकूण 12 अधिवेशने झाली. याचा कालखंड 1930 ते 45 हा होता.

शादनगर येथे झालेल्या अधिवेशनात मराठी नेत्यांसोबत कन्नड नेत्यांची उपस्थिती देखील उल्लेखनीय होती. याच ठिकाणी कर्नाटक परिषद व मराठवाड्यात महाराष्ट्र परिषद निर्माण करण्याचे ठरले. 1937 च्या फेब्रुवारी महिन्यात कर्नाटक परिषदेची स्थापना कर्नाटक परिषदेचे एकूण चार अधिवेशनात झाल्याचा उल्लेख आढळतो. कर्नाटक परिषदेसोबत महाराष्ट्र परिषदेची निर्मिती झाली.

महाराष्ट्र परिषदेची निर्मिती

शादनगर येथील अधिवेशनात कर्नाटक परिषद आणि महाराष्ट्र परिषद स्थापन करण्याचा निर्णय झाला होता 1937 च्या फेब्रुवारी महिन्यात कर्नाटक परिषदेची स्थापना झाली पुढे अवघ्या चार महिन्यातच महाराष्ट्र परिषदेची ही स्थापना करण्यात आली. मराठवाड्यात याचे अधिवेशन घेणे अशक्य होते. कारण या

भागामध्ये निजामाची सत्ता असल्यामुळे तो महाराष्ट्र परिषदेच्या स्थापनेला विरोध करेल हे निश्चित होते. म्हणूनच महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन परतुर या ठिकाणी घ्यावे असे सुचवण्यात आले कारण परतुर हे महाराजा किशन प्रसाद यांच्या जहागिरीचे प्रमुख ठिकाण होते. महाराजा किशन प्रसाद हे निजामाचे पंतप्रधान होते त्यामुळे अधिवेशनाला परवानगी मिळणे सोपे जाईल हा त्यामागील महत्त्वपूर्ण उद्देश होता आणि झाले ही तसेच परतूरच्या अधिवेशनाला परवानगी मिळाली.

महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन

महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन जून 1937 ला परतुर या ठिकाणी घेण्यात आले. या अधिवेशनाला अनेक लोक वेगवेगळ्या ठिकाणाहून एकत्र आले. मराठवाड्यातील आनंद कृष्ण वाघमारे व अनंतराव कुलकर्णी यांचा या महाराष्ट्र परिषदेला सुरुवातीला विरोध होता. परंतु नंतर सर्व परिस्थिती जाणून घेऊन ते या महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनामध्ये सहभागी झाले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री गोविंदराव नानल हे होते. आनंदराव वाघमारे, अनंतराव कुलकर्णी, गोविंदभाई श्रॉफ, वि.डी. देशपांडे, अच्युतराव देशपांडे, सदाशिव वैशंपायन, डी. एल. पाठक, लक्ष्मणराव वाळुंजकर, दामोदरदास मुंदडा यांचाही समावेश होता.

योगेश्वरी नूतन विद्यालयातील कार्यरत असणारे पूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ व त्यांचे सहकारी पूज्य बाबासाहेब परांजपे आपल्या सहकाऱ्यांसमवेत या अधिवेशनाला हजर होते. स्वामीजी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी या पहिल्या अधिवेशनामध्ये फक्त सहभाग घेतला व अधिवेशनातील विविध प्रकारच्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. महाराष्ट्र परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष श्री गोविंदराव घारे हे होते. या पहिल्या अधिवेशना पासून महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याला सुरुवात झाली. महाराष्ट्र परिषदेच्या सुरुवातीच्या अधिवेशनांमध्ये मवाळ भूमिका घेण्यात आली. निजामाला साजेल रुचेल अशा भाषा शैलीचा वापर करत या अधिवेशनात भूमिका मांडण्यात आल्या.

महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन

महाराष्ट्र परिषदेच्या दुसरे अधिवेशन लातूर या ठिकाणी दोन जून 1938 ला संपन्न झाले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष बॅरिस्टर श्रीनिवास शर्मा हे होते. तर स्वागताध्यक्ष श्री भास्करराव नळदुर्गकर हे होते. या अधिवेशनासाठी सरकारचा बराच हस्तक्षेप झालेला दिसतो. अध्यक्षांचे संपूर्ण भाषण यात जिल्हाधिकारी यांनी हस्तक्षेप केलेला आपल्याला पाहायला मिळतो. एकीकडे

अधिवेशन चालू तर दुसरीकडे जिल्हाधिकाऱ्यांच्या बैठका चालू अशी सारी परिस्थिती या अधिवेशनात पाहायला मिळाली. एवढा हस्तक्षेप झाला की उपस्थित त्यामध्ये नाराजी पसरली व हे अधिवेशन रद्द करावे अशीही मागणी झाली. पण या अधिवेशनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शेतकरी शेतमजूर कष्टकरी हा लढ्यात सहभागी झाला. बीड येथून आलेल्या शेतकऱ्यांचा मोर्चा हा अधिवेशनाचे वैशिष्ट्य ठरला. यासोबतच महिलांचा सक्रिय सहभाग या अधिवेशनापासून सुरू झाला. या अधिवेशनापासून महिलांचे स्वतंत्र संमेलन सुरू झाले. हे या अधिवेशनाचे फलित मानावे लागेल.

महाराष्ट्र परिषदेचे तिसरे अधिवेशन

महाराष्ट्र परिषदेचे तिसरे अधिवेशन 29, 30, 31 मे 1938 रोजी उमरी येथे घेण्यात आले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री काशिनाथराव वैद्य हे होते. तर स्वागताध्यक्ष श्री देविदासराव लव्हेकर हे होते. मधल्या काळामध्ये स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाल्यामुळे वातावरण बरेच चिघळले गेले. त्यामुळे तिसऱ्या अधिवेशनाला उशीर झाल्याचे लक्षात येते या अधिवेशनाला स्वामीजी तुरुंगात होते. या अधिवेशनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आजूबाजूच्या खेड्यातील शेतकरी या अधिवेशनात मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाले. तिसरी अधिवेशन खरे तर औरंगाबाद येथे होणार होते परंतु स्टेट काँग्रेसच्या निर्मितीमुळे ते होऊ शकले नाही. या अधिवेशनाला स्वामीजी, गोविंदभाई श्रॉफ, आनंद कृष्ण वाघमारे असे अनेक अटकेत असल्यामुळे उपस्थित राहू शकले नाहीत. या अधिवेशनाच्या काळातच महाराष्ट्र परिषदेला जातीय संघटन म्हणून देखील घोषित करण्यात आले. असे विविध अंग आपल्याला या अधिवेशनाच्या काळात पाहायला मिळतात.

महाराष्ट्र परिषदेचे चौथे अधिवेशन

महाराष्ट्र परिषदेचे चौथे अधिवेशन एक ते तीन जून 1943 रोजी औरंगाबाद या ठिकाणी संपन्न झाले. या संमेलनाचे अध्यक्ष श्री श्रीधर वामन नाईक हे होते तर स्वागताध्यक्ष श्री आनंद कृष्ण वाघमारे हे होते. औरंगाबाद येथे झालेल्या चौथ्या अधिवेशनाने परिस्थितीचा विचारच बदलून टाकला. आनंद कृष्ण वाघमारे हे जहाल मतवादी असल्याने अत्यंत परखड शब्दात त्यांनी सरकारला बोल सुनावले. श्रीधर वामन नाईक हे देखील स्वामीजींचे अनुयायी त्यामुळे त्यांनीही कडाडून विरोध केल्याचे दिसते. औरंगाबाद येथील अधिवेशनाने सर्वार्थाने संघटनेवर भर दिला. या अधिवेशनापासून महाराष्ट्र परिषदेची सुसज्ज अशी

यंत्रणा निर्माण झाली. याच अधिवेशनापासून तालुका पातळीवर कार्यकर्त्यांचा संच उभा राहिला. व संघटनेने कोणते कार्य करावे हे निश्चित करण्यात आले. ही या अधिवेशनाची वैशिष्ट्य म्हणावी लागतील.

महाराष्ट्र परिषदेचे पाचवे अधिवेशन

महाराष्ट्र परिषदेचे पाचवे अधिवेशन 24 25 मे 1945 रोजी सेलू येथे झाले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री दिगंबरराव बिंदू तर स्वागताध्यक्ष श्री मुकुंदराव पेडगावकर हे होते. सेलूच्या पाचव्या अधिवेशनात विद्यार्थी संघटन याविषयी स्वतंत्र ठराव मांडण्यात आला. व विद्यार्थ्यांचे संघटन याचा परिषदेत सक्रिय सहभाग असा विचार झाला. पाचव्या अधिवेशनात शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न हाताळला गेला. यासोबत दिगंबरराव बिंदू यांनी आपल्या भाषणात ज्यात लोकशाहीचा म्हणजेच जबाबदार राज्य पद्धतीचा अंतर्भाव नाही ती व्यवस्था आम्ही कदापि स्वीकारणार नाही असे स्पष्टपणे सांगितले.

महाराष्ट्र परिषदेचे सहावे अधिवेशन

महाराष्ट्र परिषदेचे सावे अधिवेशन 15,16,17 मे 1946 ला लातूर येथे संपन्न झाले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री आनंद कृष्ण वाघमारे हे होते. तर स्वागताध्यक्ष श्री फुलचंद गांधी हे होते. लातूर येथे झालेल्या शेटच्या अधिवेशनाची खास वैशिष्ट्ये सांगायचे तर या अधिवेशनात विचारांचा सूर अगदीच बदललेला दिसतो. या भाषणात स्वतंत्र भारतात संस्थानिकांना स्थानच असू नये असे उद्गार आनंद कृष्ण वाघमारे यांनी काढले त्यासोबतच आजाद हैदराबादचा देखील त्यांनी समाचार घेतला.

महाराष्ट्र परिषदेचे फलित

- १) राजकीय लोकांसोबत सामान्य लोकांचे संघटन
- २) हैदराबाद मुक्ती लढ्यात महिलांचा सहभाग
- ३) हैदराबाद मुक्ती लढ्यात विद्यार्थ्यांचा सहभाग
- ४) शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी लोकांचे संघटन
- ५) तीनही प्रांतिक परिषदांना एकत्रित आणण्यासाठी प्रयत्न
- ६) स्टेट काँग्रेसला बळकटी
- ७) विधायक कार्याला पाठबळ
- ८) सुधारणा करण्यासंबंधी निजाम सरकारवर दडपण
- ९) स्टेट काँग्रेस वरील बंदी हुकूम उठवण्याकरिता आंदोलनास पाठबळ
- १०) जबाबदार राज्यपद्धतीची मागणी रेटून लावण्यास पाठबळ

महाराष्ट्र परिषदांमधील भाषणाचा सार

महाराष्ट्र परिषदेच्या सहा अधिवेशनाच्या अध्यक्षीय व स्वागताध्यक्ष भाषणांचा विचार केला तर यात अगदी सुरुवातीला मावळ लोकांना शोभतील अशा भाषेत सरकारचे कौतुक केलेले आढळते. याला कारणही तसेच आहे त्यावेळेस ची तत्कालीन परिस्थिती तशी होती. सरकार दुखावले जाऊ नये व महाराष्ट्र परिषदेवर बंदी हुकूम येऊ नये हा त्यामागील प्रमुख उद्देश होता. पण नंतरच्या अधिवेशनांमध्ये हा सूर अगदीच टोकाचा होत गेल्याचे दिसते. अध्यक्षीय आणि स्वागताध्यक्ष भाषणांमध्ये शेती, शिक्षण, शेतकरी, राजकीय संघटन, दारिद्र्य, सावकारशाही स्वातंत्र्य, जबाबदार शासन पद्धती या विषयांचा समावेश दिसतो.

सावकार शाही व शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाबद्दल प्रखर टीका केलेली दिसते. तसेच शिक्षणाबद्दल विचार मांडताना राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या शाळांना परवानगी द्यावी हाही विचार मांडलेला दिसतो. शेतसारा वाजवी आकारला जावा यासाठीची मागणी केलेली दिसते.

यासोबतच अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांची चर्चा, जोडधंदे, स्वदेशीचा पुरस्कार, आदर्श खेडी, खादी व ग्रामोद्योग, वेढबिगारी व कर्ज निवारण यासारख्या प्रश्नांवरही महाराष्ट्र परिषदेने प्रश्न उपस्थित केलेला दिसतो.

अस्पृश्यता निवारण प्रौढ साक्षरता वर्ग मंदी प्रवेश सहभोजन यासारख्या उपक्रमांची आखणी करावी यासंबंधी पुढाकार घेतलेला दिसतो. यातूनच अनेक विधायक कार्ये घडलेली पाहायला मिळतात.

महाराष्ट्र परिषदेचे कार्य

महाराष्ट्र परिषदेने तीनही प्रांतिक परिषदांना एकत्र करण्यासाठी पुढाकार घेतला. यासाठीचे ठराव मंजूर केले. स्टेट काँग्रेसला बळकटी देण्यासाठी कायम प्रयत्न केले. आंध्र महासभा व कर्नाटक परिषद यांच्या तुलनेने निजाम सरकार हे महाराष्ट्र परिषदेला जास्त घाबरून होते हे प्रकर्षाने जाणवते. याचे कारण आंध्र महासभेचे जवळपास 12 अधिवेशन झाल्याचे दिसतात. पण महाराष्ट्र परिषदेचे त्या तुलनेने सहाच अधिवेशन झाली. कारण दरवेळी महाराष्ट्र परिषद आपल्याला महागात पडू शकते हे निजाम सरकार जाणून होते. महाराष्ट्र परिषदेला सातत्याने नियंत्रणात ठेवण्याचा निजाम सरकार प्रयत्न करत होते. महाराष्ट्र परिषदेमधून जे कार्यकर्ते उभे राहिले जे जनसामान्य स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी

झाले त्यातून हैदराबाद स्वातंत्र्य मुक्ती लढत हा अधिक तीव्र होत गेला असे म्हणण्यास काहीही हरकत नाही.

शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी यांचा सहभाग हा स्वातंत्र्यलढ्यातला वाढला तो फक्त महाराष्ट्र परिषदेमुळे. त्यासोबत स्त्रियांचा सहभाग वाढला तोही महाराष्ट्र परिषदेमुळेच.

विद्यार्थ्यांची चळवळ उभी राहिली यालाही कारण महाराष्ट्र परिषदेत होती. महाराष्ट्र परिषदेने स्वातंत्र्याची ज्योत मनामनात पेटवली त्यातून हैदराबाद मुक्ती लढ्याचे वातावरण तयार झाले खेडोपाड्यात जनजागृती झाली. लोक जागृत झाले. लोकांना स्वातंत्र्याचे महत्त्व समजू लागले. लोकांनी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसला पाठिंबा दिला. त्यानंतर जे वादळ उठले ते आझाद हैदराबादचे. त्यातूनही महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्यकर्त्यांनी लोकांना भारतीय संघराज्यात सामील होणे का गरजेचे आहे हे पटवून दिले. त्यामुळेच हैदराबाद संस्थानांमध्ये जो लढा उभा राहिला त्या लढ्यामध्ये महाराष्ट्र परिषदेचे स्थान अग्रगण्य आहे.

महाराष्ट्र परिषद व स्वामी रामानंद तीर्थ

महाराष्ट्र परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनापासूनच स्वामीजी यांचा संबंध महाराष्ट्र परिषदेची आला होता. पहिल्या अधिवेशनात स्वामी रामानंद तीर्थ हे आपल्या सहकाऱ्यांसोबत अधिवेशनाला उपस्थित होते. या अधिवेशनामध्ये स्वामीजींनी भोजन व्यवस्थेची जबाबदारी स्वीकारली होती. पण फार राजकीय दृष्ट्या त्यांनी या अधिवेशनात लक्ष घातले नाही. याच अधिवेशनात त्यांनी महाराष्ट्र परिषदेचे चिटणीस व्हावे असा आग्रह धरण्यात आला होता. पण त्यांनी हे पद स्वीकारले नाही. महाराष्ट्र परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनात देखील स्वामीजींना चिटणीस पदाचा आग्रह धरण्यात आला. यावेळी मात्र स्वामीजींनी योगेश्वरी शिक्षण संस्थेची परवानगी घेऊन मुख्याध्यापक पदाचा राजीनामा दिला व ते महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याला लागले. याच

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा-अनंत भालेराव
- २) संघर्ष - आनंद कृष्ण वाघमारे
- ३) हैदराबाद मुक्ती लढ्याचे अंतरंग- जनार्दन वाघमारे
- ४) हैदराबाद मुक्ती लढा लातूर विशेष अंक
- ५) कर्मयोगी संन्यासी - नरेंद्र चपळगावकर

दरम्यान स्टेट काँग्रेस ची निर्मिती झाली. व ते स्टेट काँग्रेसचे कार्य पुढे नेण्याकरिता हैदराबादला गेले. स्टेट काँग्रेसवर जन्म होण्याआधीच बंदी आल्यानंतर सत्याग्रहाचे हत्यार उचलण्यात आले. स्वामीजींनी त्यात सहभाग घेतला. निजाम सरकारने त्यांना अटक केली. काही काळानंतर त्यांची सुटका झाली परंतु स्टेट काँग्रेस वरील बंदी उठली नव्हती. अशावेळी काय करावे? हे ठरवण्यासाठी त्यांनी गांधीजींचा सल्ला घेतला. सर्वांनी विधायक कार्याकडे लक्ष द्यावे असा सल्ला त्यांना मिळाला व ते पुनश्च महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याला लागले. महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याला बळकटी देण्यात स्वामीजींच्या कार्याचा नक्कीच हात होता असे म्हणता येते.

निष्कर्ष

- १) महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याने ग्रामीण लोक स्वातंत्र्य चळवळीत उतरले.
- २) स्वातंत्र्याची आस जनसामान्यात उतरवण्याकरिता महाराष्ट्र परिषदेने गावोगावी प्रयत्न केले.
- ३) महाराष्ट्र परिषदेच्या सोबतच महिला संमेलन सुरू झाली. विद्यार्थ्यांचे मिळावे सुरू झाले. त्यातून महिला आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये स्वातंत्र्य विषयी विचार पेरला गेला.
- ४) सुरुवातीला जरी मवाळ भाषेत महाराष्ट्र परिषदेने भूमिका मांडल्या असल्या तरी नंतरच्या भूमिकांमध्ये कठोरता आली. लोकशाही असणाऱ्या भारतीय संघराज्यात संस्थाने असूच नये अशा प्रकारचे म्हणणे महाराष्ट्र परिषदेमार्फत मांडले गेले.
- ५) लेव्ही सारखा प्रश्न, शिक्षणासारखा प्रश्न प्रत्येक अधिवेशनात मांडला गेला.
- ६) अस्पृश्यता निर्मूलन, मंदिर प्रवेश यासारख्या विधायक कामांना चालना मिळाली.
- ७) लोक स्वातंत्र्याची भाषा बोलू लागले.

हैदराबाद मुक्तीसंग्राम व वंदेमातरम, जंगल सत्याग्रह, उमरी बँक प्रकरण, ऑपरेशन पोलो

गिरीश अरुणराव पुजारी

संशोधक विद्यार्थी

राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई जि. बीड 431517

मोबा.क्र. 9545244443 /9403744633 ई मेल – girishpujari333@gmail.com

प्रस्तावना : हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा हा भारताच्या इतिहासातील दैदीप्यमान लढा होय. या ऐतिहासिक लढ्यात समाजातील सर्व थरांतील स्त्री-पुरुषांनी भाग घेतला. या हैदराबाद संस्थानचा प्रमुख सातवा निजाम ज्याचे नाव मीर उस्मान अलीखान बहादुर हे होते, त्याची जगातील अत्यंत श्रीमंत व्यक्तीमध्ये गणना होत होती. हे संस्थान ८२ हजार चौरस मैलांचे होते. लोकसंख्या एक कोटी ६ लक्ष एवढी होती. एकूण १६ जिल्हे होते. त्यांतील आठ तेलुगू भाषिक, पाच मराठी भाषिक आणि तीन जिल्हे कन्नड भाषिक होते. ८५% जनता हिंदू होती, आणि उरलेल्या १५ टक्क्यांत मुसलमान व बाकी अल्पसंख्याक होते. प्रजा हिंदू तर राजा मुसलमान होता. पण नोकरी व उद्योग यांत बहुसंख्याक मुस्लिमच होते. जिल्ह्याच्या कलेक्टरपासून ते चपराश्यापर्यंत मुस्लिम नोकर होते. उर्दू हे शिक्षणाचे माध्यम होते. राजभाषा उर्दूच होती. मुस्लिम बहु- संख्याक जिथे आहेत तिथेच थोडाफार विकास होत असे. बाकी रयत परमेश्वराच्या कृपेने निसर्गाच्या हवाल्यावर जगत होती. निजामाने खेड्यापाड्यांत पाटिलकी, देशमुखी व जहागिरदारीचे वाटप केले. त्यामुळे त्याला राज्यकारभार करणे सोयिस्कर जात होते. के. नरहर कुरुंदकरांनी, या निजामाने संस्थानातील जनतेला काय दिले याचा उल्लेख केला आहे. ते लिहितात, "निजाम अत्यंत धनलोभी व चिक्कू होता. पण साधी राहणी जतन करणारा जगातील अति-धनाढ्य माणूस होता. पण त्याबरोबर नवीन कापडगिरण्या काढणारा, नवे विद्यापीठ स्थापणारा, धरणे बांधणारा, साखर कारखाने काढणारा, कोळशाच्या खाणी आणि कागद उद्योग सुरू करणारा, हैदराबादला भव्य आणि सुंदर रूप देणारा असाही हा राजा होता." लॉर्ड माउंटबॅटन योजनेप्रमाणे भारताची फाळणी झाली. पाकिस्तान हे नवे राष्ट्र उदयास आले. संस्थानिकांना भारत किंवा पाकिस्तानात विलीन झाल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. पण हैदराबादच्या निजामाला स्वतंत्र राज्याचे स्वप्न पडत होते. या स्वतंत्र हैदराबाद राज्याच्या पूर्ततेसाठी तो पावले टाकू लागला. सामान्य जनता मात्र भारतात सामील व्हायला उत्सुक होती.

१९३८ पासून जनतेने चळवळ सुरू केली. महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन मराठवाड्यात घेण्यात आले. निजामाने 'वंदे मातरम्' म्हणण्यास बंदी घातली. त्याला प्रत्युत्तर म्हणून आर्यसमाजी नेते श्री. विनायकराव विद्यालंकार व इतर प्रमुख नेत्यांनी बंदे मातरम् ही चळवळ सुरू केली. ही चळवळ नंतर खेडोपाडी सामान्य जनतेपर्यंत येऊन पोचली.

रझाकारी अत्याचाराचा मुकाबला करण्याचा निर्धार हैदराबाद संस्थानातील जनतेने केला. ७ ऑगस्ट १९४७ पू. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वा खाली सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीचा प्रारंभ झाला. हैदराबाद मुक्ति- आंदोलनाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे या आंदोलनात स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला. श्रीमती आशाताई वाघमारे, गीताबाई चारठाणकर, कावेरीबाई बोधनकर, ताराबाई परांजपे या स्त्रियांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला. जालना तालुक्यातील दगडाबाई शेळके या स्त्रीने तर या आंदोलनात अंगावर लष्करी गणवेश चढवून शस्त्रे चालविली. श्री. गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, बी. दिगंबरराव बिंदू, अनंत भालेराव, श्रीनिवास बोरीकर, कै. गोपाळशास्त्री देव, बि. भ. चारठाणकर, आबासाहेब लहानकर, गंगाप्रसाद अग्रवाल, साहेबराव बारडकर आदी नेत्यांचे या चळवळीला मार्गदर्शन लाभले होते.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने अंतिम स्वातंत्र लढयासाठी खालील मार्गाचा अवलंब केला.

१. सत्याग्रह आणि झेंडावंदन.
२. जंगल सत्याग्रह.
३. शेतसारा व इतर कर देण्यास नकार.
४. धान्याची गोदामे लुटणे.
५. खेड्यांतील पाटील पटवारी यांनी राजीनामे देणे.
६. बकिलांचे राजीनामे.
७. विद्यार्थ्यांचा बहिष्कार.
८. व्यापारीवर्गाचा हरताळ.

9. स्टेट काँग्रेसने ग्रामराज्य स्थापन करणे आणि किसान दलाचीही स्थापना करणे.

१०. अबकारी अगर करोडगिरी नाके, पोलिस ठाणे व रझाकार केंद्रावर सरहद्दीवरील कॅम्पसनी हल्ले चढवणे.

११. जाळपोळ, मोडतोड व वाहतुकीत अडथळे निर्माण करणे.

१२. पंतप्रधान नेहरूंना हैदराबाद संस्थानातील अत्याचाराबद्दल तारा करणे. हैदराबादने हिंदी संघराज्यात बिनशर्त सामील व्हावे अशी मागणी स्टेट काँग्रेसने एका ठरावात केली.

ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून भारत देश हा 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वतंत्र झाला. परंतू भारतात तत्कालील परिस्थितीमध्ये अशी काही संस्थाने होती जी अजूनही स्वतंत्र भारतात विलीन होण्यास तयार नव्हती. जूनागड संस्थानप्रमाणे हैदराबाद संस्थान हे त्यापैकी एक होय. निजामाच्या राजवटीमध्ये तत्कालीन निजामाने स्वतंत्र भारतात सामिल होण्यास नकार दिला. व जनतेवर अनन्वित अत्याचार सुरु केले. त्या अत्याचाराला जनतेने विविध माध्यमातून विरोध करावयास सुरु केले. त्यामध्ये विद्यार्थी आंदोलने, सामान्य माणसांद्वारे केली गेलेली आंदोलने, महिलांचा उठावात सक्रिय सहभाग, सशस्त्र उठाव इ. अनेक मार्गांचा अवलंब केला गेला. सरतेशेवटी भारत सरकार द्वारा पोलिस ॲक्शन **ऑपरेशन पोलो** ने या सर्वांचा शेवट करून निजामाकडून हैदराबाद मुक्त करण्यात आला.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामाद्वारे खऱ्या अर्थाने मराठवाडा हा स्वतंत्र झाला. या उठावातील प्रमुख घडामोडी म्हणजेच वंदे मातरम चळवळ, जंगल सत्याग्रह, उमरी बँक प्रकरण व ऑपरेशन पोलो होय.

निजामाने संस्थानातील उठाव मोडून काढायला कोट्यवधी रुपये खर्च करून जगभरातून शस्त्रे विकत घेतली. ऑस्ट्रेलियाचा शस्त्र तस्कर सिडने कॉटन याने जगभरातील शस्त्रे अवैध मार्गाने हैदराबाद मध्ये पोच केली. निजामाचे सैन्य हे 13660 होते. त्याची वाढ करून ते 22393 वर नेले. खडे व राखीव सैन्य मिळून 42000 पर्यंत नेले. तसेच 2 लाख रझाकार निमलष्करी शिक्षण घेऊन तयार होते. व त्यांची संख्या रझाकाराचा प्रमुख कासीम रिझवीला 5 लाखा पर्यंत न्यावयाची होती.

कृतीसमितीने हैदराबाद संस्थानात रझाकार व निजामी पोलिस यांनी मिळून केवढे अत्याचार केले या विषयी एक पुस्तिका प्रसिद्ध केली.

'An Inferno of Terror and atrocities. पुस्तिकेत म्हटले आहे की संपूर्ण संस्थानामध्ये एकूण 1441 खेड्यांतून 17 कोटी 85 लाख 385 हजार रु. लुट करण्यात आली. 1333 खेड्यातून 8788 घरे जाळण्यात आली. त्यात 62 लाख 64 हजार

रु. हानी केली गेली. 921 खुन पडले तर 1159 प्रकरणे बलात्काराची घडली. यामध्ये मराठवाड्यातील पाचही जिल्ह्यांची स्थिती पुढील प्रमाणे नमुद करण्यात आली आहे.

- संभाजीनगर जिल्हा - 130 खेड्यांतून 750639 रुपयांची लूट, 34 खुन, 33 बलात्कार.
- बीड जिल्हा 18 खेड्यात 2 लाख 83 हजार 444. रुपयांची लूट, 3 घरांची जाळपोळ, 25 खुन, 5 बलात्कार.
- परभणी जिल्हा - 158 खेड्यात 2652715 रु. लुट, 80 घरांची जाळपोळ, 55 खुन व 5 बलात्कार.
- नांदेड जिल्हा - 110 खेड्यात 3556785 रु. लुट, 4 घरांची जाळपोळ, 69 खुन व 13 बलात्कार.
- धाराशिव जिल्हा - 69 खेड्यात 3 कोटी 29 लाख 77 हजार 126 रु. ची लुट, 204 खुन आणि 67 बलात्कार एकूण मराठवाड्यात 485 खेड्यातून 4 कोटी 2 लाख 20000 रु. ची लूट, 87 घरांची जाळपोळ, (41 खेड्यातून) 387 खुन व 138 बलात्कार.

रझाकाराने प्रचंड अन्याय व अत्याचार हैदराबाद संस्थानामध्ये माजविला होता. त्यांच्या उत्पातामुळे सर्वसामान्य जनता त्रस्त झाली होती. हैदराबाद संस्थानने भारतीय संघराज्यात सामिल होण्याचा निर्णय घेतल्यास त्याविरुद्ध थेट कार्यवाही करण्याचा कार्यक्रम रझाकारांनी आखला होता. त्यामध्ये त्यांनी ठळक मुद्दे मांडले होते.

1. लोकांना धमकावणे/ घाबरवणे
2. इत्तेहादचे रझाकार वेगवेगळ्या भागात खुलेआम गस्त घालत आहेत, शस्त्रे घेऊन फिरणे म्हणजे आपण किती शक्तीशाली आहोत हे दाखवणे.
3. निजाम सरकारला गादीवरून हटवण्याचा ठराव संमत करणे.
4. प्रत्येक टप्प्यावर सरकार विरुद्ध अविश्वास व्यक्त करणे. निजाम सरकारची मंत्री परिषद बरखास्त करण्यासाठी आवाज उठवणे.
5. हैदराबाद शहर व जिल्ह्यातील जे काँग्रेस नेते किंवा कार्यकर्ते अड्ड्यात होते त्यांना त्यांच्याच घरात डांबून ठेवणे आणि त्यांना पळून जाण्यापासून रोखणे जेणे करून त्यांचाही वेळीच बंदोबस्त करता येईल.
6. जर कोणी आर्य समाज किंवा काँग्रेसने रझाकारांना विरोध केला तर त्याला ताबडतोब मारून टाका.

7. सरकारच्या वतीने इतेहाद किंवा त्यांच्या सदरच्या विरोधात कोणी बोलले तर त्याला नेस्तनाबुत करण्याची, थेट हल्ला करण्याची योजना बनविणे.
8. प्रत्येक सरकारी कार्यालयात आणि सर्वांवर तुफान हल्ला, अधिकाऱ्यांना घेराव, सरकारी कार्यालया तील कागदपत्रे आणि फाईल्स जाळणे.

अशा पद्धतीने रझाकारांनी हैदराबाद संस्थानामधील सामान्य जनतेला त्रास दिला होता.

25 सप्टेंबर 1948 ला हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्ष स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी भारत सरकारच्या विचारार्थ 1 टिपण इंग्रजी भाषेतून सादर केले होते त्यात त्यांनी संस्थान निजामापासून मुक्त होण्याकरीता पुढील प्रमाणे मुद्दे मांडले होते.

1. निजामाला पदच्युत करावे व लोकशाही व्यवस्थेत त्याला कसलेही स्थान देऊ नये. हैदराबाद संस्थानात जबाबदार राज्य पद्धती स्थापन व्हावी.

2. हैदराबाद संस्थानचे त्रिभाजन करून लगतच्या भाषिक विभागात विसर्जन करावे. (We Consider that an ultimate disintegration of the state and its merger in the three adjoining linguistic provinces to be in the interests of the normal development of the people.)

3. शेतकी विषयक प्रश्न प्रामुख्याने जहागीरदारी व जमिनीदारी जुलमाचे निवारण. संस्थानातील सरंजामी अर्थ व्यवस्था व तिच्या विरुद्ध शेतकऱ्यांनी स्टेट काँग्रेस च्या नेतृत्वाखाली तिच्या अंदोलनात सहभागी होऊन केलेला व्यापक उठाव, याची योग्य ती दखल घेऊन मुलगामी बदल घडवून आणणे.

शेत जमिनीची विषम मालकी, जहागिरी सरंजामी व जमिनदारी हितसंबंधाचे संरक्षण या मुद्द्यावर स्वामीजींनी थेट लोकशाहीवादी, समाजवादी भूमिका घेतल्याचे निर्दर्शनास येते. या टिपणाच्या आधारे मराठवाड्याच्या भविष्याबद्दल या लोकलढ्याच्या नेतृत्वाची भूमिका समाजाच्या हिताची होती याचा अंदाज येतो.

1. हैदराबाद मुक्ती संग्राम व वंदेमातरम

हैदराबाद मुक्ती संग्रामाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने विद्यार्थ्यांद्वारे केल्या गेलेल्या वंदेमातरम चळवळीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर झाली असे म्हणता येईल. तत्कालीन हैदराबाद संस्थानामध्ये निजामाद्वारे अनन्वित अन्याय जनतेवर होत होता. सर्वत्र असंतोषाचे वातावरण होते. शिक्षण क्षेत्राचा विचार केला असता उस्मानिया विद्यापीठ हे एकमेव विद्यापीठ तेव्हा संस्थानात होते. तर वरंगल, औरंगाबाद, गुलबर्गा येथे इंटरमिजिएट कॉलेज

होती. संपूर्ण मराठावाड्यामध्ये तेव्हा औरंगाबाद येथेच कॉलेज होते. 1938 मध्ये मुक्तीसंग्रामासाठीच्या चळवळीचा महत्त्वाचा भाग असलेली वंदे मातरम चळवळ घडली.

औरंगाबाद येथील कॉलेज मधील वसतिगृहात मुस्लिम विद्यार्थी दररोज नमाज पढत असत. हिंदू विद्यार्थ्यांनी 14 नोव्हेंबर 1938 पासून प्रार्थना म्हणून वंदेमातरम गीत म्हणण्यास प्रारंभ केला. त्यावेळी त्यांना राष्ट्रभक्तीचे धडे देण्यासाठी गोविंदभाई श्रॉफ, वि.गो. कर्वे गुरुजी सारखे शिक्षक होते. त्यांच्या या राष्ट्रभक्तीपर शिक्षणामुळे अस्वस्थ होऊन निजामाने त्यांना नोव्हें 1938 मध्ये काढून टाकले. त्यामुळे तेथील विद्यार्थी अस्वस्थ झाले.

याचे पडसाद उमटून उस्मानिया विद्यापीठात विद्यार्थ्यांनी हैदराबाद येथे वंदे मातरम साठी बेमूदत संप पुकारला व त्याचा प्रसार हा राज्यभरात झाला. निजामाने व त्याच्या प्रशासनाने वंदे मातरम गीत गायनावर बंदी घातली. त्या बंदीच्या विरोधात विद्यार्थ्यांनी अन्नत्याग आंदोलन, संप इ. सुरु केले. वरंगल, महबुबनगर, परभणी, गुलबर्गा, नांदेड, हैदराबाद इ. ठिकाणी आंदोलन सुरु झाले.

हे आंदोलन दडवण्यासाठी निजामाने त्या विद्यार्थ्यांचे प्रवेश रद्द केले. इतर काही विद्यापीठांनीही त्यांना प्रवेश दिला नाही पण मध्यप्रदेश मधील विद्यापीठ व नागपूर येथे प्रवेश देण्यात आला. वंदे मातरम ही अशा तऱ्हेने हैदराबाद मुक्तीसंग्रामातील तरुणांची चळवळ म्हणून ओळखली जाते. ज्यामुळे एकूण आंदोलन व उठावाला प्रचंड बळ मिळाले.

2. जंगल सत्याग्रह :

त्यावेळच्या परिस्थितीमध्ये जंगल सत्याग्रह म्हणजेच निजामाची केलेली आर्थिक नाकेबंदी होती. ती अशी की, शिंदीच्या झाडापासून शिंदी तयार होते. शिंदीपासून निजामाला उत्पन्न प्राप्त होत होते. ते बंद व्हावे म्हणून आंदोलनकर्त्यांनी शिंदीची हजारो झाडे तोडली या अनोख्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये शेतकरी, शेतमजूर व सामान्य माणूसही उतरला.

सगळ्यात मोठे जंगल सत्याग्रह हे नांदेड व परभणी जिल्ह्यामध्ये झाले. नांदेड जिल्ह्यातील पाटनूर टेळकी (ता. कंधार), डोर्सी (ता. हदगाव) येथील जंगल सत्याग्रह मोठ्या प्रमाणात झाले. त्यामुळे तेथे निजामाने गोळीबार केला त्यात जवळपास 10 जण शहीद झाले.

परभणी जिल्ह्यातील कांडली या गावातील जंगल सत्याग्रहामध्ये स्त्रियांनी ही लक्षणीय सहभाग घेतला.

3. ऑपरेशन उमरी बँक :

भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धामध्ये बऱ्याच ठिकाणी क्रांतीकारकांनी ब्रिटिशांचा खजिना लुटला. स्वातंत्र्यलढ्यास आवश्यक निधी त्यातून प्राप्त केला जायचा. तद्वतच हैदराबाद मुक्तीसंग्रामा मध्ये ही हैदराबाद स्टेट बँक उमरी जि. नांदेड येथील बँक ही उमरखेड कॅम्पवरच्या सैनिकांनी यशस्वी पद्धतीने लुटली. निजामाला हादरा देणे हे या मागचे प्रमुख उद्दिष्ट होते.

30 जाने 1948 ला सायं 4.30 वाजता एकाच वेळी तीन ठिकाणी हल्ले केले गेले. 172 स्वातंत्र्य सैनिकांनी सहा तुकड्या निर्माण करून बँकेवर हल्ला केला यात 20,63,719 रु. प्राप्त झाले. या निधीचा वापर हैदराबाद मुक्तीसंग्रामासाठी केला गेला. उमरी बँक, ऑपरेशनमध्ये अनंत भालेराव, रघुनाथराव रंजणीकर, साहेबराव देशमुख, धनराज पुरोहित, भीमराव महानकर, नागनाथ परांजपे, आबासाहेब लहानकर, दिगंबरराव उत्तरवार इ. नी सहभाग घेतला.

4. ऑपरेशन पोलो :

हैदराबाद संस्थानातील तत्कालीन परिस्थिती ही चिघळत चाललेली होती. छोटे छोटे आंदोलने करून हैदराबाद संस्थान, स्वतंत्र होईल असे दिसत नव्हते. तर या सर्वाला प्रशासनातर्फे कडक अशा पोलिस बळाच्या कारवाईची आवश्यकता होती.

9 सप्टेंबरला दिल्ली येथे झालेल्या मंत्रीमंडळाच्या बैठकीमध्ये 13 सप्टेंबरला हैदराबाद पोलिस कारवाईला प्रारंभ करायचा निर्णय घेण्यात आला व त्याला ऑपरेशन पोलो हे नाव देण्यात आले. हैदराबादमधील कारवाई ही लष्कराने केलेली कृती होती. तिचे मुख्य संचालक लेफ्टनंट जनरल महाराज राजेंद्र सिंहजी होते.

हैदराबाद सरकार रझाकारांचा सरकारशी काहीही संबंध नाही असे वारंवार म्हणत होत खरे, परंतु सरकार, पोलिस, रझाकार आणि लष्कर अगदी एक जीव झाले होते. हैदराबाद येथील एका डी.एस.पी.चे हिंदी लष्कराने जे एक पत्र पकडले होते त्या पत्रात म्हटले होते की, 'I Can send you no police men but i am sending you 20 Razakars'

ऑपरेशन पोलो मध्ये हिंदी लष्कराच्या कोणकोणत्या तुकड्या होत्या या विषयीची अधिकृत माहितीच प्रकाशित झाली आहे. हैदराबाद येथील पोलिस कारवाई ही लष्कराने केलेली कृती होती. ऑपरेशन पोलो चे नियंत्रण, नियमन व मागदर्शन राजेंद्रसिंह यांनी केले. त्यांच्या मदतीला पुढील लष्करी अधिकारी होते व त्यांच्याकडे दिलेल्या विभागाचे ते प्रमुख होते.

1. मे. जनरल जयंतीनाथ चौधरी हे सोलापूर हून प्रवेश करणाऱ्या सशस्त्र दलाचे कमांडर होते.

2. मे. जनरल डी.एस.ब्रार हे सोलापूरच्या उत्तरेला मुंबई विभागातील दलाचे कमांडर होते.

3. मे. जनरल ए.ए.सुंद्रा हे मद्रास समितीचे कमांडर होते.

4. ब्रिगेडियर शिवदत्त सिंग हे मध्य प्रांत व वऱ्हाड कडचे कमांडर होते तर

5. एअर व्हाईस मार्शल मुखर्जी हे संपूर्ण हवाई हालचालींचे व कृतींचे नियंत्रक होते.

हिंदी लष्कराची विभागणी पुढील प्रमाणे 5 विभागात करण्यात आली होती.

1. Strike Force 2. Smash Force 3. Kill Force 4. VIR Force 5. Rear Force

ऑपरेशन पोलो ची प्रत्यक्ष कारवाई :-

13 सप्टेंबरला प्रत्यक्ष पोलिस कारवाई पहाटे 04.00 वा. सुरु झाली. सकाळी 09 वाजेपर्यंत लष्कर नळदुर्ग पर्यंत आले. त्यामुळे नळदुर्गाचा पुल उडवून देण्याचा निजामी लष्कराचा बेत फसला होता. 10.45 वा. सर्व रस्ता मोकळा झाला व हिंदी सैन्य उमरग्यापर्यंत येऊन धडकले. रात्री उमरग्याला सैन्याने मुक्काम करून 14 सप्टेंबरला पहाटे 6.30 वा. पुढे निघाले. तेव्हा वरिष्ठांकडून तडक पुढे निघण्याचे आदेश आले. लष्कर सिकंदराबादकडे निघाले. जाहिराबादला अचानक प्रतिकार झाला व A कंपनीचा हवालदार होशनाकसिंग जागीच शहीद झाले. त्यानंतर बिदर वर हिंदी सैन्याने ताबा मिळवला. बिदरला निजामी लष्कर घाबरून पळून गेले व तेथील विमानतळ भारतीय सैन्याने ताब्यात घेतले.

17 सप्टेंबरला दुपारी 3 वा. बिदरच्या विमानतळावर पहिले हिंदी डाकोटा विमान डिव्हिजनल कमांडरसह उतरले.

पहिले दोन दिवस हैदराबाद रोडिओवर निजाम सरकारद्वारे काहीही अफवा पसरवल्या गेल्या पण त्यांना त्यांचा पराभव दिसू लागला होता. भारतीय सैन्य हैदराबाद मध्ये दाखल होण्यापूर्वीच निजाम सरकारने 17 सप्टेंबर रोजी शरणागती जाहीर केली होती. 18 सप्टेंबर 1948 रोजी हैदराबाद शहराबाहेर नियोजित स्थळी मे. जनरल जयंतीनाथ चौधरी यांनी हैदराबाद सैन्याचे प्रमुख मे. जनरल अल इद्रुस यांच्याकडून शरणागती स्विकारली. या औपचारिक शरणागतीने हैदराबाद संस्थानातील पोलिस कारवाईचा यशस्वी शेवट झाला. ऑपरेशन पोलो म्हणून ओळखल्या गेलेल्या 4 दिवसांच्या या मोहिमेत भारतीय सैन्याचे 42 लोक शहीद झाले, 97 जखमी झाले तर 24 बेपत्ता म्हणून नोंदविले गेले. हैदराबादच्या सैन्यातील 490 लोक मृत्युमुखी पडले तर 122 जखमी झाले. याशिवाय 2727 रझाकार मारले गेले व 104 जखमी झाले. 3364 रझाकारांना पकडण्यात आले.

सरदार पटेलानी हैदराबाद कारवाई विषयी एक महत्वपूर्ण वाक्य केले होते.

‘If Hyderabad does not read the writing on the wall it shall go the way Junagadh has gone.’ - Saradar Patel

अशाप्रकारे 17 सप्टेंबर 1948 ला हैदराबाद संस्थानामध्ये लष्करी कारवाईद्वारे ते भारतात विलीन करण्यात आले.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. हैदराबाद स्वातंत्र्य लढा मराठवाड्याची मुक्तिगाथा – लेखक व संपादक मंडळ : कौस्तुभ दिवेगावकर, रुपाली आवले, उमाटे, पुरी, हरिती प्रकाशन.
2. हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्याचे अंतरंग- डॉ. जनार्दन वाघमारे- निर्मल प्रकाशन, नांदेड
3. शौर्यगाथा हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाची – भाऊसाहे उमाटे, वेदश्री प्रकाशन
4. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम – डॉ. प्रभाकर देव, निर्मल प्रकाशन, नांदेड
5. कहाणी हैदराबाद लढ्याची – नरेंद्र चपळगावकर – देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन
6. हैदराबाद मुक्तिलढा आणि स्वामी रामानंद तीर्थ – प्राचार्य, डॉ. सोमनाथ रोडे- अश्विनी प्रकाशन
7. हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम - वसंत पोतदार, विद्याभारती प्रकाशन
8. मराठवाडा मुक्तिसंग्राम पेटलेली माणसं - सुधाकर डोईफोडे- निर्मल प्रकाशन
9. हैदराबाद विमोचन आणि विसर्जन- कै. नरहर कुरुंदकर
10. हैदराबाद स्वातंत्र संग्राम व मराठवाडा – कै.अनंत भालेराव

हैदराबाद मुक्ती संग्राम – राजकीय विश्लेषण

प्रा. डॉ. कदम एच. पी.

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,

श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

प्रस्तावना: हैदराबाद संस्थानांमध्ये निजामाची सत्ता होती. हैदराबाद संस्थानात एकूण सात निजाम झाले होते त्यापैकी शेवटचा निजाम मीर उस्मान अलीखान याची कारकीर्द महत्त्वाची होती. विसाव्या शतकात राज्य करणारा निजाम इंग्रजांचा मित्र होता याच्या काळात संस्थानातील हिंदू प्रजेची मोठ्या प्रमाणात मुस्कटदाबी झाली होती. या संस्थानांमध्ये तेलगू कन्नड व मराठी अशा तीन भाषिक लोकांचा तसेच आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि महाराष्ट्रातील काही जिल्ह्यांचा समावेश होता. हैदराबाद संस्थानात बहुसंख्य हिंदू आणि त्यावर राज्य करणारे मुस्लिम अल्पसंख्यांक होते. या संस्थानातील लोकजीवनावर इस्लामी संस्कृतीची छाप असल्याने इतर भाषिक लोक आणि संस्कृतीची कोंडी होत होती. हिंदू प्रजेला कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नव्हते. संस्थानात मुस्लिम असणे हे विशेषधिकाराचे घटक होते त्यामध्येही वरिष्ठ वर्गामध्ये मुस्लिम लोकांचाच भरणा मोठ्या प्रमाणात होता. अधिकारी पदावर मुस्लिम लोकांमधून निवड केली जात होती. हिंदू प्रजेला निजामाचे अन्याय अत्याचार सहन करण्याशिवाय कोणताही पर्याय नव्हता. निजामाच्या आणि अत्याचारी धोरणामुळे संस्थानातील सामान्य जनतेचा कोंडमारा झाला होता यातून बाहेर काढण्याचे काम हैदराबाद मुक्तीसंग्रामात संघटनांनी केले होते. त्याचा मागोवा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

भारतात स्वातंत्र्य 15 ऑगस्ट 1947 रोजी मिळाले तर हैदराबाद संस्थान 17 सप्टेंबर 1948 रोजी निजामाच्या अन्यायी अत्याचारी राजवटीतून स्वतंत्र झाले. हैदराबाद संस्थानाला भारतानंतर एक वर्ष एक महिना उशिराने स्वातंत्र्य मिळाले पण तोच काळ संस्थानातील जनतेला खूप कठीण गेला. या काळात निजामाचे अत्याचारामध्ये खूप वाढ झाली. खरे तर निजाम आझाद हैदराबाद संस्थान ठेवू इच्छित होता तर पाकिस्तान संस्थानाला पाकिस्तानमध्ये सामिल करण्यासाठी हालचाली करत होता. निजामाने हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करण्यास स्पष्ट नकार दिला होता. मात्र हैदराबाद संस्थानातील जनता भारतात सामील होण्याच्या बाजूने होते. निजामाच्या संस्थानातून मुक्त

होऊन भारतीय संघ राज्यात सामील होण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात मुक्ती संग्राम आंदोलन सुरू झाले. हैदराबाद संस्थानात निजामाच्या अन्याय अत्याचाराविरुद्ध लढा देण्यासाठी विविध पक्ष आणि संघटनांनी मोठे योगदान दिले आहे पण या संघटनांना व्यापक असा जनाधार मिळाला नाही तरीपण विशेषता आंध्र, कर्नाटक व मराठवाड्यामध्ये भाषिक परिषदा स्थापन होऊन निजामाच्या विरोधात हालचाली करण्यास सुरुवात झाली होती.

महाराष्ट्र परिषद

हैदराबाद संस्थानात संघटना किंवा पक्ष स्थापन करण्यास निजामा कडून परवानगी मिळत नव्हती म्हणून हैदराबाद संस्थानातील तिन्ही भाषेत विभागांमध्ये वेगवेगळ्या परिषदा स्थापन झाल्या होत्या. त्यानुसार महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना परतुर येथे 1936 ला झाली होती या परिषदेचे एकूण सहा अधिवेशने झालेली होती. या परिषदेच्या माध्यमातूनच स्वामी रामानंद तीर्थ, आनंद कृष्ण वाघमारे, गोविंद भाई सराव आणि बाबासाहेब परांजपे सारखे नेतृत्व पुढे आले होते. या परिषदेला सामान्य जनतेचाही चांगला प्रतिसाद मिळत होता या परिषदेच्या माध्यमातून जनतेच्या विविध प्रश्नांना वाचा फोडण्यास सुरुवात झाली. शेतकऱ्यांवरील कराचा बोजा कमी करण्याच्या संदर्भात निजामाला विनंती करण्यात आली या परिषदेच्या माध्यमातून हैदराबाद संस्थानांमध्ये तरुण तडफदार कार्यकर्त्यांची फळी निर्माण झाली. 1937 ते 1946 या 9 वर्षांच्या काळात महाराष्ट्र परिषदेच्या माध्यमातून परिषदेचे अध्यक्षानी शेती व शेतकऱ्यांचे प्रश्न आत्मीयतेने मांडले खादी ग्रामोद्योग व स्वदेशीचा पुरस्कार केला बहुजन समाजाच्या उद्धाराचा आग्रह महाराष्ट्र परिषदेने धरला शिक्षणाचा प्रसार अस्पृश्यता निवारण, मंदिर प्रवेश, प्रौढ शिक्षण, खादी व ग्रामोद्योग या गोष्टींना परिषदेने प्राधान्य दिले.

महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना

शहानगर येथे महाराजा किशन प्रसाद यांच्या नेतृत्वात आंध्र महासभेचे अधिवेशन घेण्यात आले या अधिवेशनात कान्न्डी नेत्यां सोबतच मराठी नेत्यांचीही विशेष उपस्थिती होती.

या अधिवेषणातच मराठवाड्यात महाराष्ट्र परिषद स्थापन करण्याच्या निर्णय घेण्यात आला. या दृष्टिकोनातून जिशन प्रसाद यांच्या जहांगिरीचे सचिव गुंडेराव वकिल हे मराठी भाषिक असल्यामुळे मराठी नेत्यांनी त्यांच्याशी सलामसलत केली. या विचार विनिमयातून मराठवाड्यात महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना होऊन त्याचे पहिले आधिवेषण घेण्यासाठी महाराजा किशन प्रसाद यांच्या जहांगिरीचे परभणी जिल्हयातील प्रमुख ठिकाण असलेल्या परतुरचे नाव निश्चित करण्यात आले. त्या प्रमाणे जुन १९३७ साली परतुर येथे महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेषण घेण्यात आले.

महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले आधिवेषण :- परतुर

महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन परतुर येथे घेण्याचे निश्चित करण्यात आले होते. त्यानुसार तयारीही सुरु करण्यात आली या परिषदेच्या स्वागत अध्यक्षपदी केंदळीचे शेतकरी गोविंदराव घारे यांची निवड करण्यात आली. स्वागत चिटणीस पदावर वि. वा. देसाई यांची निवड करण्यात आली. तर परिषदेच्या अध्यक्षपदाची धुरा परभणी येथील प्रसिध्द वकिल गोविंदराव नानल यांच्यावर सोपवण्यात आली. या अधिवेषणासाठी आ. वाघमारे स्वामी रामानंद तिरथ, दिगंबरराव बिंदु, श्रीनीवासराव बोरीकर, जोविंदराव ना-ल, लज्मजराव गानु, रामचंद्रराव अंतु, मुकुंदराव पेडगावकर रंगनाथराव लाखकर श्रीनीवास औढकर इत्यादी मंडळी परभणीस जमली होती. त्यांनी महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन परतुरला घेण्याचे ठरवले त्याप्रमाणे परतुरचे वि.वा. देसाई सखारामपंत जापरखुंटीकर, गोविंदराव घारे गोविंदराव बामणीकर बालकिशन वजील बळवंराव जळपट्टे इत्यादी प्रमुख लोकांशी संपर्क साधण्यात आला. व परतुरला पहिल्या अधिवेशनास मान्यता देण्यात आली. या अधिवेशजात एक प्रसिध्दी पत्रक काढण्यात आले. या प्रसिध्दी पत्रकाद्वारे प्रथमतः सभासदत्व यांच्या कडून घेण्यात येणारी वर्गणी निश्चित करण्यात आली. तसेच या पत्रकाद्वारे सर्वांनी तन -मन - धनाने अधिवेषण यशस्वी करण्यासाठी सहाकार्य करण्याचे अवाहन करण्यात आले. या अधिवेषणात एकुण ३४ ठराव मांडण्यात आले. मराठवाड्याची मराठी भाषा, येथील शैक्षणिक, धार्मिक, आणि सामाजिक प्रगतीसाठीच्या प्रयत्नांची घोष करण्यात आली.

महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेषण :- लातूर

परतुर येथील अधिवेषणानंतर महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेषण २ व ३ जुन १९३८ रोजी घेण्याचे घोषित करण्यात आले. या परिषदेचे स्थानिक सचिव श्री बाबुराव लातुरकर हे होते. परिषदेच्या स्वागत अध्यक्ष पदी भास्कररावजी वकिल यांची निवड करण्यात आली. तर अध्यक्षपदाची जबाबदारी डॉ.

श्रीनिवासराव शर्मा यांच्या वर सोपवण्यात आली स्वागत आध्यक्षांनी आपल्या भाषणात मराठवाड्यातील गैरसोयींचा आढावा सादर करून भावी विकासाची दिशा ठरवण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे आवाहन केले. या अधिवेषणात अनेक महत्वपूर्ण ठराव घेण्यात आले. यात प्रामुख्याने नागरिकांच्या हक्क व स्वातंत्र्य संबंधीचा ठराव मांडण्यात आला. तसेच या कालावधीत झालेल्या हिंदु - मुस्लीम दग्यांची चौकशी निवक्षपातीपणे करण्याची मागणी करण्यात आली. परंतु या अधिवेषणाचा आणि त्यातील ठरावांचा सरकार कडून विरोध करण्यात आला. अधिवेषण काळात कलेक्टरच्या माध्यमातून विविध आडथळे निर्माण करण्यात आले. याचा प्रामुख्याने विरोध करण्यासाठी स्वामी रामानंद तिरथ यांच्या कडे नेतृत्व सोपवण्यात आले. आशा प्रकारचे हे एक वादळी अधिवेषण ठरले.

तिसरे अधिवेषण : उमरी

लातूर च्या अधिवेषणानंतर तिसरे अधिवेषण नांदेड जिल्यात घेण्याचे ठरविण्यात आले. हे अधिवेषण पुर्वी औरंगाबाद या ठिकाणी घेण्याचे ठरविण्यात आले होत. परंतु त्यास सरकार कडून परवानगी नाकारण्यात आली. त्यामुळे स्थळ बदलून हे अधिवेषण उमरी जिल्हा नांदेड येथे २९.३०,३१ मे १९४१ रोजी घेण्यात आले. या अधिवेषणाच्या अध्यक्ष पदी काशिनाथराव वैद्य हे होते तर अधिवेषणाच्या स्वागत अध्यक्ष पदी देविदासराव लव्हेकर यांची निवड करण्यात आली. याच काळात गांधीजींच्या आदेशा प्रमाणे सत्याग्रही-ना अंदोलन सुरु झाले होते त्यामुळे आनेक सत्याग्राहीना तुरुगात टाकण्यात आले होते. त्यात स्वामी रामानंद तिरथ यांचाही समावेश होता त्यामुळे ते अधिवेषणास हजर नव्हते. या अधिवेषणास अनेक महत्वपूर्ण ठराव मांडण्यात आले. त्यात प्रामुख्याने शेतकऱ्यांचे प्रश्न शेतकऱ्यांचा जायदा शेतकऱ्यांचा कर्ज बाजारीपणा व बँकेची कार्य पध्दती यावर उहापोह करण्यात आला. या अधिवेषणातस मात्राभाषा मराठी ठेवण्याचाही ठराव घेण्यात आला.

चौथे अधिवेषण : औरंगाबाद

महाराष्ट्र परिषदेच्या चौथ्या अधिवेषणाचे ठिकाण औरंगाबाद हे निश्चित करण्यात आले. सत्याग्रह चळवळ शांत झाल्यानंतर स्वामी रामानंद तिरथ गोविंदभाई ऑफ श्री.आ.क्र.वाघमारे हे आग्रणी नेते तुरुजांतून बाहेर आले. या सर्वांच्या प्रयत्नातून चौथे अधिवेषण औरंगाबाद येथे १,२,३ जुन १९४३ रोजी संप-न झाले. या अधिवेषणाच्या अध्यक्षपदी डॉ. श्रीधर नाईक यांची बहुमताने निवड करण्यात आली तर स्वागत अध्यक्षपदी आ.कृ.वाघमारे हे होते तर गोविंद भाई ऑफ स्वागत चिटणिसाची जबाबदारी सोपवण्यात आली होती. या

अधीवेषणात अनेक महत्वपूर्ण ठराव मंजूर करण्यात आले. यात आर्थिक, राजकीय परिस्थितीती संबंधी आणि सरकारी आन्याया विरुद्ध ठराव मंजूर करण्यात आले. मराठवाडयात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत जरावे मात्राभाषेतुन शिक्षण द्यावे आणि कृषी व वाणिज्य महाविद्यालय स्थापन करावेत आशा मागण्या एक मताने करण्यात आल्या.

पाचवे आधीवेषण : सेलु

पाचवे आधीवेषण बीड जिल्हयात घेण्याचे ठरविण्यात आले होते परंतु त्यास सरकार कडुन परवानगी नाकारण्यात आली. त्यामुळे सेलु येथे दि. २४, २५ व २६ मे १९४५ रोजी घेण्यात आले. या अधिवेषणाचे आध्यक्ष हैद्राबादचे श्री डिगंबरराव बिंदु हे होते अधिवेषणाचे स्वागत आध्यक्ष व स्वागत चिटणीस अनुक्रमे श्री मुकुंदराव पेडगावकर व श्री विनायकराव चारठाणकर होते. परिषदेचे सरचिटणीस म्हणुन श्री. स. कृ. वैशपायन यांची निवड झाली. या अधिवेषणात अनेक महत्वपूर्ण ठराव मांडण्यात आले. यात प्रमुख्याने जहाँगिरीचा शेत सारा ज् मी ज् रावा. तसेच मुलभुत जरजांची पुर्तता सरकारकडुन करण्याची मांगणी मांडण्यात आली.

सहावे अधिवेषण : लातुर

महाराष्ट्र परिषदेचे ६ वे अधिवेषण दि. १५, १६, १७, मे १९४६ रोजी लातुर येथे संपन्न झाले. या अधिवेषणाचे अध्यक्ष आ. कृ. वाघमारे, तर स्वागत आध्यक्ष म्हणुन फुलचंद गांधी यांची निवड करण्यात आली. तात्कालीन परिस्थितीत

स्वातंत्र्यासाठीच्या प्रयत्नात या अधिवेषणाचे कार्य महत्वपूर्ण ठरले.

समारोप :

हैदराबाद राज्य ब्रिटिश राजवटीच्या अस्ताच्या वेळेपर्यंत टिकून असलेले भारतातील सर्वात मोठे स्वायत्त संस्थानिक राज्य होते. सध्याच्या तेलंगणा, मराठवाडा, उत्तर कर्नाटक, विदर्भाचा काही भाग या भारताच्या दक्षिण-मध्य भागात या संस्थानाची व्याप्ती होती. इ.स. १७२४ पासून इ.स. १९४८ पर्यंत निजाम हैदराबाद राज्याचे संस्थानिक होते. स्वातंत्र्य सैनिकांच्या प्रदीर्घ हैदराबाद मुक्ति संग्रामाचा शेवट इ.स. १९४८ मध्ये भारत सरकारने निजाम शासनाविरुद्ध केलेल्या पोलीस कारवाईने झाला आणि हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र भारत देशात समाविष्ट झाले. हैद्राबाद संस्थानात समाविष्ट असलेल्या मराठवाडा या विभागावर निजाम सरकारने जुलमी राजवट अवलंबली होती त्या काळात मराठवाडयाचा कुठलाही प्रकारचा विकास झाला नाही तसेच याचे मुख्य कारण म्हणजे. येथील जनतेमधील जागृतीच्या भावनाचा आभाव हेही होते. तसेच चळवळ उभारण्यासाठी नेतृत्वाचीही आवश्यकता होती. ती जरज स्वामी रामानंद तिरथ, गोविंदभाई श्रॉफ, डॉ. वाघमारे, श्रीधर नाईक यांच्या माध्यमातुन पुर्ण झाली. या नेतेच्यां नेतृत्वात महाराष्ट्र परिषदेच्या माध्यमातुन चळवळ उभारण्यात आली. या चळवळीच्या द्वारे मराठवाडयात जन जागृतीची भावना निर्माण करण्यास मदत झाली.

संदर्भग्रंथ सूची

1. भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशनग्रह, मुंबई वि.आ.१ डिसेंबर २०१२
2. दिगंबरराव बिंदु: हैद्राबाद राज्याचे विसर्जन
3. सोमनाथ रोडे : मराठवाडयाचा इतिहास
4. प्रा.काय भगवान (संपा), संयुक्त महाराष्ट्र काल आणि आज, साकेत प्रकाशन, जालना, २३जाने.१९८८.
5. देशमुख लक्ष्मीकांतव इतर,(संपा.), मुक्ती संग्राम, मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, १९८८.
6. नरहर कुरुंदकर : हैद्राबाद विमोचन आणि विसर्जन
7. स्वामी रामानंद तिरथ : हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी
8. चपळगावकर नरेंद्र, कर्मयोगी संन्यासी, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९९.

हैदराबाद मुक्ती संग्राम लढ्यातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका

संशोधक

संदीप बंडू तूपसमिंद्रे,

पीएच.डी राज्यशास्त्र विभाग,

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, आंबेजोगाई.

मार्गदर्शक

डॉ. हरिभाऊ कदम,

सहयोगी प्राध्यापक,

पंडित गुरु पाडीकर महाविद्यालय, सिरसाळा.

प्रस्तावना : 1947 मध्ये ब्रिटिशांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा पास केला या कायद्यानुसार 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत ब्रिटिशांच्या राजवटीतून मुक्त झाला. म्हणजेच भारत स्वतंत्र झाला. असला तरी पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी तेव्हा वेगवेगळ्या संस्थाने आपल्या भारतात अस्थितवात होती. हि संस्थाने भारतीय संघराज्यात कशी विलीन करून घ्यायचे हा मोठा प्रश्न सरकार पुढे निर्माण झाला. भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी व गृहमंत्री वल्लभ भाई पटेल यांनी बहुतांश संस्थाने भारतात विलीन करून घेतली. परंतु ३ संस्थाने जुनागड, कश्मीर, आणि हैद्राबाद हे संस्थाने मात्र भारतात सामील झाली नाहीत. त्यातील एक मोठे संस्थान म्हणजे हैद्राबाद संस्थान हे होते. निजामाचे जुलमी वर्चस्व असलेल्या या प्रदेशातील जनतेने मात्र निजामा विरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी मोठा लढा उभारला या संघर्षात अनेक हुतात्म्यांना आपले प्राण गमवावे लागले. 17 सप्टेंबर 1948 रोजी निजाम शरण आला आणि हैद्राबाद संस्थान स्वतंत्र्य भारतात विलीन झाले. आधुनिक भारताचे नेते भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हैद्राबाद संस्थान हा मोठा भूप्रदेश आणि तेथील जनता स्वतंत्र्य व्हावी याकरीता मोठे योगदान दिले.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आणि त्यांच्या 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन'ने निजामाला स्पष्ट विरोध दर्शवला होता. फेडरेशनचे तत्कालीन प्रांत अध्यक्ष स्वातंत्र्यसेनानी भाऊसाहेब मोरे यांनी निजामाविरुद्ध दलित समाजाला उद्देशून एक पत्रक काढले होते. त्यात म्हटले होते की, 'निजामाची पदच्युती व्हावी, लोकशाहीवर आधारलेली जबाबदार लोकशाही राज्यपद्धती निर्माण झाली पाहिजे, हे प्रत्येक आंबेडकर अनुयायाचे धोरण असावे, म्हणून अस्पृश्य जनतेने रझाकार संघटनेत सामिल होऊ नये, तसेच मुसलमान धर्मातही प्रवेश करू नये. या आवाहनास अनुसरून मराठवाड्यात ठिकठिकाणी झालेल्या निजामविरोधी संघर्षात अनेक दलित बांधवांनी सक्रिय सहभाग नोंदवला.,

पोलीस अॅक्शन आणि डॉ. आंबेडकर :

भारत सरकारने हैद्राबाद संस्थानावर कारवाई करण्याचा निर्णय घेतला, तेव्हा सरदार पटेल यांनी तत्कालीन कायदा मंत्री डॉ. आंबेडकरांशी सविस्तर चर्चा केली होती. डॉ. आंबेडकरांचे मत असे होते की, आपण जर सैन्य पाठविण्याचा निर्णय घेणार असाल, तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर त्याचे विपरीत परिणाम होतील. या घटनेची युनोमध्ये चर्चा होईल. भारताचे सैन्य हैद्राबाद संस्थानात घुसले व त्यांनी हैद्राबाद संस्थानावर आक्रमण केले असे अनेक अर्थ निघू शकतील. डॉ. आंबेडकरांनी सूचना केली की, आपण सैन्य पाठवू पण या कारवाईला 'पोलीस अॅक्शन' असे नाव देऊ." सरदार पटेल यांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या सूचनेचा स्वीकार केला. त्याअगोदर आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात व युनोमध्ये हैद्राबाद संस्थानाची बाजू मांडावी, म्हणून निजामाने डॉ. आंबेडकरांना विनंती केली होती. मात्र निजामाची विनंती धुडकावून लावत निजामाला युनोमध्ये प्रतिवाद करण्यासाठी थोडीही जागा राहणार नाही, अशा रितीने आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा मागोवा घेत कायदेशीर बाजू सांभाळण्याचे काम डॉ. आंबेडकरांनी केले. सप्टेंबर महिन्यात भारताने सैन्य पाठवले, त्यापुढे निजामाचा टिकाव लागला नाही आणि निजाम शरण आला. 17 सप्टेंबर 1948 या दिवशी हैद्राबाद संस्थान निजामाच्या जुलमी वर्चस्वातून मुक्त झाले.

हैद्राबाद संस्थानात धर्मांतराची मोहीम :

हैद्राबाद संस्थानात धर्मांतराची मोहीमच सुरू होती. लेखक नरेंद्र चपळगावकर यांनी त्यांच्या 'कर्मयोगी संन्यासी' स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्यावरील लिहिलेल्या ग्रंथात याबाबत माहिती दिली आहे. बहादूरखान याने 1927 मध्ये हैद्राबादेत 'तबलीग' म्हणजेच शुद्धीकरणाची मोहीम सुरू केली. शुद्धीकरणाचा सरळ अर्थ इतर धर्मीयांना मुस्लीम करणे असा होता. या बहादूरखानला निजाम उस्मान अलीने 'नवाब बहादूर यार जंग' असा खिताब दिला व जहागीरही दिली. बहादूरखानने धर्मांतराची मोहीम जोरकसपणे चालवली आणि निजाम

नोकरदारांनी त्याला त्यासाठी मदत केली. शेकडो पगारी धर्मप्रचारकांची नेमणूकसुद्धा करण्यात आली होती. ब्रिटिश रेसिडेंटने 1 सप्टेंबर 1936 रोजीच्या त्यांच्या पाक्षिक अहवालात लिहिले आहे की, गेल्या दशकात 20,000 हून अधिक दलिताना इस्लाम धर्माची दीक्षा देण्यात आली आहे. 1936 साली धाराशिव (उस्मानाबाद) जिल्ह्याच्या एकाच दौऱ्यात बहादूरयार जंग याने 550 दलिताना मुस्लीम बनवले होते. ही आकडेवारी पाहता धर्मातराची चळवळ किती व्यवस्थित सुरू होती, हे लक्षात येते. धार्मिक, राजकीय हेतूने ही धर्मांतर चळवळ सुरू होती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दूरदृष्टी :

प्रचंड अभ्यास आणि दूरदृष्टी असलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलित वर्गाला स्पष्ट आवाहन करताना दिसतात, कारण मुळात इस्लाम आणि इस्लामी राजवटी याबद्दल बाबासाहेबांचा सखोल अभ्यास होता. इस्लामी पाकिस्तानात किंवा निजामी हैदराबादमध्ये दलितांचे तसेच गैरमुस्लिमांचे कल्याण होऊ शकणार नाही, हे स्पष्टच होते. इस्लामच्या संदर्भात बाबासाहेबांनी Pakistan or the Partition Of India या ग्रंथात विस्तृत आणि तथ्यपूर्ण लिखाण केले आहे व DR. Babasaheb Ambedkar Writings And Speeches या प्रकल्पांतर्गत जे विविध खंड आहेत, त्यातील 8 व्या खंडामध्ये हा ग्रंथ समाविष्ट केलेला आहे. इस्लामी आक्रमणांच्या हेतूबद्दल बाबासाहेब लिहितात ही मुस्लीम आक्रमणे केवळ लूट किंवा विजयाच्या लालसेपोटी केलेली नव्हती. त्यांच्यामागे आणखी एक हेतू होता. हिंदूंच्या मूर्तिपूजेवर व अनेकेश्वरवादावर प्रहार करणे आणि भारतात इस्लामची स्थापना करणे, हीदेखील या मोहिमेची उद्दिष्ट होती, याबद्दल मुळीच शंका नाही: (संदर्भ- खंड 8, पृ.क्र. 55.) इस्लामचे तत्त्व व त्यानुसार मुस्लिमांच्या निष्ठा याबाबत बाबासाहेब लिहितात - इस्लाम हा मानवांमध्ये अगदी कठोर विभागणी करतो. इस्लाम हे एक बंदिस्त मंडळ आहे आणि मुस्लीम व गैर-मुस्लीम यांच्यात तो जो फरक करतो, तो एक अतिशय वास्तविक व पराकोटीचा फरक आहे. इस्लामचे बंधुत्व हे मानवतेचे वैश्विक बंधुत्व नाही. ते केवळ मुस्लिमांसाठी मुस्लिमांचे बंधुत्व आहे. त्यात बंधुत्व आहे, पण इस्लामी मंडळातील लोकांपर्यंत त्याचा फायदा मर्यादित आहे. जे लोक या मंडळाच्या बाहेर आहेत, त्यांच्यासाठी अवहेलना व शत्रुत्वाशिवाय काहीही नाही. इस्लामचा दुसरा दोष असा आहे की ती एक सामाजिक स्वयंशासनाची व्यवस्था आहे. ही व्यवस्था स्थानिक भूमीतील शासनसंस्थेशी सुसंगत नाही, कारण मुस्लिमाची निष्ठा त्याच्या निवासी देशावर नाही, तर त्याच्या धर्मावर असते. पोषण करणारी भूमी हाच माझा देश हा विचार मुस्लिमांसाठी अकल्पनीय आहे. त्यांच्यासाठी जिथे

इस्लामची राजवट आहे तो त्यांचा देश आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, इस्लाम खऱ्या मुस्लिमाला भारताला आपली मातृभूमी म्हणून स्वीकारण्याची आणि हिंदूला आपले भाऊबंद मानण्याची परवानगी देऊ शकत नाही. त्यामुळेच बहुधा एक महान भारतीय पण सच्चा मुस्लीम असलेल्या मौलाना मोहंमद अली यांनी स्वतःला भारतात दफन करण्याऐवजी जेरूसलेमध्ये दफन करणे पसंत केले असावे: (संदर्भ खंड 8, पृ.क्र. 331.)

शेड्युल कास्ट फेडरेशन परिषद :

शेड्युल कास्ट फेडरेशन ची परिषद कन्नड तालुक्यात घेण्याचे ठरले पण हा भाग निजाम प्रदेशात मोडत होता व डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांना निजाम प्रदेशात येण्यास बंदी घालण्यात आली होती. तेव्हा मराठवाड्याच्या सीमेवर असलेल्या निजाम प्रदेश नसलेल्या मकरणपुर या गावात ऐतिहासिक परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. ३० डिसेंबर 1938 ला मकरणपुर येथे दलित परिषद भरवण्यात आली. या परिषदेचे मुख्य संयोजक भाऊसाहेब मोरे व स्वागताध्यक्ष श्यामराव जाधव आदी मंडळी उपस्थित होती. या परिषदेत भाऊसाहेब मोरे यांनी हैदराबाद संस्थानात असलेल्या मराठवाड्यातील अस्पृश्यतेचा जाच बाबासाहेबांच्या कानी घातला. तेव्हा संस्थानातील दलितांच्या दुःस्थितीस आणि हलाखीस केवळ निजाम सरकार जबाबदार आहे असे बाबासाहेबांनी मकरणपूर येथील दलित परिषदेत मत व्यक्त करून निजामावर टीका केली होती. बाबासाहेबांनी निजाम हा भारताचा व अस्पृश्यांचा शत्रू असल्यामुळे अस्पृश्य बांधवांनी त्याला सहकार्य करू नये असा आदेश दिला. बाबासाहेबांचा आदेश शिरसावंदय मानून भाऊसाहेब मोरे यांनी शेड्युल कास्ट फेडरेशनच्या माध्यमातून निजाम विरोधी संघर्ष पुकारला. यामुळे समाजात सामाजिक प्रबोधन होऊन सामाजिक जागृती होण्यास देखील मदत झाली.

निजामाकडून मुद्दाम हा लढा कमकुवत व्हावा म्हणून अनेक चाली खेळल्या गेल्या. त्यात 'पशत आक्वान' या नावाची संघटना निर्माण करून त्या संघटनेला खतपाणी दिले. या संघटनेत काही तेलंगानामधल्या दलित नेत्यांना हाताशी धरून चाल खेळली गेली पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी योग्य वेळी यात हस्तक्षेप करून शेड्युल कास्ट फेडरेशनचा हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामाला पूर्ण पाठिंबा दिला होता. नांदेडला शेड्युल कास्ट फेडरेशन आणि पशत आक्वामच्या कार्यकर्त्यांमध्ये जोरदार संघर्ष झाल्याची नोंद आहे. दलितांचे आणखीन एक भारतीय स्तरावरील नेते पी. एन. राजभोज यांनीही सिकंदराबाद येथे जाहीर सभा घेऊन हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाला पाठिंबा दिला होता. थोडक्यात, मराठवाड्याच्या अधोगतीस निजाम सरकार जबाबदार होते म्हणून

त्यांनी औरंगाबाद, मक्रणपूर व तडवळा - ढोकी येथील दलितांच्या सभेत निजाम सरकारवर कठोर टीका केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हैदराबाद राज्य भारतात विलीन करण्याचा सल्ला निजामाला दिला होता. तसेच आपले राज्य स्वतंत्र ठेवून त्यास संयुक्त राष्ट्रसंघाची मान्यता व संरक्षण मिळविण्याचा प्रयत्न करणे व तशी आशा करणे म्हणजे आपण आपल्या कल्पनेच्या साम्राज्यात व्यर्थ वावरण्यासारखे आहे असा इशाराही त्यांनी निजामाला दिला होता. हैदराबाद राज्यातील अस्पृश्य बांधवांना डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी असे आव्हान केले की, "हिंदुस्थानातील इतर काही जातींची हिंद ही जितकी मातृभूमी आहे तितकीच ती अस्पृश्यांची मातृभूमी आहे. या मायभूमीच्या मोठेपणासाठी त्यांनी झगडले पाहिजे. मायभूमीचे स्वातंत्र्य व तिचे अखंडत्व कायम ठेवण्यासाठी त्यांनी जीवाभावाने लढण्यास तयार झाले पाहिजे. हिंदुस्थान हे आपले घर आहे. आपले वतन आहे. ही गोष्ट अस्पृश्यांनी कधीही विसरता कामा नये. निजाम हा अस्पृश्यांचा व अस्पृश्यांच्या मातृभूमीचा शत्रू आहे त्याचा नायनाट झालाच पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे हैदराबाद मुक्ती संग्रामाबाबत विचार अगदी स्पष्ट होते. त्यांनी संस्थानातील जनतेला आवाहन केले की, त्यांनी भारतीय संघराज्यात सामील व्हावे. कारण हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राहणे म्हणजे भारताच्या विभाजनाची सुरवात ठरेल. निजामाच्या राज्यामध्ये रझाकारानी गावा-गावांमध्ये उच्छाद मांडला होता. गावे ओस पडली होती, अनेक गावे उद्ध्वस्त झाली. रझाकारांच्या हल्यात अनेकांना प्राण गमवावे लागले होते. निजाम हार मानत नसल्याने आता मात्र सैनिकी कारवाई केल्याशिवाय गत्यंतर राहिले नव्हते. निजामाविरुद्ध सैनिकीकारवाई करण्याचा निर्णय योग्य असला तरी त्या मोहिमेला 'पोलिस अक्शन' असे नाव द्यावे असा सल्ला डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर यांनी दिला होता. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची बाजू मांडण्याची वेळ आल्यास सोयीचे होईल. त्यामागे डॉ. बी. आर. आंबेडकरांची दूरदृष्टी दिसून येते. ठरल्याप्रमाणे गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी 14 सप्टें ते 17 सप्टें. 1948 या काळात भारत सरकारने निजामाविरुद्ध पोलिस कारवाई या नावाने सैनिकी कारवाई करून लढा पूर्णतः यशस्वी केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणाचे महत्व माहित होते. म्हणून ते नेहमी म्हणत, शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. जो प्राशन करेल तो गुर्गुरल्याशिवाय राहणार आहे. समाजाच्या सर्व प्रकारच्या दुखण्यावर उच्च शिक्षण हेच प्रभावी औषध आहे. म्हणून त्यांनी औरंगाबाद येथे मिलिंद कॉलेजची स्थापना केली. त्यांच्या या अथक परिश्रमामुळे या भागातील वंचित समाजाचा सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय स्तर उंचावला व त्यामुळे मराठवाड्यात सामाजिक, शैक्षणिक क्रांती घडून आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मराठवाड्याच्या सीमा भागात दलितांच्या सभा व परिषदा घेऊन त्यांना संघटित बनविले तसेच त्यांनी आपल्या प्रत्येक भाषणातून निजाम सरकारवर टीका केली यावरून ते निजाम विरोधी व राष्ट्रप्रेमी होते हे स्पष्ट होते त्यांनी मराठवाड्यातील आणि संपूर्ण हैदराबाद संस्थानातील दलितांमध्ये सामाजिक अस्तित्वाची जाणीव करून दिली.

समारोप : उपरोक्त संशोधनातून आपणास लक्षात येईल की, देशाचे नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र्य भारतात विलीन होण्यासाठी महत्वाची भूमिका असल्याचे दिसते. त्याच बरोबर मराठवाड्यातील औरंगाबाद येथे मिलिंद कॉलेजची स्थापना करून उच्च शिक्षणाची दारे खुली केले. तसेच गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करून हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करून घेण्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मोठे योगदान असल्याचे आपणास दिसून येते.

संदर्भसूची -

1. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', लेखक - धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन.
2. DR. Babasaheb Ambedkar Writings And Speeches - Volume No. 8.
3. 'कर्मयोगी संन्यासी', लेखक नरेंद्र चपळगावकर, मौज प्रकाशन.4. 'बाबासाहेबांच्या चरित्र लेखांतील उणीवा', लेखक- ज.वि.पवार, अस्मिता कम्युनिकेशन प्रकाशन.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मराठवाडा, लेखक - डॉ. सुधाकर नवसागर, सौरव प्रकाशन,
5. लेख - 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम', लेखक डॉ. अनिल मुरलीधर कठारे.
6. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीतून इस्लाम', संकलक - भरत आमदापुरे, मर्वेन टेक्नोलॉजी. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हैदराबाद संस्थान
7. मेदकर प्रकाश, 'महाराष्ट्राचे शिल्पकार, स्वामी रामानंद तीर्थ', महाराष्ट्र शासन, मुंबई, सप्टें. 2003, पृ. क्र. 02
8. रोडे अश्विनी, 'हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महाराष्ट्र परिषदेचे योगदान', अरुणा प्रकाशन लातूर, 17 सप्टेंबर 2022 पृ. क्र. 20
9. गोगारकर राजेंद्र (संपा.), 'जय भिम विशेषांक', 2022, पृ. क्र. 28
10. कठारे अनिल, 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाड्यातील दलित समाज',

स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखालील हैदराबाद मुक्ती लढा

प्रा.डॉ.दत्तात्रय मुकुंदराव ढ्वारे

सहयोगी प्राध्यापक,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री तुळशीरामजी जाधव कला
व विज्ञान महाविद्यालय वाशिम पिन -444505
मोब-9823188155

“ हैदराबाद हा हिंदुस्थानचा अविभाज्य भाग आहे तो हिंदुस्थानात विलीन झाल्याशिवाय आम्ही स्वस्थ बसणार नाही.” - स्वामी रामानंद तीर्थ

प्रस्तावना :- 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले 150 वर्षे भारतावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटिशांची सत्ता संपुष्टात आली. देश गुलामगिरीतून मुक्त झाला. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा देशात लहान-मोठी अशी 699 संस्थाने होती. या संस्थानात निजामांची राजवट होती. या राजवटीने 1724 पासून हैदराबाद संस्थांवर राज्य केले.

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा हिंदुस्तान आणि पाकिस्तान अशा दोन राष्ट्रांमध्ये भारताचे विभाजन झाले. देश स्वतंत्र होताना ब्रिटिशांनी असे ठरविले की, देशातील संस्थानांना त्या त्या संस्थानाच्या इच्छेनुसार हिंदुस्तान किंवा पाकिस्तानात विलीन होता येईल किंवा त्यांची इच्छा असल्यास ते स्वतंत्रही राहू शकतील. संस्थाने भारत देशात विलीन झाल्याशिवाय भारतीय स्वातंत्र्याला परिपूर्णता येणे शक्य नव्हते. बहुतांश संस्थानाने भारतात विलीन होण्याचे निर्णय घेतले परंतु मोजक्या संस्थानानी दुराग्रहाने स्वतंत्र राहण्याचा विचार केला अशा संस्थांना पैकी हैदराबाद हे एक संस्थान होते.

हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले पाहिजे या भूमिकेतून हैदराबाद संस्थानातील जनतेने निजाम राजवटीविरुद्ध अभूतपूर्व असा लढा दिला या लढ्यामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. सदर लेखामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखालील हैदराबाद मुक्ती लढ्याचे अवलोकन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) हैदराबाद मुक्ती लढ्याचा पूर्व इतिहास समजून घेणे.
- 2) स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील योगदान अभ्यासणे.
- 3) स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या राजकीय कार्याचा आढावा घेणे.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांची ओळख मराठवाड्याचे मुक्ती दाते अशी आहे पण ते केवळ मराठवाड्याचे नव्हे तर ते पूर्ण हैदराबाद संस्थांचे मुक्ती दाते होते. त्यांनी हैदराबाद संस्थान केवळ निजामाच्या वादातून मुक्तच केले नाही तर नव्या राज्याची दिशा कशी असावी हे देखील त्यांनी दाखवून दिलं होतं.

स्वामी रामानंद तीर्थ हे हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यातील एक थोर नेते, समाज सुधारक, शिक्षण तज्ञ विद्वान व ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व होते त्यांचे पूर्वाश्रमीचे नाव व्यंकटेश भगवान खेडेकर यांचा जन्म 3 ऑक्टोबर 1903 रोजी कर्नाटकातील सिंदगी येथे झाला. जन्म गावी प्राथमिक शिक्षण घेऊन ते सोलापूरच्या नॉर्थकोट हायस्कूलमध्ये दाखल झाले. तिथे मॅट्रिकला असताना गांधी टोपी घातली म्हणून त्यांना छड्या खाव्या लागल्या, पण टोपी काढण्याचा हुकूम त्यांनी पाळा नाही. म्हणून त्यांना या शाळेतून काढून टाकण्यात आले तेव्हा त्यांनी एका राष्ट्रीय विद्यालयातून मॅट्रिकची परीक्षा दिली. आणि पुढे अमळनेर व पुणे येथील महाराष्ट्र विद्यापीठातून इतिहास, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र या विषयासह बी. ए. व 'लोकशाहीचा विकास' हा प्रबंध लिहून एम.ए. पदवी संपादन केली.

स्वामी रामानंद तीर्थ हे लोकमान्य टिळकांच्या निधनाने अतिशय दुःखी झाले त्यांनी त्यावेळी “ या क्षणापासून माझे सर्व उर्वरित जीवन मी मातृभूमीच्या चरणी वाहत आहे. सर्व सुखांचा त्याग करून मी आजन्म ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करीन.” अशी प्रतिज्ञा केली आणि आयुष्यभर तिचे पालन केले. त्यांनी अनेक नेते घडविले गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, आ. कृ. वाघमारे अनंत भालेराव, दिगंबरराव बिंदू या नेत्यांच नेतृत्व त्यांनी केलं होतं. इतकेच नव्हे तर भारताचे माजी पंतप्रधान पी.व्ही नरसिंहराव हे देखील त्यांचेच शिष्य होते. स्वामीजी हे उत्तम नेते

होते यात शंकाच नाही पण त्याचबरोबर त्यांनी नव नेतृत्व समोर यावं म्हणून देखील काम केलं. भारत स्वतंत्र झाला त्याच दिवशी त्यांना अटक झाली होती पूर्ण देश स्वातंत्र्याचा उत्सव साजरा करत होता पण भारताचा अंदाजे सव्वादोन लाख स्क्वेअर किमी भाग अद्यापही पारतंत्र्यात होता. इतकच नाही तर इंग्रजांनाही लाजवेल अशा जुलमाखाली होता त्या जुलमा विरोधात एक संन्याशी आपले दंड थोपटून उभा होता.

स्वामीजींचा राजकारणात प्रवेश :-

स्वामी रामानंद तीर्थ हे भारतातील स्वातंत्र्यलढ्यातील व सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते होते. त्यांचा राजकारणातील प्रवेश त्यांच्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय सेवेमुळे झाला.

स्वामीजींच्या राजकीय जीवनाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने 1938 साली झाली. मोमीनाबाद येथील आपले वास्तव्य संपवून स्वामीजी पूर्णवेळ राजकारणात उतरले. “मी हैदराबाद राज्यातील जनतेच्या स्वातंत्र्यासाठी लढेल आणि त्यासाठी माझे सर्वस्व पणाला लावेल” अशी प्रतिज्ञा त्यांनी घेतली. त्याच सुमारास हैदराबाद संस्थानात स्वातंत्र्याचे वारे वाहू लागले होते. 1938 ते 1948 या दशकात हैदराबाद संस्थानात फार मोठ्या राजकीय घडामोडी घडल्या. स्वामीजींनी या चळवळीचे समर्थ नेतृत्व केले तेलुगु, कानडी आणि मराठी भाषिक कार्यकर्त्यांना एकत्र घेऊन निजामाविरुद्ध राज्यव्यापी लढा त्यांनी उभा केला. स्वतः प्रत्यक्ष लढ्यात भाग घेऊन त्यांनी अनेक वेळा तुरुंगवास भोगला.

हैदराबाद संस्थानात 1939 ते 1946 हा काळ संघर्षाचा परंतु अनिश्चिततेचा राहिला. स्वामीजींनी या काळात बंदी असलेल्या स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्व केले. जनसामान्यांच्या दबावाखाली निजामाने अखेर 1946 मध्ये काँग्रेस वरील बंदी उठवली. स्वामीजी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे पहिले अध्यक्ष झाले. 1947 मध्ये ब्रिटिशांनी भारतातून निघून जाण्याचा निर्णय जाहीर केला. भारत आणि पाकिस्तान असे दोन राज्य तयार करण्यात आली.

देशात काँग्रेसची सत्ता स्थापन होऊन वर्ष उलटली होती पण हैदराबाद संस्थानमध्ये काँग्रेसला परवानगी नव्हती. स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाली असं घोषित करून सत्याग्रह करू अशी योजना स्वामीजी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केली होती. त्यानुसार स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाल्याचे घोषित करण्यात आलं वेगवेगळ्या तुकड्यांमध्ये नेत्यांनी सत्याग्रह केला. एका तुकडीत स्वामीजी देखील होते. या सत्याग्रहानंतर त्यांना अटक झाली आणि त्यांची रवानगी चंचलगुडा तुरुंगात करण्यात आली.

रझाकारांच्या अत्याचारा विरोधात संघर्ष :-

निजामांच्या पाठिंब्याने तयार झालेल्या इत्तेहाद संघटनेची मूळं घट्ट रोयला सुरुवात झाली. अनंत भालेरावनी इत्तेहादचा उल्लेख ‘जालीम विषवल्ली’ असा केला आहे. रझाकारांचे अत्याचार वाढत गेले तसा त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी गोविंदभाई श्रॉफ आणि बाबासाहेब परांजपे यांच्या नेतृत्वात तरुणांचे गट तयार करण्यात आले हे तरुणांचे गट गावात गस्त घालत, संरक्षण देत, रझाकारविरोधात लढत.

रझाकारविरोधात पोलीस चकार शब्दही काढत नसत. त्यांच्या डोळ्यादेखत हे अत्याचार चालत, त्यामुळे लोकांना या तरुणांचा आधार होता. हैदराबादच्या लढ्याचं स्वरूप पाहता महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्य सैनिकांना स्वसंरक्षणासाठी शस्त्र बाळगण्याची परवानगी दिली होती. क्रांतिकारकांना शस्त्र पुरवणं, त्यांना शस्त्र चालवण्याच प्रशिक्षण देणं ही सर्व कामे बाबासाहेब परांजपे यांच्याकडे होते. बाबासाहेब परांजपे बॉम्ब बनवत असत. बॉम्ब बनवण्याचं प्रशिक्षण देखील त्यांनी इतर तरुणांना दिलं होतं.

स्टेट काँग्रेसचे पहिले अधिवेशन :-

दिनांक 16 ते 18 जून 1947 स्टेट काँग्रेसचे पहिले ऐतिहासिक अधिवेशन हैदराबाद व सिक्ंदराबाद या शहरांमध्ये असलेल्या मुशिराबाद या भागात झाले. अधिवेशनाच्या पहिल्या दिवशीचे कामकाज पार पडल्यानंतर हैदराबाद संस्थानचे गृहमंत्री आललियावरजंग यांनी स्वामीजींना बोलावून घेतले व दुसऱ्या दिवशीच्या अधिवेशनात सरकारच्या दृष्टीने आक्षेपार्ह असलेला मजकूर वगळून टाकावा असे बजावले. तसेच संस्थानाबाहेरून आलेल्या पाहुण्यांचे भाषणे होऊ देऊ नयेत असेही सांगितले. स्वामीजींनी क्षणाचाही विलंब न लावता असे उत्तर दिले आम्ही आदरणीय पाहुण्यांना कमलादेवी चटोपाध्याय व अन्य पाहुण्यावर काही बंधने घालणार नाही. सरकारने जे करायचे ते करावे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे नेतृत्व करणे ही तारेवरची कसरत होती. सातवे निजाम मीर उस्मानअली हे पुराणमतवादी व राजेशाही चे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी हैदराबाद संस्थानात आपले राज्य टिकवण्यासाठी अनियंत्रित व अन्यायी मार्गाचा सरस वापर केला. रझाकारासारखी जातीयवादी संघटना जोपासली. अशा राजवटीशी धर्मनिरपेक्ष वृत्तीने, मानवतावादी मूल्ये उराशी बाळगून प्रखरपणे संघर्ष करणे अत्यंत अवघड होते. स्वामी रामानंद तीर्थांची गांधीप्रणित मार्गावर नितांत श्रद्धा होती. त्यामुळे हा लढा धर्मनिरपेक्ष राहिल आणि आहिंसक मार्गाने चालेल, असा त्यांनी निश्चय केला होता.

सत्ताकांक्षी निजाम :-

इंग्रजांच्या समाधानासाठी निजामाने मंत्रिमंडळ तयार केलं होतं. पण कुणालाच कोणत्याही विभागाची पूर्ण माहिती होऊ नये

म्हणून तो मंत्र्यांचे विभाग सतत बदलत असे स्वतःच्याच पंतप्रधानाविरोधात कटकारस्थान करत असे. निजामाला आधी सार्वभौम राज्य हवं होतं ते जमलं नाही तर पाकिस्तान मध्ये त्याला जायचं होतं आणि ते जमलं नाही म्हणून तो भारत सरकारसमोर झुकला. पण शेवटपर्यंत त्याचा सत्तेचा मोह सुटला नाही. निजामाच्या मनात असुरक्षिततेची भावना होती. त्यातूनच त्याने स्टेट काँग्रेस वरील बंदी उठवली नव्हती पण स्वामीजी आणि सहकाऱ्यांच्या मुत्सद्देगिरीसमोर त्याला हात टेकावे लागले आणि जुलै 1946 म्हणजेच आठ वर्षांनंतर बंदी उठवली.

हिंदी संघराज्याचा तिरंगा फडकवणारच :-

हैदराबादला जरी 15 ऑगस्ट 1947 ला स्वातंत्र्य मिळालं नव्हतं तरी हाच दिवस स्वातंत्र्य दिन म्हणून साजरा करा, असं आवाहन स्वामीजींनी केलं होतं. स्वामी रामानंद तीर्थ म्हणाले होते, “जीव गेला तरी भेट तर पण आम्ही तिरंगा फडकवणारच” अशा परिस्थितीत हैदराबाद संस्थानात काय चित्र पाहायला मिळणार याची कल्पना कुणालाच नव्हती. इत्तेहाद मुसलमीनचे नेते आणि कृती समितीचे संयोजक यामीन झुबेरी यांनी स्पष्ट इशारा दिला होता की, 15 ऑगस्ट ला जर कुणी रेल्वे स्टेशन किंवा पोस्ट ऑफिसवर ‘भारताचा परका ध्वज’ कोणी फडकवला तर तुम्हाला परिणामांना सामोरं जावं लागेल. त्यांच्या या धमकीला रामानंद तीर्थांनी निवेदनाद्वारे प्रत्युत्तर दिले. “काय वाटेल ते झाले तरी उद्या सर्वत्र हिंदी संघराज्याचा ध्वज फडकविला जाणारच! तुरुंगवासाची आणि परिणामांच्या धमक्यांची आम्हाला तमा नाही हा ध्वजा मी परका मानत नाही तर आमचाच मानतो आज ना उद्या हैदराबादला हा ध्वज स्वीकारावा लागेल.” स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हे शब्द खरे ठरले पण ते खरे ठरण्यासाठी संस्थानातील जनतेला अग्निदिव्यातून जावं

लागलं. मराठवाड्यातील अनेकांना आपलं घर सोडून दुसऱ्या राज्यात आश्रय घ्यावा लागला होता.

ऑपरेशन पोलो :-

रझाकाराच्या अत्याचारांना सीमा उरली नव्हती. सरदार वल्लभभाई पटेलानी असे मत व्यक्त केले होते की, निजाम लोकांच्या भावना पायदळी तुडवत असेल तर त्याचा विनाश अटळ आहे. मात्र मीर उस्मान अलीने सरदार पटेल यांची ही सूचना गांभीर्याने घेतली नाही. शेवटी भारत सरकारने पोलीस अॅक्शन घेण्याचे ठरवलं. तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वात पोलीस अॅक्शन झाली. 13 सप्टेंबर रोजी भारतीय सैन्य संस्थानात आलं आणि 17 सप्टेंबर रोजी निजामाच्या सैन्यानं, रझाकारानी भारतीय सैन्यासमोर नांगी टाकली. 17 सप्टेंबर 1948 रोजी ‘ऑपरेशन पोलो’ द्वारे भारतीय सैन्याने हैदराबाद संस्थानावर नियंत्रण मिळवले. त्यानंतर स्वामी रामानंद तीर्थ आणि इतर नेत्यांची तुरुंगातून सुटका करण्यात आली.

हैदराबाद संस्थानातील लोकांना स्वातंत्र्य जरी 13 महिने उशिरा मिळालं तरी 15 ऑगस्ट 1947 चं महत्त्व किंचितही कमी होत नाही. कारण या दिवसापासूनच हैदराबाद संस्थानातील लोकांच्या मनात निजामाविरुद्ध लढण्याची उमेद कित्येक पटीने वाढले होती.

अशाप्रकारे स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैदराबाद मुक्ती लढ्यामध्ये मोलाचे योगदान आहे हे वरील विवेचनावरून आपल्याला समजून घेता येईल. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि एकता यासाठी जीवनभर कार्य केले. तसेच मागासवर्गीय आणि गोरगरिबांसाठी शिक्षणाच्या सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्यामध्ये मोलाची भूमिका पार पाडली.

संदर्भ:-

- 1) वाघोलीकर, सुभाषचंद., स्वामी रामानंद तीर्थ, महाराष्ट्र चरित्र -ग्रंथमाला (संच) गंधर्व वेद प्रकाशन, 2010.
- 2) शिंदे, सूर्यकांत., स्वामी रामानंद तीर्थ व्यक्तित्व और कार्य, पूजा पब्लिकेशन्स, 1 जणवरी 2022.
- 3) भालेराव, अनंत., हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई. पहिली आवृत्ती 17 सप्टेंबर 1987.
- 4) मेदककर, प्रकाश., महाराष्ट्राचे शिल्पकार स्वामी रामानंद तीर्थ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. प्रथम आवृत्ती. सप्टेंबर 2003.
- 5) कुलकर्णी, तुषार., स्वामी रामानंद तीर्थ : निजामशाही उखडून फेकणाऱ्या भगीराची कथा, बीबीसी मराठी न्यूज, 22 जाने. 2019.
- 6) रोडे, सोमनाथ., मराठवाड्याचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद. 1999.
- 7) खडकेकर बाळकृष्ण., हैदराबाद मुक्ती लढ्याची जडणघडण, इसाप प्रकाशन, नांदेड. 3 ऑक्टोबर 2014.
- 8) फडके, य. दि., 20 व्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड -5.
- 9) स्वामी रामानंद तीर्थ, मराठी विश्वकोश.
- 10) थोर समाजसुधारक स्वामी रामानंद तीर्थ www.mymahanagar. Com 21Jan, 2024.
- 11) चपळगावकर, नरेन्द्र., कर्मयोगी संन्यासी -स्वामी रामानंद तीर्थांचे चरित्र.

हैदराबाद संस्थानातील प्रतीसरकारे : 'मुक्तापुर स्वराज्य', 'गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्य'

प्रा. डॉ. शैलजा भारतराव बरुते

सहयोगी प्राध्यापिका व संचालक,
राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रतीसरकार किंवा पत्री सरकार हे भारतीय स्वातंत्र्य लढा व हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा यातील सशस्त्र लढा, भूमिगत चळवळ, राष्ट्रीय भावना, जनतेची लोकशाही यांचे स्वतंत्र पर्व आहे. भारतातील 1942 च्या चले जाव आंदोलनानंतर भारतभर प्रती सरकारांची स्थापना झाली. ब्रिटिशांच्या सत्तेला शह देण्यासाठी समांतर सरकार स्थापन करणे व भारतीयांची सर्व प्रकारच्या शोषणापासून मुक्तता करण्यासाठी मिदानपुर(बंगाल), भागलपुर(बिहार) बालासुर (ओरिसा), भीमावरम(आंध्र प्रदेश) सातारा(महाराष्ट्र), महाराष्ट्रातील सातारा प्रतीसरकार पासून हैदराबाद संस्थानात स्थापन झालेले दोन प्रतीसरकार मुक्तापुर स्वराज्य (उस्मानाबाद), गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्य (औरंगाबाद)या ठिकाणी प्रतीसरकार स्थापन झाले.

हैदराबाद संस्थानातील प्रतीसरकारांची प्रेरणा: सातारा प्रतीसरकार-

वर उल्लेख केलेल्या प्रतीसरकारांमध्ये सातारा येथे स्थापन झालेले प्रतीसरकार हे दीर्घकाळ म्हणजे 46 महिने टिकलेले प्रती सरकार आहे. क्रांतिसिंह नाना पाटील व त्यांच्या सहकार्यांनी दिलेल्या भूमिगत लढ्यामुळे हे प्रतीसरकार दीर्घकाळ टिकले. भारतात इंग्रजी राजवटीमध्ये अत्याचाराने कळस गाठलेला होता. यातून मुक्तता करण्यासाठी जनतेचे आणि जनतेच्या हिताचे जनतेने चालवलेल्या अशा प्रती सरकारची स्थापना अनेक महत्वपूर्ण उद्देश ठेवून करण्यात आली. प्रतीसरकार स्थापन होण्यापूर्वी सातारा जिल्ह्यात विविध ठिकाणी सरकार विरोधी मोर्चे काढण्यात आले. यामध्ये 11 वीरांना हुतात्मे प्राप्त झाले. यातून प्रेरणा घेऊन 1943 ते 1947 यादरम्यान सामान्य शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, महिला व युवकांच्या सक्रिय सहभागाने ब्रिटिशांच्या सशस्त्र लष्करी दलाशी सशस्त्र लढा दिला. सातारा जिल्ह्यात प्रतीसरकार मध्ये सहभागी झालेल्या गावांमध्ये ब्रिटिश अधिकारी, पोलीस यांच्याशी लढा, लोकांचे व पशुधन संरक्षण, शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी तुफान सेना या सशस्त्र दलाची स्थापना केली. तुफान सेनेचे प्रमुख केंद्र कुंडल येथे होते. तुफान सेनेने प्रतीसरकार स्थापनेनंतर पाच हजार पेक्षा

अधिक तरुणांना प्रशिक्षण दिले. या युवकांना वैचारिक प्रगल्भता येण्यासाठी प्रयत्न केले जात होते.त्या काळातील सातारा जिल्हा व आत्ताचा सांगली आणि सातारा या जिल्ह्यामध्ये 650 गावांमध्ये आपले सरकार स्थापन केले.ब्रिटिश साम्राज्याचा पाया खिळखिळा केला. यामध्ये सातारा जिल्ह्यातील किलोस्करवाडी, कुंडल, आटपाडी, दुशेरे, सोनकिरे, औंध संस्थानातील कुंडल या लढवय्या गावांचा समावेश होता.

1943 यावर्षीच प्रती सरकारने लिखित राज्यघटना, प्रतीसरकारचे स्वरूप व जबाबदारीचे विभाजन केले होते. प्रती सरकार खऱ्या अर्थाने जनतेची लोकशाही होती. क्रांतिसिंह नाना पाटलांचे शेतकऱ्यांच्या संदर्भातील कार्य 1932 पासूनच सुरू होते. 1942 नंतर क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या क्रांतिकार्याला विशेष धार आली होती. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्यावर छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, सत्यशोधक समाजाची शिकवण, महात्मा गांधींचे ग्राम स्वराज्य विषयक आदर्श विचारांचा प्रभाव होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात होत असलेले शेतकऱ्यांचे शोषण, स्त्रियांवरील अत्याचार, समाजातील दुही संपविण्यासाठी प्रती सरकारची स्थापना करण्यात आली. या प्रतीसरकार मध्ये स्वतंत्र न्यायव्यवस्था होती. यामध्ये पत्री लावणे/ मारणे ही कठोर शिक्षा होती. यामध्ये व्यक्तीला वेदना होत असत मात्र जखम कुठेही दिसत नसे यालाच पत्री मारणे असे म्हटले जात होते. प्रतीसरकारने शेतकरी, स्त्रिया व गोरगरीब जनतेला न्यायाची खात्री देण्यासाठी आलेल्या पीडित शेतकरी, पीडित महिला यांच्या तक्रारी वरून दोषी असणाऱ्या विरुद्ध पत्री मारण्याची म्हणजेच कठोर शिक्षेची प्रथा सुरू केली. यामुळे एकीकडे गावगुंड, शोषक, अधिकारी, ब्रिटिश सरकारचे खबरी यांच्यावर वचक निर्माण करता आला तसेच प्रतीसरकार अत्यंत सक्षम असून ब्रिटिश सत्तेच्या विरुद्ध लढा देण्याचे बळही असल्याचे सिद्ध करित होते. प्रतीसरकारने न्याय देण्यासाठी स्वीकारलेली पत्री व्यवस्था यामुळे याला पत्री सरकार व प्रती सरकारचे अपभ्रंश म्हणूनही या शासकीय व्यवस्थेला 'पत्री सरकार' असे म्हटले जाते.

ब्रिटिशांना भारतातून हाकलून लावणे हा प्रमुख उद्देश ठेवून हे प्रतीसरकार स्थापन झाले होते. या मुख्य उद्देशा समवेतच समाजातील सावकारी नष्ट करणे, मुलींना कुठल्याही छळाशिवाय सुखी संसार करता येणे, स्त्रियांवरील अत्याचार संपविणे, गावातील परस्पर गटातील वितुष्ट संपवून ऐक्य निर्माण करणे, उभ्या पिकांचे गुराढोरांचे दरोडेखोरांपासून संरक्षण करणे, या सर्व दोषांपासून समाजाची मुक्तता करणे हे प्रतीसरकारचे ध्येय होते. सातारा जिल्ह्यातील एकूण भूमिगतांचे त्यांच्या कार्यक्षेत्रानुसार 18 गट पाडण्यात आले. या परिसरात न्याय मंडळ व प्रतीसरकाराची स्थापना करण्यात आली.

प्रतीसरकारची ही चळवळ संपूर्ण महाराष्ट्रभर करण्यासाठीची तयारी क्रांतिसिंह नाना पाटील, जी. डी. लाड व त्यांच्या निष्ठावान सहकाऱ्यांनी केली. यांनी विविध युवक संघटना, तालीम संघ यातून तरुणांना संघटित करण्याचे कार्य केले. सांगलवाडी सारख्या ठिकाणी प्रशिक्षण शिबिरही आयोजित केले. इंग्रजांनी 1946 ला भारताचे स्वातंत्र्य घोषित केले. यामुळे प्रतीसरकार चळवळीचा वेग कमी झाला. हैदराबादचा संस्थानिक निजाम सातवा मीर उस्मानाली खान हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करू इच्छित होता. त्याची ही अतिरेकी महत्वाकांक्षा भारताचे अखंडत्व व ऐक्य धोक्यात आणणारे होते.

1938 पासूनच धर्मांध, प्रजा हितविरोधी निजामाच्या विरुद्ध हैदराबाद संस्थानात व सातारा प्रती सरकार च्या शेजारील मराठी भाषकांच्या मराठवाड्यात निजाम विरोधी चळवळीने पाया रोवला होता. भारतासाठी स्वातंत्र्याची घोषणा झाल्यानंतर सातारा प्रती सरकारच्या क्रांतिकारकांकडे असणारी शस्त्रे सरकारकडे जमा करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या. प्रतीसरकार मधील मुत्सद्दी क्रांतिकारकांनी काही नाममात्र शस्त्रे जमा केली. हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करण्यासाठी व निजामाची जुलमी सत्ता नष्ट करण्यासाठी महत्त्वाच्या शस्त्रांच्या आवश्यकता आहे हे जाणले. कुंडलचे जी. डी. लाड यांनी मराठवाड्यामध्ये निजाम विरोधी सशस्त्र लढ्याला चालना दिली. यासाठी त्यांनी प्रतीसरकार मधील आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने मराठवाड्यातील युवकांना सैनिकी प्रशिक्षण दिले.

मराठवाड्यातील क्रांतिकारक युवकांनी गावोगाव सशस्त्र कॅम्प उभे केले होते. या क्रांतिकारकांना प्रतीसरकारमुळे शस्त्रांचे पाठबळ मिळाले. सातारा जिल्ह्यात स्थापन झालेल्या प्रतीसरकारने ब्रिटिश राज सत्तेला आव्हान दिले. त्याचबरोबर हैदराबाद संस्थानातील स्वातंत्र्य सैनिकांना शस्त्रांच्या साह्याने लढण्याचे बळ व जुलमी शासकाच्या विरुद्ध लढण्याचा आत्मविश्वास दिला. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम यशस्वी करण्यासाठी

प्रती सरकार मधील सैनिकांनी अतुलनीय कामगिरी केली. सातारा प्रतीसरकार पासून प्रेरणा घेऊन हैदराबाद संस्थानात मुक्तीपूर स्वराज्य (उस्मानाबाद) व औरंगाबाद जिल्ह्यातील गोवर्धन सराळा जनराज्य स्थापन झाले.

मराठवाड्यातील प्रतीसरकार मुक्तापूर स्वराज्य-

स्वातंत्र्यपूर्व भारतात जवळपास 599 संस्थाने होती. या सर्व संस्थानावर ब्रिटिशांची सत्ता होती. यामध्ये सर्वात मोठे संस्थान म्हणून हैदराबाद संस्थानाचा उल्लेख करता येईल. हैदराबाद संस्थानात तेलगू, मराठी व कन्नड भाषिकांचा समावेश होता. मराठवाडा, तेलंगण आणि हैदराबाद कर्नाटक असे हैदराबाद संस्थानाची तीन विभाग होते. या सर्व भाषिकांची हैदराबाद संस्थानात हैदराबाद संस्थानाचा शेवटचा निजाम मीर उस्मान अली खान आसफजाह सातवा याच्याकडून सातत्याने मुस्कटदाबी होत होती.

हैदराबाद संस्थानात केवळ 13 टक्के लोक उर्दू भाषिक होते. मराठवाड्यात लोकांची मातृभाषा मराठी होती व अशा मराठी मातृभाषकांची संख्या 80 टक्के पेक्षा अधिक होती. तेलंगणातही तेलुगु मातृभाषिक होते. कर्नाटकातील गुलबर्गा आणि बिदर या ठिकाणी कन्नड भाषिक लोकांची संख्या अधिक होती. मात्र या सर्वांना मातृभाषेतून शिक्षण घेता येत नव्हते. सर्वांना उर्दूतून शिक्षण घेण्याची सक्ती होती. सर्वच भाषिक लोकांची गळचेपी सुरू होती. हळूहळू या विरुद्ध लोकांच्या मनात असंतोष खदखदू लागला. याचा परिणाम म्हणूनच मातृभाषेतून शिक्षण देणाऱ्या अनेक शिक्षण संस्थांची निर्मिती मराठवाड्यात झाली.

बीड जिल्ह्यातील अंबाजोगाई येथे असलेल्या योगेश्वरी नूतन विद्यालयाचाही आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. हैदराबाद मुक्ती लढ्याचे प्रणेते परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ व त्यांचे मराठवाड्यातील सहकारी परमपूज्य बाबासाहेब परांजपे यांनी आपल्या निजाम विरोधी कार्याची सुरुवात योगेश्वरी नूतन विद्यालयातूनच केली होती. योगेश्वरी नूतन विद्यालयाचे अनेक शिक्षक व विद्यार्थी निजामाच्या विरुद्ध सामान्य लोकांमध्ये प्रबोधन व कृती कार्यक्रमात सहभागी होते. निजामाच्या जुलमी व हुकूमशाही प्रवृत्तीच्या विरुद्ध लोकमत तयार होत होते.

सातवा निजाम मीर उस्मान अली खान याचा सर्व कारभार निरंकूश व एकतंत्री होता. त्या काळातील संस्थानिकांमध्ये अत्यंत श्रीमंत म्हणून निजामाची ख्याती होती. टाइम्स मॅगझीनने जगातील सर्वात श्रीमंत माणूस म्हणून या सातव्या निजामाची 1937 यावर्षी दखल घेतली होती. संपत्तीच्या बाबतीत अशीच दखल 2008 यावर्षी फोर्ब्स मॅगझीनने त्याच्या मृत्यूनंतर घेतली होती. निजामाला हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र

इस्लामिक राज्य निर्माण करावयाचे होते. हा निजाम अत्यंत धूर्त होता. इंग्रजांचे मांडलिकत्व त्याने पत्करले होते. पहिल्या जागतिक महायुद्धात या निजामाने इंग्रजांना लष्करी मदत केली होती. निजाम श्रीमंत होता. महत्त्वाकांक्षी होता. त्याचे ब्रिटिशांशी अत्यंत घनिष्ठ असे संबंध होते. या आशा अत्यंत सामर्थ्यशाली संस्थानिकांशी वर्षानुवर्ष दुष्काळ व दारिद्र्याशी लढा देणाऱ्या सामान्य माणसांमध्ये निजाम विरोधी वातावरण निर्मिती करण्यासाठी भारतीय काँग्रेस बरोबरच काँग्रेसचे नेते क्रांतिसिंह नाना पाटील सोलापूर जिल्ह्यातील नेते भाई छानुसिंह चंदेले यांनी अतिशय महत्त्वाच्या भूमिका बजावल्या.

सातवा निजाम मीर उस्मान अली खानच्या नावावरूनच उस्मानाबाद जिल्ह्याचे नाव ठेवण्यात आले होते. या जिल्ह्याचा कलेक्टर महंमद हैदरी हा होता. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात याचा उल्लेख कर्दनकाळ म्हणूनच करावा लागेल. कलेक्टर महंमद हैदराने सामान्य लोकांवर अत्यंत टोकाचे अत्याचार केले. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील रझाकार या संघटनेला त्याने उघड आपला पाठिंबा दिला. रझाकार संघटनेने अनेक गावांमध्ये जाळपोळ केली. स्वतः हैदरीने चिलवडी हे गाव जाळून उध्वस्त केले. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील गौडगाव व चिंचोली कॅम्प येथील स्वातंत्र्य सैनिक या घटनेमुळे पेटून उठले. त्यांनी अपसिंगा येथील रझाकार संघटनेच्या कॅम्पवर हल्ला केला. यामध्ये श्रीधर वर्तक यांना हौतात्मे प्राप्त झाले.

रझाकाराच्या कॅम्पवर हल्ला करणाऱ्या तुकडीचे नेतृत्व श्रीधर वर्तक यांनी केले होते. स्वातंत्र्य सैनिकांनी या रझाकार संघटनेच्या तळावर हल्ला करण्यापूर्वीच रझाकारांना स्वातंत्र्य सैनिक हल्ला करणार आहेत, ही माहिती मिळाली होती. यामुळे रजाकारांनी टेकडीवरील दार्याजवळ दबा धरला. सर्व स्वातंत्र्य सैनिक मोकळ्या मैदानात असताना रजाकारांच्या बाजूने गोळीबार करण्यात आला. अशा परिस्थितीतही गौडगाव कॅम्प येथील सैनिकांनी रजाकारांशी प्राणपणाने लढा दिला. श्रीधर वर्तक यामध्ये सर्वात पुढे होते. अचानक स्टेनगन बंद पडल्याने ती बदलण्याच्या तयारीत असतानाच त्यांच्या डोक्याला रजाकाराची गोळी लागली व यामध्ये श्रीधर वर्तक हुतात्मा झाले. श्रीधर वर्तकांच्या मृत्यूनंतरही निजामाचे पोलीस अधिकारी यांनी श्रीधर वर्तकांच्या शवाची विटंबना केली. श्रीधर वर्तकांना मोटारीच्या मागे अडकवून उस्मानाबाद पर्यंत जमिनीवर खरडत नेले गेले. निजाम निजामाचे लष्कर, व सर्व अधिकारी याबरोबरच रझाकार संघटना यांनी हैदराबाद संस्थानात व उस्मानाबाद मध्येही लोकांचा अघोरी छळ चालवला होता. अशा या बाहेर काळात उस्मानाबाद जिल्ह्यात क्रांती सिंह नाना पाटील यांच्या सभा होत असत.

क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या भाषणामुळे लोकांच्या मनात स्वातंत्र्याची आकांक्षा निर्माण होत असे. लोकांच्या मनातील भय कमी होत असे.

क्रांतिसिंह नाना पाटील निजामाला उघड आव्हान देत असत. सामान्य माणसांशी लढण्यापेक्षा माझ्याशी लढण्यासाठी तयार हो अशा गर्जना करत असत. क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या प्रबोधनानंतर लोकांच्या मनात निजाम विरोधी असंतोष निर्माण होत असे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील चिलवडी गावातील नागरिकांनी निजाम सरकारला साराबंदी केली. तसेच लेव्ही भरण्यास नकार दिला. चिलवडी सारख्या गावाने इतर गावांच्या समोर आदर्श निर्माण केला. उस्मानाबादचा कलेक्टर हैदरी यांच्याकडून मिळणारी अन्याय वागणूक व त्याचवेळी सोलापूर कलेक्टर कडून मिळणारी सौजन्य पूर्ण वागणूक यामुळे वैराग परिसरातील नागरिकांच्या मनात निजामाच्या विरुद्ध संताप व अन्यायाच्या विरुद्ध लढण्याचे बळ निर्माण झाले. त्याचवेळी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या अंतिम टप्प्यात स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीने निजामाच्या ताब्यात असणारी खेडी स्वतंत्र करण्याचे निर्देश दिले. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील एकूण 52 गावांनी निजामाच्या ताबडीतून स्वतंत्र होण्याचे ठरवले. या गावांनी जून 1948 मध्ये आपण स्वतंत्र होत असल्याची घोषणा केली व मुक्तीपूर स्वराज्याची स्थापना करण्यात आली.

स्टेट काँग्रेसचे नेते श्री. फुलचंद गांधी, श्री. बाबासाहेब परांजपे, श्री. चंद्रशेखर बाजपेयी यांच्या मार्गदर्शनानुसार मुक्तापूर स्वराज्याने आपले मार्गक्रमण सुरू केले. जामगावच्या विठ्ठलराव पाटलांनी आपला चिरेबंदी वाडा राजधानी साठी मुक्तहस्ताने दिला. मुक्त नगर असे त्याचे नामकरण करण्यात आले. मुक्तापूर स्वराज्यात सैनिक राजधानीचे संरक्षण करत होते. निजामा कडून हल्ले होऊ नयेत यासाठी जागोजागी स्फोटके पेरण्यात आली होती. यासाठी लोकांना विश्वासात घेऊन नागरिकांचे नुकसान होणार नाही याची काळजी घेण्यात आली होती. मुक्तापूर स्वराज्यात मंत्रिमंडळाची निर्मिती करण्यात आली. "ते पुढील प्रमाणे होते. मुख्य प्रशासक कॅप्टन व्यंकटराव जोशी, संरक्षण खाते, श्री राजेंद्र देशमुख त्यांना सहकार्य करण्यासाठी शेषेराव वाघमारे, उमरगा, रामचंद्र मंत्री यांची नियुक्ती केली. पुरवठा खाते, श्री. रामभाऊ जाधव. सोबत श्री. विठ्ठलराव पाटील, जामगावकर. अर्थ खाते, श्री. नरहरराव मलखरे. सोबत श्रीविनायकराव कुलकर्णी. न्याय खाते, श्री वसंतराव देशमुख शिर्डी, सोबत नानासाहेब चिंचोलीकर. आरोग्य खाते, श्री. आचार्य व्यासाचार्य संदिकर. शिक्षण खाते, श्री.शिवरकर गुरुजी. सामान्य प्रशासन, श्री. चंद्रशेखर बाजपेयी. हेर खाते, श्री. भगवानराव तोडकरी आणि

श्री.मनोहर टापरे टपाल खाते श्री. जयकुमार अजमेरा आणि श्री. दत्तात्रेय गणेश प्रसिद्धी खाते श्री वसंतराव देशमुख आणि श्री प्रभाकर जाधव. "1. ही सर्व मंडळी हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यासाठी लढणारे लढवय्ये स्वातंत्र्य सैनिक होते. प्रत्येकाने केलेले काम व त्याच्या प्रभावानुसार खाते वाटप करण्यात आले होते. जुलमी निजाम राजवटीला कल्याणकारी जबाबदार शासनपद्धती निर्माण करणे हा या प्रतीसरकारचा उद्देश होता.

राजधानी मुक्तीपूर येथे तिरंगा फडकून मंत्रिमंडळाने शपथ घेतली. राजधानीचे संरक्षण करण्यासाठी स्वातंत्र्य सेनानी सज्ज झाले होते. कुठलाही आर्थिक लाभ अथवा मानधन न घेता मुक्तापूर स्वराज्याचे लष्कर व पोलीस कार्यरत होते. सरहद्दीवर नियंत्रण ठेवणे, अंतर्गत शांतता, सुरक्षितता ठेवणे यासाठी तरुण, तडफदार 25 युवकांचे एक घोडदळ तयार करण्यात आले. संरक्षणासाठी शस्त्रास्त्र जमविण्यात आली. मुक्तापूर स्वराज्यातील फितूर लोकांचा बंदोबस्त करण्यासाठी गुप्तहेर खाते सक्रिय झाले.

मुक्तापूर स्वराज्यात न्यायव्यवस्था अत्यंत जलद गतीने कार्यरत होती. कोणत्याही प्रकरणाचा निकाल केवळ सात दिवसाच्या आत लावला जात होता व दिलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी तात्काळ करण्यावर भर देण्यात आला. गावगुंडांचा बंदोबस्त करण्यात आला. मुक्तापूर स्वराज्याला लोकांनी आर्थिक पाठबळ दिले. त्यातून मुक्तापूर स्वराज्यासाठी अनेक वस्तूंची खरेदी करण्यात आली. मुक्तापूर स्वराज्यात काम करणाऱ्या व्यक्तींना केवळ दोन वेळेचे जेवण व सकाळी ग्लासभर दूध देण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

आरोग्य मंत्री म्हणून व्यासाचार्य संदिकर यांनी केलेले काम इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी नोंदवून ठेवण्यासारखे आहे. ते स्वतःहून आजारी व्यक्तीकडे जात. त्यांच्या समवेत औषधी असत. गरजेप्रमाणे रोग्यांवर उपचार केले जात होते. हा काळ साथीच्या आजारांचा काळ होता त्यामुळे व्यासाचार्य संदिकर यांनी अनेक लोकांचे प्राण वाचवले. मुक्तापूर स्वराज्य न्याय व शिक्षण व्यवस्था यांच्यावरही विशेष भर देण्यात आला होता.

मुक्तापूर स्वराज्याने भारतातील हिंदू मुस्लिम सलोखा, सहिष्णुता जोपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. फुलचंद गांधी व त्यांचे सहकारी उस्मानाबाद आणि परिसरातील मुस्लिम वस्त्यांमध्ये जाऊन त्यांना अश्वस्त करत होते. धीर देत होते. फुलचंद गांधी यांच्या वाड्यामध्ये अनेक निर्वासित स्त्रियांनी आश्रय घेतला होता. या दरम्यान अनेक स्त्रिया फुलचंद गांधी यांच्या वाड्यात बाळंतही झाल्या. या सर्वांची जबाबदारी फुलचंद गांधी, रामभाऊ जाधव, भगवान तोडकरी, मनोहर तोडकरी यांनी घेतली होती. सनातनी प्रवृत्तीच्या लोकांनी या वाड्यावर हल्ले

केले. परंतु या धाडसी सैनिकांनी हे हल्ले परतवून लावून मुस्लिम स्त्रियांना व कुटुंबीयांना संरक्षण दिले. चार महिने अस्तित्वात असलेल्या मुक्तापूर स्वराज्याने निजाम व मुक्तापूर स्वराज्यातील प्रशासनातला फरक लोकांच्या दृष्टीपथात आणून दिला. हे लोकांचे कल्याणकारी प्रशासन होते. येथे न्याय व लोक हिताला महत्त्व देण्यात आले होते. पोलीस अॅक्शन नंतर हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन होत असताना मुक्तापूर स्वराज्य व त्यातील 52 गाव ही भारतात विलीन झाली.

मुक्तापूर स्वराज्यातील सर्व मंत्रिमंडळ व मुक्तीसैनिकांना गावागावातून आनंदाने निरोप देण्यात आला. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढ्यात मुक्तापूर स्वराज्याने भारतीय इतिहासात आपली वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख निर्माण केली व 17 सप्टेंबर 1948 रोजी हे पर्व संपले.

गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्य-

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामच्या अंतिम टप्प्यात स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीने निजामाच्या तावडीतून खेडी स्वतंत्र करण्याचे आदेश दिले होते. त्यानुसार येवला येथील कॅम्प मध्ये संस्थानातील 200 युवकांनी प्रशिक्षण घेतले. त्यांनी विजयेंद्र काबरा यांच्या नेतृत्वाखाली औरंगाबाद जिल्ह्याच्या सीमेवर वैजापूर तालुक्यातील 1.गोवर्धन 2. सराळा 3.महाकाळ वडगाव 4. भामठाण 5.भालगाव 6.चांदेगाव 7.डाक पिंपळगाव आणि नागमठाण या गोदावरीच्या पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यावरील आठ गावे दिनांक 7 जून 1948 व पुढील दोन-तीन दिवसात स्वतंत्र केली. या गावांचे स्वतंत्र जनराज्य घोषित करण्यात आले. जून 48 ते सप्टेंबर 48 असे चार महिने रझाकार व निजामाशी सशस्त्र लढा देऊन.पोलीस कारवाई होईपर्यंत हे समाजवादी जनराज्य टिकून ठेवले गेले. गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्यातील या खेड्यांच्या संरक्षण व प्रशासनासाठी मंत्रिमंडळ निर्माण करण्यात आले. "श्री. विजेंद्र काबरा हे अध्यक्ष होते. श्री.बन्सीलाल मोतीलाल लड्डा- परराष्ट्र व्यवहार मंत्री, श्री. प्रभाकर प्रल्हादराव हरदास- महसूल व स्थानिक व्यवस्थापन मंत्री, श्री. केशवराव कुलकर्णी- अंतर्गत सुरक्षामंत्री, श्री.अमृत शंकरराव गडकरी- सेना प्रमुख, श्री.काशिनाथ माधवराव जगताप -सेनापतीचे अंगरक्षक व श्री.साहेबराव त्रिंबकराव जगताप, श्री मदन सावंत संरक्षण उपप्रमुख,असे गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्याचे मंत्रिमंडळ होते. "2 या लढ्यास भारतीय काँग्रेस पक्षाच्या जयप्रकाश नारायण, अच्युतराव पटवर्धन इ. ज्येष्ठ नेत्यांचे मार्गदर्शन लाभले होते.

गोवर्धन सराळा, जनराज्यास रावसाहेब पटवर्धन यांनी गावागावातून ग्रामपंचायत स्थापन कराव्यात, सर्वधर्मसमभावाचे

कटाक्षाने पालन करावे, कारभारा अत्यंत पारदर्शी करावा शेतसारा घेऊन त्यांच्या पावत्या द्याव्यात, व स्वतंत्र झालेल्या गावांना समाजवादी जनराज्य असे नाव द्यावे असे सुचवले होते. त्याप्रमाणे स्वातंत्र्यसैनिकांनी अंमलबजावणी केली. गोवर्धन सराळाचे जनराज्य स्थापनेपासून हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन होईपर्यंत प्रतीसरकार म्हणून कारभार चालविला. गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्यात सहभागी झालेल्या या गावांनी स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी मोठा लढा दिला. दिनांक 22 जुलै 1948 व दिनांक 29, 30 व 31 ऑगस्ट 1948 या दिवशी निजामी सैन्य व मुक्ती सैन्य यांच्यात शस्त्रास्त्रांनी निकाराची लढाई झाली या लढ्यात हु. गंगाधर येरावर, हु. जगजीवन, हु. जगन्नाथ भालेराव आणि हु. रामचंद्र महादू धंदेवार या चार वीरांना हौतात्म्य प्राप्त झाले.

दिनांक 13 सप्टेंबर 1948 पासून भारत सरकारच्या वतीने पोलीस अॅक्शन नावाने प्रसिद्ध असलेली ऑपरेशन पोलो ही लष्करी कारवाई सुरू झाली. 13 सप्टेंबर पासून भारत सरकारचे रणगाडे व विमाने यांच्यासह हैदराबाद संस्थानात भारतीय सैन्याला प्रवेश करता आला. 16 व 17 सप्टेंबर रोजी गोवर्धन सराळा येथे जनराज्याचे अध्यक्ष विजेंद्र काबरा यांच्याकडून मुक्त झालेली गावे, जनराज्यातील शस्त्रे आणि दारूगोळा अहमदनगर जिल्ह्याचे डेप्युटी सुप्रीटेंट ऑफ पोलीस यांनी आपल्या ताब्यात घेतले. हैदराबाद संस्थानाचे विलनीकरण होत असतानाच गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्याचाही भारतात समावेश झाला. हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात दिनांक 7 जून ते 16 सप्टेंबर असे तीन महिने दहा दिवस गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्याने आपले अस्तित्व निर्माण केले होते. या तीन महिन्यांच्या काळात या मुक्त

संदर्भसूची-

1. प्रा. डॉ. सतीश कदम - असे झुंजलो आम्ही- कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद-पृष्ठ क्रमांक 260.
2. डॉ. शिवाजी गऊलकर, सह लेखक- एल. के. कुलकर्णी- बखर अनामिकाची बखर -राजहंस प्रकाशन, पुणे पृष्ठ क्रमांक-175.
3. कौस्तुभ दिवेगावकर-मराठवाडा 1948 मुक्तिसंग्रामाचा समकालीन शोध-हरिती पब्लिकेशन, पुणे.
4. कौस्तुभ दिवेगावकर, रूपाली आवले, भाऊसाहेब उमाटे, केतन पुरी-मराठवाड्याची मुक्ती गाथा-हरिती पब्लिकेशन पुणे.
5. प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे- हैदराबाद मुक्ती लढा आणि स्वामी रामानंद तीर्थ- अश्विनी प्रकाशन, लातूर.
6. नरेंद्र चपळगावकर -कहानी हैदराबाद -लढ्याची-देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि. पुणे
7. अनंत भालेराव- स्वामी रामानंद तीर्थ -नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया.
8. अनंत भालेराव- हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा- अभंग प्रकाशन नांदेड.

झालेल्या गावांनी शांतता, सुव्यवस्था, न्याय अनुभवला. लोकशाही मूल्य, कायदा, अधिकाराचे विकेंद्रीकरण व जबाबदार नागरिकत्व याची पायाभरणी करणारी ही प्रती सरकारे भारतीय इतिहासात लोकसहभाग व लोकलढ्याचे विलक्षण सामर्थ्य वर्णन करणारे इतिहासाची सुवर्णपाने आहेत.

गोवर्धन सराळा समाजवादी जनराज्याची हैदराबाद मुक्ती संग्रामात वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख आहे. या स्वतंत्र झालेल्या गावांमध्ये येवला कॅम्प वरील मुक्तिसैनिक संरक्षणाचे काम करित होते. हे काम करत असताना कुठल्याही सैनिकाने गावातील यजमानाला आपली जात सांगू नये असे ठरविण्यात आले. सर्व मुक्तिसैनिकांना टोपण नावे देण्यात आली होती. यजमान व गावकऱ्यांनी ही मुक्तिसैनिकांना जात विचारली नाही. जाती निर्मूलनाचा हा अभिनव प्रयोग गोवर्धन सराळा जनराज्यात राबविण्यात आला. गोवर्धन सरळ जनराज्यात गुप्तहेर संघटना कार्यरत होती. रझाकार निजामाचे पोलीस व सैन्याच्या हालचालीवर त्यांचे लक्ष होते. हा लढा यशस्वी करण्यासाठी स्वातंत्र्यसैनिकांना शस्त्रास्त्राचे प्रशिक्षण देण्यात आले होते. निजाम पोलीस व निजामी सैन्य यांच्याबरोबर रझाकारांशी सुद्धा या मुक्तिसैनिकांना लढा द्यावा लागला. या जनराज्याचे प्रमुख ठिकाण गोवर्धन होते. या जनराज्यात पुरुष मुक्तिसैनिकांप्रमाणे स्त्रीमुक्तिसैनिकांनीही सक्रिय सहभाग नोंदवला होता. यामध्ये राजकुमार काबरा यांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल त्यांनी या लढ्यामध्ये शस्त्रास्त्र वाहतुकीचे जोखमीचे काम स्वीकारले होते. सुनंदा जोशी व राजकुमार काबरा यांनी अनेक वेळेला विश्रांती करून शस्त्र पुरवठा करण्यासाठी आपला जीव धोक्यात घातला.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढ्यातील बाबूराव काळे यांचे योगदान

खंडेराव हरिभाऊ काळे

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :- हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील बाबूराव काळे यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. या स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घेऊन त्यांनी लढा दिला. कै. अनंत भालेराव, कै. उद्धवराव पाटील, कै. गोविंदभाई श्रॉफ, कै. दादा गणोरकर यांच्यासारख्या अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांशी त्यांचे मैत्रीपूर्ण संबंध होते. या लढ्यात वैयक्तिक स्वार्थाला मागे सारून मराठवाड्यावर होणाऱ्या अन्यायाचा त्यांनी प्रतिकार केला. त्यासाठी कोणत्याही प्रकारच्या अमिषाला बळी न पडता ते सतत पुढे जात राहिले. प्रत्येक खेडोपाडी पायी फिरून जिल्ह्यातील मोठ्या स्वातंत्र्य सैनिकांना घेऊन त्यांनी रात्रीची जागरणे केले. निजाम पारतंत्र्यासाठी अहोरात्र लढा दिला. त्यातूनच पुढे समाजकारण-राजकारण अशा रचनात्मक कार्याची उभारणी त्यांनी केली.

हैदराबाद स्वातंत्र्य झाल्यानंतर हैदराबाद संस्थानच्या विकासाकरीता त्यांनी कंबर कसली. निजामाच्या जोखडातून मुक्त झालेल्या जनतेत त्यांनी अस्मिता व स्वाभिमान जागृत केला. पुढे राज्य पुनर्रचना झाली. सन १९४८ साली बाबूराव काळे यांचे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील योगदान लक्षात घेऊन त्यांची हैदराबाद राज्य शांतता समितीचे सदस्य म्हणून निवड करण्यात आली.

बाबूराव काळे यांचे हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यातील पहिले पाऊल :-

बाबूराव काळे हे सोयगांववरून औरंगाबादच्या राजाबाजार येथील स्टेट काँग्रेसचे ऑफिस असलेले गांधी भवन येथे पायी चालत आले. त्यामागे त्यांचा उद्देश हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सहभाग घेऊन निजामाची राजवट उलथून टाकणे असा होता. त्यावेळेस अवघे सोळा वर्षांचे असतानाच बालवयात त्यांना स्वातंत्र्याची तीव्र आकांक्षा होती. बाबूराव काळे हे त्यावेळेस चड्डीमध्ये असलेला सैनिकांचा ड्रेस परिधान करून आले होते. त्या काळात जेवणाची, फराळाची कोणतीही व्यवस्था वाटेत नव्हती तरी तहानभूक विसरून बाबूराव काळे हे सोयगांव ते औरंगाबाद येथील स्टेट काँग्रेसच्या ऑफिसमध्ये आले होते. हे अंतर ११० कि.मी. एवढे होते.

बाबूराव काळे या काळात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसबरोबरच महाराष्ट्र परिषदेसोबत काम करायचे. बाबूराव काळे यांनी या काळात हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यासाठी लोक जमविली, जाहीर सभा घेतल्या, गटसभा घेतल्या. लोकांच्या मनात राजकारणाबाबत, समाजकारणाबाबत, देशाबाबत काय चालत आहे याची बाबूराव काळे माहिती घेत असत. लोकांना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागृत करण्याचे काम सोयगांवपासून ते औरंगाबादच्या हद्दीपर्यंत बाबूराव काळे यांनी केले.

झेंडा सत्याग्रह :-

बाबूराव काळे यांनी ३ सप्टेंबर १९४७ रोजी सोयगांवला झेंडा सत्याग्रहाला सुरुवात केला. त्यावेळी बाबूराव काळे यांच्याबरोबर लक्ष्मण पवार, पंढरी देसाई, विश्वनाथ सोनार आणि सोमनाथ झवर असे पाच लोक या सत्याग्रहात होते. पहिल्यांदा झेंडा कोणी धरायचा हे ठरले. बाबूराव काळे यांनी सुरुवातीस झेंडा धरला आणि "झेंडा ऊंचा रहे हमारा" असं म्हणत गावातून प्रभातफेरी काढली. या पाचही जणांना निजामाच्या शिपायांनी पकडले.

त्या काळात सोयगांवहून फर्दापूर पर्यंत वाहनाची सोय नसल्याने रात्री ८ वाजता पायीच फर्दापूरला त्यांना दोन शिपायांनी नेले. फर्दापूरला आल्यानंतर त्यांना भोकरदनला नेण्यात आले. त्यावेळी सिल्लोड, सोयगांव, जाफ्राबाद या सर्व गावांचा कारभार भोकरदनहून चालायचा. तिथेच फक्त कोर्ट होते. कोर्टात हजेरी लावण्याअगोदर बाबूराव काळे आणि त्यांच्या साथीदारांना भोकरदनच्या पोलीस कोठडीत डांबून ठेवण्यात आले. नंतर बाबूराव काळे आणि त्यांच्या साथीदारांना कोर्टासमोर हजर केले असता न्यायाधीश म्हणाला की, तुमचे बालवय असल्यामुळे तुम्ही जर माफीनामा लिहून दिला तर तुम्हाला सोडतो, मात्र बाबूराव काळे व त्यांच्या सहकाऱ्यांना त्यांनी कोणत्याही प्रकारची चुक केली नाही असे वाटत असल्याने त्यांनी माफीनामा लिहून देण्यास असमर्थता दर्शविली. त्यामुळे त्यांची रवानगी औरंगाबाद येथील हर्सूल जेलमध्ये करण्यात आली.

बाबूराव काळे व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या या कार्यामुळे सोयगांव तालुक्यातील जनतेला प्रेरणा मिळाली. त्यानंतर सोयगांवमधील जनतेतून दररोज दोन जण झेंडा हातात धरून 'झेंडा ऊंचा रहे हमारा' हे गीत म्हणायचे व त्यानंतर निजामाचे पोलिस त्यांना अटक करायचे. त्यातील सर्वांना भोकरदन कोर्टात हजर करायचे व ज्यांनी माफीनामा दिला त्यांना सोडून द्यायचे व माफीनामा न देणाऱ्या काहींना शिक्षा म्हणून औरंगाबाद येथील हर्सूल कारागृहात रवानगी करायचे. अशा प्रकारचा नित्यक्रम बराच दिवस चालला. अशाप्रकारे सोयगांव तालुक्यातील वातावरण हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील लढ्यासाठी पोषक बनले.

बाबूराव काळे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी हर्सूल तुरुंग फोडून केलेली सुटका:-

हर्सूल जेलमध्ये बाबूराव काळे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांची रवानगी करण्यात आल्यानंतर तुरुंगमध्ये जेवणासाठी राजगिरे, किडलेल्या धान्याची भाकर आणि निकृष्ट दर्जाची भाजी देत असत. त्यामुळे बाबूराव काळे यांच्यासह सर्व सहकाऱ्यांनी अन्न सत्याग्रह करण्याचे ठरविले व उपाशी राहण्यास सुरुवात केली. या अन्न सत्याग्रहाची कलेक्टरने दखल घेतली व त्यांच्या मागण्या मान्य केल्या. त्यानंतर हर्सूल तुरुंगात असणाऱ्या जवळजवळ ५०० कैद्यांना व्यवस्थित जेवण पुरविण्यात आले.

बाबूराव काळेनी लक्ष्मीनारायण जैस्वाल यांना निरोप देऊन लोखंड कापण्याची करवत आणण्यास सांगितले. हर्सूल जेलमधील बंदिवांनांना डबे पुरविणे, माहितीपत्रके देणे, नातलगांना भेटी घडवून आणणे असे जोखमीचे काम वरिष्ठांनी लक्ष्मीनारायण जैस्वाल यांच्यावर सोपविलेच होते. ठरविल्यानुसार लक्ष्मीनारायण यांनी जेवणाच्या डब्यातून करवतीचे तुकडे पाठविले. बाबूराव काळे आणि सहकाऱ्यांनी कारागृहाच्या सडासच्या मागच्या बाजूने असलेल्या खिडक्यांचे गज कापून बाहेर पडायचे ठरविले. या योजनेनुसार दररोज रात्री १० वाजेनंतर हा प्रयत्न करायला सुरुवात केली. त्यानुसार बाबूराव काळे, लक्ष्मण पवार व नथू मिस्त्री लोहार यांनी सुमारे एका महिन्यात हे काम फत्ते केले व तुरुंगाचे गज कापून तुरुंगाच्या बाहेर आले.

अशा प्रकारे बाबूराव काळे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी हर्सूल तुरुंग फोडून आपली सुटका करून घेतली. त्यानंतरही त्यांना अनेक संकटांचा सामना करावा लागला. देऊळगाव राजा जवळ असणाऱ्या एका गावाला निजामाच्या सैनिकांनी दिलेला वेढा फोडण्यासाठी बाबूराव काळे आणि त्यांच्या साथीदारांनी आपला जीव धोक्यात घालून निजामाच्या सैनिकांबरोबर दोन हात केले व गावाची मुक्तता करण्यात आली.

शेंदुर्णी कॅम्प :-

हैदराबादच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र संघर्षाचा निर्णय झाल्यानंतर जळगाव जिल्ह्यातल्या शेंदुर्णी येथे कॅम्प उघडला गेला. त्यात बाबूराव काळे, रामगोपाल नावंदर, बाबूराव जाधव, लालाजी, डॉ. धामणगावकर ही मंडळी होती. बाबूराव काळे व लक्ष्मण पवार हे देऊळगाव राजा जवळच्या गावातील वेढा उठविल्यानंतर शेंदुर्णीला आले. बाबूराव काळे व त्यांच्या सहकाऱ्यांना भिलवाडीचे पोलीस पाटील नारायण पाटील यांचा निरोप आला की, अरब माळेगाव पिंप्रीत अत्याचार करत असून ते स्त्रियांवरही अत्याचार करतात.

त्यानंतर बाबूराव काळे, लक्ष्मण पवार व कोलते टाकळीचा संपत भिल्ल हे माळेगाव पिंप्रीला आले. तिघेही त्यावेळेस हत्यारबंद होते. रात्री अकराची वेळ असेल, बाबूराव काळे, लक्ष्मण पवार व संपत भिल्ल ज्यावेळेस माळेगाव पिंप्रीत अरब जेथे राहत होते तेथे पोहचले. त्यावेळेस अरब दारू पिण्यात व पत्ते खेळण्यात गुंतलेले होते. या संधीचा फायदा घेऊन बाबूराव काळे यांनी बाभळीच्या झाडाच्या आड पोजीशन घेतली. आपल्या बरोबर असणाऱ्या दोघांना त्यांनी सावध केले व बाबूराव काळे यांनी स्टेनगनद्वारे दहा अरबांना जागीच ठार केले.

सोयगांव पोलीस स्टेशनवरील हल्ला आणि बाबूराव काळे

:- मेनगावहून बाबूराव काळे सोयगांवला आले. त्यानंतर पोलीस पाटील असताना बाबूराव काळे यांनी तिरंगा ध्वज घेऊन प्रभात फेरी काढली. त्यामध्ये होनसिंग हजारी, लक्ष्मण पवार, विठ्ठलराव देसाई इ. कार्यकर्ते होते. काही वेळेस बाबूराव काळे, लक्ष्मीनारायण जैस्वाल, बाबूराव जाधव, रामगोपाल नावंदर यांना आदेश मिळाला होता की, शेंदुर्णी कॅम्परून आल्यानंतर सोयगांव पोलीस ठाण्यावर हल्ला चढवून शस्त्रास्त्रे पळवून नेण्याची योजना पद्धतशीरपणे आखली गेली. ही मंडळी रात्री तीन वाजण्याच्या दरम्यान पोलीस स्टेशनजवळ पोहचली. सोयगांवचे पोलीस स्टेशन म्हणजे बाबूराव काळेच्या राहत्या वाड्यासमोरच होते. सर्वजण बाबूराव काळे यांच्या घरावर चढले. ठरल्या योजनेनुसार अमेरिकन बनावटीचे हातबाँब चौकीवर एकामागून एक फेकण्यात आले. परंतु कोणताही हातबाँब फुटला नाही. काही पोलीस बंदूक घेऊन बाकी कार्यकर्त्यांचा फायरिंग करीत पाठलाग करीत होते. या खडाजंगीमध्ये विश्वनाथ कालीदास राजहंस (जरंडी) हा कार्यकर्ता हुतात्मा झाला. मोठ्या धैर्याने बाबूराव काळे व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी जीवावर उदार होऊन राजहंस यांचे प्रेत सोयगांवच्या हद्दीतून बाहेर आणले. मोठ्या शिताफीने जरंडी येथील राजहंसच्या आई-वडिलांना निरोप

पाठवून एका केळीच्या बागेत राजहंसच्या प्रेतावर साश्रू नयनांनी अंत्यसंस्कार करण्यात आला.

त्यानंतर काही दिवसांत श्री. लक्ष्मीनारायण जैस्वाल यांना शेंदुर्णी कॅम्पवर तर बाबूराव काळे यांना कोलते टाकळी (ता. भोकरदन, जि. जालना) येथे अॅक्शनमध्ये भाग घेण्यासाठी पाचारण करण्यात आले.

एलोरा कॅम्प आणि बाबूराव काळे :-

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या काळात बाबूराव काळे काही दिवस एलोरा कॅम्पला आले होते. त्यावेळेस ते रझाकारांचा आणि निझामाच्या पोलिसांचा मुकाबला करण्यासाठी ते सर्वात पुढे राहत होते. मराठवाड्यातील जनतेला भाषण स्वातंत्र्यासारखे अधिकार मिळाले पाहिजेत, अशी त्यावेळची बाबूराव काळे यांची भूमिका होती. त्याचप्रमाणे या भागात लोकशाहीची स्थापना व्हावी अशी त्यांची मनापासून इच्छा होती. त्यासाठी सर्वस्व अर्पण करून बाबूराव काळे हे हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामात ठाम निर्धाराने उतरले होते.

कोलते टाकळी कॅम्प आणि बाबूराव काळे :-

माणिकचंद पहाडे यांनी लाला लक्ष्मीनारायण जैस्वाल, बाबूराव काळे, रतिलाल जरीवाला, बाबूराव जाधव यांच्यासह भूमिगत मंडळीवर कोलते टाकळी कॅम्पची जबाबदारी दिली. त्यांना कोलते टाकळी कॅम्पमध्ये युवकांची भरती करणे, त्यांना सैनिकी तथा कवायती डावपेच शिकविणे, शत्रुच्या धोरणाला शह देणे, पत्रके वाटणे, जनसामान्यांतील असंतोषाला वाट मोकळी करून देणे, त्यातून तावून सुलाखून निघालेल्या जवानांना शस्त्रास्त्र वापरण्याचे शिक्षण देणे अशा स्वरूपाची कामे या कॅम्पमध्ये करावी लागत. कोलते टाकळी कॅम्पमध्ये बाबूराव काळे आणि त्यांचे सहकारी यांना कवायतीसह, गोफण चालवणे, सशस्त्र क्रांतिकारकांना बंदूक तथा स्टेनगन चालवणे, कसरती, धावपळ यांचे शिक्षण दिले जात होते. यावेळी संपत नाईक हा भिल्ल एवढा तरबेज होता की, तो उडता पक्षी मारायचा. त्यामुळे कॅम्पची यशस्वीता जवळपास पूर्ण झाली.

संदर्भ :-

- १) कुरुंदकर नरहर, 'हैदराबाद विमोचन आणि विसर्जन', रजत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- २) जाधव बाबूराव, 'जिवावर उदार', औरंगाबाद जिल्हा स्वातंत्र्य स्मारक समिती, औरंगाबाद.
- ३) नलावडे पंडित, 'क्षितिजा पल्याड', कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- ४) भालेराव अनंत, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम माणि मराठवाडा', मौज प्रकाशन, मुंबई.
- ५) दैनिक सकाळ.
- ६) दैनिक लोकमत.

बाबूराव काळे व त्यांच्या सहकार्यांनी उमरी बँक लुटली होती. सर्व पैसे कोलते टाकळी कॅम्पमध्ये आले होते. मात्र त्यावेळेस एक रूपयाही कोणी इकडेतिकडे केला नाही. म्हणजे ते पैसे उमरीपासून पुण्यापर्यंत गेले मात्र एक पैसाही खर्च त्यांनी उमरी बँकेच्या पैशातून केला नाही. बाबूराव काळे हे अतिशय चारित्र्य संपन्न होते, ते कधी काही मुसलमानांविरुद्ध बोलले नाही. स्त्रियांना त्रास दिला नाही. त्याचप्रमाणे मुलींनाही कधी त्रास दिला नाही. कोलते टाकळी कॅम्पच्या यशामध्ये बाबूराव काळे यांचा सिंहाचा वाटा होता. कोलते टाकळी कॅम्पने ज्या ज्या अॅक्शन निजामाविरुद्ध घेतल्या त्यामध्ये बाबूराव काळेनी फार मोठा सहभाग घेतला आहे.

निष्कर्ष :-

बाबूराव काळे यांनी १९४०-४१ पासून प्रत्यक्ष राजकारणात व चळवळीत भाग घेतला, त्यावेळेस ते अवघ्या सोळा वर्षाचे होते. इतक्या कमी वयात ते राजकारणात आले. त्यानंतर १९४६ पासून हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आंदोलनात त्यांनी सक्रीय भूमिका घेतली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाची लढाई ज्यावेळेस निर्णायक अवस्थेत आली, त्याचवेळेस बाबूराव काळे यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सक्रीय सहभाग घेतला व महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

बाबूराव काळे यांनी झेंडा सत्याग्रहापासून ते हैदराबाद संस्थानाच्या मुक्तीपर्यंत सशस्त्र लढा दिला. त्यामध्ये त्यांना आपल्या काही साथीदारांना गमवावे लागले. बाबूराव काळे यांनी झेंडा सत्याग्रह, हर्सूल तुरुंग फोडणे, शेंदुर्णी कॅम्प, सोयगांव पोलीस स्टेशनवरील हल्ला, एलोरा कॅम्प, कोलते टाकळी कॅम्प इत्यादी महत्त्वपूर्ण ठिकाणी सक्रीय सहभाग घेतला व नेतृत्व केले. याशिवाय नंतरच्या काळात हैदराबादला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत त्यांनी विविध प्रकारच्या अकरा अॅक्शनमध्ये सहभाग घेतला. यावरून बाबूराव काळे यांचे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात व्यापक स्वरूपाचे कार्य असल्याचे दिसून येते.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामात स्वातंत्र्य सैनिक गोविंदभाई श्रॉफ यांचे योगदान

मार्गदर्शक

संशोधक

प्रा. डॉ. एच. पी. कदम

विवेक परमेश्वर खराटे

श्री. पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा जि. बीड

प्रस्तावना: गोविंदभाई श्रॉफ यांचे बालपन दक्षिण भारतातील निजामी वर्चस्वाखाली असलेल्या हैदराबाद राज्यात गेले. हैदराबाद मध्ये न्यायाने राज्य चालत नव्हते. अल्पसंख्यांक मुस्लीम असतांना देखील सत्याधिस मुस्लीम असल्याने मुस्लमानी चोहीकडे होती. मुस्लीमेतर समाज गुलामीचे जीवन कंठीत होता. सरकारी नौकरी मध्ये व इतर क्षेत्रात त्यांना वाव नव्हता. शिक्षणाच्या आत्याल्प सुविधा व उर्दूची सक्ती यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण कमीच राहिले. पिढ्यान पिढ्या मुस्लमानी गुलामी लादण्यात आल्यामुळे जनतेला गुलामीची सवय झाली होती. नवचेतना आणि उत्साह विसरल्यागत झाली होती अशा वातावरणात गोविंदभाईचा जन्म झाला. गोविंदभाई श्रॉफ घराणे पुरोगामी विचाराचे होते. त्यांनी आपल्या मुलांना उचित शिक्षण दिले. या शिक्षणामुळे गोविंदभाईना समाजावर लादण्यात आलेल्या कुठीत गुलामगीरीची जाण झाली. गुलामगीरीच्या विरोधात त्यांनी बंड पुकारले. हैदराबाद स्वातंत्र्य चळवळीत संघटनात्मक पातळी बरोबरच वैचारीक पातळीवरचे नेतृत्वही गोविंदभाई श्रॉफ यांनी केले. स्वातंत्र्यासाठी त्यांच्या पुरोगामी नेतृत्वाने समतेचा विचार केलेला होता. हे त्यांच्या कार्यातून आणि व्यक्तीमहत्त्वातून दिसून येते. संधी साधू व पातळ मंत्री राजवटी विरोधात सैध्दांतिक वैचारीक चळवळ गोविंदभाई श्रॉफ यांनी उभी केली त्यांचे बालपण व प्राथमिक शिक्षण मराठवाड्यातील औरंगाबाद शहरात झाले. गोविंदभाईचे प्राथमिक शिक्षण औरंगाबाद येथील श्री मेहता यांच्या गुजराथी शाळेत झाले. या शाळेत गुजराती भाषा आणि व्यापारी पध्दतीच्या गणिताचे धडे मिळाले.

● गोविंदभाई श्रॉफ यांचे हैदराबाद मुक्ती लढातील योगदान

गोविंदभाई श्रॉफ यांचे जीवन संघर्ष सेवा व सर्म्पन भावनेने भरलेले होती, त्यांनी सामान्य, गोरगरीब व जनतेला न्याय देण्यासाठी अयुष्यभर कष्ट सोसले. हैदराबाद मुक्ती संग्रामात ते सक्रीय नेते होते. समाजातील सर्व स्तरातील जनतेला समवेत

घेऊन गोविंदभाईनी शोषणा विरुध्द लढा दिला. निजामी व त्यांचे निजामी राज्य खालसा करून विलीन करण्यात मोठा वाटा होता. त्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये सक्रीय सहभाग घेतला. कर्ते सुधारकापैकी ते एक होते. शालेय जीवनापासून त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला. गोविंदभाईना स्वातंत्र्याची प्रेरणा मिळाली त्यांच्यावर महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, पंडीत नेहरु, सरदार पटेल, सुभाषचंद्र बोस, कार्ल मार्क्स, लेनीन यांच्या विचाराचा प्रभाव होता.

गोविंदभाईनी राजकारणात प्रवेश केल्या पासून पुढे स्वातंत्र्य चळवळीस गती प्राप्त झाली तो काळ महात्मा गांधी च्या सत्याग्रह तत्वाचा होता. सत्याग्रहाचा वापर करून गोविंदभाईने हैदराबाद संस्थानात करून जनतेच्या मनातील पिढ्यान पिढ्याची निजामी भिती दुर करण्याचा प्रयत्न केला. सत्याग्रहाचे तंत्र वापरून त्यांनी महात्मा गांधीच्या तत्वाच्या विचार करून जनतेच्या मनात आपल्या पाठीशी गांधी जी उभे आहेत हा विश्वास निर्माण केला. महाराष्ट्र परिषद हैदराबाद स्टेट काँग्रेस अशा संघटनांच्या माध्यमातून लढयाला व्यापक रूप दिले. संघटनेच्या माध्यमातून जनतेला एकत्रित आणले व त्यांना योग्य असा कार्यक्रम दिला. जहाल आणि मवाळ गट पडले तेव्हा गोविंदभाई जहाल गटात सामील झाले. स्वामी रामानंद तिर्थ यांच्याशी एक निष्ठता कायम राहिली. पुरुषा प्रमाणे महिलानाही स्वातंत्र्य कार्यात त्यांनी सामील करून घेतले.

गोविंदभाई श्रॉफ यांचा उदय होण्यापूर्वी संस्थानात काही प्रमाणामध्ये सामाजिक धार्मीक सुधारणा सुरु होती. गुलामी शासनाचा प्रतिकार जनता त्यांना जमेल त्या पध्दतीने करत होती. संस्थानात शैक्षणिक प्रमाण अगदी अत्याल्प होते. त्यामुळे जागृती ही खुप धिम्या गतीने होत होती. “इ.स. 1920 मध्ये परिस्थिती झपाटयाने बदलत गेली अनेक खाजगी शाळा, वाचनालये व्यायाम शाळा, वृत्तपत्रे संस्थानात निघावयास लागली परिणाम स्वरुप जनजागृती वाढीस सहय्य मिळाले. पहिले महायुध्द संपल्यानंतर हैदराबादातील चळवळीस जोर वाढत गेला.”¹ त्यांचे कार्य कर्तृत्व चळवळीसाठी वैशिष्ट्यमान ठरते. “इ.स. 1818 ते

1855 पर्यंत संस्थानातील सात ते आठ उठाव बरेच गाजले त्यापैकी अंबड (1818), नांदेड आणि परभणी जिल्हातील हटकरांचा उठाव (1819), औरंगाबादेतील भिल्लाचा उठावाने तेव्हाच्या लष्कराल हैरान केले. निजामी शासन 1857 च्या उठावा विरुद्ध असताना देखील त्यांच्यात रोहिला सैनिकानी इंग्रजा विरोधात उठावात भाग घेतला. वासुदेव बळवंत फडके यांनी 1879 मध्ये हैदराबाद संस्थानातील गुलबर्गी जिल्ह्याच्या सरहद्दीच्या लगत काही दिवस क्रांती कार्य केले रॅडचा खुन करणारे पुण्याचे बाळकृष्ण हरी चाफेकर रायचुर कोप्पल भागात काही महीने वास्तव करून होते.”²

नाशिकला जॅक्शनचा खून करणारे अनंत कान्हेरे औरंगाबादेतील रहिवासी होते. आर्य समाजाची स्थापना मराठवाड्यात सर्व प्रथम बीड जिल्हातील धारूर या गावी 1891 मध्ये झाली. नंतर पुढच्याच वर्षी हैदराबादेत तीची शाखा स्थापन करण्यात आली. 1815 मध्ये लोकमान्य टिळकांनी सुरु केलेला गणेशोत्सव हैदराबादत चांगला रुळला.

महाराष्ट्र परिषद अंतर्गत कार्यकर्तृत्व

हैदराबाद स्वातंत्र्य चळवळीतील एक महत्त्वाची संघटना म्हणून महाराष्ट्र परिषद ओळखली जाते.

मराठवाडा विभाग हा त्यावेळी निजामी हद्दीत येत होता. मराठवाड्यात तेथील स्वातंत्र्य सैनिकांनी मराठी भाषीक लोकांचे प्रश्न सोडविण्याच्या हेतुने महाराष्ट्र परिषद स्थापन केली.

“हैदराबाद संस्थानाच्या जनतेच्या सुख दुःखाचे हित अहिताचे प्रश्न सोडविण्यासाठी परतूर येथे 1,2, व 3 जून 1937 ला महाराष्ट्र परिषदाचे पहिले अधिवेशन भरविण्यात आले होते.”³

योगा योग असा की याच वर्षी मीर उस्मान अलीखान या सातव्या निजमाला राज्यावर येऊन पंचवीस वर्ष पूर्ण झाली होती. त्या निमित्ताने रौप्य महोत्सवाची तयारी सुरु झाली ‘महाराष्ट्र परिषदेच्या परतूर अधिवेशन अध्यक्षपदी परभणी येथील वकिली करणारे सत्वशिल, साधे भोळे, व सचोटीचे गृहस्थ गोविंदराव नानल यांची एकमताने निवड करण्यात आली अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष म्हणून केंधळीचे शेतकरी गोविंदराव घारे तर स्वागत चिटणीस म्हणून वि. वा. देसाई होते.”⁴

महाराष्ट्र परिषदाचे दुसरे अधिवेशन परतूर येथे अयोजित केले. गोविंदभाई श्रॉफ सह अन्य कार्यकर्तांच्या विनंती वरून स्वामी रामनंद तिरथ यांनी महाराष्ट्र परिषदेचे चिटणीस पद

स्विकारले नागरी स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीस्तव कार्य करण्यासाठी एकसमिती नियुक्त करण्यात आली तिचे निमंत्रण पद स्वामीजी कडे देण्यात आले. तर तिसरे अधिवेशन उमरी येथे घेण्यात आले. त्यानंतर चौथे अधिवेशन औरंगाबाद मध्ये झाले. या अधिवेशनाचे स्वागत चिटणीस गोविंदभाई श्रॉफ होते. त्या अधिवेशन कालावधी 1, 2, 3 जून 1973 होती तर पाचवे अधिवेशन सेलु ये 1915 ला घेण्यात आले, तर सहावे लातूर येथे झाले. या सर्व अधिवेशनातून निजामी शासनाच्या जुलमी अन्यायकारक पध्दतीवर ताशेरे ओढले. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि गोविंदीभाई श्रॉफचे नेतृत्व सन 1928 साली झालेल्या कलकत्ता येथील अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात भारतीय संस्थानिकांनी आपआपल्या राज्यात जबाबदार राज्य पध्दतीची स्थापना केली. संस्थानात लोकशाहीला पूरक वातावरण तयार होऊ नये विविध बंधने लादून ज्यांना जखडून ठेवले आशा स्थितीत हैदराबाद स्टेट काँग्रेस स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. परंतु सरकारने याला बंदी घातली. हैदराबादातील नेमस्थानी ही बंदी उठविण्यासाठी सरकारचे उबरंठे झिजवले. परंतु सरकार टाळा टाळ करीत होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली ही बंदी माघे घेण्यासाठी संघर्ष करून सरकारस ही बंदी उठविण्यास भाग पाडले. स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ आदी. मंडळीनी हैदराबाद येथील नामंकीत व्यक्ती गोविंदराव नानल येथील नेमस्ता पैकी एक मानले जातात त्यांनी नंतर स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्षपद स्विकारण्यास मान्यता दिली.

श्री. गोविंदभाई श्रॉफ यांच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्याच प्रचंड अवाका होता. हैदराबाद संस्थान हे बहुभाषिक राज्य होते. भारत इंग्रजापासून मुक्त झाला असला तरी हैदराबादचा निजाम मात्र जुन्याच संरजामशाही विळाख्यात रमलेला होता. दक्षिण भारतात एक स्वातंत्र्य इस्लामी राष्ट्र स्थापन करण्याचे स्वप्न पाहत होता. या स्वप्नांना सुरुंग लावण्याचे काम गोविंदभाईनी केले. सामाजिक, धार्मीक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतीक अशा सर्वच क्षेत्रात निजामी प्रशासनाद्वारे अनेक बंधने लादण्यात आली होती. ही सर्व बंधने झुगारून देत क्रांतीचा नवा अध्याय गोविंद भाई श्रॉफ यानं सुरु केला. त्यांनी मराठी भाषीका सहित अन्य भाषिकांचे प्रश्न सोडावण्याचे कार्य केले व जनतेत उत्साह निर्माण केला. त्यांना अन्यायाचा मुकाबला करण्याची शक्ती दिली. संघटनेच्या माध्यमातून विविध चळवळी घडवून आणल्या. विधायक कार्यंच्या निमित्ताने गरीब शेतकरी, शेतमजुर कामगार, यांच्या समस्या सोडविल्या. त्यांचे कार्य स्वातंत्र्य चळवळी संस्थानास लोकशाही कडे घेऊन जाणारे राहिले. सर्व जाती धर्माच्या लोकांना सोबत घेऊन त्यांनी स्वातंत्र्य कार्य केले. मुस्लीम विरुद्ध हिंदु असा

सरळ संघर्ष दिसत असताना कधीही गोविंदभाईंनी आपल्या लढयाला तसे स्वरुप येऊ दिले नाही. हे त्याचे खुप मोठे यश मानावे लागेल.

संदर्भ :

- 1) पगडी सेतु माधवराव – हैदराबादेतील स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहास - 1956. पृ10
- 2) भालेराव अनंत –हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, 2001 पृ. 26
- 3) साप्ताहिक 'निजाम विजय,' 4 मे 1937
- 4) Khodve Acut- The People Movement in Hyderabad 1947 P.101

हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील विविध लोकचळवळींचे योगदान : एक अभ्यास

अभिजीत बाबासाहेब कदम

(संशोधक विद्यार्थी) स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई मो. 9860063790

डॉ. नामानंद जी. साठे

सहा. प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब, जि. धाराशिव

प्रस्तावना : भारतीय स्वतंत्र्यातील एक रोमांचकरीव लोक विलक्षण पर्व म्हणून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामास ओळखले जाते. तत्कालीन हैदराबाद संस्थानात मराठवाडा, तेलंगणा आणि कर्नाटक अशा तीन विभागाच्या समावेश होता. भारत स्वतंत्र होवूनही मराठवाड्यातील जनता पारतंत्र्यात होती. गुलामगिरी, अत्याचार, अन्याय यामधून सुटका करून घेण्यासाठी येथील जनतेने उत्स्फूर्त लढा दिला. तोच हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा होय. हा लढा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील एक तेजस्वी पर्व समजले जाते. १९३८ ते १९४८ हा हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा प्रमुख कालखंड म्हणून ओळखला जातो. याच काळात मराठवाडा निजामाच्या राजवटीतून स्वतंत्र करण्यासाठी विविध लोक चळवळी, राजकीय आंदोलने, विद्यार्थी चळवळी इतकेच नाही तर सशस्त्र आंदोलन देखील झाली. हैदराबाद हे भारतातील सर्वात मोठे संस्थान होते, त्यामध्ये तेलगू, कन्नड, मराठी भाषिक प्रांत होते. त्या ठिकाणी निजामाची एकतंत्री राजवट होती. तेथे नागरी व राजकीय हक्कांचा अभाव होता. आपले हक्क मिळवण्यासाठी हैदराबाद संस्थानातील जनतेने तेलंगणा भागात आंध्र परिषद, मराठवाडा भागात महाराष्ट्र परिषद व कर्नाटक भागात कर्नाटक परिषद या संस्था स्थापन केल्या. १९३८ मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना केली. निजामान या संघटनेवर बंदी घातली. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसला मान्यता मिळवण्यासाठी व लोकशाही हक्कांसाठी लढा सुरू झाला. या लढ्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ या झुंजार सेनानीने केले. त्यांना नारायण रेडी, सिराज-उल-हसन, तिरमिजी यांची साथ लाभली. १९४७ च्या जुलैमध्ये हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करावे असा ठराव केला, मात्र निजामाने भारत विरोधी धोरण स्वीकारले. तो हैदराबाद संस्थान पाकिस्तानात विलीन करण्याच्या हालचाली करू लागला. निजामाचा सहकारी कासिम रिजवी याने संस्थानातील प्रजेची

भारतात विलीन होण्याची मागणी धुडकावून लावण्यासाठी रझाकार नावाची संघटना स्थापन केली. कासिम रिझवी व त्याच्या साथीदारांनी हिंदू वरच नव्हे, तर लोकशाहीवादी चळवळीला पाठिंबा देणाऱ्या मुस्लिमांवर ही अत्याचार केले. त्यामुळे सर्वत्र लोकमत भडकू लागले. त्यासाठी हैदराबाद संस्थानातील जनतेने लोक चळवळींच्या माध्यमातून लढा उभारला. निजामाशी समोपचाराने बोलणी करण्याचा प्रयत्न भारत सरकार करत होते, परंतु निजाम दाद देत नव्हता. अखेरीस भारत सरकारने १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजामाविरुद्ध पोलीस कारवाई सुरू केली यास 'ऑपरेशन पोलो' असे सांकेतिक नाव होते. शेवटी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजाम शरण आला. हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले.

विषय निवडता हेतू/ उद्देश :

(1) हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील विविध लोक चळवळींच्या कार्याचा आढावा घेणे.

(2) हैदराबाद संस्थानाच्या राजवटीतील सामाजिक व राजकीय जागृतीचा अभ्यास करणे

हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील लोक चळवळींच्या कार्याचा आढावा :

'वंदे मातरम्' विद्यार्थी चळवळ :

हैदराबाद संस्थानाच्या आणि मराठवाड्याच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या इतिहासात वंदे मातरम् विद्यार्थी आंदोलन हे अत्यंत महत्त्वाचे असे आंदोलन समजले जाते. हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यलढ्याची सुरुवातदेखील 'वंदे मातरम्' गीतावर आधारित चळवळीने झाली. हैदराबाद संस्थानात निजामाच्या दडपशाही विरुद्ध अनेक संघटनांनी १९३८ साली एकाच वेळी आंदोलन छेडले. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस, आर्य समाज, हिंदू महासभा यांचे सत्याग्रह आणि विद्यार्थ्यांची 'वंदे मातरम्' चळवळ अशा चोहो बाजूंनी रयतेने निजाम सरकारला घेरले. त्यात 'वंदे मातरम्'

चळवळ कोणत्याही पक्षाची अथवा संघटनेची नव्हती. ते महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे उत्स्फूर्त आंदोलन होते. संस्थानातील सर्व महाविद्यालयांत हिंदू आणि मुसलमान विद्यार्थ्यांना, प्रार्थना 'दो अल में रिया सबे' म्हणजे 'निजाम दीर्घायुषी होऊ दे' ही म्हणावी लागत असे. 'वंदे मातरम्' चळवळीची पहिली ठिणगी औरंगाबाद महाविद्यालयात पडली. गोविंदभाई श्रॉफ औरंगाबाद महाविद्यालयात प्राचार्य म्हणून काम करत होते. त्यांच्या प्रेरणेने विद्यालयातील सर्व हिंदू विद्यार्थ्यांनी निजामाचे गौरव गीत गाण्याऐवजी 'वंदे मातरम्' हे गीत गाण्याची प्रथा सुरू केली. विद्यापीठाच्या प्रशासनाने त्याला विरोध केला, 'वंदे मातरम्' हे गीत म्हणण्यास बंदी केली. मातृभाषेला उर्दूच्या तुलनेत दुय्यम स्थान, उस्मानिया विद्यापीठाचा घालावा लागलेला गणवेश व वंदे मातरम् या गीताचे सामूहिक गायनावरील बंदीमुळे विद्यार्थी चिडले होते. निजाम सरकारने हे आंदोलन चिरडून टाकण्यासाठी आंदोलनात सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांचे प्रवेश रद्द केले होते. त्यामुळे या विद्यार्थ्यांना इतरत्र जावे लागत होते. विद्यार्थ्यांचे शिक्षण थांबण्याची वेळ आली होती. परंतु विद्यार्थ्यांना परिणामांची पर्वा नव्हती. ते ध्येयाने प्रेरित झाले होते. 'वंदे मातरम्' चळवळीने हैदराबाद संस्थानाच्या राजवटीवर दूरगामी परिणाम केले आहेत.

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात वृत्तपत्रांचे योगदान :

राज्यकर्त्यांवर अंकुश ठेवणारी साधने हे प्रसारमाध्यमे आहेत. प्रसार माध्यमे सभोवताली घडणाऱ्या घटनांची अवगत करतातच प्रसंगी राज्यकर्त्यांन ही धारेवर धरतात. स्वातंत्र्यापूर्वी आधुनिकीकरणातील या अहिंसक शस्त्राचे सामर्थ्य स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वच नेत्यांनी ओळखले होते. निजामाच्या संस्थानात मराठवाडा., तेलंगणा, कर्नाटक अशा बहुभाषिक प्रांतांचा समावेश होता. इसवी सन १९१९ ला मीर उस्मान अलीने संस्थानातील जनतेच्या प्राथमिक मूलभूत अधिकारावर जालीम बंधने टाकण्यास प्रारंभ केला. गप्ती निशाण ४२-४३ काढून सभा संमेलने बैठका, प्रवचने व मिरवणूकांवर बंधने लादली. शाळा, वाचनालये, व्यायामशाळा, आखाडे इत्यादी मंत्रिमंडळाच्या परवानगीशिवाय काढू नये अशी सक्ती केली. निजामाच्या या अन्यायी वागणूकी विरुद्ध लढा देण्याचे कार्य आर्य समाज, वंदे मातरम् चळवळ, स्वातंत्र्यसैनिक, वर्तमानपत्रे, प्रसारमाध्यमे यांचा मोलाचा वाटा आहे.

वर्तमानपत्रांचा इतिहास पाहता पहिली उर्दू पत्रिका १८५७ मध्ये रीसाला-ए-तबाबत होती. तर १८६० मध्ये कृषी डेक्कन आणि निजाम गॅजेट ही महत्त्वपूर्ण वर्तमानपत्रे होती. हैदराबाद

मधून प्रकाशित होणारे पहिले वर्तमानपत्र गोलकोंडा होते. याशिवाय इतरही वर्तमानपत्रांची भूमिका महत्त्वाची आहे.

निजाम विजय- राघवेंद्र शर्मा, दिगंबरा बिंदू ल. ब. फाटक यांनी एकत्र येऊन निजामाच्या परवानगीने या वर्तमान पत्राची सुरुवात केली. जनतेच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याची कार्य निजाम विजयने केले. जनतेच्या प्रश्नांना ब्रिटिश वर्तमानपत्रात जागा नसत म्हणून या प्रांतीय वर्तमानपत्रांची आवश्यकता महत्त्वाची होती.

अर्ध साप्ताहिक मराठवाडा - अर्धसाप्ताहिक मराठवाडा या वृत्तपत्राचे संपादक आ. क्र. वाघमारे होते. संस्थानातील तरुणांच्या मनाच्या वेदनांना वाचा फोडण्याचे वर्तमानपत्र अर्धसाप्ताहिक मराठवाडा हे ओळखले जाते. सामाजिक असंतोषावर धारदार लेखणी द्वारे वाघमारेंनी लिखाण केले. १९३८-३९ च्या सत्याग्रहात मराठवाडा चळवळीचे मुखपत्र होते. चळवळीचे नेतृत्व महाराष्ट्र परिषदेच्या व्यासपीठावरून पुढे आले उदाहरणात गोविंदराव नानन दिगंबरा बिंदू स्वामी रामानंद तीर्थ आ. कृ. वाघमारे इत्यादि संपादक आ.क्र.म. वाघमारे 'मोराची पिसे लावलेला डोंमकावळा', 'संग्राम सुरू झाला', 'कारागृहाचे दरवाजा आता उघडा', 'सत्याग्रहाचा वाढता जोर' आणि 'कायदेभंगाला आव्हान' इत्यादी संपादकीय लेखाने निजामाची झोप उडवण्याचे काम केले.

या वृत्तपत्रांसोबतच ज्ञानोदय - अहमदनगरच्या अमेरिकन मराठी मिशन चे सदस्य, लोकमान्य- शिवराम परांजपे, गंगाधरराव देशपांडे, केसरी- लोकमान्य टिळक, गो.ग. आगरकर, ज्ञानप्रकाश- कृष्णाजी त्र्यंबक रानडे इत्यादी मराठी वर्तमानपत्रांनी निजाम राजवटीतील अवहेलनेला सविस्तरपणे वाचा फोडून या जुलमी राजवटीविरुद्ध तात्कालीन परिस्थितीत समाज जागृती केली

महिलांचे योगदान :

हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुषाप्रमाणे महिलांचाही सहभाग होता. महिलांची अर्धी शक्ती सहभागाविना वाया जाते ही स्त्रीशक्ती उपयोगात आली तर देशाचा दुप्पट विकास होईल या गांधीजींच्या उक्ती प्रमाणे निजाम संस्थानातील शोकडो महिलांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात उडी घेतली. लातूर येथील १९३८ मधील महाराष्ट्र परिषदेचे वैशिष्ट्य असे की, तेथे महिलांचे संमेलन घेण्यात आले या संमेलनाच्या अध्यक्षता सौ काशीबाई किलोस्कर होत्या. महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनाप्रमाणे मराठवाड्यात महिलांचे नांदेड, औरंगाबाद, सेलू व लातूर येथे मिळावे झाले. १ ऑक्टोबर १९४० मध्ये औरंगाबाद येथे १०० महिलांनी सरकारच्या विरोधात घोषणा देऊन सत्याग्रह केला. हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी स्टेट काँग्रेसच्या आदेशानुसार झेंडा सत्याग्रह

व जंगल सत्याग्रहात १५०० महिलांनी सहभाग घेतला होता. हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी जे योगदान दिले त्यात ग्रंथालय चालविणे, राजकीय प्रचारातील पत्रके वाटणे, गणपती मेळात भाग घेणे, चळवळीतील कार्यकर्त्यांना खाद्यपदार्थ पुरविणे यामध्ये ज्या महिलांनी सहभाग नोंदविला त्यात आशाबाई वाघमारे, सुशीला ताई दिवाण, पानकुंवर कोटेचा, सुलोचनाबाई बोधनकर, लताबाई, उषा पांगरेकर, गीताबाई चारठाणकर, प्रतिभाताई वैशंपायन, दगडाबाई शेळके, तारा परांजपे, करुणाबाई चौधरी, शकुंतला बाई साले, आर्दीचा उल्लेख करावा लागतो. दगडाबाई शेळके या टाकळी कोलते पिंपळगावी जन्मलेल्या या भद्रकालीने टाकळी कॅम्पच्या प्रमुख बनल्या. घोड्यावर बसून खांद्यावर बंदूक घेऊन मुस्लिम वस्तीत निर्भीडपणे त्या पहारा देत. अनेक चळवळीत व सत्याग्रहात त्यांचा पुढाकार होता म्हणून दगडाबाई शेळके यांना स्वातंत्र्यलढ्यातील महिला योद्धा म्हणून म्हणले जाते. सविता देवी आर्य यांनी १९३८ साली प्रथम स्टेट काँग्रेसच्या आंदोलनात भाग घेतला. त्यांनी आर्य महिला विरांगणा दलाची स्थापना करून महिलांना संघटित केले. अनेक महिलांनी आपले नाव प्रकाशात न येऊ देता भूमिगत राहून स्वतंत्र लढ्याचे संघटन केले. दगडाबाई शेळके यांनी हातात चार तास रायफल घेऊन रझाकरांशी झुंज दिली. पत्रके वाटून आपला सहभाग कुसुमताबाई जोशींनी नोंदविला स्वदेशी व खादीचा प्रसार शांताबाईंनी केला, स्वामी रामानंद तीर्थ तुरुंगात असताना त्यांच्या भगिनी कमलाबाई यांनी लढ्याची माहिती संकलित केली, चर्चा, लेखन, साहित्य परिषद आदी माध्यमातून महिलांनी स्वातंत्र्यसैनिकांचे बळ वाढविले.

हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी चळवळ :

हैदराबाद संस्थानावर निजाम मीर उस्मान अली खान बहादूर नियामुद्दौला निजाम-उल मुल्क आसफजाह याचे राज्य होते. निजामाच्या राजवटीची पाठराखण करणाऱ्या रझाकार संघटनेने ही चळवळ दडपून टाकण्यासाठी हिंसक मार्ग अवलंबला तेव्हा त्याला उत्तर देण्यासाठी सशस्त्र क्रांतिकारी लढा उभारण्यात आला. निजामांच्या या अत्याचारातून मुक्त होऊन भारतीय संघराज्यात सामील होण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात मुक्ती संग्राम सुरू झाला होता. इंग्रज ज्या पद्धतीने राज्यकारभार करायचे तशाच प्रकारे निजामाचे शासन होते. हैदराबाद संस्थानातील जनता रझाकारांच्या अत्याचाराला बळी पडत होती. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यासाठी लढणाऱ्या क्रांतिकारकांनी हैदराबाद सीमेजवळील भागात आपले सुरक्षित स्थळ निर्माण केले होते. याला कॅम्प म्हणण्यात येत होते. कॅम्प मधील क्रांतिकारक

जबाबदारीने काम करत होते. या कॅम्पचा माध्यमातून निजामाच्या राजवटी विरोधात पोलीस ठाण्यावर हल्ले करणे व वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रशिक्षण देण्यात येत होते. सार्वजनिक ठिकाणी हल्ले करताना जीवितहानी होणार नाही याची काळजी घेत. या लढ्यात युवकांचा पुढाकार मोठ्या प्रमाणात होता त्यासाठी सैनिक कॅम्प उभारण्यात आले. क्रांतिकारक दत्ताजी उत्तरावर, गोविंद पानसरे यांची रझाकारांनी हत्या केली. क्रांतिवीरांनी या घटनेचा प्रतिशोध घेण्याचे ठरवले यासाठीच ऑपरेशन उमरी बँक निश्चित करून ही मोहीम यशस्वी केली. ऑपरेशन उमरी बँकेची योजना यशस्वीपणे पार पडल्याने सर्वत्र विजय उत्सव साजरा केला. उमरी बँक ऑपरेशन वरून शासनाच्या अर्थव्यवस्थेला आव्हान दिले. प्रशासकीय यंत्रणेचा ढिसाळपणा प्रकाशात आला. सरकारच अस्तित्वात नसल्याचे जाणवले. सुरक्षित ठिकाणी असलेली पोलीस ठाणे त्यांची प्रमुख सत्ता केंद्र होती. इस्लापूर पोलीस ठाणे हे सुरक्षित पोलीस ठाणे होते. तिथे रझाकरांचे वर्चस्व होते. रझाकरांच्या अन्यायाने सामान्य रयत हवालदिल झाल्याचे एकूण तरुणांचे रक्त सळसळत होते. इस्लापूर वर हल्ला करायची मोहीम आखण्यात आली. या व्यापक मोहिमेमध्ये १७५ लोकांचा सहभाग होता. ३० जून १९४८ अॅक्शन करण्याचे निश्चित झाले. ठरल्याप्रमाणे पोलिसांवर गोळीबार करण्यात आला. पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात गुलाबचंद राठी, तुकाराम जारकर आणि लखासिंग लमी यांना हौतात्म्य आले. यानंतर या परिसरात रझाकरांचा अत्याचारी धुमाकूळ थांबला. बाबुराव जाधव यांनी निजामाविरुद्ध औरंगाबाद जिल्ह्यातील आजूबाजूच्या भागात भूमिगत चळवळ सुरू केली. यावेळी पोलीस पाटील, पटवारी यांचे दमरे जाळण्यात आली. हैदराबादच्या निजामाचा पंतप्रधान मराठावाड्यात येऊ नये म्हणून पूल उडवून देण्याचे काम काशिनाथराव कुलकर्णी यांच्यासारख्या मुक्तीसैनिकांनी केले. बीडच्या विठ्ठलराव काटकर यांनी निजामाच्या रोहिल्यांना जेरीस आणुन सोडले. लातूरच्या हरिश्चंद्र जाधवांनी बरदापुरचे पोलीस ठाणे उडवून दिले. उस्मानाबादच्या होटी गावाच्या जनार्दन होटीकर गुरुजींनी नळदुर्ग सर केला. अनेक क्रांतिवीरांनी या लढ्यामध्ये आपले योगदान दिले. शेवटी भारताचे तत्कालीन केंद्रीय गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी हैदराबादच्या निजामाविरुद्ध पोलिसी कारवाईचा आदेश दिला. या कारवाईला 'ऑपरेशन पोलो' हे नाव देण्यात आले. १३ सप्टेंबर रोजी भारतीय सैन्याने ऑपरेशन पोलो सुरू केले. हैदराबाद मध्ये भारतीय लष्कराची कारवाई पाच दिवस चालली त्यामध्ये १३७३ रझाकार मारले गेले. हैदराबाद राज्याचे ८०७ जवान मारले गेले. भारतीय सैन्याने ६६ जवान गमावले. मेजर जनरल जे. एन. चौधरी यांनी या

ऑपरेशन मध्ये प्रमुख भूमिका बजावली. अखेर हैदराबादचे सेनाप्रमुख जन अल इझीस यांनी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी शरणांगती स्वीकारली आणि खुद्द निजाम शरण आला. हैदराबाद मुक्ती संग्राम यशस्वी झाला. हैदराबाद संस्थानात तिरंगा फडकला. हैदराबाद स्वातंत्र्याच्या लढ्यात हजारो लाखो देशभक्तांनी योगदान दिले.

सारांश : हैदराबाद संस्थान निजामाच्या राजवटीतून स्वतंत्र करण्यासाठी विविध लोकचळवळींनी समाजमन जागृत करून

स्वातंत्र्यलयाला पाठबळ दिले. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी सुरु केली वंदे मातरम चळवळ असेल महिलांचा सहभाग, आर्य समाज चळवळ, जंगल सत्याग्रह, झेंडा आंदोलन, उमरी बँक ॲक्शन, इस्लापूर ॲक्शन, कोल्हळीचा रणसंग्राम, ऑपरेशन कोळी, आझाद हैदराबाद रेडिओ अशा अनेक लोकचळवळींच्या माध्यमातून अनेक क्रांतिकारक नेते घडले, सामाजिक सुधारणातून लढ्याला दिशा भेटली. या लोक लोकचळवळींच्या माध्यमातून हैदराबाद स्वतंत्र लढ्याला यश आले आहे.

संदर्भ :

१. अनंत भालेराव, "हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा" मौज प्रकाशन, गृह मुंबई, चौथी आवृत्ती, २०२३.
२. लोकराज्य मासिक, माहिती जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, सप्टेंबर २०२३
३. पटेल शंकरभाई, हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम, मुंबई, १९८६.
४. चपळगावकर, नरेंद्र, कर्मयोगी संन्यासी, औरंगाबाद, १९९९.
५. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मी, प्राध्यापक निशिकांत देशपांडे, मुक्तरंजन प्रकाशन.

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे योगदान

प्रा.डॉ.सुलोचना निवृत्ती चाटे

सहा.प्राध्यापक लोकप्रशासन विभाग,
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई, भ्रमणध्वणी : 8485800170

प्रस्तावना : हैद्राबाद संस्थानात स्त्रियांचे स्थान अतिशय हीन दर्जाचे होते. बालविवाह, बालविधवा, अंधश्रद्धा, अज्ञान, निरक्षरता, दारिद्र्य, कुपोषण, सामाजिक व राजकीय जागृतीचा अभाव, पडदा पद्धती अशा अनेक रूढी परंपरांच्या विळख्यात स्त्रिया अडकल्या होत्या. इस्लामी संस्कृती व परंपरेचा फार मोठा प्रभाव स्त्रियांवर पडला होता. तरी देखील हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे योगदान मोलाचे होते. संस्थानातील परिस्थिती ही इंग्रजी सत्तेपेक्षा भिन्न होती. ब्रिटिश इलाख्यात जसे नागरी स्वातंत्र्य होते तसे संस्थानात नव्हते. या संदर्भात अनंत भालेराव म्हणतात, “हैद्राबाद संस्थानात दोन्हीही बाजूने मोगलाई होती. राज्य व्यवस्थेत मोगलाई व एकूण जीवनात कमालीची जातीयता म्हणजे मोगलाई पुरुषांना जेथे आपल्या गावात व भागात मोकळेपणाने हिंडणे-फिरणे व मोकळेपणाने कर्म करणे अवघड होते. तेथे स्त्रियांना काय सोसावे लागत असे याची कल्पनाच न केलेली बरी.”^१ मराठवाडा विभागात महिला कार्यकर्त्यांची संख्या व गुणवत्ता याचा विचार करता एक नवी चळवळ उभी राहिली. या सर्व स्वातंत्र्य संग्रामात तरुण तसेच वयस्कर महिलांचाही सहभाग होता. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात पहिल्या कालखंडात महिलांनी ग्रंथालय चालवणे, राजकीय प्रचारातील पत्रके वाटणे, गणपती मेळ्यात भाग घेणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमात अन्न पुरवणे, चळवळीतील कार्यकर्त्यांची गृहिणी म्हणून घर सांभाळणे इत्यादी कामे केलेली दिसून येतात. पहिल्या कालखंडातील स्त्रियांचा सहभाग हा सामाजिक व सांस्कृतिक स्वरूपाचा होता. मराठवाड्यातील महिला शिक्षणाची अवस्था वाईट होती. या संदर्भात प्रा. सुनेत्रा ओक म्हणतात, “आताचा मराठवाडा हा पूर्वीच्या हैद्राबाद राज्यात सामाविष्ट होता निझामाने स्त्रियांच्या शिक्षणाची थोडीबहुत सोय केलेली असली व काही सवलतीही त्यासाठी दिल्या असल्या तरी त्या बहुतांश हैद्राबाद, औरंगाबाद व काही थोड्या प्रमाणात तालुक्याच्या ठिकाणी उपलब्ध होत्या. इतरत्र सगळा आनंदच होता. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प होते. अप्पर 4 थी ‘कामयाब’ किंवा क्वचित व्हर्नोक्युलर फायनल पास म्हणजे स्त्री शिक्षणाची हद्द झाली. त्यानंतर पुढे शिकण्याची काही

नितांत गरज निर्माण झाल्यास पुणे, मुंबईकडे स्त्रियांना जावे लागत असे. स्त्री शिक्षणाचे महत्व जाणून कार्ये करणारी पिढी मराठवाड्यात उदयास आली नव्हती.”^२ त्यामुळे महिलांचे योगदान पहिल्या पर्वात अनेक अर्थाने कमी होते.

इ.स. 1938 ते 1949 या दुसऱ्या कालखंडात ज्या महिलांनी सहभाग नोंदवला. त्यात काही महिला अग्रणी होत्या. त्यातील काही निवडक महिलांचे योगदान खालीलप्रमाणे पाहता येईल -

1. आशाताई वाघमारे

आशाताई वाघमारे हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील एक धुरंधर व्यक्तीमत्व होते. त्यांचे वर्णन अमावस्येतील तारका असेच करावे लागते. आशाताई वाघमारे या स्वातंत्र्यलढ्यात सर्वात पुढे होत्या. त्यांच्या कामाबाबत असे म्हटले जाते की, “आशाताईंनी 1938 पासून स्वातंत्र्य लढ्यासाठी वाहून घेतले महाराष्ट्र परिषद व स्टेट काँग्रेस यांच्या कार्यात त्यांनी हिरीरीने सहभाग घेतला. हे त्यांच्या प्रबळ ध्येय निष्ठेचे व यशस्वीतेचे गमक होय.”^३ आशाताईंचे कार्य हे कप्तानासारखे होते. औरंगाबाद हे आशाताई वाघमारे यांच्यामुळे महिला जागृतीचे केंद्र बनले होते. महिलांचे जागृती कार्य स्वातंत्र्यलढ्याला साहाय्यभूत ठरले. या काळात शहरात अनेक उपक्रम राबवले जात असत. औरंगाबादेत ते त्यांचे विलक्षण नेतृत्व मौलिक स्वरूपाची प्रेरणा देणारे होते. त्यांनी प्रामुख्याने सत्याग्रहींना आश्रय देणे, भूमिगत कार्यकर्ते लपविणे. सत्याग्रहींना तुरुंगात जावून भेटणे, त्यांच्या पश्चात त्यांच्या कुटूंबियाची काळजी घेणे इ. कामे त्यांनी चिकाटीने व हिंमतीने केली. हे प्रकषांन नमुद करावे लागेल.

2. दगडाबाई शेळके

दगडाबाई शेळके यांना मराठवाड्याची ‘राणी लक्ष्मीबाई’ म्हणून ओळखले जाते. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात त्यांनी मोलाचे कार्ये केलेले दिसून येते. या मुक्ती संग्रामात दगडाबाई शेळके यांनी आपल्या अपंग मुलांना पाठीला बांधून एका हातात बंदूक आणि दुसऱ्या हातात घोड्याचा लगाम धरून सहकारी स्वातंत्र्य सैनिकांना दगडाबाई रसद पुरवत असत. दगडाबाईंनी बंदूक आणि हात गोळे चालवण्याचे प्रशिक्षण घेतले

होते. एकदा निजामाच्या सैनिकांनी त्यांना शस्त्रासहित रंगेहात पकडले. ज्यामुळे त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. निजामी राजवट संपवायची हा ध्यास घेवूनच दगडाबाईंनी हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात उडी घेतली होती. दगडाबाईंनी निजामांशी अनेकदा दोन हात केले. त्यांची सर्वात गाजलेली लढाई म्हणजे माहेरची लढाई दगडाबाई या लढ्यात टाकळी कोलते या कॅम्पवर जीवाची पर्वा न करता निजामांशी लढल्या. तेंव्हा त्यांनी एकटीने माहेर असलेल्या कोलते टाकळी शिवारातील रजाकार कॅम्पवर हात बॉम्ब टाकून तेथील कॅम्प उध्वस्त केला होता.

3. पानकुंवर बाई

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामाच्या वेळी मोठ मोठ्या प्रभात फेऱ्या निघत असत. मुली व महिला संघटीत करण्यात पानकुंवर बाईंचा फार मोठा सिंहाचा वाटा होता. या कालखंडात हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात जन-जागृतीचे सामाजिक अधिष्ठान प्राप्त व्हावे म्हणून महिलांनी आपला सक्रिय सहभाग नोंदवला. याचे यथार्थपणे आकलन केल्यानंतर स्पष्ट होते. पानकुंवर बाईंचे संघटन कौशल्य हे बीड, जालना, औरंगाबाद या भागात महिला सहभागास पुष्टी देणारे ठरले.

4. डॉ.ताराबाई परांजपे

हैद्राबाद मुक्तीलढ्यातील अनेक महिलां कार्यकर्त्यांपैकी ताराबाई परांजपे ह्या एक होत्या. केवळ कार्यकर्त्यांच नव्हे, तर या लढ्यात ताराबाईंचे कार्य अत्यंत चौफेर असे होते. अनेक धाडसाची कामे त्यांनी या लढ्यात केली. ताराबाईंच्या अनेक कार्यांपैकी एक कार्य म्हणजे त्या एकदा निधी वसुलीसाठी कोडी विभागाच्या मागील गल्लीतून फिरत होत्या. तेंव्हा एक अतिशय रोमहर्षक प्रसंग ताराबाईं समोर घडला. त्या सांगातात "तेथील सारी वस्ती तेलगु भाषिक हिंदू असे असा माझा समज होता. अशाच एका घरात मी शिरले. दाराशी रांगोळी होती.

दारावर पडदाही नव्हता. इतर हिंदू घरासारखे ते घर त्यामुळे मी बिनधास्तपणे त्या घरात शिरले समोर दोन तरूण व एक म्हातारा बसलेले होते. स्त्रियांपैकी कोणीच नव्हते. मी आत जावून खुर्चीवर बसले व हे निजामाजाचे जुलमी राज्य आहे. वगैरे रेकॉर्ड सुरू केली. बघता-बघता ते लोक चिडले व त्यातील एक जण ओरडला खामोश! बंद करो यह बकवास मी घाबरले निजामी राज्यात एका हिंदू तरूणीने मुस्लिम घरात शिरून निजामाविरुद्ध बोलण्याचे म्हणजे वाघाच्या गुहेत शेळीने शिरण्यासारखेच होत आणि मी तेच केलं पण कसे कोण जाणे त्या घरातल्या त्या म्हाताऱ्या माणसातला परमेश्वर जागा झाला, तो पटकन उठून आपल्या मुलासमोर उभा राहिला अन मला म्हणाला 'बेटी, निकल जाव यहाँ सो' मी त्याच्या आधारेनेच दारापर्यंत पोहोचले आणि दाराबाहेर पडून शेजारच्या एका हिंदू घरात ते दडून बसले.'"⁴

5. गीताबाई चारठाणकर

गीताबाई चारठाणकर या देखील हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील लढवय्या महिलांपैकी एक होत्या. त्यांनी हैद्राबाद संग्रामात भाग घेवून पत्रके वाटणे, सत्यागृहीना मदत करणे, त्यांना निधी पुरवणे, अशी अनेक कामे केली. परंतु काही काळानंतर लढा तीव्र झाला तेंव्हा त्यांनी स्वतःला या लढ्यात झोकून दिले. मंठा पोलीस ठाण्यावर हल्ला करण्याचे जेंव्हा ठरले तेंव्हा त्यासाठी त्यांनी शस्त्रात्रे पुरवण्याचे काम केले. त्यामुळे संपूर्ण मराठवाड्यात त्यांना एक खंबीर कार्यकर्ती म्हणून ओळख मिळाली. गीताबाई चारठाणकर यांनी समाजासाठी जे कार्ये केले त्या कामाची दखल घेवून महाराष्ट्र शासनाने सन 1966 मध्ये 'वीर महिला सुंदराबाई भापेटकर' या पुरस्काराने सन्मानित केले गेले.

अशा प्रकारे हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात अनेक महिलांनी आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला व समाजापुढे एक आदर्श निर्माण केला.

संदर्भग्रंथ :-

1. भालेराव अनंत, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, भारत मुद्रक प्रकाशन, औरंगाबाद, 1987, पृ.क्र.392
2. ओक सुनेत्रा, मराठवाड्यातील लेखिका, मराठवाडा काल व आज, साकेत प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. 118
3. शुभदा भालेराव, हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचा सहभाग, साई प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठ क्र. 26
4. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील पुर्ण वेळ कार्यकर्ते, संपादक मंडळ अक्षर साकार, औरंगाबाद, पृष्ठ. क्र. 181

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व जंगल सत्याग्रह

डॉ. शेख रशिदा रहेमतुल्ला

(संशोधिका)

प्रस्तावना: हैदराबाद आणि जंगल सत्याग्रह हे दोन महत्त्वाचे ऐतिहासिक घटक आहेत ज्यांचा भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाशी घनिष्ठ संबंध आहे. हैदराबाद वर निजामाचे राज्य होते. निजाम ब्रिटिश साम्राज्याच्या स्वतंत्र रजवाडा म्हणून आधीन नव्हता. 1947 मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्य नंतर हैदराबादचा निजाम स्वतंत्रपणे राज्य चालू इच्छित होता. परंतु भारत सरकारने त्याला भारतीय संघात सामील होण्याचा आदेश दिला परंतु त्याने ऐकले नाही या प्रकरणात मोठा संघर्ष सुरू झाला. ज्याला हैदराबाद मुक्ती संग्राम असे म्हटले जाते. 1948 मध्ये भारतीय सैन्याने राज्यावर कारवाई केली आणि ते भारतीय संघात समाविष्ट झाले.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामाचा इतिहास (Hyderabad Libration Struggle) :--- हा एक ऐतिहासिक संघ आहे. जो 1947 मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर हैदराबाद राज्यात भारतीय युनियन मध्ये समावेशासाठी संघर्ष झाला. हैदराबाद राज्यात जो निजामाच्या वंशावर आधारित एक स्वतंत्र सल्तनत होत त्याला भारतात विलीन करणे हे एक मोठे आव्हान होते. हा संघ 1947 ते 1948 च्या दरम्यान झाला आणि त्याला 'हैदराबाद लिबरेशन' म्हणून ओळखले जाते.

हैदराबादचा इतिहास: हैदराबाद हे निजामाच्या सत्तेचे 2) मुख्यालय होते. निजाम एक मुस्लिम शासक भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर स्वतंत्र राहण्याचा विचार करत होता निजाम हैदराबादला घेऊन एक वेगळा विभाग निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत होता. महाराष्ट्रातील मराठवाडा विदर्भासारखा पण हैदराबाद हे आंध्र प्रदेशात मोडणारा जिल्हा आहे. ते दक्षिण विभागात मोडते. भारत स्वतंत्र होऊन पाकिस्तान आणि भारतीय प्रदेशात विभागला असताना निजामने भारतात सामील होण्याचा निर्णय घेतला नाही त्याऐवजी निजामाने हैदराबादला स्वतंत्र ठेवण्याचा विचार केला ज्यामुळे अनेक हिंदू लोक आणि भारतीय सरकार चिंतेत होते.

अध्ययनाचे उद्देश :---

1) हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व जंगल सत्याग्रह यांचा इतिहास अभ्यासणे.

2) हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व जंगल सत्याग्रह यांचा जो संबंध होता तो तपासणे.

3) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामच्या काळातच जंगल सत्याग्रह का घडून आला हे जाणून घेणे.

तथ्य संकलन :--- 'हैदराबाद मुक्तिसंग्राम व जंगल सत्याग्रह' हा विषय अभ्यासाला घेतला. द्वितीय तथ्य संकलनाद्वारे तथ्य संकलन केले. वृत्तपत्र, मासिके, संदर्भ ग्रंथातून, तसेच इंटरनेटवरून माहिती मिळवली.

हैदराबाद संघर्षाची कारणे

हिंदू मुस्लिम तणाव :--- हैदराबाद राज्यात हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही समुदाय होते. निजाम शासनाच्या अंतर्गत मुस्लिम समुदाय अधिक असहिष्णू आणि उच्च दर्जाचा मानला जात होता जे हिंदू लोकांच्या विरोधात होते.

2) भारतीय संघटनांचे धोरण :--- भारत सरकारने 1947 मध्ये स्वतंत्र होण्यापूर्वीच हैदराबादला भारतीय युनियन मध्ये समाविष्ट करण्याचा विचार केला. निजाम त्याला विरोध करत होता. यामुळे भारतीय सरकारने हैदराबाद वर दबाव आणला.

रझाकार चळवळ :--- निजामाच्या सरकारला समर्थन करणाऱ्या रझाकार दलाने हिंदू विरोधात हिंसाचार केला आणि अत्याचार केले यामुळे हैदराबादमध्ये अनेक ठिकाणी दंगली झाल्या.

संघर्षाचा परिणाम :---

ऑपरेशन पोलो :---

17 सप्टेंबर 1948 रोजी भारतीय सैन्याने ऑपरेशन पोलो सुरू केले. ज्यामध्ये भारतीय सैन्याने हैदराबाद मध्ये प्रवेश केला. आणि निजामाच्या सैन्याला पराभूत केले हा लढा सुमारे पाच दिवस चालला होता.

2) निजामाचा पराभव :--- निजामाचा पराभव झाल्यामुळे निजाम बंदी बनवल्या गेला तसेच 1948 मध्ये निजामने भारतीय संघटनेमध्ये सामील होण्यासाठी शरणागती पत्करली. अशाप्रकारे भारतातील हैदराबाद राज्याचे भारतीय युनियनमध्ये विलीनीकरण करण्यात आले. भारत देश विविधतेने

नटलेला आहे इथे वेगवेगळे सहा धर्म नांदतात त्यामुळे भारत हा सर्वधर्मीय, सार्वभौम, व धर्मनिरपेक्ष असा देश आहे. त्यामुळे हा देश कोणत्या एका धर्माचा होऊ शकत नाही. भलेही निजाम तसा प्रयत्न करो की दुसरा कोणी.

- 2) **ब्रिटिश व निजाम :-** ब्रिटिशांचा सपोर्ट मिळाल्यामुळे निजाम हैदराबाद पासून मराठवाड्यापर्यंत मजल मारू शकला. मराठवाड्यातील मोठे मोठे अधिकारी हे देखील निजामच्या प्रशासनात होते त्यामुळे त्यांनी मराठवाड्याला मागास ठेवले व स्वतःची प्रगती करून घेतली. हे अधिकारी निजामाची नीती अवलंबित होते म्हणून स्वार्थी झाले व आपल्या विभागाच्या विकासाला मागे टाकले. ही ब्रिटिशांची नीती होती. हैदराबादचे स्वतंत्र राहणे भारताच्या एकसंधतेस कमकुवत करणारे होते. हैदराबाद स्वायत्त राज्य नव्हतेच हैदराबाद मुक्तिसंग्राम चळवळीत भाग घेतलेली जनता ही भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचा एक भाग समजत होती.

4) **निजामाच्या अत्याचाराचा परिणाम :-** हैदराबाद मुक्ती संग्राम भारताच्या ऐतिहासिक संघर्षा पैकी एक महत्त्वपूर्ण आहे. यामुळे एकतर निजामाच्या अत्याचारावर नियंत्रण मिळवले तसेच भारतीय व्यक्तीला अधिक प्रगल्भता मिळाली. हे संघर्ष विशेषतः हिंदू आणि मुस्लिम समाजाच्या एकतेचे प्रतीक होते कारण यामध्ये दोन्ही समुदायांनी आपल्या स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष केला.

हैदराबादच्या मुक्तिसंग्रामाचा जंगल सत्याग्रहावर काय परिणाम झाला

जंगल सत्याग्रह हे विशेषतः मध्य भारतातील आदिवासी भागातील एक आंदोलन होते. जे १९३० च्या दशकात आणि स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात महत्त्वाचे ठरले. आदिवासी समाजाचे त्यांच्या जमिनीवर हक्क असावे यासाठी हा सत्याग्रह लढा उभा राहिला. जंगल सत्याग्रहात आदिवासींनी वनखात्याच्या धोरणाचा विरोध केला आणि त्यांच्या पारंपरिक वनवापराचे अधिकार कायम ठेवण्याची मागणी केली. जंगल सत्याग्रह या संदर्भात विशेषतः मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र आणि छत्तीसगड या राज्यांमध्ये आंदोलन दिसून आले.

ब्रिटिशांनी 1927 मध्ये 'India Forest Act' बनवला होता. मध्यप्रांत आणि बरारच्या शेतकऱ्यांसाठी फायदेमंद होता. तर बरार आणि मध्य प्रांतात असे ठरवल्या गेले की जंगल सत्याग्रह केला जाईल आणि त्याचा प्रारंभ यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद गावापासून झाला आणि ते दहा जुलै 1930 पासून याचा प्रारंभ होईल असे ठरवल्या गेले.

प्रतिबंध :-

ब्रिटिश सरकारने जंगल कायद्याद्वारे जंगलाची कापणी आणि

शेतकऱ्यांच्या जनावरांसाठी असलेल्या गायरानावर प्रतिबंध घातल्यामुळे शेतकरी तसेच आर्थिक रूपाने कमजोर वर्ग आपला उदरनिर्वाह करू शकत नव्हते या कारणांमुळे शेतकऱ्यांनी जंगल सत्याग्रह छेडला.

1 **अगस्ट 1930 मध्ये :-** आदिवासींनी हातात लाठी, कुऱ्हाडी, खांद्यावर घोंगडी टाकून सरकारी जंगलात गवत कापून जंगल कायदा तोडला तसेच सत्याग्रह प्रारंभ केले बैतूल जिल्ह्यापासून हा सत्याग्रह प्रारंभ होऊन हळूहळू अन्य जिल्ह्यांमध्ये पसरला.

22 **ऑगस्ट 1930 :-** बैतूल घोडा डोंगरी पासून सरदार गजनसिंह कोरकूच्या नेतृत्वात हजारो आदिवासींनी जंगलापासून लाकडे आणि गवत कापून सत्याग्रह प्रारंभ केला. पोलिसांनी गजन सिंहला अटक करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अनेक आदिवासी साथीने याला विरोध केला. पोलीस आणि सत्याग्रही यांच्या मध्ये संघर्ष झाला. पोलिसांनी वनवासी समुदायावर गोळ्या झाडल्या. यामध्ये कित्येक लोक घटनास्थळी मृत्यू पावले तसेच काहीना अटक करून कठोर करावासाची शिक्षा सुनावल्या गेली. गजन सिंह भूमिगत झाले होते. परंतु काही काळात त्यांना शोधून अटक करण्यात आली आणि पाच वर्षांची कठोर करावासाची शिक्षा सुनावल्या गेली. शहरी मध्यमवर्गाच्या महिलांनी देखील या जंगल सत्याग्रहात भाग घेतला.

जंगल सत्याग्रह (1942) :- हा त्याच लढ्याचा भाग होता या सत्याग्रहामध्ये मुख्यतः आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील लोक सहभागी झाले होते. जंगल सत्याग्रहाच्या मुख्य कारणांमध्ये सरकारी धोरणांमुळे आदिवासींच्या जीवनात होणाऱ्या अडचणी जमिनी संबंधीच्या वादामध्ये धोरणात्मक अन्याय आणि शोषण हे होते आदिवासी समाजाच्या जीवनावर परिणाम करणारी शोषणात्मक धोरणे यामुळे त्यांनी या आंदोलनात भाग घेतला.

इंग्रजांचे भारतावर राज्य :- इंग्रजांनी भारतावर राज्य करायला सुरुवात केली. तेव्हा भारत देशाच्या जमिनीचा अभ्यास साखळी द्वारे केला. जंगला सहित जमिनी मोजल्या. भारतातील भूप्रदेशांचा अभ्यास केला त्यांनी पाहिले की जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींना जंगलाच्या कानाकोपऱ्याची माहिती आहे.

प्रत्येक वृक्ष, जडीबुटीची, औषधीची जाण आहे. हे आदिवासी वेगवेगळ्या प्रकारचे वृक्ष, प्राणी, पक्षी, किडे यांच्यावर प्रेम करायचे. त्यांना इजा पोहोचवत नसत. ते जंगलातले वृक्ष कापत नसे. त्यामुळे आदिवासींच्या जंगलावर इंग्रजांनी कब्जा करायला सुरुवात केली आणि आदिवासींना आपल्याच घरातून बाहेर काढले. त्यांना वड, पिंपळ, चिंच, बोर, शिषम हि झाडे तोडायची होती. परंतु आदिवासी तोडू देणार नाहीत म्हणून आदिवासींना तिथून बाहेर घालवले.

गोड आणि कोरकू जमाती :- या जमाती मूलतः जंगलावर निर्भर होते. या सत्याग्रहात या जमाती शामिल होत्या. हे सर्व कुऱ्हाड्या आणि लाठी ने युक्त होते पुढे जाऊन स्थिती अधिक खराब झाली. कारण उपजाऊ भूमीला पण जंगल घोषित केल्या गेले होते. तेव्हा कृषक आणि जनजाती यांच्याजवळ जंगल कायद्याचा विरोध केल्याशिवाय काही चाराच नव्हता त्यांनी शेवटी आंदोलनाचा मार्ग स्वीकारला.

जंगल सत्याग्रहाचे परिणाम 1) आदिवासींचा संघर्ष :- जंगल सत्याग्रहामुळे आदिवासी समाजाने आपल्या हक्कांसाठी आवाज उठवला हे आंदोलन त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या आणि हक्कांच्या लढ्यात एक महत्त्वपूर्ण टप्पा बनले.

2) निजामाच्या शासनावर दबाव :- या सत्याग्रहांने निजामाच्या शासनावर दबाव टाकला आदिवासींची आंदोलन केंद्रीय हुकूमशाही विरोधात होती ज्यामुळे हैदराबादच्या निजामला शंकाचा सामना करावा लागला.

3) स्वातंत्र्य लढण्याचा भाग :- हे सत्याग्रह भारतीय

स्वातंत्र्य चळवळीचा एक भाग बनले ज्यामुळे पुढे जाऊन हैदराबादचे साम्राज्य भारतीय संघराज्याचा भाग बनले.

4) टोटमीजम

आदिवासींचे टोटमीजम वर खूप विश्वास होता. आदिवासी लोक प्राणी, पशु, पक्षी, कीटक आणि झाडे यांची पूजा करायचे यांना कधीही मारायचे, तोडायचे नाही. परंतु या ठिकाणी वाढत्या निजामाच्या अत्याचारामुळे आणि इंग्रजांशी हात मिळवून जंगलातील चांगली चांगली वृक्ष तोडून इथल्या जमिनीचा वापर प्रोजेक्टसाठी वापर केला जाऊ लागला.

त्यामुळे आदिवासींनी या वाढत्या जंगलाच्या नाशाबद्दल आवाज उठवला व तिथूनच जंगलसत्याग्रह सुरू झाले.

निष्कर्ष

अशा प्रकारे जंगल सत्याग्रहाणे ना केवळ आदिवासी समाजाला न्याय मिळवून दिला तर ते भारतीय स्वतंत्रता तर ती भारतीय स्वतंत्रता संग्रामाच्या व्यापक आंदोलनाचे महत्वाचे अंग ठरले.

संदर्भसूची

- 1) बोधनकर / अलोणी -- संशोधन पद्धती
- 2) आदिवासींचे समाजशास्त्र - सुंदरराव ठाकूर
- 3) डॉ. प्रदीप आगलावे -- समाजशास्त्रीय विचारवंत

हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान

प्रा. डॉ. निलेश विठ्ठलराव होदलूरकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई.

1. प्रस्तावना- 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत दीडशे वर्षांच्या इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीतून मुक्त झाला. भारतात स्वातंत्र्यापूर्वी 565 संस्थाने होती स्वातंत्र्यानंतर 565 संस्थानापैकी 562 संस्थानांनी भारतात समाविष्ट होण्याची संमती दिली परंतु हैदराबाद संस्थान, जम्मू आणि काश्मीर आणि जुनागड या संस्थांनी स्वतंत्र भारतात समाविष्ट होण्यास नकार दिला. यातील हैदराबाद संस्थानात एकूण 16 जिल्ह्यांचा अंतर्भाव होतो यात तेलंगणाचे आठ जिल्हे मराठवाड्याचे पाच जिल्हे व कर्नाटकाची तीन जिल्हे यांचा समावेश होतो. हैदराबाद संस्थानाची स्थापना 13 जुलै 1724 मध्ये मोगल सुभेदार मीर कमरुद्दीन यांनी केली होती. कमरुद्दीन हा तत्कालीन मोगल बादशहाचा एकमेव मुस्लिम संरक्षक असल्यामुळे बादशहाने त्याच्या राजास मान्यता देऊन त्याला 'निजाम उलमुल्क' ही पदवी बहाल केली व 'असिफशाह' हा किताब दिला त्यामुळे हैदराबादचा संस्थानावर येणाऱ्या शासकास निजाम तर निजामी सत्तेला असिफशाही म्हणून ओळखले जात असे. इ.स.न 1724 ते 1948 या 224 वर्षांच्या काळात एकूण सात निजाम होऊन गेले यापैकी शेवटचा निजाम इसवीसन 1911 च्या सुमारास सत्तेवर आला त्याचे नाव मीर उस्मान अली खान होते. मीर उस्मान अली खान हा धूर्त, कावीबाज, धर्मांध, व महत्वाकांक्षी होता. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर स्वतंत्र भारतात सामील न होता हैदराबाद संस्थान हे स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्र बनवण्याचे त्याचे स्वप्न होते. त्यासाठी त्याने हैदराबाद संस्थानात 1921 मध्ये गस्ती निशाण 52/53 कायदा पारित करून जनतेवर अनेक निर्बंध लादले व हैदराबाद संस्थानावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. हैदराबाद संस्थानातील जनतेने निजामाच्या वाढत्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास सुरुवात केली यासाठी अनेक संघटना स्थापन झाल्या. यामध्ये हिंदू महासभा, आर्य समाज, किसान दल, राष्ट्रीय काँग्रेसने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ, दिगंबरराव बिंदू, गोविंद भाई श्रांफ, रवी नारायण रेड्डी, देवीसिंग चौहान, भाऊसाहेब वैशंपायन, शंकर सिंग नाईक, विजेंद्र काबरा, बाबासाहेब परांजपे, आणि इतर

नेत्यांकडे होते. या हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात पुरुषांबरोबरच असंख्य स्त्रियांनी सक्रिय सहभाग घेतला होता. स्वातंत्र्य सैनिकांना जेवणाची सोय करणे, बातम्या पुरवणे, राजकीय प्रचारातील पत्रके वाटणे, गणपती मेळाव्यात भाग घेणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभाग नोंदवणे, गृहिणी म्हणून घर सांभाळणे तर वेळप्रसंगी हातामध्ये शस्त्रे घेऊन या रणरागिणींनी हैदराबाद मुक्ती लढ्यात आपले अमूल्य योगदान दिले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील काही कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या योगजनाचा अभ्यास केला जाणार आहे.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे-

1. सदरील संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट हे हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे हे आहे.
2. सदरील संशोधनात हैदराबाद संस्थानाचा व हैदराबाद मुक्ती लढ्याचा अभ्यास केला जाणार आहे.

3. संशोधनाची गृहीतके -

1. स्वतंत्र भारतात हैदराबाद संस्थानाने विलीन होण्यास नकार दिला होता.
2. हैदराबाद संस्थानातील निजामाने जनतेवर प्रचंड अन्याय व अत्याचार केला होता त्यामुळे जनतेने निजामा विरुद्ध युद्ध पुकारले होते.
3. हैदराबाद मुक्ती लढ्यामध्ये पुरुषांबरोबरच कांही कर्तृत्ववान स्त्रियांनी योगदान दिले आहे.

4. संशोधन पद्धती - प्रस्तुत संशोधनासाठी जी माहिती संकलित करणे आवश्यक आहे ती माहिती संकलित करण्यासाठी 'दुय्यम सामुग्री संकलन पद्धतीचा' वापर केला आहे यामध्ये विविध ग्रंथे, मासिके, वर्तमानपत्रे, विविध संशोधन लेख, नियतकालिके या मधील माहितीचा अभ्यास केलेला आहे.

5. संशोधन विषयाचे विश्लेषण - 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु स्वतंत्र भारतात हैदराबाद संस्थान विलीन होणार नाही असा निजामाने निर्णय घेतला होता. निजामाने 'रझाकार' या आपल्या संघटनेच्या मदतीने हैदराबाद संस्थानातील

पुरुष, स्त्रिया ,वयोवृद्ध जनतेवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय व अत्याचाराला सुरुवात केली होती. या निजामाच्या जुलमी अत्याचारी व अन्यायी राज्यसत्तेच्या विरुद्ध हैदराबाद संस्थानातील जनतेने निजामाच्या राज्यातून मुक्त होऊन भारतीय संघराज्यात समाविष्ट होण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात मुक्ती संग्राम चालू झाला होता . या हैदराबाद मुक्ती लढ्यामध्ये पुरुषांबरोबरच अनेक कर्तृत्ववान स्त्रिया सहभागी होत्या. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये अनेक स्त्रियांनी बलिदान दिले आहे. अनेक स्त्रियांना तुरुंगवास भोगाव लागला आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम सात ऑगस्ट 1947 रोजी सुरू झाला या हैदराबाद मुक्ति संग्रामात मराठवाडा अग्रभागी होता.या हैदराबाद मुक्ति संग्रामात सहभागी असलेल्या कांही कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या कार्याचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

1. गुंजोटीच्या सोनाबाई पाटील-

गुंजोटी येथे निजामाच्या जमादार या हुद्यावर एक उन्मत्त व कामांध असा अधिकारी होता. तो गावातील स्त्रियांची छेड काढत असे. स्त्रियांच्या मागे लागत असे. गावातील सोनबाई पाटील या स्त्रीच्या पाठीमागे तो लागला असता सोनू बाईंनी ही माहिती गावातील आर्य समाजाच्या स्वातंत्र्यसवीरांना सांगितले व त्यांच्या मदतीने या उन्मत्त जमादारस ठार मारले . यात सोनबाई पाटील यांच्यासोबत काशिनाथराव शिंदे, मारुतीराव सोमवंशी,मुकुंदराव साळुंखे ,नाना जमादार या स्वातंत्र्यवीरांचा सहभाग होता.

2. ईटच्या गोदावरी बाई टेके -

निजामचा कलेक्टर हैदर व रझाकार यांनी ईट गावावरती हल्ला केला व किसनराव टेके यांना ठार मारले. त्या नंतर रझाकाराने आपला मोर्चा किसनराव टेके यांच्या घराकडे वळला.रझाकार घराकडे आल्याचे पाहून गोदावरी बाई टेके यांनी घरातील रायफल हाती घेऊन दोन -चार रझाकाराना ठार केले हे पाहून कलेक्टर हैदर अचंबित झाला व हैदरने गोदावरी बाई ज्या घरातून रझाकारावर हल्ला करत होत्या ते घर पेटवून देण्याचा आदेश दिला यात गोदावरी बाई टेके यांनी वीरमरण स्वीकारले.

3. दगडाबाई देवराव शेळके -

मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाई म्हणून मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात प्रसिद्ध असलेल्या मर्दानी दगडाबाई देवराव शेळके यांचे मराठवाड्याच्या मुक्तिसंग्रामातील योगदान अतुलनीय आहे. जालना जिल्ह्यातील भोकरदन तालुक्यातील कोलते टाकळी हे त्यांचे माहेर होते तर सासर हे जालना जिल्ह्यातील बदलापूर तालुक्यातील घोपटेश्वर हे होते. दगडाबाई शेळके या अतिशय धाडसी स्वभावाच्या होत्या त्यांनी निजामी

राजवट संपवण्याच्या ध्यासाने मुक्ती संग्रामात सहभाग घेतला.रझाकाराच्या अत्याचाराला प्रतिकार करायचा असेल तर शस्त्रास्त्राचे प्रशिक्षण घेतले पाहिजे म्हणून त्यांनी देऊळगाव च्या लष्करी त्यामध्ये आधुनिक शस्त्रास्त्राचे प्रशिक्षण घेतले. पोलीस स्टेशनवर हल्ला करणे, अत्याचारी रझाकारांना प्रतिउत्तर देणे, स्वातंत्र्य सैनिकांना शस्त्र पुरवणे, रेल्वेचे रूळ उध्वस्त करणे, सरकारी कार्यालय जाळणे याने कारवायांमध्ये त्यांचा सहभाग होता. होमगार्ड प्रशिक्षण, झेंडा व जंगल सत्याग्रह यात मर्दानी दगडाबाई देवराव शेळके यांनी हिरीरीने सहभाग घेतला होता. कोलते टाकळीच्या शिवारात हात गोळा टाकून निजामाचा अख्खा कॅम्पच त्यांनी उध्वस्त केला होता. मर्दानी दगडाबाई देवराव शेळके या आपल्या अपंग मुलाला पाठीशी बांधून लढ्यामध्ये उतरत असत. एका हातात बंदूक व दुसऱ्या हातात घोड्याचा लगाम घेऊन त्यांनी अनेक मोहिमांमध्ये सहभाग घेतला होता.एकदा अचानक त्यांना निजाम सरकारच्या सैनिकांनी शस्त्रासह रंगेहाथ पकडले. त्यामुळे त्यांना काही काळाचा तुरुंगवासही भोगावा लागला होता.स्वातंत्र्यलढ्यातील तिच्या कार्यासाठी तिला घरच्याच विरोधाला सामोरे जावे लागले. मग तिने त्यावेळी आयुष्य बदलून टाकणारा निर्णय घेतला. स्वातंत्र्यलढ्यातील तिच्या योगदानात सांसारिक कर्तव्ये व्यत्यय आणत आहेत असे मत व्यक्त करून तिने आपल्या पतीचा विवाह मैनाबाई नावाच्या महिलेशी लावला. त्यांची ही कृती त्या काळात अद्भुत व धाडसी होती. जिवंतपणीच त्या दंतकथेचा विषय झाल्या होत्या. वयाच्या 98 व्या वर्षी (2013) त्या दिवंगत झाल्या. घोपटेश्वर तालुका बर्दापूर येथे सरकारी इतमामात त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार झाले. मराठवाड्याच्या मुक्तिसंग्रामातील त्यांचे योगदान अद्वितीय असे आहे.

4. शेळगीच्या त्रिवेणीबाई पाटील-

मराठवाडा मुक्ती संग्रामात त्रिवेणीबाई पाटील या प्रेरणास्रोत होत्या. त्यांनी किसान दलाच्या स्वातंत्र्य सैनिकांना आपल्या घरी आश्रय दिला होता त्यांच्या जेवणाची व राहण्याची सोय त्यांनी केली होती. त्याचबरोबर स्वातंत्र्य सैनिकांना शस्त्रास्त्रे खरेदी करण्यासाठी एक हजार रुपये रोख आणि दागिने दिले होते. रझाकार यांचा छळ करतील हे माहीत असूनही त्यांनी हे धाडसाचे पाऊल उचलले होते .मुक्तिसंग्रामातील कार्यकर्त्यांना त्या 'मला बी एक रायफल द्या , तुमच्याबरोबर लढता लढता मरण बरे कारण रझाकार माझी अब्रू लुटतील'असे म्हणत असत.त्यांच्या या उदारपणामुळे कार्यकर्ते थक्क झाले होते.

5. पालोदाच्या रुक्मिणीबाई कोरडे –

सिल्लोड तालुक्यातील पालोदा गावच्या रुक्मिणीबाई कोरडे यांनी 1940 च्या जंगलतोड वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेतला होता. त्यांनी दोन वेळा तुरुंगवास भोगला नंतर सुटका झाल्यावरही त्या भूमिगत राहून मराठवाडा मुक्ती संग्रामाच्या लढ्यात सक्रिय होत्या .

6. वाईच्या गीताबाई विनायकराव चारठाणकर-

वाईच्या गीताबाई चारठाणकर यांना शस्त्रे आणताना रझाकारांनी अटक केली सुटका झाल्यानंतर त्यांनी भूमिगत राहून मराठवाडा मुक्ती संग्रामात सक्रिय सहभाग घेतला.

7. आशाबाई वाघमारे-

महाराष्ट्र परिषद व स्टेट काँग्रेसच्या कार्यात आशाबाई वाघमारे यांनी सक्रिय सहभाग नोंदवला होता. सत्याग्रहींना आश्रय देणे भूमिगत कार्यकर्त्यांना मदत करणे ही कामे त्यांनी केली. 1946 मध्ये त्यांना अटक झाली व त्यांना हर्षुल व चंगळगुज येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. मराठवाडा वृत्तपत्राचे संपादक आनंद कृष्णा वाघमारे यांच्या त्या पत्नी होत्या. मराठवाडा मुक्ती संग्रामामध्ये त्यांनी मोलाचे योगदान दिले आहे.

तुळजापूर कडील नांदगावच्या सांबाबाई बीरा धनगर, पुंजाबाई पुंजाजी बुजुर्गे(ता. जाफराबाद), छत्रपती संभाजी नगर कडील कोंडलवाडीच्या बाळू बाई गंगुलाल, नांदेडच्या लक्ष्मीबाई बाळाजी मयेकर, नागव्वाबाई आंबेसंगे,पोसानीबाई राजलिंग या वीर स्त्रिया रझाकाराच्या गोळीबारात हुतात्म्या झाल्या.

मराठवाडा मुक्ती संग्रामात असंख्य स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. या मध्ये सुशिलाबाई दिवाण, पानकुंवर कोटेचा,सुलोचनाबाई बोधनकर,उषा पांगरेकर, प्रतिभाताई वैशंपायन, कॉ.तारा परांजपे,करुणाबाई चौधरी, शकुंतलाबाई साले, कुसुमबाई

जोशी,कमला देशपांडे,विमलाबाई मेलकोटे, सीताबाई नांदापूरकर, मनुबाई कुलकर्णी, काकी साहेब देशमुख, कृष्णाबाई रत्नाळीकर, रमाबाई गांजवे, सरस्वतीबाई सरदेशपांडे, तान्याबाई पाटील, चंद्रभागाबाई पाटील, गंगुबाई देव, लता बोधनकर,बकुळा पेडगावकर, कॉ.करुणा चौधरी,सुनंदा जोशी,सुमित्रा वाघमारे,संगम लक्ष्मीबाई डॉ. सत्यवती श्रॉफ, चंदा जरीवाला, इंदुताई सोनदे, चंदा भागवत, कमल मोरे (रांजणीकर),करुणा भाभी चौधरी. या सर्व स्वातंत्र्य सैनिक महिलांनी अतुलनीय पराक्रम केला. अन्यायी,अत्याचारी व जुलमी निजामाच्या मगरमिठीतुन मराठवाड्याला मुक्त करण्यासाठी असंख्य ज्ञात व अज्ञात महिलांनी मोलाचे योगदान दिले आहे.

6.निष्कर्ष -

1. स्वतंत्र भारतात सामील होण्यास हैदराबादच्या निजामाने नकार दिला होता. निजामास हैदराबाद संस्थान हे स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्र निर्माण करायचे होते.
2. स्वतंत्र भारतात सामील होण्यासाठी हैदराबाद संस्थानातील जनतेने विशेषतः मराठवाड्यातील जनतेने निजामाविरुद्ध युद्ध पुकारले होते.
3. हैदराबाद संस्थानातील जनतेने स्वतंत्र भारतात सामील होण्यासाठी मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा लढा स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वात उभा केला होता.
4. मराठवाडा मुक्ती संग्रामात पुरुषांबरोबरच अनेक स्त्रियांनी हिरेरीने सहभाग नोंदवला होता.
5. हैदराबाद मुक्ती संग्रामात रझाकाराच्या गोळीबारात अनेक वीर स्त्रिया हुतात्म्या झाल्या आहेत.

7. संदर्भ ग्रंथ सूची-

1. डेगळे बी. एस. - हैदराबाद फ्रिडम स्ट्रगल, कल्पना प्रकाशन. नांदेड.
2. पाटील श्री राम - मायबोलीचा मराठवाडा. खंड -2 योगेश प्रकाशन, औरंगाबाद 2004. पा.क्र.133
- 3.सुर्यवंशी टाकळगव्हाणकर - हैदराबादचा मुक्तिसंग्राम, सांगाती प्रकाशन. नांदेड.
- 4.डॉ. सोमनाथ रोडे - मराठवाडा इतिहास परिषद, इतिहास संशोधन पत्रिका, खंड -6 पा.क्र.84
- 5.भालेराव अनंत - हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. श्री विद्या प्रकाशन. पुणे 1987.
- 6.जावडेकर शं.द - आधुनिक भारत
- 7.पटवर्धन वि.अ.- संस्थानातील लोकशाहीचा लढा.
- 8.पोतदार वसंत- हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम . संमती मुद्रणालय शुक्रवार पेठ, सोलापूर 1984. द्वितीय आवृत्ती.
- 9.कदम सतीश -हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात असे झुंझलो आम्ही. कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद 2014.
- 10.डॉ.भि.ना. दहातोंडे -हैदराबाद मुक्तिसंग्राम: लढवय्या स्त्रिया. दै. लोकमत- 11 नोव्हेंबर 2018.
- 11.मंगला खिंवरसरा- marathvada Mukti Sangram 2023: स्त्री चळवळीचे योगदान मोलाचेच - दै. सकाळ 01 जून 2023.
15. <https://amritmahotsav.nic.in/unsung-heroes-detail.htm?1378>

हैदराबाद मुक्ती लढा : अंबाजोगाईतील स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान

प्रा.एम.पी.देशपांडे

इतिहास विभाग प्रमुख, स्वा.रा.ती.महाविद्यालय, अंबाजोगाई

९४०५०७३५२४

प्रस्तावना- मोगल बादशहा औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दिल्लीतील राजकीय सत्ता मोडकळीस आल्याने निजाम-उल-मुल्क या दख्खनच्या सुभेदाराने इसवी सन 1719 मध्ये सुभेदार म्हणून ताब्यात असलेला मुलुख बळकावून स्वतःचे राज्य स्थापन केले. त्यानंतर त्याच्या वंशजांनी येथे राज्य केले. आणि जेव्हा ब्रिटिशांनी या देशावर सत्ता स्थापन केली, तेव्हा निजामाने ब्रिटिशांचे मांडलिकत्व स्वीकारले. निजामाच्या घराण्यातील शेवटचा निजाम व या घराण्यातील सातवा राजा मीर- उस्मान-अली-खान 29 ऑगस्ट 1911 रोजी सिंहासनावर बसला.

इसवी सन 1918 साली ब्रिटिशांनी त्याला एक विशेष बहुमान दिला. तेव्हापासून भारतीय सैन्याने हैदराबाद संस्थान जिंकून घेण्यापर्यंत सतत 37 वर्ष तो गादीवर होता. निजाम हा एक मध्ययुगीन सरंजामशाह होता. त्याच्या एकतंत्री राज्यकारभारामध्ये लोकांचा कोणत्याही प्रकारचा सहभाग नव्हता. त्याच्याकडून आलेल्या आज्ञा पाळणे एवढेच संस्थानातील प्रजेला करावे लागे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय दृष्टीने लोक निजामाच्या राज्यात अत्यंत दुरावस्थेत होते. हैदराबाद राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण इसवी सन 1930 च्या सुमारास अत्यल्प म्हणजे पाच टक्केही नव्हते. त्यामुळे तेथील लोक सामाजिक दृष्टीने मागासलेले होते. या सरंजामशाही व्यवस्थेस पोषक अशा प्रकारची शिक्षण व्यवस्था निजामाने चालू ठेवली होती. संस्थाना बाहेरील स्वातंत्र्य चळवळीचे लोण हैदराबाद राज्यात पोहोचणे अपरिहार्य होते. निजामाचे धोरण सरंजामशाही असले तरी लोकांच्या शिक्षण विकास आणि राज्यकारभारातील सहभागाच्या मागण्या त्याला हळूहळू मान्य कराव्याच लागल्या.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- 1 अत्याचारी, धर्मांध निजामी राजवटीचे स्वरूप समजून घेणे.
- 2 सरंजामी निजामी राजवटीने सर्वसामान्यांवर केलेले अत्याचार व त्यामुळे निर्माण झालेला असंतोष समजून घेणे.
- 3 मराठवाड्यातील जन आंदोलनाची व्याप्ती समजून घेणे.
- 4 अंबाजोगाई व परिसरातील निजामी राजवटी विरुद्धच्या या आंदोलनाचा आढावा घेणे.

गृहितके-

- 1 निजामी राजवट धर्मांध, सरंजामी स्वरूपाची होती.
- 2 निजामी राजवटीने सर्वसामान्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले होते.
- 3 इत्तेहादुल मुसलमिन, मुसलमान रझाकारांनी धर्मांधतेने हिंदू रयतेवर अत्याचार केले होते.
- 4 निजामी राजवटी विरुद्ध सर्वसामान्यांमध्ये असंतोष होता.
- 5 संस्थानातील मराठवाड्यातील अनेक गावातून तरुण नागरिक या स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले होते.

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी-

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम हे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील एक महत्त्वपूर्ण व रोमांचकारी सुवर्णपान आहे. हा लढा इंग्रजांविरुद्ध नव्हता, तर हैदराबादच्या राजेशाही व्यवस्थेच्या सरंजामदार अशा निजामाच्या हुकूमशाही विरुद्ध होता.

इंग्रज राजवटीच्या काळात भारतात जवळपास 563 एवढी देशी राज्य आणि संस्थाने होती. या राज्यांचा आणि संस्थानांचा कारभार देशी राजे व संस्थानिक पाहत असत. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला असला तरी इंग्रजांनी संस्थाना स्वतंत्र राहण्याची परवानगी दिली होती.

गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या कणखर धोरणामुळे हैदराबाद सोडून सर्व संस्थाने भारतात विलीन झाली. भौगोलिक दृष्टीने भारताच्या मध्यभागी असलेले हे संस्थान मात्र भारतात सहजासहजी विलीन व्हायला तयार नव्हते. हैदराबाद स्वराज्याचा सत्ताधीश निजाम - मीर - उस्मान- अली खान यांनी जून 1947 रोजी आपले राज्य स्वतंत्र राहण्याचे जाहीर केले. निजामाच्या जुलमी राजवटीच्या विरुद्ध जनतेने उठाव केला. जनतेच्या उठावाची परिणती भारत सरकारच्या पोलीस कारवाईत झाली. अनेक नेत्यांनी आणि हजारो कार्यकर्त्यांनी प्राणांची बाजी लावून 17 सप्टेंबर 1948 ला आपले स्वातंत्र्य प्राप्त केले.

हैदराबाद संस्थानातील निजामाची धोरणे व निर्माण झालेला असंतोष-

हैदराबाद संस्थानावर निजामाची म्हणजे आसफजाही घराण्याची सत्ता इसवी सन 1724 पासून 1948 पर्यंत अस्तित्वात

होती. हैदराबाद संस्थानाचे मूळ पुरुष मिर कमरुद्दिन खान निजाम उल मुल्क आसफजाह हे पहिले शासक होते.

सव्वा दोनशे वर्ष निर्विवादपणे वेगवेगळ्या निजामांनी सत्ता उपभोगल्याचे दिसून येते. इसवी सन १८०० मध्ये निजाम अली खान असफजहा दुसरा यांनी ईस्ट इंडिया कंपनी बरोबर तह केला आणि या तहाने निजामाचे स्वातंत्र्य संपुष्टात आले. निजाम इंग्रज धार्जिनी भूमिका घेत. संस्थानात हुकूमत गाजवीत होता. हैदराबाद संस्थानात 22,360 एवढी खेडी व १३८ शहरे होती. या संस्थानावर मुस्लिमांचा पगडा होता.

निजाम सरकारने त्याकाळी विविध मार्गाने हिंदू विरोधी भूमिका घेतल्याचे दिसून येते. संस्थानामध्ये देशी भाषा ऐवजी सरकारच्या आश्रयाने उर्दूचा झपाट्याने प्रसार करण्याकडे निजामाचे लक्ष होते. संस्थानात दिंड्या, उत्सव, मेळावे यावर कडक बंदी होती. सार्वजनिक लोक जागृतीच्या मार्गामध्ये वेगवेगळे कायदे करून अडथळे निर्माण केले जात होते. हैदराबाद संस्थानात एकीकडे अनिर्बंध सरंजामशाही तर दुसरीकडे कमालीचे दारिद्र्य व मागासलेपणा यामुळे कमालीची गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली होती. याच्या विरुद्ध जनमत तयार होऊ नये म्हणून सरकारने वृत्तपत्रांवरही बंदी घातली होती. थोडक्यात हैदराबाद संस्थानामधील निजामांनी आपल्या संस्थानांमध्ये हिंदूंचा द्वेष करून इस्लाम संस्कृतीचे वर्धन करण्याकडेच लक्ष दिले होते.

अंबाजोगाईतील निजामी राजवटी विरुद्ध च्या चळवळी-

हिप्परग्याची राष्ट्रीय शाळा सोडल्यानंतर स्वामी रामानंद तीर्थ, बाबासाहेब परांजपे, (गुरुजी) कानडे गुरुजी, ग.धो. देशपांडे, दिवाण, एस.आर. गुरुजी अंबाजोगाई येथील योगेश्वरी नूतन विद्यालयात शिक्षक म्हणून रुजू झाले. परमपूज्य स्वामीजी मुख्याध्यापक म्हणून काम पाहू लागले. लवकरच श्री योगेश्वरी नूतन विद्यालय राष्ट्रीय शाळा म्हणून नावारूपास आली. इसवी सन 1936 ते 1938 च्या काळात हैदराबाद संस्थानातही इतर देशी संस्थांना बरोबरच प्रजेच्या चळवळी सुरू झाल्या होत्या. 1938 साली स्वामीजी संस्था सोडून हैदराबाद मध्ये वास्तव्यास गेले. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाली. निजामी राजवटीने स्टेट काँग्रेसवर बंदी घालून स्वामीजींना अटक करून तुरुंगात डांबले. स्वामीजींच्या अटकेने अंबाजोगाईच्या नूतन विद्यालयातील शिक्षक व विद्यार्थी अस्वस्थ झाले. विद्यार्थ्यांच्या गुप्त बैठका होऊ लागल्या. हैदराबाद संस्थानातील जनतेने स्वातंत्र्यासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबिला होता. निजामाने हे लोकआंदोलन दडपण्यासाठी पाशवी शक्तीचा वापर केला. 1946 रोजी स्टेट काँग्रेस वरची बंदी उठली त्यामुळे स्वातंत्र्य

आंदोलनाला गती मिळाली. निजाम हा सार्वभौम सत्तेचे स्वप्न पाहत होता. त्याने एकीकडे भारत सरकारशी वाटाघाटी सुरू केल्या होत्या आणि दुसरीकडे जनतेवर अत्याचार सुरू केले.

इत्तेहादुल मुसलमिन या जात्यंध संघटनेला हाताशी धरून त्याने स्वातंत्र्यलढा दडपण्याचा प्रयत्न केला. रजाकरांनी संस्थानात प्रचंड धुमाकूळ घातला अनेकांची हत्या केली. स्त्रियांची अब्रू लुटली. घरे, दुकाने जाळली. सत्याग्रहाचा मार्ग निष्प्रभ ठरला. परिणामी सशस्त्र लढ्याचा मार्ग स्वीकारावा लागला. शांततेच्या मार्गाने हैदराबादला स्वातंत्र्य मिळणार नाही सशस्त्र लढ्या शिवाय पर्याय नाही हे निश्चित झाले.

श्रीनिवास खोत यांचे धाडसी कार्य-

अंबाजोगाईतील निजामी शासनास व रजाकरांना ठीक करण्यासाठी हाती शस्त्र घेण्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही. स्टेट काँग्रेस, हिंदू महासभा, आर्य समाज, शेतकरी कामगार पक्ष या विविध संघटनांनी संस्थाना बाहेर सरहद्दीवर सशस्त्र शिबिरे उभी केली. संस्थानातील भयभीत प्रजेला दिलासा देण्याचे काम शिबिरार्थींनी केले. अशा शिबिरार्थींपैकी श्रीनिवास खोत हे एक धाडसी स्वातंत्र्यसैनिक होते. त्यांनी पूर्णवेळ कार्य करून अंबाजोगाई तालुक्यात संघटना बांधली. व राजकीय जागृती निर्माण केली. ते सरहद्दीवरील आगळगाव कॅम्पचे प्रमुख होते. स्वामीजी, बाबासाहेब परांजपे, आचार्य ग.धो. देशपांडे यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन ते स्वातंत्र्य लढ्यात उतरले. अंबाजोगाईतील भगवानराव भालेराव, पांडुरंग गोसावी, भास्कर दडके, पंडित जोशी यांच्या सहकार्याने पोस्टाच्या पेट्या एका विहिरीत टाकून देऊन सरकार विरोधी घोषणा देऊन निजाम सरकार विरोधी कार्यक्रम तीव्र केला.

बर्दापूर पोलीस ठाण्यावर हल्ला-

बर्दापूर पोलीस ठाण्यावर झालेला हल्ला अतिशय धाडसाचा होता. बीड जिल्ह्यामध्ये आगळगाव कॅम्पच्या सैनिकांनी हा हल्ला यशस्वी करून दाखविला. आगळगाव हा अंबाजोगाई तालुक्याचा कॅम्प. आगळगाव - बर्दापूर यातील अंतर 100 मैलाचे होते. बर्दापूर ठाणे अंबाजोगाई च्या जवळ होते.

अंबाजोगाई येथे निजामाचा लष्करी तळ होता. पाचशे घोडेस्वार तैनात असत. शिवाय बर्दापूरचे रझाकार केंद्र खूप मोठे होते. हे केंद्र उध्वस्त केले. तर तालुक्यात वचक निर्माण होईल असे स्वातंत्र्यसैनिकांना वाटत होते. पण शंभर मैलाच्या केंद्रावर हल्ला करून परत सुरक्षितपणे येणे ही गोष्ट जखमीची होती. निधड्या छातीच्या 15 सैनिकांनी हे ठाणे काबीज केले. या अंक्शन मध्ये त्यांना 31 रायफली मिळाल्या. गावापासून काहीशा अंतरावर तीनशे ते चारशे रजाकार व दोन हजार मुसलमान होते. ते

पोलिसांच्या मदतीला येण्यापूर्वीच आगळगाव कॅम्पच्या स्वातंत्र्यवीरांनी ठाण्यावर हल्ला चढविला. व यश मिळवले. यात चार पोलीस जवान ठार झाले तर सात जखमी झाले. बर्दापूरच्या या हल्ल्यांमध्ये आगळगाव कॅम्पचे श्रीनिवास खोत, प्रभाकर खेडकर, काशिनाथ मुकादम, अण्णा पाटील, रामभाऊ मांग, भगवान घुले, भानुदास विश्वनाथ लिंगगावकर आणि टाकळी सांगवीचे शोषराव हे होते.

अंबाजोगाई रेडिओ प्रकरण व श्रीनिवास खोतांची धाडसी कामगिरी -

इसवी सन 1942 अंबाजोगाईतील मोठ्या बुरुजावर (शहा बुरुजावर) निजाम सरकारने रेडियो बसविला होता. निजामी फौजेचा येथे कायमचा तळ असल्याने शिपायांना युद्धाच्या बातम्या समजण्यासाठी हा रेडिओ बसविण्यात आला होता. नागरिकांना देखील तेथे येऊन तो ऐकण्यास परवानगी होती. रेडिओच्या संरक्षणासाठी मुद्दाम पोलीस पहारा ठेवण्यात आला होता. हा रेडिओ पळून नेऊन निजाम सरकारला धक्का देण्याचे श्रीनिवास खोत व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ठरविले. बुरुजाच्या पायऱ्यावरील दरवाजाला कुलूप लावून अधिकारी घरी जात. व नंतर शिपाई देखील जात असत. त्यामुळे कुलूप तोडून बुरुजावर जाणे शक्य नाही. श्रीनिवास खोत यांनी सोलीच्या अथवा दोरीच्या साहाय्याने बुरुजावर चढून मध्यरात्री रेडिओच्या वायर तोडून रेडिओ दोरीच्या साहाय्याने खाली सोडला. भगवान भालेराव यांनी बुरुजाखाली रेडिओ हस्तगत केला. पांडुरंग गोसावी, भास्कर दडके यांनी हा रेडिओ बंकटवाडी येथील विहिरीत टाकून दिला. या धाडसी कृत्याने निजामी पोलीस यंत्रणा गांगरून गेली.

पोस्टाच्या तारा तोडण्याची कामगिरी -

बीड जिल्ह्यात अंबाजोगाई येथे निजामाच्या सैन्याचा कायमचा तळ असल्याने ब्रिटिशांनी तेथे स्वतःचे पोस्ट ऑफिस व तार ऑफिस ठेवले होते. 1942 च्या चलेजाव आंदोलनाच्या

संदर्भ-

- 1 मराठवाड्यातील शिक्षण- लेखक - श्री. ब. गोगटे, काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
- 2 आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास- डॉ. किशोर गव्हाणे, डॉ. शिंदे, डॉ. कुलकर्णी, अरुणा प्रकाशन लातूर
- 3 किता
- 4 हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मी- कालिदासराव देशपांडे, मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर
- 5 हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्याचे अंतरंग- ले. डॉ. जनार्दन वाघमारे, निर्मल प्रकाशन, नांदेड
- 6 हैदराबाद मुक्ती लढ्यातील पूर्ण वेळ कार्यकर्ते -स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधन संस्था, औरंगाबाद.

काळात श्रीनिवास अहंकारी, श्रीनिवास खोत, धोंडीराम पवार यांनी पिंपळा धायगुडा शिवारात जाऊन ह्या तारा तोडल्या. व तारांचे भेंडोळे विहिरीत टाकून दिले. पाऊस पडलेला असताना रात्रीच्या वेळी जीवावर उदार होऊन हे धाडसी कृत्य श्रीनिवास खोत व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी करून निजामी व्यवस्थेला हादरे देण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांच्या कार्यामुळेच हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा यशस्वी झाला. अशा प्रकारची धाडसी कामे करून श्रीनिवास खोत व त्यांच्या अंबाजोगाईतील सहकाऱ्यांनी निजामी राजवट व रझाकारांना पराभूत करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यामुळेच हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा यशस्वी झाला.

निष्कर्ष-

- 1 अत्याचारी धर्मांध निजामी राजवट उखडून टाकण्यासाठी स्वातंत्र्यलढातीवर बनला होता.
- 2 रझाकारांचे अत्याचार थांबविण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेला धीर देण्यासाठी तरुण स्वातंत्र्य सैनिक पुढे येत होते.
- 3 हैदराबाद संस्थानात सत्याग्रहाचा मार्ग निष्प्रभ ठरत असल्याने सशस्त्र लढ्याचा मार्ग स्वीकारणे आवश्यक आहे, याची स्टेट काँग्रेसला जाणीव झाली होती.
- 4 अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी नूतन विद्यालयातील शिक्षकांच्या प्रेरणेमुळे अंबाजोगाईतील अनेक तरुण हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सक्रिय सहभागी झाले होते.
- 5 निजामी सरहद्दीवरील आगळगाव त्यांचे प्रमुख असलेल्या श्रीनिवास खोत यांनी बर्दापूर ठाण्यावर आपल्या सहकाऱ्यांच्या साहाय्याने हल्ला करून एक प्रकारची दहशत निर्माण केली होती.
- 6 श्रीनिवास खोत, धोंडीराम पवार, भगवान भालेराव, भास्कर दडके, पांडुरंग गोसावी, पंडित जोशी, श्रीनिवास अहंकारी इत्यादी अंबाजोगाईतील तरुणांच्या धाडसी कार्यामुळे हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात अंबाजोगाई ची एक वेगळी ओळख निर्माण झाली.

हैदराबाद मुक्ति संग्रामातील महिलांचे कार्य

प्रा.डॉ.जोगदंड मकरंद बळीराम

(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर,

प्रस्तावना : भारतात हिंदू, मुस्लिम, शिख, बौद्ध, ख्रिश्चन हे प्रमुख सहा धर्म आहेत. तर जाती व पोट जाती 3000 आहेत. या धर्म व जातीचे आचार, विचार, संस्कृती, भाषा, धार्मिक स्थळे, धर्मग्रंथ वेगवेगळे आहेत. तरीही भारतात सर्व धर्म समभाव मोठ्या प्रमाणात रुजला आहे. या सर्वच धर्मांच्या व जातीच्या व्यक्तींनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात आपले योगदान दिले आहे. सर्व जातीधर्मातील, स्त्री-पुरुष यांच्या एकत्रित लढ्यामुळेच भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. शेकडो वर्ष पारतंत्र्यात असणाऱ्या भारतीयांनी या दिवशी उगवलेल्या ग्रहणमुक्त झालेल्या सूर्याचे दर्शन घेतले. भारतीय जनता मोठ्या अशा अपेक्षाने मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा आनंद उपभोगित होती. या स्वातंत्र्यामुळे भारतात लोकशाहीचा जन्म झाला होता. देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य सहजासहजी मिळालेले नव्हते. लाखो स्त्री-पुरुषाने स्वातंत्र्यांमध्ये आपले बलिदान दिले होते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी काही प्रमाणात नैराश्याची, संतापाची आणि अनिश्चिततेची किनार होती. याचे कारण अखंड व स्वतंत्र भारताची उभारणी खऱ्या अर्थाने तेव्हाच होणार होती जेव्हा भारतातील सर्व लहान-मोठे संस्थाने स्वतंत्र भारतात विलीन केल्यावर होणार होती. तत्कालीन प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू व गृहमंत्री पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी अत्यंत संयमाने व मुत्सद्दीगिरीने संस्थानाचे भारतात विलीनीकरण केले. परंतु माउंट बॅटन फाळणी योजनेने संस्थानांना निर्णय घेण्याची स्वतंत्र दिले असल्यामुळे जुनागड, हैदराबाद व कश्मीर या संस्थांनी भारतात विलीन होण्यास नकार दिला. त्यापैकीच हैदराबाद संस्थान एक विस्तृत व बलशाली होते.

हैदराबाद संस्थानाची स्थापना इ.स. 1724 मध्ये निजाम उल-मूलक यांनी केली. तेव्हापासून या संस्थानावर मीरकमरुद्दिन, चिनकुलीज खान, आसफजहाँ या निजामाने आपली सत्ता गाजवली. हैदराबाद संस्थानाखाली मराठवाडा, तेलंगणा आणि कर्नाटक हे तीन प्रदेश होते. हैदराबाद संस्थानाच्या गादीवर

वंशपरंपरेने सात निजाम बसले होते. निजामाची राजसत्ता जुलमी, अत्याचारी, दहशत गिरीची होती. हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन व्हावे याकरिता अनेक लोकप्रतिनिधी, समाज सुधारक, क्रांतिकारक, विद्यार्थी, शेतकरी, व्यापारी, स्त्रिया, पुरुष इत्यादींनी निजाम राजवटीला विरोध केला. तेव्हा निजामानी होणारा विरोध मोडून काढण्याकरिता इत्तेहादूल मुसलमान संघटनेला राजाश्रय दिला. या संघटनेचा अत्याचारी सरदार कासिम रिजविच्या मदतीने संस्थानातील जनतेवर दहशतीचे वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. या लढ्यात अनेक क्रांतिकारक स्त्री-पुरुषांनी सहभाग घेतला. परंतु स्त्रियांच्या कार्याचा उल्लेख कोठेच आढळून येत नाही. स्त्रियांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात केलेल्या कार्याला उजाळा देण्याकरिता हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महिलांचे योगदान या विषयाची निवड करण्यात आली. सदरील विषयाच्या अध्ययनाकरिता पुढील प्रमाणे अध्ययनाची उद्दिष्टे मांडण्यात आली आहेत.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

1. हैदराबाद मुक्ति संग्रामात महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप अभ्यासणे.
2. हैदराबाद मुक्ति संग्रामात महिलांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.
3. हैदराबाद मुक्ति संग्रामात महिलांनी केलेल्या कार्याची यशस्वीता अभ्यासणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता खालील प्रमाणे अध्ययनाची गृहीतके मांडण्यात आली आहेत.

गृहीतके :

1. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सर्वच जाती-धर्मांच्या स्त्रियांनी सहभाग घेतला.
2. हैदराबाद मुक्ति संग्रामात स्त्रियांनी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष कार्य केली.
3. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांच्या सहभागामुळे महिलांना राष्ट्रीय कार्याची प्रेरणा निर्माण झाली.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करिता खालील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणीकरिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला. तर तथ्य संकलनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्रोतातील प्रकाशित व अप्रकाशित तथ्यांचा वापर करण्यात आला. प्रकाशित तथ्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, शासनाचे अहवाल इत्यादींचा अवलंब करण्यात आला तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम.फील., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, सांकेतिक स्थळे इत्यादींचा वापर करण्यात आला.

विषय प्रतिपादन :

भारतात ब्रिटिश राजवटीत शेकडो संस्थाने अस्तित्वात होती. दक्षिण भारतात हैदराबाद, कोल्हापूर ही दोन संस्थाने होते. हैदराबाद संस्थानावर निजामाची सत्ता होती. निजामाची राजसत्ता अन्याय अत्याचारी, जुलमी होती. ती संस्थानातील नागरिकांना नको होती. त्यातच भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. नागरिकांना अपेक्षा होती की भारतीय संघराज्यात हैदराबाद संस्थान विलीन होईल. स्वतंत्र भारताच्या लोकशाहीत आपल्याला जीवन जगता येईल. परंतु निजाम आपले संस्थान संघराज्यात सामील करण्यास तयार नव्हते तेव्हा नागरिकांनी उठाव केला. या उठावांमध्ये अनेक क्रांतिकारक कार्यवाही करू लागले. या कार्यवाहीमध्ये अनेक महिलांनी आपला सहभाग नोंदवला आहे.

हैदराबाद मुक्ति संग्रामातील महिला व त्यांची कार्य :

हैदराबाद मुक्ति संग्रामात अनेक महिलांनी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहभाग नोंदवून आपले योगदान दिले आहे. यामध्ये घर सांभाळून क्रांतिकारकांना स्वयंपाक देणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमातून निजामशाहीच्या विरुद्ध जनजागृती करणे, क्रांतिकारकांना रजाकार सरकारच्या हालचालीची माहिती देणे, क्रांतिकारकांना दारूगोळा, शस्त्र पुरवणे, कपडे पुरवणे, निजामशाही कार्याची माहिती काढणे, ती क्रांतिकारकांना देणे, वेगवेगळ्या पक्ष, संघटनांच्या मोर्चात सहभागी होणे, वेळप्रसंगी शत्रूशी लढा देणे इत्यादी स्वरूपात कार्य केले आहे.

हैदराबाद मुक्ति संग्रामात प्रामुख्याने आशाबाई वाघमारे, सुशिलाबाई दिवाण, पानकुंवर कोरे, सुलोचनाबाई बांधनकर, गोदावरीबाई, लताबाई, उषा पांगारेकर, गीताबाई चारठाणकर, प्रतिभाताई वेशंपायन, दगडाबाई शेळके, तारा परांजपे, करुणाबाई चौधरी, शकुंतलाबाई साले इत्यादी महिलांनी प्रत्यक्ष सहभाग नोंदविला आहे. यामधील अनेक महिलांनी आपले नाव समोर न येऊ देतात भूमितीत राहून हैदराबाद मुक्तिलढ्याचे नेतृत्व केले.

दगडाबाई शेळके या महिलांनी प्रत्यक्ष हातात रायफल घेऊन रजाकाराशी चार तास झुंज दिली. कुसुमाबाई जोशी या महिलेने पत्रिके काढून रजाकाराच्या विविध लढण्याकरिता संघटना तयार केल्या. या संघटना मध्ये स्त्री-पुरुष यांची भरती केली. तर शांताबाई कोठे यांनी रजाकाराच्या अत्याचाराची पत्रिके काढून ती समाजात वाटून समाज जागृती केली. स्वामी रामानंद तीर्थ तुरुंगात असताना त्यांची बहीन कमलाबाई यांनी रजाकाराच्या लढ्याची माहिती संकलित करून ती क्रांतिकारकांना देण्याचे काम केले. गिताबाई चारठाणकर, प्रतिभाताई वेशंपायन या महिलांनी क्रांतिकारकांना अन्नधान्य, जेवण, कपडे पुरवण्याचे काम केले.

सुलोचनाबाई बोधनकर, उषा पांगारेकर, आशा वाघमारे या महिलांनी महिलांचे मेळावे घेऊन त्यांना रजाकाराच्या अन्याय, अत्याचाराची जाणीव करून दिली. तसेच रजाकाराच्या विरोधी लेख लिहून त्यांचे वाटप केले. गावोगावी जाऊन तरुणांशी चर्चा करून त्यांना लढ्यात सहभागी होण्यास प्रवृत्त केले. सुशिलाबाई भालेराव, अनुसयाबाई काशिनाथ राजकुमार, काबरा, शांता पेडगावकर, रमाबाई गांजवे, मंगला बर्दापूरकर या महिलांनी निजाम व रजाकार यांच्या कार्यालयाची, सैनिकांची व त्यांनी ठेवलेल्या रसद, दारूगोळ्याची माहिती क्रांतिकारकांना देण्याचे काम केले, हैदराबाद मुक्ती संग्रामात अनेक महिलांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून शत्रूशी लढा दिला. तसेच स्टेट काँग्रेसच्या आदेशानुसार 150 महिलांनी झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहात सहभाग घेतला होता. सूर्या पेठला रजाकारांनी विद्यार्थ्यांवर लाठी हल्ला केला. त्याच्या निषेधार् ओगस्ट 1947 मध्ये निजाम कॉलेज पासून निघालेल्या मोर्चात गवळी पेठ व विवेक वर्धिनी यातील पन्नास मुलींनी सहभाग घेतला. या मोर्चावर रजाकारांनी केलेल्या लाठी हल्ल्यात कार्लीदा देशपांडे जखमी झाली. या मोर्चात सहभाग घेतलेल्या बदल विमलाबाई मेलकोटे, सीताबाई नांदापूरकर, उषा पांगारेकर यांना आठ महिन्यांची शिक्षा झाली.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सहभागी होणाऱ्या महिला, पुरुष, तरुण यांच्यावर रजाकार अतोनात अन्याय, अत्याचार करीत असे. या रजाकाराचे सैन्यदल कुठे आहे, त्यांच्याजवळ अन्नधान्य, शस्त्रसाठा किती आहे, ते पुढील कार्यवाही काय करणार आहेत. याची सर्व माहिती काढून ती क्रांतिकारकांना देण्याचे काम गिताबाई चारठाणकर, सुशिलाबाई दिवाण, राधाबाई देशमुख, करुणाबेन चौधरी, ताराबाई मेंढेकर, सरस्वतीबाई बोरीकर या महिलांनी केले.

हैदराबाद मुक्ति संग्रामातील महिलांनी निजाम आणि रजाकार यांच्या सत्तेच्या विरोधात उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, औरंगाबाद येथे चौका चौकात तिरंगा फडकवला. निजाम राजवटीच्या

विरोधात जनमत उभा केले. तसेच लातूर, औरंगाबाद, सेलू, परभणी, नांदेड या ठिकाणी महिला परिषदांचे आयोजन केले. या परिषदांमध्ये संघराज्यात सहभागी होण्याकरिता लढा देण्याची शपथ घेतली. या परिषदेत तरुण व महिलांनी सहभागी होऊ नयेत याकरिता निजाम सैनिक दहशत निर्माण करीत होते. परंतु महिला परिषदा यशस्वी करीत होत्या त्यामुळे तळागाळातील, खेड्यापाड्यातील, सामान्य कुटुंबातील व्यक्तींच्या मनात निजामशाही राजवटीची चीड निर्माण झाली होती.

धैर्यशील स्वातंत्र्यसेनानी इंद्रायणी बोधनकर, शकुंतलाबाई साले, कृष्णाबाई रत्नाळीकर, रमाबाई गांजवे, तानाबाई पाटील, चंद्रभागा पाटील या महिलांनी घोड्यावर बसून खांद्याला बंदूक लावून त्या मुस्लिम वस्तीत निर्भयपणे पहारा देत होत्या. त्यांना हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या अनेक कार्यवाहीत गुन्हेगार ठरविण्यात आले होते. या महिलांनी अनेक चळवळीत व सत्याग्रहात सहभाग व पुढाकार घेतला होता. म्हणूनच दगाडाबाई शेळके यांना हैदराबाद मुक्ति संग्रामातील महिला योद्धा मानले जाते. या क्रांतिकारक महिलांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आपल्या कार्याच्या शौर्याने गाजविलेला आहे.

निष्कर्ष :

2. हैदराबाद मुक्ति संग्रामात महिलांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहभाग होता.

संदर्भसूची :

1. मिसाळ हनुमंत, 'सामाजिक शास्त्रीय संशोधन पद्धती', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद 2013.
2. गाठाळ एस. एस. 'भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन', कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद 2013.
3. भालेराव अनंत, 'हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा' मेघा प्रकाशन, मुंबई 2012.
4. पोतदार वसंत, 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम', विद्या पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद 2006.
5. कोठारे अनिल, 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास', विद्या पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद 2006.
6. <https://irinis.com>.
7. <https://www.lokmat.com>.

3. हैदराबाद मुक्ति संग्रामात महिलांना अपंगत्व आले तसेच तरुंगात जावे लागले.
4. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाला महिलांचा सहभाग लाभल्यामुळे लढा भव्य होऊन तो प्रचंडपणे लढला गेला. त्यामुळे निजामाचा पराजय होऊन हैदराबाद संस्थान संघराज्यात विलीन झाले.

महत्त्व :

1. हैदराबाद मुक्ति संग्रामातील सहभागी महिलांच्या कार्याला उजाळा मिळून त्यांचे कार्य आधुनिक अभ्यासक, संशोधक, विद्यार्थी व तरुण मुला-मुलींना प्रेरणादायी ठरणार आहे.
2. सदरील अध्ययनामुळे महिलांमध्ये स्वतःच्या कर्तृत्वाची व आत्मविश्वासाची जाणीव होऊन त्या अन्याय अत्याचाराच्या विरुद्ध लढा देतील.

सारांश :

हैदराबाद मुक्ति संग्रामात महिलांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरलेला आहे. महिलांच्या सहभागामुळे लढा बळकट होऊन तीव्र झाला. या लढ्यामुळे निजाम व रझाकार यांना हार पत्करावी लागली. या लढ्यातून अनेक महिलांमध्ये नेतृत्व विकसित झाले. ते स्वातंत्र्योत्तर काळात समाज विकासाकरिता उपयुक्त ठरले.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे हैद्राबाद मुक्ती संग्राम लढ्यातील योगदान

सिद्धार्थ अभिमान गवळी

संशोधक विद्यार्थी, एम.ए. राज्यशास्त्र,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर, मो. नं. ८७८८८७१०२३

प्रस्तावना: १५ वर्षे भारतावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटिशांची सत्ता १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी संपुष्टात आली. त्यावेळी जवळपास देशात लहान-मोठी अशी ६९९ संस्थाने होती. या संस्थानातील हैद्राबाद संस्थानावर निजामाची राजवट १७२४ पासून होती. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी हिंदूस्थान आणि पाकिस्तान अशा दोन राष्ट्रात भारताचे विभाजन झाले. त्यावेळी ब्रिटिशांनी ठरवले की देशातील संस्थानांना त्यांच्या इच्छेनुसार कोणत्याही एका राष्ट्रात सामील होऊ शकतात. किंवा स्वतंत्रही राहू शकतात. याचा आधार घेऊन जवळपास ५५० संस्थाने भारतत विलिन झाली, मात्र जम्मू-काश्मिर, जूनागढ आणि हैद्राबाद संस्थान कोणत्याही राष्ट्रात सामील झाले नाही. हैद्राबाद या संस्थानीकांनी दुराग्रहाने स्वतंत्र राहण्याचा विचार केला, मात्र हैद्राबाद संस्थानातील जनतेने हैद्राबाद संस्थान भारतात विलीन झाले पाहिजे, या भूमिकेतून संस्थानातील जनतेने निजामराजविरुद्ध लढा दिला, या लढ्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासाला पराक्रम, असिम त्याग यांचे अजून एक दैदिप्यमान असे सोनेरी पान जोडले गेले. ते म्हणजेच नियतीने या लढ्याचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी कषाय वस्त्रधारी, कुश देह यष्टीच्या एका संन्याशावर सोपवली या संन्याशाचे नाव होते स्वामी रामानंद तीर्थ बलाढ्य, धर्माध, सरंजामशाही राजवट नष्ट करून संस्थानातील जनतेला मुक्तता मिळवून देणाऱ्या चळवळीचे निग्रही, निस्पृही नेते म्हणून (भारतात) आपल्या देशात कार्याचा म्हणजेच हैद्राबाद मुक्ति संग्रामातील योगदानाचा अभ्यास सदरिल शोध निबंधातून करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

हैद्राबाद संस्थानाची पार्श्वभूमी:

हैद्राबाद संस्थान हे त्याकाळी भारतातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकाचे संस्थान होते. या संस्थानाचा विस्तार तत्कालीन तेलंगणा, कर्नाटक आणि मराठवाडा अशा विभागातील एकूण १६ जिल्ह्यात पसरला होता. भौगोलिकदृष्ट्या दक्षिण भारताच्या मध्यभागी असणाऱ्या या संस्थानाचे क्षेत्रफळ ८२.३१३ चौ. मैलांचे होते. १९४१ च्या संस्थानातील शिरगीणतूनसारा हिंदूंची संख्या ८१.४ टक्के होती, तर मुस्लीम

जनसंख्या १२.८ टक्के एवढी होती. हिंदूंची जनसंख्या जास्त असूनही सरकारी नौकऱ्यांमध्ये मुस्लीमांचे प्रमाण जास्त होते.

निजामी राजवट:

हैद्राबाद संस्थानात निजामी राजवट स्थापन करणारा पहिला निजाम मीर कमरुद्दीन मोगल साम्राज्याचा दक्षिणेतील सुभेदार म्हणून १७१९ मध्ये दक्षिणेत आला, त्याने मोगल साम्राज्य खिळखिळे झाल्याचा फायदा घेऊन १७२४ मध्ये आपले स्वातंत्र्य घोषित केले. तेव्हापासून निजामी राजवट 'आसिफजाही राजवट' म्हणून ओळखली जावू लागली. त्यानंतर सहा निजाम झाले. या निजामशाहीचा शेवट १९४८ मध्ये मीर उस्मान अलीच्या कारकिर्दीत झाला. म्हणजेच १७२४ ते १९४८ या कालावधित २२४ वर्षे हैद्राबाद संस्थानातील जनता निजामाच्या आमलाखाली होती.

निजामशाहीने खरे पाहिले तर हैद्राबाद संस्थानातील जनतेच्या धार्मिक आणि सामाजिक भावनांचा कधिच विचार केला नाही. त्याचप्रमाणे यांनी आर्थिक विकासाचाही विचार केला नाही. निजामाने केवळ स्वःहित जोपासण्याचाच प्रयत्न केला. विकासाच्या दृष्टीने काहीच केले नाही. याउलट येथील प्रजेला दूहेरी पारतंत्र्यात रहावे लागत असे. कारण येथील जनतेला कुठलेही राजकीय अधिकार नव्हते. पण त्या बरोबर जनतेच्या शिरावर भाषीक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक पारतंत्र्यातही लादण्यात आले होते. ब्रिटिशांपेक्षाही अधिक दडपशाही आणि कोणतीही उदारमतवाद सहन न करणारी राजकीय संस्कृती येथे नांदत होती.

त्यामुळे संस्थानातील जनतेच्या मनात निजामाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धोरणाच्या बाबतीत असंतोष निर्माण झाला. यामधून विविध संघटना उदयास आल्या, तसेच अनेक चळवळी आणि यातून वेगवेगळ्या गोविंदभाई श्राफ, दिगंबरराव बिंदू, देवसिंग चौहान गुरुजी, केशवराव धोंडगे, चंद्रशेखर वाजपेयी, विनायकराव चारठाणकर, गुरूनाथ कुरूडे,

गंगाप्रसाद अग्रवाल, श्रीनिवासराव बोरीकरण आणि स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा महत्वपूर्ण उल्लेख करावा लागतो.

स्वामी रामानंद तीर्थ जन्म व कार्य:

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा जन्म ३ ऑक्टोबर १९०३ रोजी कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील सिंदगे येथे झाला. त्यांचे जन्म कुटुंबिय नाव व्यंकटेश भगवान खडेगीकर होते. स्वामीर्जांचे प्राथमिक शिक्षण गणगापूर प्रसिध्द दत्त क्षेत्र येथे झाले. त्यांनी माध्यमिक, शिक्षण कल्याणी हायस्कुल सोलापूर मधून पूर्ण केले. पुढे टिळक विद्यापीठातून बी.ए. तर पुणे विद्यापीठात एम.ए. चे शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी मिळविलेल्या महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणामुळे त्यांना वेगवेगळ्या विषयात सखोल ज्ञान प्राप्त झाले. त्याचा उपयोग त्यांनी आयुष्यभर जनतेच्या कल्याणासाठी केला.

स्वामीर्जांनी गांधीर्जांच्या असहकार चळवळीत २०० विद्यार्थ्यांना गांधीटोपी घालून प्रवेश केला आणि शेवट पर्यंत ते गांधीर्जांचे विश्वासू म्हणून राहिले. टिळकांच्या मृत्यूचा त्यांच्या मनावर एवढा आघात झाला की त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन भारतमातेसाठी अर्पण करण्याचा निर्णय घेतला. पुढे १९२६ ला राष्ट्रवादी बणण्याचे व पुरोगामी विचारांचे भारतातील मजूर चळवळीचे नेते कायदेमंडळाचे नियुक्त सदस्य ना.म. जोशी यांच्या सोबत 'मुंबई गिरणी कामगार संघाचे उपसंहारक म्हणून कामाला लागले. स्वामीर्जांना गरिबीची प्रथमपासूनच जाण असल्यामुळे त्यांनी गिरणी मालकांच्या विरोधात कामगारांना वेतन, बेकारी आणि मालकाकडून होणारे शोषण यासाठी संघटीत करून मुंबई आणि सोलापूर व सर्व घडवून आणले. यामुळे त्यांना दोन वेळा तुरुंगातही जावे लागले.

स्वामीर्जांनी १९२९ ला हिरप्पगा नॅशनल स्कूलमध्ये मुख्याध्यापक म्हणून आपली कारकिर्द सुरू केली. या स्कूलमध्ये अध्यापन करित असतांना त्यांनी आपल्या भविष्याचा भक्कम पाया रचला. शिकवण्यासोबतच स्वामीर्जांनी राजकारण आणि लोकशाहीबद्दलच्या आपल्या कल्पना मांडल्या आणि लोकांच्या चळवळीसाठी व उद्याचे नेते बनविण्यासाठी विद्यापीठामध्ये मुल्य रूजविण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये मुल्य रूजविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचबरोबर शैक्षणिक संस्थांची मालीका सुरू केली, अनेक विधायक कार्य / उपक्रम सुरू केले त्यामुळे ते जनेच्या मनातील नेते बनले.

हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम आणि स्वामी रामानंद तीर्थ:

हैद्राबाद संस्थानातील शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्न सोडविण्यासाठी तेलंगणा विभाग 'आंध्रमहासभा' आणि कर्नाटकामध्ये कर्नाटक परिषद या संस्था स्थापन झाल्या होत्या. या संस्थांचे स्वरूप बिगर राजकीय होते. संस्थानातील बदलत्या परिस्थितीत या संस्थेत कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना बिगर राजकीय कार्य पुरेसे वाटेनासे झाले, कारण कार्यकर्त्यांच्या राजकीय स्वातंत्र्याशी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विषय सरकारला न दुखवता जे मिळेल ते पदरात पाडून घ्यायचे होते. सरकारच्या विरोधात राजसत्तेविरुद्ध जे आंदोलन करायचे ते धाडस या नेत्यांमध्ये नव्हते. अशावेळी जनतेच्या सार्वभौमत्त्वासाठी उघड-उघड लढा देण्याची गरज असतांना एक धाडशी, निग्रही, कनखर नेतृत्व संस्थानतील जनतेला स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या रूपाने लाभले आणि संस्थानातील स्वातंत्र्याचा लढा उभा राहिला.

महाराष्ट्र परिषदेतील योगदान:

१९३५ ला भारतीय राज्यव्यवस्थेमध्ये वेगाने बदल घडत असतांना निजामाने मात्र हैद्राबाद संस्थानात उलट्या दिशेने पावले उचलण्यास सुरवात केली. १९३५ च्या कायद्याने मर्यादीत प्रामणात का होईना प्रार्थीक स्वायत्ता लाभणार होती. या उलट हैद्राबाद संस्थानात दडपशाहीला सुरवात झाली होती. या दडपशाहीच्या विरोधात लोक जागृती करण्याची व लोक संघटनेची चळवळ उभारण्याची गरज होती. यासाठी सोलापूरला एकनाथराव गोडबोले यांच्या घरी एक परिषद झाली. या परिषदेत काशीनाथराव वैध, रामकृष्णराव, दामाजीराव, दिगंबरराव बिंदू आणि आनंद कृष्णा वाघमारे हे स्वामीर्जांचे सहकारी स्वामीर्जां सोबत सहभागी झाले होते. या परिषदेत स्वामीर्जांनी शपथ घेतली की "मी हैद्राबाद संस्थानाच्या जनतेच्या विमोचनाच्या कार्यास वाहून घेण्याची व त्यासाठी माझे सर्वस्व अर्पण करण्याची प्रतिज्ञा करतो."

स्वामीर्जांवर महाराष्ट्र परिषदेची संघटना बळकट करण्याची जबाबदारी आली. त्यासाठी निष्ठावंत कार्यकर्ते मिळवण्यासाठी ते हैद्राबादला प्रजा शिक्षण परिषदेच्या अधिवेशनास उपस्थित राहिले. येथे त्यांची परिषदेच्या निमीत्ताने तेलंगना व कन्नड भाषीकांशी चर्चा झाली. त्या चर्चेमधूनच मराठी भाषीकांची पण एक संघटना असावी या कल्पनेला आंध्रमहासभेच्या पहिल्या अधिवेशनात मूर्त रूप प्राप्त झाले व

मराठवाड्यातील परतूर या गावी १,२ व ३ जून १९३७ ला महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन झाले. तर दुसरे अधिवेशन १९३८ मध्ये झाले आणि या अधिवेशनातून महाराष्ट्र परिषदेच्या सरचिटनीस पदाची जबाबदारी स्वामीजींवर आली. तेव्हा स्वामीजींनी स्पष्ट केले की राजकीय स्वातंत्र्याशिवाय सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विकास अशक्य आहे. यामुळे आपल्या मुलभूत हक्कासाठी एक राजकीय संघटना असावी या स्वामीजींच्या विचारातून हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस ही संघटना स्थापन करण्याचा निर्णय झाला. मात्र निजाम सरकारचा काँग्रेस या शब्दालाच विरोध होता. तरीही स्वामीजी आणि वाघमारे यांनी स्टेट काँग्रेसचा १९३८ ला सत्याग्रह घडवून आनला यामुळे स्वामीजींना (१११) एकशे अकरा दिवसांची जेल झाली. तर पुढे महात्मा गांधीजींच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात १५ महिने तर १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात गुप्तपणे कार्य केल्यामुळे पुन्हा जेल झाली. तरीही मात्र स्वामीजींनी न डगमगता आंध्रप्रदेश, कर्नाटक परिषद व महाराष्ट्र परिषद एकत्र करून हैद्राबाद संस्थानाविरोधत लढा चालूच ठेवला.

हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस आणि स्वामीजी:

हैद्राबाद काँग्रेस स्थापन होण्यापूर्वीच तत्कालीन हैद्राबाद संस्थानचे पंतप्रधान सर अकबर हैदरी यांनी ७ सप्टेंबर १९३८ ला राजपत्र काढून बंदी घातली. या बंदीला न जुमानता स्टेट काँग्रेसचे कार्य सुरूच राहिले यामुळे निजामानेच सत्याग्रहींना पकडण्यास सुरवात केली. यामध्ये स्वामीजींना १८ महिने सक्त मजुरी व ५० रूपये दंड तर इतरांना नऊ महिने सक्त मजुरी व २५ रूपये दंड अशी शिक्षा ठोठवण्यात आली. असे असले तरी स्वामीजींनी केलेल्या जनजागृतीमुळे संस्थानातले १५०० लोकांनी सत्याग्रहात सहभाग घेण्यासाठी आपले नाव नोंदवले तर ३०० जन तुरुंगात गेले हे खूप मोठे याश म्हणावे लागेल.

संदर्भ:

६. डॉ. प्रकाश मेदकर, महाराष्ट्राचे शिल्पकार स्वामी रामानंद तीर्थ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
७. भालेराव अनंत, हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा मौज प्रकाशन, मुंबई
८. खेडकर बाळकृष्ण, हैद्राबाद मुक्ति लढ्याची जडणघडण, इरण प्रकाशन, मुंबई
९. जोशी द.प. (संपा.), हैद्राबाद विमोचन आणि विसर्जन, मराठी साहित्य परिषद, हैद्राबाद
१०. Gazetteer India, Maharashtra State District, Nanded, Mumbai, 201

पुढे १६, १७ व १८ जून १९४७ ला स्टेट काँग्रेसचे अधिवेशन मुर्शिदाबाद या भागात झाले. यावेळी पुन्हा स्वामीजींना अटक झाली. ७ ऑगस्ट स्वामीजी सुलतान बाजार व १५ ऑगस्टला निजाम सरकार ची बंदी असतांनाही खांद्यावर तिरंगा घेवून गेले. त्यामुळे स्वामीजींना पकडून चंचलगूडा जेलमध्ये टाकण्यात आले. यावेळी जनतेतील असंतोषाला उग्ररूप प्राप्त होऊन तेलंगणा मराठवाडा व कर्नाटक भागातून २१०० लोक स्वामीजींची प्रेरणा घेऊन या लढ्यात सामील झाले तेव्हा संस्थानातील पोलीसांनी सत्याग्रहीवर अमानुष लाठीहल्ले केले आणि राष्ट्रध्वजाचा अपमान पण केला. याचाच विरोध म्हणून स्वामीजींनी ३० सप्टेंबर १९४७ रोजी जेलमधून सुटल्यावर शस्त्राचा वापर केल्याशिवाय पर्याय नाही हे जनतेला पटवून दिले व झेंडा वंदन, जंगल सत्याग्रह, रेल्वेरूळ उखडने असे हाती घेतले.

शेवटी भारत सरकारने रजाकरांनी घडवून आणलेला रक्तपात आणि भारत सरकारशी निजामाचा असलेला करार मोडल्याने १३ सप्टेंबर १९४८ ला मेजर जनरल चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली लष्करी कारवाई करून १७ सप्टेंबर १९४८ निजामी राजवट संपुष्टात आनली. त्यामुळे २२४ वर्षे गुलामगिरीच्या अंधारात खितपत पडलेल्या संस्थानाच्या क्षितिजावर एक नवा सुर्य उगवला तरीही मात्र या स्वातंत्र्य सूर्याचा प्रकाशदूत, संस्थानातील जनतेचा मूक्तीदाता स्वामी रामानंद तीर्थ चंचल गूडच्या तुरुंगात स्वातंत्र्याच्या किरणांचे स्वागत करण्याचे मार्ग प्रतिक्षा करित होता.

सारांशरूपाने असे म्हणता येई की स्वामी रामानंद तीर्थ हे खरे कार्ययोगी, एक महान शिक्षक, हैद्राबाद राज्याचे स्वातंत्र्य सेनानी आणि आर्य समाजाचे कार्यकर्ते होते. त्यांनी सदैव दलित आणि गरिब लोकांच्या कल्याणासाठी काम केले. गरिब आणि छळलेल्या लोकांबद्दल त्यांचे अपार प्रेम होते. यामुळेच ते जनसामान्यांचे नायक कधी बनले हे कळलेच नाही.

हैद्राबाद मुक्ती लढ्यात लष्करी कॅम्पचे योगदान: एक चिकित्सक अभ्यास (विशेष संदर्भ- बीड जिल्हा)

प्रा. चाटे नारायण संभाजीराव

(इतिहास विभाग प्रमुख)

कै. शंकरराव गुट्टे ग्रामीण कला, वाणिज्य व विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय, धर्मापूरी ता. परळी जि.बीड

प्रस्तावना: १९४७ साल उजाडले ! हिंदूस्थानाला स्वराज्य मिळवण्याची चिन्हे स्पष्ट दिसू लागली. हैद्राबाद संस्थान आपले स्वतंत्र राज्य राहावे या दृष्टीने अल्ला हजरत मीर उस्मान अलीखाँ याने आपल्या आश्रयाखाली असलेल्या रझाकार संघटना, खासकर पार्टी, दिनदार सिद्धीक संघटना व निजाम सेना इत्यादी मार्फत प्रयत्न सुरू केला. पण वरील संघटनेकडून संस्थानातील प्रजेवर अत्याचार होऊ लागले.^१

कासिम रझवीने रझाकारांची संख्या अडीच लाखापर्यंत नेहली. क्रूर व गयावह अशा त्या मुलकी सैन्याकडून सर्वत्र जूलूम होवू लागला. या बाबतीत निजामी पोलीसांनीही सहयोग दिला. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात सशस्त्र लढ्याचा फार मोठा सहभाग होता, किंबहुना सत्याग्रहाचा पहिला भर ओसरल्यावर पुढील लढा प्रामुख्याने सशस्त्र होता. भारतीय संघराज्याच्या हद्दीत स्टेट काँग्रेसने कॅम्प उभारले होते. शस्त्रे हाताळण्याचे बऱ्यापैकी शिक्षण घेतलेल्या सैनिकांनी निजाम हद्दीत घुसून गावे स्वतंत्र करणे, खजिना लुटणे, पोलीस ठाण्यावर हल्ले करून शस्त्रे मिळविणे हि कामे केली. क्वचितच गावाला त्रास देणाऱ्या रोहीले, पठाण, रझाकारांना ठार मारण्याची कामगिरी त्यांनी केली.^२

कृति समिती तर्फे मुंबई राज्यात सोलापूर, बार्शी, मनमाड येथे तर मध्यप्रांतात वराडात लोणी, वासिम, उमरखेड, देवसरी आणि चांदा येथे कॅम्प होते. या कॅम्पला लागणाऱ्या शस्त्रांचा पुरवठा करण्याचे काम अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांनी केले.

सशस्त्र कॅम्पचे उद्देश :

प्रामुख्याने सरहद्दीवरच्या सर्वच कॅम्पानी जंगल सत्याग्रह करणे, करोडगिरीची नाके उध्वस्त करणे, रझाकारांची केंद्रे व अन्नधान्याची सरकारी गोदामे, यांच्यावर हल्ला करणे,

रेल्वेचे रुळ उखडणे, तारा तोडणे, स्टेशन उध्वस्त करणे, वाहतुक खंडित करणे वसुल केलेला शेत सारा हस्तगत करणे, सरकारने जे धान्य वसुल केले असेल ते सरकारच्या गोदामावर

हल्ले करून परत मिळवणे व त्या शेतकऱ्यांना वाटणे इत्यादी प्रकारची कामे केली.^३

बीड जिल्हयातील सशस्त्र कॅम्प :

बीड जिल्हयातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात मोठे योगदान लाभले आहे. बीड जिल्हयात अनेक सशस्त्र कॅम्पस स्थापन करण्यात आले होते. हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसच्या अॅक्शन कमीटीने सशस्त्र संघर्षास मान्यता देताच तुरुंगा बाहेर आलेले कार्यकर्ते भराभर हैद्राबाद संस्थानच्या हद्दी बाहेर गेले. बीड जिल्हयातील कार्यकर्त्यांनी जिल्हयाच्या सरहद्दीवरील खेर्डा, पाथर्डी, डोंगरकिन्ही, बालटाकळी, धनगर जवळगा, कडाकॅम्प, मिरजगाव कॅम्प, आगळगाव कॅम्प या ठिकाणी कॅम्प स्थापन केले होते. अशा अनेक सशस्त्र कॅम्पच्या माध्यमातून त्यांनी महत्वपूर्ण योगदान दिलेले दिसून येते.^४

बीड जिल्हयातील सशस्त्र कॅम्पची विस्तृत माहिती व तसेच त्यांचे कार्य याचा आढावा

पूढीलप्रमाणे -

१) पाथर्डी कॅम्प :

१९४६ साली क्रांतीसिंह नाना पाटील हे नाथापूर या ठिकाणी दोन महिने भुमिगत राहिले. नाना पाटलांच्या प्रेरणेने काशिनाथराव जाधव, पंडित रंगनाथराव कापसे यांनी पाथर्डी या ठिकाणी लढाऊ कॅम्प उघडला. पाथर्डी कॅम्पच्या सशस्त्र सैनिकांनी अत्याचार करणाऱ्या गुंडाच्या केंद्रावर हल्ले केले. या कॅम्पमध्ये धोंडिबा शिंगारे, किसन शिंगारे व रंगनाथ पाटील इ. १५० सैनिक होते.

२) आगळगाव कॅम्प :

हा कॅम्प लढ्याच्या काळात बीड जिल्हयात होता. कॅम्पवर ३५ सैनिक होते. भावठाणकर किशन नारायण, नारायण जगताप, रा. केज, भुजबळ बसलिंगअप्पा, दिगांबर अप्पा रा. चिंचोळी, मायेकर दामोदर अनंतराव, मांग गेना, रा.सारोळा, राऊत शिवदास भागोजी रा.आगळगाव इत्यादींचा सहभाग या कॅम्प मध्ये होता.

३) कडा कॅम्प :

देवराव बळवंत रा. उडाणवाडी, दत्तात्रय सावळराम बाल्टे रा.किन्ही, बापू देवजी मस्के रा.उडाणवाडी, बाबूराव हिराजी मरकूळे रा.मांडवा, श्रीमंत मडके रा. मोहा इत्यादी स्वातंत्र्य सैनिक या कॅम्पमध्ये सहभागी होते.

४) बालमटाकळी कॅम्प :

स्वातंत्र्य सैनिकांनी गोवराई तालुक्या लगत बालमटाकळी सशस्त्र कॅम्पची स्थापना केली होती. अंबाजोगाईचे भिकाभाऊ राखे, डॉ. तुकाराम भाले, चंद्रराव देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली कॅम्पची स्थापना झाली. या कॅम्पमध्ये अनेक स्वातंत्र्य सैनिक होते. परंतू त्यात प्रमुख डॉ. तूना भोले, अॅड. रामचंद्र देशपांडे यांचा उल्लेखनिय योगदानाचा समावेश आहे.

५) मिरजगाव कॅम्प :

स्वातंत्र्य सैनिकांनी बीडच्या पश्चिम भागात हैद्राबाद सीमा हद्दीत मिरजगाव सशस्त्र कॅम्पची स्थापना केली होती. मिरजगाव कॅम्पमध्ये बीडच्या पश्चिम ग्रामीण भागातील बरेच कार्यकर्ते होते. या कॅम्पमध्ये अनेक स्वातंत्र्य सैनिक होते. परंतू त्यात विश्वनाथ भाऊ आजबे, आसारामजी जगताप यांचा उल्लेखनिय योगदानाचा समावेश आहे.

६) डोंगरकिन्ही कॅम्प :

बीडच्या लगत स्वातंत्र्य सैनिकांनी हैद्राबाद सीमा हद्दीत डोंगरकिन्ही सशस्त्र कॅम्पची स्थापना केली होती. डोंगरकिन्ही कॅम्पमध्ये बीडच्या ग्रामीण भागातील बरेच कार्यकर्ते होते. या कॅम्पमध्ये उध्दवराव गिरी व सोनाजी गायकवाड यांचा समावेश आहे.

७) खेर्डा :

हैद्राबाद सिमा हद्दीत खेर्डा सशस्त्र कॅम्पची स्थापना स्वातंत्र्य सैनिकांनी केली होती. खेर्डा कॅम्प मध्ये हाडोळे बाबूराव लक्ष्मणराव, भोसले नामदेव भीमराव, केशव गणपत देशमुख, रामचंद्र शेषराव देशपांडे इत्यादी स्वातंत्र्य सैनिकांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले.

सारांश :

हैद्राबाद मुक्ती लढयात बीड जिल्हयातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी लष्करी कॅम्पच्या माध्यमातून दिलेला हा लढा नेटाने पुढे नेला. या लढयात संपूर्ण मराठवाडयातील सर्व स्तरातील जनतेचा सहभाग होता. जनतेने स्वातंत्र्य सैनिकांच्या रुपात शौर्य दाखविले, जो पराक्रम गाजविला आणि निजामी सत्तेशी झुंज देवून स्वातंत्र्य मिळविण्यास हातभार लावला. त्या जनतेच्या कर्तृत्वाचा लेखाजोखा सशस्त्र लढयाच्या माध्यमातून स्पष्ट केला जावू शकतो.

संदर्भग्रंथ :

1. वसंत पोतदार - हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, पृष्ठ - २११.
2. सुधाकर डोईफोडे - मराठवाडा मुक्तीसंग्राम पेटलेली माणसे, निर्मल प्रकाशन नांदेड, पृष्ठ - १४५.
3. अनंत भालेराव - हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन मुंबई, पृष्ठ - ३०८.
4. डॉ. सतिश साळुंके - हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व बीड जिल्हा, परिवर्तन प्रकाशन बीड, पृष्ठ - १०५४.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान

डॉ. राम ताटे

राज्यशास्त्र विभाग
महिला कला महाविद्यालय, बीड.

डॉ. अर्चना वाघमारे

भूगोल विभाग
सरस्वती महाविद्यालय केज ता. केज जि.बीड

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला, पण त्यावेळी संपूर्ण देश विविध संस्थानांमध्ये विखुरलेला होता. त्यावेळच्या ५६५ पैकी ५६२ संस्थानांनी स्वतंत्र भारतात सामाविष्ट होण्याची संमती दर्शविली आणि तशी कार्यवाही केली. मात्र हैदराबाद संस्थान, जम्मू आणि काश्मीर आणि जुनागड संस्थान ही तीन संस्थाने स्वतंत्र भारतात सामाविष्ट झाली नव्हती. हैदराबाद संस्थानावर निजाम मीर उस्मान अली खान यांचे राज्य होते. हैदराबाद संस्थानावर तब्बल सहा पिढ्यांपासून निजाम वंशाचे राज्य होते. त्यांच्या निजामांच्या राज्यातून मुक्त होऊन भारतीय संघराज्यात सामाविष्ट होण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात मुक्ती संग्राम चालू झाला होता. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान हा संशोधन पेपर लिखाणामध्ये प्राथमिक संशोधन तंत्रामध्ये काही निवडक संदर्भ ग्रंथांचा अवलंब केला आहे. तर द्वितीय संशोधन तंत्रामध्ये काही मासिके, साप्ताहिके व वर्तमानपत्रांचा अवलंब करून सदरील पेपर लिहिण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढ्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे योगदान हा संशोधन पेपर लिहिण्यासाठी खालील उद्दिष्टांचा व गृहीत कृत्यांचा अवलंब करून सदरील संशोधन पेपर लिहिण्यात आलेला आहे..

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर मराठवाड्यासह तीन संस्थाने एकसंध देशात विलीन होण्यास तयार नव्हती. निजामाच्या जाचातून मुक्त होण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य सैनिकांनी मराठवाडा मुक्ती संग्रामात दिलेल्या लढ्यातील योगदान अतिशय अमूल्य मानले जाते

हैदराबाद संस्थानची त्यावेळची लोकसंख्या १ कोटी ६० लाख होती. यात तेलंगणा, मराठवाडा आणि कर्नाटकचा काही भाग येत होता. मुक्ती संग्राम सुरू झाल्यावर निजामाचा सेनापती कासीम रझवी याने मजलिस-ए-इत्तेहादुल मुस्लिमीन (लघुरूप एम.आय.एम) या संघटनेच्या माध्यमातून रझाकार नावाने मुस्लिम स्वयंसेवकांची भरती केली आणि त्यांच्या साह्याने जनतेवर अमर्याद अत्याचार चालू केले.

स्वामी रामानंद तीर्थ, दिंगबरराव बिंदू, गोविंदभाई श्रॉफ, रविनारायण रेड्डी, देवीसिंग चौहान, भाऊसाहेब वैशंपायन, शंकरसिंग नाईक, विजयेंद्र काबरा, बाबासाहेब परांजपे या आणि इतर अनेक नेत्यांकडे होते. मराठवाड्याच्या गावागावात हा संग्राम लढला गेला. यात जीवाची काळजी न करता अनेक स्वातंत्र्यवीर पुढे आले. मराठवाड्यात निजामांच्या पंतप्रधानास थांबवण्यासाठी पूल उडवून देणारे काशीनाथ कुलकर्णी, मुक्ती संग्राम लढ्यातील स्वयंसेवकांना शस्त्र बनवून पुरवणारे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील भूमू चे गणपतराव क्षीरसागर सुतार, मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाई म्हणून विख्यात झालेल्या बदनापूर तालुक्यातील धोपटश्रवर गावच्या दगडाबाई शेळके, रोहिल्यांना जेरीस आणणारे बीडचे विठ्ठलराव काटकर, बर्दापूर पोलीस ठाणे उडवून देणारे लातूरचे हरिश्चंद्रजी जाधव, लातूर येथील बोरी या ठिकाणाहून निजामाचा बराच कारभार चालायचा भारतीय सैनिकांनी मराठवाड्यावर धावा बोलताच धोंडिबा शंकर सिरसाट यांनी अजूबाजूची निजामांच्या ठाण्यावर हल्ला चढवला व निजामी सैन्यांना खदडुन हद्दपार केले सर करणारे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील होटी गावचे जनार्दन होटीकर गुरजी तसेच परभणीत रझाकारांना हुसकावून लावणारे सूर्यभान पवार, विनायकराव चारठाणकर, विश्वनाथराव कातनेश्रवरकर, पालम तालुक्यातील गुळखंड गावचे सुपुत्र मारोतराव पौळ, पाथरी येथील देवरावजी नामदेवराव कांबळे, नांदेड येथील देवरावजी कवळे, जीवनराव बोधनकर आदींच्या रूपाने मराठवाड्याच्या कानाकोपऱ्यात स्वातंत्र्य संग्राम तेजस्वीपणे लढला गेला. या मुक्ती संग्रामात श्रीधर वर्तक, जानकीलालजी राठी, शंकरराव जाधव, जालन्याचे जनार्दन मामा, किशनसिंग राजपूत, गोविंदराव पानसरे, बहिर्जी बापटीकर, राजाभाऊ वाकड, विश्वनाथ भिसे, जयंतराव पाटील आदींसारख्यांनी आपल्या जीवाची तमा न बाळगता काम केले. या सर्व हुतात्म्यांनी आणि मुक्ती संग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी केलेल्या संग्रामाचे अतिशय महत्त्वाचे मानले जाते. यासीन जूबेर हैद्राबादी मंत्री याने मुक्तीसेनेने ताब्यात घेतलेली परत घेण्याची प्रतिज्ञा केली त्यामुळे औरंगाबाद जिल्ह्यातील वैजापूर

तालुक्यातील जातेगाव माळावर निजामाच्या सैन्याला पुढे सरकु दिले नाहीत यामध्ये मानसिंग राजपुत, लक्ष्मण आवचार, रामलाल राजपुत, व रामचंद्र धंदेवार हे आघाडीवर होते यामध्ये रामचंद्र धंदेवार यांना बाळगिर मठ सरला येथे बंदुकीच्या गोळीने वेध घेतल्याने हुतात्म झाले त्यावेळी गोदामाय दुथडी भरून वाहत होती. रामचंद्र याना सिरसागर नावाच्या मर्दाने शहीदास आपल्या पाठीवरून पैलतीरी आणून भर पावसात खड्डा केला व त्यांची विधी पूर्ण केली.

निजाम शासनाचे हे अत्याचार एवढे अमर्याद होते की हैदराबाद मुक्ति संग्रामातील काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या शस्त्रे हाती घेऊ देण्याच्या विनंतीस स्वतः महात्मा गांधींनी सुद्धा संमती दिली.^[६]. शेवटी भारताचे तात्काळीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी निजाम शासनाच्या विरोधात पोलीस कार्यवाहीची घोषणा केली. 11 सप्टेंबर १९४८ रोजी ऑपरेशन पोलो अंतर्गत मेजर जनरल जे.एन चौधरीच्या नेतृत्वाखाली पाच दिशेने निजाम संस्थानावर कारवाई चालू झाली. मुख्य सैन्य सोलापूरकडून शिरल्या. पहाटे ४ वाजता ऑपरेशन सुरू झाल्यावर २ तासांत नळदुर्ग व सायंकाळपर्यंत तुळजापूर, परभणी ते मणिगढ, कनेरगाव, विजयवाड्याकडील बोनाकल ताब्यात घेतले. चाळीसगावकडून आलेल्या तुकडीने कन्नड, दौलताबाद तर बुलढाण्याकडेच्या तुकडीने जालना शहर ताब्यात घेतले. दुसरीकडे वारंगळ, बीदर विमानतळावर भारतीय सैनिकांनी हल्ले केले. १५ सप्टेंबर रोजी औरंगाबाद सर करून सैन्य पुढे निघाल्या. भारतीय सैन्यापुढे रझाकार फार वेळ टिकू शकले नाहीत. निजामी सैन्य माघार घ्यायला लागले आणि कासीम राजवीला अटक झाली. शेवटी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी हैदराबादचे सैन्यप्रमुख जन अल इझीस यांनी शरणांगती स्वीकारली आणि निजाम पराभव मानले आणि हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले आणि हैदराबाद संस्थानात तिरंगा फडकला.

सारांश

१५ ऑगस्ट १९४७पर्यंत हैदराबाद संस्थान हिंदुस्थानात सामील न करता 'स्वतंत्र राष्ट्र' म्हणून घोषित करायचे. १५

संदर्भग्रंथ :-

- १) क्रांतीपर्व, लेखक: शांतिलाल भंडारी.
- २) हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम, लेखक: ना. य. डोळे,
- ३) स्वातंत्र्य-संग्राम, लेखक: मोरेश्वर त्र्यंबक जोशी
- ४) हैदराबाद: विमोचन आणि विसर्जन, लेखक नरहर कुरुंदकर
- ५) योजना मासिक
- ६) साधना साप्ताहिक पुणे
- ७) दैनिक लोकसत्ता, लोकमत, सकाळ, दिव्य मराठी

ऑगस्ट १९४७ रोजी जरी हिंदुस्थान व पाकिस्तान ही दोन राष्ट्रे स्वतंत्र झाली तरी त्या दिवशी कुठेच सामील न झालेले एकमेव संस्थान हे 'हैदराबाद' होते. निजामाने २७ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपले 'स्वातंत्र्य' घोषित केले. तेथील 'रजाकार' या दहशतवादी संघटनेने हिंदी जनतेवर अत्याचार सुरू केले. मोठ्या प्रमाणामध्ये दडपशाही सुरू झाली. हैदराबाद सरकारने हिंदुस्थान सरकारबरोबर 'जैसे थे' करार केला होता. त्याचा भंग होऊ लागला. त्यामुळे हिंदुस्थान सरकारने १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी आपल्या फौजा निजामाच्या राज्यात घुसविल्या. घाबरलेला निजाम शेवटी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी संध्याकाळी ५ वाजता हिंदुस्थानी सैन्याला शरण आला. निजामाच्या डोक्यातील स्वतंत्र राष्ट्राचे मनसुबे भंग पावले. या लष्करी कारवाईला 'पोलीस ऍक्शन' असे म्हणतात. सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याद्वारे केली गेलेली ही कारवाई देशाच्या इतिहासात अजरामर ठरली. निजामशाहीचा अंत झाला. तेथील जनता अत्याचाराच्या कचाट्यातून मुक्त झाली. तत्कालीन हैदराबाद संस्थानामध्ये वर्षानुवर्षे मराठवाड्यात राहणारा तेलंगण प्रांत आता आंध्र प्रदेशपासून स्वतंत्र आहे. मराठवाडा, विदर्भ किंवा तेलंगणसारखे स्वतंत्र राज्य कधीच मागणार नाही. मात्र आज एवढ्या वर्षानंतरही मराठवाडा मागास व विकासापासून वंचितच राहिला आहे हे एक न नाकारता येणारे सत्य आहे. ही विकासाची दरी संपवून मराठवाडा उर्वरित महाराष्ट्राच्या बरोबरीने यायला हवा होता, पण तसे झाले नाही. महाराष्ट्रात विलीन होऊनसुद्धा त्याच्या पदरी उपेक्षाच पडली. गेल्या अनेक वर्षांत मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र यांच्यामधील अंतर वाढत गेले. हे अंतर कमी व्हायला हवे. पश्चिम महाराष्ट्रात दरडोई उत्पन्न ६४५ रु. आहे, तर मराठवाड्यात ते फक्त दरडोई ३७५ रु. आहे. मराठवाड्याचा खरा विकास कधी होणार ? हा प्रश्न सध्या निर्माण झालेला आहे. केंद्रीय शासन आणि महाराष्ट्र शासनाने मराठवाड्यातील सामाजिक आर्थिक,सांस्कृतिक, शैक्षणिक जो अनुशेष बाकी आहे तो पूर्ण करण्याची खऱ्या अर्थाने आज गरज भासत आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान

प्रा.डॉ.सागर शरद कुलकर्णी

वाणिज्य विभाग ,

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय , अंबाजोगाई

प्रस्तावना – नुकतेच आपण भारतीय स्वातंत्र्याचा 77 वा स्वातंत्र्य दिन प्रचंड उत्साहात साजरा केला. तसेच हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे केले. अमृत महोत्सव म्हणजे वर्षभर चालणारा उत्साहाचा सणच असतो. निजामाच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध लढलेल्या ज्ञात अज्ञात अशा वीरांचे, वीर पुरुषांचे कृतज्ञ स्मरण आपण दरवर्षी करणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. या देशातील तरुण पिढ्यांना आपल्या राष्ट्रपुरुषांबद्दल योग्यपणे सांगितले जात नाही, हे आपल्या देशाचे दुदैव आहे. असं आपले पंतप्रधान एका भाषणामध्ये म्हणाले होते. आणि खरोखरच त्यातही विशेषतः मराठवाडा मुक्ती संग्राम, मुख्यत्वे स्वामी रामानंद तीर्थ आणि त्यांच्या असंख्य सहकारी, स्वयंसेवक, कार्यकर्ते त्यांच्या विचारांचे अनुयायी, अनेक धुरंधर नेते, वकील मंडळी, शिक्षक मंडळी यांच्याबद्दल आजची तरुण पिढी अपरिचित आणि अनभिज्ञ आहे. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या कार्याचे कृतज्ञ स्मरण करून तरुणांपर्यंत अतिशय सोप्या पद्धतीने या सर्वांचे कार्य आपण पोहोचवले पाहिजे. त्यांच्या कार्याची ओळख करून देणे हे अतिशय गरजेचे आहे.

उद्दिष्टे:

1. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम अभ्यासणे.
2. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील स्वामी रामानंद तीर्थ यांची योगदान अभ्यासणे.
3. स्वामी रामानंद यांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

स्वामी रामानंद तीर्थ हे खरे तर एक कर्मयोगी संन्यासी होते. लोकमान्य टिळकांनी गीतारहस्यामध्ये सांगितलेला अनासक्त कर्मयोग आपल्या आयुष्यभर आचरणात आणणारे स्वामी रामानंद तीर्थ हे खरोखरच कर्मयोगी संन्यासी होते. स्वामी रामानंद तीर्थ हे विज्ञाननिष्ठ, एक महान शिक्षक होते. हैदराबाद म्हणजेच तत्कालीन मराठवाडा राज्याचे अग्रणी स्वातंत्र्य सेनानी आणि गोरगरीब जनतेचे कैवारी. त्याच पद्धतीने निजामाच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध बंड पुकारून लोकांना एकत्र करणारे. लोकांच्या मनातील जनसामान्याचे जननायक होते.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा जन्म 3 ऑक्टोबर 1903 रोजी कर्नाटक राज्यातील विजापूर जिल्ह्यातील सिंदगी येथे झाला. सिंदगी या गावी त्यांचे वडील शिक्षक होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे मूळ नाव व्यंकटेश भवानराव खेडगीकर हे होते. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण गाणगापूर येथे घेतले. तर माध्यमिक शिक्षण सोलापूर मधून पूर्ण केले. स्वामी रामानंद तीर्थ सर्वांथीने लहानपणापासूनच विचारशील होते. अत्यंत बुद्धिमान आणि तितकेच व्यासंगी विद्यार्थी म्हणून त्यांचा शालेय जीवनापासून सर्वत्र नावलौकिक होता. त्यांनी टिळक विद्यापीठातून अनुक्रमे बीए आणि एम ए उत्तुंग यशाने पूर्ण केले होते.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी 1929 साली हिप्परग्याच्या राष्ट्रीय शाळा मध्ये मुख्याध्यापक म्हणून आपली कारकीर्द सुरू केली. हिप्परग्याची राष्ट्रीय शाळा ही लोकमान्य टिळकांच्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या मूलभूत विचारांवर चालणारी शाळा होती. याच राष्ट्रीय शाळेमध्ये अध्यापन करताना त्यांनी स्वतःच्या भविष्याचा भक्कम पाया रचला. या शाळेत शिकवण्यासोबतच स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी राजकारण आणि लोकशाही बद्दलच्या त्यांच्या संकल्पना स्पष्टपणे मांडल्या. लोकचळवळीसाठी, उद्याचे नेते सक्षम बनण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्य रुजवण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न स्वामीजींनी केला.

स्वामी रामानंद तीर्थ पुढे अंबाजोगाई मध्ये आले. आणि अंबाजोगाई मध्ये 1917 पासून सुरू असलेल्या योगेश्वरी शाळेमध्ये शिक्षक आणि पुढे मुख्याध्यापक म्हणून कार्यरत झाले. टिळकांनी सांगितलेल्या राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार करण्यात अंबाजोगाई येथील तत्कालीन विद्वान मंडळी, वकील मंडळी या शाळेत लोकविलक्षण गुणवत्तेने कार्य करत होती. स्वामीजी त्यांच्यासोबत आल्याने या कार्याला खूप मोठे बळ प्राप्त झाले. आणि ही शाळा चळवळीचे केंद्र म्हणून उदयास आली. तसेच शाळेमध्ये अनेक विधायक उपक्रम सुरू केले.

त्या दिवसात हैदराबाद संस्थानावर जुलमी निजाम सातवा म्हणजेच मीर उस्मान अली खान यांचे राज्य होते. पहिला निजाम मीर कमरुद्दीन खान हा मुघलांचा राज्यपाल होता. त्याने 1724

मध्येच इथे सत्तेचा दावा केला होता. भारताला स्वातंत्र्य देताना ब्रिटिशांनी पाचशे ते सहाशे संस्थानांना भारत किंवा पाकिस्तानमध्ये विलीन होण्याचा अधिकार दिला होता. परंतु हैदराबादच्या निजामाने बहुसंख्य हिंदूंच्या मताविरुद्ध भारतात सामील न होता स्वतंत्र राहणेच पसंत केले होते. याचा परिणाम म्हणून भारत आणि हैदराबाद राज्य यांच्यात एक वर्षासाठी यथास्थिती कायम ठेवण्याचा करार झाला. अशा या अनिश्चिततेच्या वातावरणात स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी जनतेला एकत्र आणण्याची आणि त्यांचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी स्वतःवर घेतली.

हैदराबाद संस्थान मुक्त करण्यासाठी, निजामाविरुद्धच्या स्वातंत्र्यलढ्यासाठी जात,धर्माचा विचार न करता राजकीय व्यासपीठांच्या संघटनावर त्यांनी भर दिला. मराठवाडा मधील लोकांची महाराष्ट्र परिषद, कर्नाटक कानडी लोकांची कर्नाटक परिषद आणि तेलगूच्या आंध्र महासभेच्या सदस्यासह हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना करण्याची त्यांची इच्छा होती. स्वामीजींनी सुभाषचंद्र बोस यांच्या अध्यक्षतेखालील हरिपुरा काँग्रेसच्या बैठकीत 1937 यावर्षी काँग्रेसच्या हैदराबाद राज्य शाखेची स्थापना करण्याचा प्रस्ताव त्यांनी मांडला होता. त्यांच्या अविरत प्रयत्नांनी आणि अपार मोठ्या कष्टाने हा प्रस्ताव त्या सभेमध्ये मान्य झाला. तथापि दुर्दैवाने हुकूमशाही क्रूर निजामाने राज्य काँग्रेस स्थापनेपूर्वीच या सगळ्या गोष्टींना प्रतिबंध केला.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी राज्य [स्टेट] काँग्रेस स्थापन करण्यासाठी त्यांचा संघर्ष अविरत सुरू ठेवला होता. म. गांधीजींच्या प्रेरणेने सत्याग्रह आणि असहकार चळवळी, कामगार चळवळी त्यांनी सुरूच ठेवल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना निजामाने अटक देखील केली होती.

24 ऑक्टोबर 1938 रोजी त्यांनी सुरू केलेला सत्याग्रह हा हैदराबाद राज्याच्या इतिहासातील निजामाविरुद्धचा पहिला औपचारिक निषेध आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. स्वामीजींनी जनमानसात नवीन ऊर्जा आणि प्रचंड क्रांतिकारी प्रेरणा निर्माण केली. स्वातंत्र्याच्या जाणीवा लोकांच्या मनामध्ये निर्माण करण्याचे सगळे श्रेय स्वामी रामानंद तीर्थ, पूज्य बाबासाहेब परांजपे, आनंद कृष्ण वाघमारे, गोविंद भाई श्राफ यांना जाते.

कालांतराने निजामाने स्टेट काँग्रेस वरील बंदी उठवली. 1947 मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ हे हैदराबाद राज्य काँग्रेसचे पहिले अध्यक्ष बनले. तिथे त्यांनी निजामाविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी अंतिम संघर्ष पुकारायला सुरुवात केली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी निजाम कासिम रजवी याला आव्हान दिलं होतं. स्वामीजींनी भारताच्या

स्वातंत्र्याचे अंतिम युद्ध हे हैदराबाद संस्थानाच्या भूमीतच होणार आहे अशी एक प्रकारे घोषणाच केली होती.

निजामावर हल्ला करण्यासाठी त्यांनी अहिंसेच्या मार्गाने जाण्यासाठी वेगवेगळ्या स्तरातील स्त्री-पुरुषांना एकत्र करून सत्याग्रह आंदोलन आणि चळवळीचा बीज मंत्र दिला होता. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने हैदराबाद राज्याला भारतात सामील होण्यासाठी प्रचार आणि प्रसार केला. अनेक चळवळी त्या काळात सक्रिय होत्या. ज्याला निजामाने कडाडून विरोध केला होता. हैदराबादच्या स्टेट काँग्रेसने सात ऑगस्ट 1947 हा दिवस भारतीय प्रदेशात सामील व्हा म्हणून घोषित केला होता. या नंतरही प्रचंड निषेध, संप आणि ध्वजारोहण सर्वत्र सुरू झाले होते. ज्यामुळे निजामाच्या सरकारने पुन्हा एकदा याच काँग्रेसला बेकायदेशीर ठरवले होते. आणि मोठ्या प्रमाणात अटक, धरपकड त्याकाळी सुरू केली होती.

स्वामी रामानंद तीर्थाना निजामाने 111 दिवस तुरुंगात टाकले. हैदराबाद संस्थानातील निजामाविरुद्ध जनतेला एकत्रीकरण करण्यात स्वामीजींचे प्रमुख योगदान आहे. स्वामीजींनी मराठवाड्या -तील मातीतील जनसामान्यां - पर्यंत ही स्वातंत्र्याची प्रेरणा जागृत करून सर्व तळागाळातील लोकांना एकत्रित आणण्याचे कार्य केले होते. दरम्यान निजाम संस्थानात रजाकाराच्या अन्याय, अत्याचारामुळे युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली होती. आणि शेवटी यामुळेच भारताचे सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी पोलीस अॅकशन करावी यासाठी पुढाकार घेत ऑपरेशन पोलोची योजना आखली होती. 13 सप्टेंबर 1948 रोजी पोलीस कारवाई सुरू झाली होती. आणि 17 सप्टेंबर 1948 रोजी निजामाने सरदार वल्लभभाई पटेल आणि भारताच्या सैन्यासमोर आत्मसमर्पण केले होते.

किंबहुना पोलिसांच्या कारवाईनंतर संक्रमणकालीन सरकारने हैदराबाद राज्यातील स्वामी रामानंद तीर्थ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना मुक्त केले होते. स्वामी रामानंद तीर्थ हे जनसामान्यांचे नेते होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे अपार प्रयत्न, अतुलनीय नेतृत्व आणि भारताची विविध क्षेत्रातील धोरणे विशेषतः सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या पोलीस कारवाईने हैदराबाद संस्थानाला मुक्त केलं. आणि हैदराबाद संस्थान भारताला जोडल्या गेलं.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वामीजींनी आपला पूर्ण वेळ हा शैक्षणिक कार्यासाठी गरीब-वंचित-पीडित जनसामान्य यांच्या कल्याणासाठी खर्च केला होता. शिक्षणाचा प्रचार प्रसार होऊन शिक्षण हे मोफत आणि सक्तीचे झाले पाहिजे असे ते म्हणायचे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत देशामध्ये निर्माण झालेल्या अनेक शिक्षण

आयोगामध्ये स्वामीजींनी सांगितलेला शिक्षणाचा मूलभूत विचार, त्याचे प्रतिबिंब प्रत्येक आयोगामध्ये आपल्याला दिसत आहे. पुढील काळामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी अनेक शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करून शैक्षणिक चळवळीला प्रोत्साहन दिले होते. कृतीयुक्त सहभागातून राष्ट्रीय शिक्षणाचा लोकमान्य

टिळकांचा विचार सामान्यांपर्यंत खऱ्या अर्थाने नेण्याचे योगदान हे स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे आहे.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी 22 जानेवारी 1972 रोजी म्हणजे वयाच्या 69 व्या वर्षी अखेरचा श्वास घेतला. अशा या महान थोर कर्मयोगी विभूतीस माझा शत शत प्रणाम.....

संदर्भ ग्रंथ –

2. अग्रवाल श्याम, योद्धा संन्याशी, नागपूर, सर्वोदय प्रकाशन, १९९८.
3. कुरुंदकर नरहर, स्वामी रामानंद तीर्थ यांची मुलाखत 'ललित' दिवाळी अंक, 1972.
4. पूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ काही आठवणी साम्ययोग साधना स्वामी रामानंद तीर्थ विशेषांक, वर्षे चार अंक 6, 2003.
5. भालेराव अनंत, स्वामीजींची वैचारिक परंपरा, साम्ययोग साधना
6. महाराष्ट्राची मानचिन्हे (स्वामी रामानंद तीर्थावरील लेख) मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई, 1996.
7. मुक्तिदाता – कमलाकर राऊत
8. हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा -अनंतराव भालेराव

भारतीय स्वातंत्र्याचे पितामह भीष्म - पू.स्वामी रामानंद तीर्थ

प्रा. मेजर एस. पी. कुलकर्णी

योगेश्वरी महाविद्यालय अंबाजोगाई

देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्या महामानवांनी सर्वस्वाचा त्याग, समर्पण करून आपला संपूर्ण देह भारत मातेच्या स्वातंत्र्यासाठी अर्पण केला त्यापैकी एक स्वामीजी .स्वामीजी मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचे नेते तर होते पण त्या अगोदर त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात स्वतःला झोकून दिले . जे स्वतःसाठी जगतात ते मानव असतात जे इतरांसाठी जगतात ते महामानव असतात. स्वामीजी इतरांसाठी जगणारे नेते होते स्वामीजींचा जन्म अत्यंत गरीब कुटुंबात 3 ऑक्टोबर 1903 रोजी झाला. स्वामीजींच्या घरातून त्यांच्यावर धार्मिकतेचे संस्कार होत होते. पुढील शिक्षणासाठी स्वामीजी सोलापूरला नॉर्थ कोर्ट विद्यालयात शिक्षणासाठी दाखल झाले अत्यंत गरीब परिस्थिती असल्यामुळे इतरांच्या सहकाऱ्यांनी त्यांचे शिक्षण होऊ लागली लहानपणापासूनच स्वामीजींना अध्यात्म व वाचनाची आवड होती त्याच काळात देशांमध्ये स्वातंत्र्याचा यज्ञ चालू होता लोकमान्य टिळक हे स्वतंत्रता आंदोलनाचे नेते होते त्याच काळात जागतिक पातळीवर पहिल्या महायुद्ध चालू होते. भारताच्या मनात नसतानाही महायुद्धात इंग्रजांच्या बाजूने भाग घेण्यास भाग पडले त्यामुळे देशात वातावरण संतप्त झाले होते .टिळक या आंदोलनाचे नेतृत्व करत होते. लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची ज्योत पेटवत होते समाजामध्ये जागृती करत होते. 1916 साली टिळकांच्या पुढाकाराने लखनऊ करार होऊन मुस्लिम लीग व काँग्रेस यांच्या संयुक्त अधिवेशनात स्वराज्याची मागणी करणारा ठराव मंजूर झाला. इंग्रजांचा अन्याय अत्याचार जुलमी राजवटीने तो काढले होते. त्याच दरम्यान 1915 जुलैमध्ये महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिके वरून परत आले होते त्याच ठिकाणच्या लढ्यामुळे गांधीजींनी देशाचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले. त्यांनी आल्याबरोबर स्वतंत्रता आंदोलनात सहभाग घेतला चंपारण आंदोलन,शेतकऱ्यांचे आंदोलन यांचे गांधीजी नेतृत्व करत होते. त्यावेळी देशात त्यागाचे देशभक्तीचे वातावरण होते कामगारांचा संप यामुळे गांधीजी देश पातळीवर नेतृत्व उभा राहत होते तेव्हा गांधीजींची गुरु गोपाळकृष्ण गोखले यांनी त्यांना पूर्ण देशाचा दौरा करा त्यांच्या आदेशामुळे गांधीजी देशाचा दौरा करत होते त्यावेळी

नॉर्थकोट विद्यालयात स्वामीजी शिक्षण घेत होते जागतिक राजकारणाचा अभ्यास शाळेमध्ये असतानाच करत होते त्याच काळात स्वातंत्र्यासाठी भाषणे लोक देत होते त्यांचा परिणाम बाल मनावर होत होता. जालियनवाला बागेतील हत्याकांडाचा देशभर संताप पसरत होता त्याच काळात गांधीजींनी असहकार आंदोलन सुरू केले होते गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सुरू होते त्या आंदोलनात सर्व समाज एकवटला होता. त्याच काळात लोकमान्य टिळकांचे भाषण सोलापूरला आयोजित करण्यात आले त्या भाषणाला विद्यार्थ्यांनी जाऊ नये म्हणून परीक्षा त्याच दिवशी आयोजित केली होती. परंतु स्वामीजींनी व त्यांच्या मित्रांनी पेपर लवकरच सोडवून भाषणासाठी गेली शाळेचा आदेश झुगारून स्वामीजींनी टिळकांच्या भाषणाला जाने साहस केले कारण त्यांच्या या निर्णयाने त्यांच्या सवलती बंद होणार होत्या. परंतु त्याचा विचार त्यांनी केला नाही 1 ऑगस्ट 1920 रोजी असहकार चळवळीचा प्रारंभ होणार होता परंतु टिळकांची प्रकृती ठीक नव्हती पुढे त्यांचे निधन झाले सारा देश शोकसागरात बुडाला त्यांच्या निधना चा स्वामीजींच्या बाल मनावर फार आघात झाला मन सुन्न झाले काय करावे काही सुचेना आज लोकमान्य यांचे स्वप्न साकार करायचे असेल तर दुःख करून चालणार नाही प्रत्यक्ष कृती करावी लागेल आज मी माझ्या भारत मातेला इंग्रजांच्या तावडीतून मुक्त होण्यासाठी काय करू शकेल भारत मातेचे रक्षण करेल ते माझे कर्तव्य आहे . स्वामीजींच्या मनात विचार घोळू लागले. मी सामान्य मार्ग स्वीकारू की भारत मातेच्या सेवेसाठी माझे जीवन अर्पण करू, गृहस्थाश्रम स्वीकारू ब्रह्मचर्य स्वीकारू ब्रह्मचर्य राहून देशासाठी माझी पूर्ण ताकद लावू असे विचार मनात घोळू लागले त्यांच्या डोळ्यातून टिळकांच्या निधनामुळे अश्रू गळू लागले स्वामीजी ढसाढसा रडू लागले. काही वेळाने स्वतःला सावरून माझी पुढील आयुष्य मातृभूमीसाठी अर्पण करू असा निश्चय त्यांनी केला पूर्ण विचारांनी स्वामीजी ची पावले सिद्धेश्वराच्या तळ्याकडे ओढली गेली हे तळ्याच्या पायऱ्यावर बसले त्याठिकाणी ते फार रडले सूर्य अस्ताला चालला होता एकदम उभे राहिले दोन्ही हाताच्या ओंजळीने तळ्याचे पाणी

घेतली आणि मावळत्या सूर्याला अर्ध्या दिले त्याक्षणी त्यांनी शपथ घेतली या क्षणापासून माझी पुढे जीवन मी पूर्णपणे मातृभूमीच्या सेवेसाठी समर्पित करित आहे .सर्वस्वाचा परित्याग करून आजन्म ब्रह्मचारी राहिल त्या क्षणापासून स्वामीजी गंभीर झाले. स्वतःचे जीवन त्यागमय व सेवांमुळे बनविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करायचे व त्यांनी ब्रह्मचर्य राहून भारत मातेची सेवा करायची म्हणून भगवे कपडे परिधान केले कारण भगवा रंग हा त्यागाचा प्रतीक आहे अगोदर त्यांच्यावर धार्मिक वृत्तीचा आई-वडिलांपासून संस्कार मिळाला पुढे त्यांनी सर्वस्वाचा त्याग केला त्यांच्या या शपथे पासून परावृत्त करण्याचा भरपूर प्रयत्न केला पण स्वामीजी निश्चयाचे महामेरू होते ते ढळले नाही मला या ठिकाणी महाभारतामधील भीष्म पितामह आठवतात त्यांनीही गंगेच्या पाण्यात जाऊन सूर्याला अर्ज दिले होते मी आजन्म ब्रह्मचारी जाईल व हस्तिनापुर ची म्हणजेच देशाची सेवा करेन पुढे बरोबर पुढे भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनामध्ये स्वामीजींच्या च्या रूपाने भिष्मपितामहा चा उदय झाला .या दरम्यान टिळक युगाचा अस्त व गांधी युगाचा प्रारंभ या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी झाल्या .पुढे असहकार चळवळीचे नेतृत्व गांधीजींकडे आले व गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सर्व देश एकवटू लागला. गांधीजींच्या प्रभावाखाली स्वामीजी व त्यांच्या मित्रांनी वर्गात गांधी टोप्या घालून आले मुख्याध्यापकांनी त्यांना सजा दिली पण हळूहळू स्वामीजी गांधीजींच्या असहकार आंदोलन कडे ओढले गेले गांधीजींच्याअहवानाला प्रतिसाद देत स्वामीजी व काही मित्रांनी शाळा सोडण्याचा निर्णय घेतला गांधीजींच्या असहकार आंदोलनात स्वतःला झोकून दिले होते सर्व सोडून मातृभूमीच्या सेवेसाठी प्रतिज्ञाबद्ध होण्याचा निर्णय आपण घेतल्याचे त्यांनी जाहीर केले . तो निर्धार त्यांनी कायम टिकवला,त्यानंतर च्या

काळा मध्ये गांधीजी सोलापूरला आले होते गांधीजींचे प्रत्यक्ष दर्शन स्वामीजी यांना लाभले व गांधीजींनी त्याठिकाणी दिलेला संदेश देश स्वतंत्र होईपर्यंत स्वस्थ बसू नका वाटेल त्या त्यागाची तयारी ठेवा विद्यार्थ्यांनी अभ्यास सोडून खेड्यात जावे व माझा संदेश पोचवावा पुढे स्वामीजी यांनी खेड्यापाड्यात जाऊन गांधीजींचा संदेश सभा, चर्चा इत्यादींच्या माध्यमातून पोचवला पुढे देश कार्याला सर्वस्व वाहून गांधीजींच्या आदेश शिरसावंद्य मानून 1942 चे चले जाव आंदोलन व देश स्वतंत्र होईपर्यंत मातृभूमीच्या सुटकेसाठी प्रयत्न केले. 1947 ला देश स्वतंत्र झाला जवळपास सहाशे संस्थान लहान मोठी होती सर्वांना आव्हान करण्यात आले परंतु त्या काळात जुनागड, काश्मीर, हैदराबाद चा निजाम हे स्वतंत्र राहू इच्छित होते 1947 ला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वामी रामानंद तीर्थ यांना गांधीजींनी सांगितले तुम्ही हैदराबाद संस्थानात जाऊन त्या ठिकाणी लढा उभा करा त्या वेळी स्वामीजी 26 वर्षांचे होती त्यांच्या खांद्यावर हैदराबाद निजामाच्या अन्याय-अत्याचार व जुलमी राजवट जवळपास सव्वादोनशे वर्षांची राजवट उलथून टाकणे हे आव्हान होते स्वातंत्र्य आंदोलनाला पेक्षाही अवघड आंदोलन होते या लढ्याला जातीय रंग न येऊ देणे कारण जर अशा लढ्याला जातीय रंग आला तर अवघड होईल तेव्हा हा लढा स्वामीजी अत्यंत काळजीपूर्वक लढा देत होते पुढे या लढ्याचे स्वतंत्र नेतृत्व करण्याची संधी सव्वीस वर्षांच्या स्वामी रामानंद तीर्थयांच्यावर आली म्हणून हा लढा यशस्वी केल्यानंतर स्वामीजी ची ओळख मराठवाडा मुक्तिसंग्राम यांची प्रणेते म्हणून झाली पण वयाच्या दहाव्या वर्षापासून ते पुढे आयुष्यभर ह्या महामानवांनी आपले जीवन देश सेवेसाठी, मातृभूमीसाठी समर्पित केले अशा महामानवाला शतशः नमन.

संदर्भसूची

1. भालेराव अनंत, हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधन संस्था, औरंगाबाद.
2. भालेराव अनंत, स्वामी रामानंद तीर्थ, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली.
3. चपळगावकर नरेंद्र, कर्मयोगी संन्यासी, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई

